Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske

Izdavač *Publisher:*
Republika Hrvatska
Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Republic of Croatia
Ministry of the Culture
Department for the Protection of the Cultural Heritage

Uredništvo *Editorial Board:*
Zvonko Bojčić (Osijek), Mario Braun (Zagreb)
Igor Fisković (Zagreb), Zorislav Horvat (Zagreb)
Ivo Maroević (Zagreb), Vlado Ukrainčik (Zagreb)
Pavuša Vežić (Zadar)

Glavi i odgovorni urednik *Editor-in-Chief:*
Miljenko Domijan

Tajnik i izvršni urednik *Secretary and Managing Editor:*
Gordana Božić-Goldstein

Naslovna strana *Title Page:*
Boris Dogan

Lektor *Language Editor:*
Tomislav Salopek

Prijevod na engleski *English Translation:*
Tomislav Pisk

Grafička oprema *Graphic Design:*
Nedeljko Šević

Kompjutorska priprema *Computer Layout:*
D&N d.o.o., Zagreb

Adresa uredništva *Adress of the Editor's Office*:
Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
10 000 Zagreb, Ilica 44

Naklada *Issued*:
700

Tiskanje dovršeno *Printed:*
studeni 1999. */November 1999*

Tisak *Printed by*:
GIPA d.o.o., Zagreb

Godišnjak je uključen u sljedeće indekse:

AATA – *Art and Archeology Technical Abstract,* The Gatty Conservation Institute, California - USA
BHA – Bibliography of the History of Art, Institut de l'Information Scientifique et Technique, Vandoevre Cedex – France
Bibliographie zur kunstgeschichtlichen Literatur- in ost-, mittelost- und südosteuropäischen Zaitschriften, Zentralinstitut für Kunstgeschichte in München
Repertoire d'Art et d'Archeologie, Centre National de la Recherch Scientifique, Paris
Subject Index, Library, ICCROM – International Centre for the Study of Property, Rome the Preservation and the Restoration of Cultural

UDK – 7.025
ISSN 0350–2589

Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske

24/1998
25/1999

Sadržaj			Contents
Spomenička baština u Hrvatskoj 1991–1999.; Ratne štete i obnova		5	Cultural and Historical Heritage Croatia 1991–1999 War Damage and Restoration
Vladimir Ukrainčik; Božidar Uršić:	Ratne štete na spomenicima kulture	7	The Estimate of War Damage to Cultural Monuments
Zorislav Horvat:	Stanje katoličkih sakralnih građevina – spomenika kulture na Banovini nakon »Oluje« – kratak pregled	57	The state of catholic sacred monuments in the Banovina region after liberation in 1995
Zofia Mavar:	Metodologija obnove zaštićenih povijesnih naselja stradalih u ratu	77	The Methodology of the Reconstruction of Protected Historical Settlements Damaged in the War
Žarko Španiček:	Obnova ratom oštećenih spomenika u Slavoniji	87	The restorstion of damaged cultural monuments in Slavonia
Žarko Španiček:	Obnova ratom oštećenoga tradicijskoga graditeljstva u istočnoj Hrvatskoj	101	The restoration of the traditional architecture of eastern Croatia damaged in the war
Tomislav Petrinec; Mirjana Visin, Ksenija Petrić:	Obnova graditeljske baštinena području djelovanja Konzervatorskog odjela u Zagrebu	107	The Restoration of the Architectural Heritage in the Area Covered by the Conservation Department in Zagreb
Ksenija Petrić; Ana Mlinar:	Obnova ruralnih naselja u Nacionalnom parku Plitvička jezera	121	The Reconstruction of Rural Settlements in the Plitvice Lakes National Park
Tomislav Petrinec:	Rastoke – temeljne vrijednosti i osobitosti	127	Rastoke – Basic Values and Features
Marinka Mužar:	Stradanja i obnova graditeljske baštine na području djelovanja Konzervatorskog odjela u Karlovcu	135	The restoration of cultural monuments damaged in the war in the region covered by the conservation department in Karlovac
Miljenko Domijan:	Obnova graditeljske baštine na području djelovanja Konzervatorskog odjela u Zadru	151	The Restoration of the Architectural Heritage in the Area Covered by the Conservation Department in Zadar
Pavuša Vežić:	Crno, crkva sv. Nikole – postupak pri obnovi povijesne građevine	171	Crno, the church of St Nicholas – the procedure for the restoration of a historical building
Anastazija Mesić:	Izvješće o provedenim konzervatorskim radovima na crkvi sv. Luke u Škabrnji	183	Report on the conservation work carried out on the church of St Luke in Škabrnja
Ivo Šprljan:	Obnova ratom oštećenih spomenika kulture na području Šibensko-kninske županije	189	The restoration of monuments damaged in the war in the county of Šibenik and Knin
Ivo Šprljan:	Obnova pročelja gradske vijećnice u Šibeniku od posljedica ratnih razaranja	205	The restoration of the façade of the town hall in Šibenik after damage sustained in the war
Anita Gamulin:	Obnova u ratu stradalih spomenika kulture na području djelovanja Konzervatorskog odjela u Splitu	211	Reconstruction of cultural monuments damaged in the war in the region covered by the conservation department in Split
Maja Nodari; Željko Peković; Patricija Veramenta-Paviša	Obnova ratom oštećene kulturne baštine dubrovačkog područja	217	The Restoration of the Damaged Heritage in the Dubrovnik Region
Zofia Mavar:	Suradnja poljskih stručnjaka u obnovi naše razorene kulturne baštine	227	Polish co-operation in the restoration our cultural heritage
Lech Krzyżanowski:	Obnova povijesnih crkava u Poljskoj nakon drugoga svjetskog rata	229	The Restoration of Historical Churches in Poland after World War II
Zofia Mavar:	Dani europske baštine u Hrvatskoj	233	The Europian Heritage in Croatia

Spomenička baština u Hrvatskoj 1991–1999. Ratne štete i obnova

Ovaj je dvobroj Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske posvećen stradanjima kulturne baštine tijekom Domovinskog rata u Hrvatskoj od 1991. do 1995. i prvim nastojanjima na njezinoj obnovi. Predvidali smo da će se broj o ratnim štetama na kulturnoj baštini pojaviti znatno prije, no zbog razaranja koja su potrajala do ljeta 1995. i nedostupnosti područja Baranje i Podunavlja sve do jeseni 1997, konačno izvješće o popisu i procjeni ratne štete na spomenicima kulture dovršeno je tek tijekom proljeća 1999. Broj sadrži rezultate cjelovitog popisa i procjene ratne štete na spomeničkim građevinama i djelomične rezultate za pokretnu spomeničku baštinu čija je obrada u tijeku.

Prema rezultatima izvješća oštećeno je oko 35 % ukupnoga pravno zaštićenoga spomeničkog fonda graditeljske baštine Republike Hrvatske, a oko 6% je uništeno. Na žalost, na mnogim građevinama, na kojima nije provedena pravodobna zaštita i obnova, štete će postajati sve veće. Prema prvim spoznajama i rezultatima popisa i procjene ratnih šteta na pokretnoj baštini, napose onoj s područja koja su bila okupirana, ocjenjujemo da je u nepovrat izgubljeno mnoštvo pokretnih spomenika kulture, muzejske i arhivske građe, što je nenadoknadiv gubitak za kulturnu i nacionalnu povijest.

Obnovi graditeljske baštine posvećen je veći dio Godišnjaka. Uz prve rezultate i uspješne primjere obnove, od Slavonije do dubrovačkog područja, naznačene su i brojne, zajedničke poteškoće vezane uz njezinu provedbu. Ovi bi osvrti, koji upozoravaju i na propuste i promašaje, mogli blagotvorno utjecati na budući tok, vjerujemo, dugotrajnog procesa obnove graditeljske baštine u Hrvatskoj.

The Cultural and Historical Heritage in Croatia 1991–1999 War Damage and Restoration

This double issue of The Protection of Croatian Cultural Monuments Yearbook is devoted to the damage suffered by the cultural heritage during the Patriotic War in Croatia between 1991 and 1995, as well as to the first attempts at restoration. We had envisioned that the issue dealing with war damage would be published much earlier, but, because of the destruction that continued until the summer of 1995, and the lack of access to Baranja and the Podunavlje region until the autumn of 1997, the final report on the registration and estimates of the war damage to cultural monuments was completed as late as in the spring of 1999. This issue contains the results of the integral list and estimates of war damage to architectural monuments, as well as the partial results for the moveable cultural heritage, which is still being catalogued.

According to the results in the report, some 35 % of the total protected architectural heritage in the Republic of Croatia was damaged, while 6 % of this heritage was destroyed. Unfortunately, in the case of many buildings that were not protected and restored in a timely fashion, the damage is going to become greater. According to the first insights and the results of registering and estimating war damage on the moveable cultural heritage, particularly items from the areas that were occupied, we can surmise that a great number of moveable cultural monuments, museum and archival holdings, has been lost forever, and this represents an irreparable loss for our cultural and national history.

The greatest part of the Yearbook is devoted to the restoration of the architectural heritage. Along with the first results and successful examples of restoration, form Slavonia to the Dubrovnik region, the articles list numerous common difficulties encountered in carrying out the work. These contributions, which also draw attention to inadequacies and mistakes, could also have a beneficial influence on the future course of what we believe will be a long-term process of restoring the architectural heritage in Croatia.

Vladimir Ukrainčik
Božidar Uršić

Ratne štete na spomenicima kulture

Pregledni rad

U tekstu je sadržan pregled postupaka poduzetih na utvrđivanju (popisu i procjeni) štete na spomenicima kulture oštećenim u tijeku Domovinskog rata. Uz navođenje provedenih organizacijskih, tehničkih i drugih priprema za izvanredne situacije koje su započele već u proljeće 1991, odmah nakon prvih neprijateljstava protiv teritorija i naroda Republike Hrvatske, iscrpno je opisana metoda popisa i procjene ratne štete, koja je na temelju iskustava ranijih procjena šteta od potresa posebno razrađena za ovu svrhu. U članku se donose rezultati popisa i procjene ratne štete na nepokretnim spomenicima kulture (posebno za područja dostupna do svibnja, odnosno kolovoza 1995, posebno za područja koja su bila dostupna nakon policijsko-vojnih akcija »Bljesak« i »Oluja« te napokon za područje Hrvatskog Podunavlja). Donosi se također pregled ratnih šteta za područja pojedinih županija; uz zbirne statističke podatke o ratnoj šteti na nepokretnim spomenicima kulture za područje cijele Republike Hrvatske, analizirana je ratna šteta na pojedinim područjima i po pojedinim vrstama nepokretnih spomenika kulture, te se donose i neke bitne karakteristike ratnih šteta na nepokretnim spomenicima kulture. Za pokretne spomenike kulture navedeni su tek preliminarni podaci budući da ovaj dio popisa i procjene ratne štete nije dovršen.

Dugo pripreman, osvajački i nenajavljen rat započeo je srpskom agresijom na Hrvatsku u ljeto 1991. Do početka 1992. velik je dio zemlje okupiran – dio istočne Slavonije, Posavine, Banovine i Korduna, Kninske i Drniške krajine, Ravnih kotara, Dubrovačkog primorja i Konavala, a paravojne su četničke formacije i Jugoslavenska narodna armija, u namjeri da se uništi i ukloni svaki trag postojanja jedne kulture, jednoga naroda i njegova kontinuiteta na ovim prostorima, uništavale povijesne građevine svih vrsta, pa čak i groblja. Prvi napadi započeli su upravo razaranjem graditeljske, u prvome redu sakralne baštine: već je 15. ožujka 1991. podmetnutim eksplozivom razorena neogotička kapela sv. Josipa na samom ulazu u povijesnu jezgru Pakraca, a 25. srpnja u Erdutu je minobacačkim projektilima, ispaljenim s druge obale Dunava, pogođena srednjovjekovna kula usprkos znaku zaštite spomenika kulture kojim je, u skladu s Haaškom konvencijom, bila označena. U Hrvatskom je Čuntiću, na Banovini, 27. srpnja 1991. franjevački samostan s crkvom sv. Antuna Padovanskog opljačkan i razoren, a ruševine su zapaljene. Postajalo je jasno da je razaranje graditeljske baštine, napose sakralne arhitekture, dio planirane ratne strategije, koja je do kraja rata sustavno provođena.

Povijesne jezgre naselja u kojima nije bilo nikakvih vojnih postrojbi ni ustanova, ni bilo kakvih drugih strateških ciljeva, mjesecima su, u tijeku 1991. i 1992. bile pod minobacačkom ili topničkom vatrom, bombardirani ili razarani podmetnutim eksplozivom. Tako su na samome početku agresije na Hrvatsku u tim naseljima stradale mnoge građevine koje pripadaju najvišim vrijednostima hrvatske graditeljske baštine, kao što je crkva sv. Petra i Pavla (neogotička osječka »katedrala«) ili Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku, franjevački samostan, palača Sponza, Festivalska i mnoge druge palače i zgrade u najužoj povijesnoj jezgri Dubrovnika – grada svjetske baštine; probijena je i jedinstvena kamena kupola šibenske katedrale, razorena je i spaljena gotička crkva Pohoda Blažene Djevice Marije u Voćinu, teško su oštećene povijesne cjeline Lipika, Vukovara, Vinkovaca, Pakraca, Petrinje, Hrvatske Kostajnice, Zadra i drugih povijesnih gradova diljem Hrvatske.

Na područjima koja su u tijeku dugih šest godina bila okupirana, razarani su i brisani svi tragovi postojanja povijesnih građevina: na mjestima crkava podizani su parkovi (Benkovac) i uređena parkirališta (Hrvatska Dubica), ili su upotrijebljeni kao prostori za tržnicu (Okućani), iskapani su temelji sakralnih građevina, a materijal je raznesen (Gornji Bogičevci); sustavno i metodično zatirani su svi dokazi civilizacijskog, nacionalnog i religioznog kontinuiteta hrvatskog naroda na tim prostorima. Potpuno su opustošeni krajolici Ravnih kotara, Drniške krajine i Banovine, a hrvatsko je sakralno graditeljstvo na tim područjima gotovo u cijelosti uništeno.

Od prvih pojava namjernog oštećivanja i uništavanja kulturne baštine u Zavodu za zaštitu spomenika kulture Ministarstva prosvjete i kulture i svim ostalim zavodima za zaštitu spomenika kulture u Hrvatskoj poduzimane su mjere predviđene Konvencijom za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba (Haag, 1954). Ministar prosvjete i kulture donio je akte[1] kojima je naređeno poduzimanje pojačanih i izvanrednih zaštitnih mjera, kao i ostalih preventivnih radnji sa svrhom da se spomeničke građevine fizički zaštite. Da bi se olakšalo provođenje zaštitnih mjera i na onim, pretežno sakralnim građevinama na kojima to nije bilo moguće neposredno učiniti, u Zavodu za zaštitu spomenika kulture izrađene su *Upute za zaštitu kulturnih dobara od ratnih razaranja*[2], koje su se temeljile na *Tehničkom priručniku za zaštitu kulturnih dobara od ratnih razaranja, elementarnih nepogoda i krađa*[3].

U tim *Uputama* preporučene su i crtežom prikazane mjere fizičke zaštite građevina i predmeta u pojedinim konk-

[1] Upute o poduzimanju mjera zaštite kulturnih dobara u izvanrednim prilikama (od 8. srpnja. 1991), Upute o postavljanju znakova raspoznavanja na kulturna dobra (od 29. srpnja 1991).

[2] Grupa autora pri Zavodu za zaštitu spomenika kulture Ministarstva kulture: Katarina Bence, Vera Dadić, Želimir Laszlo, Zvonimir Matica, Tatjana Mušnjak, Emil Pohl i Ljerka Smailagić.

[3] Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb, 1980

retnim situacijama. Priručnik je podijeljen svim župnim uredima, muzejima i muzejskim zbirkama kao uputa za postupanje u slučaju neposredne opasnosti. No, na najvažnijim spomeničkim objektima potrebne mjere tehničke zaštite poduzete su pod neposrednim nadzorom predstavnika zavoda za zaštitu spomenika kulture pri čemu su također korištena iskustva na zaštiti istih građevina u II. svjetskom ratu. Tako su potkraj godine 1991. i početkom 1992. na mnogim građevinama spomeničkoga značaja (u Dubrovniku, Splitu, Šibeniku, Zadru, Zagrebu, Osijeku, Rijeci i drugim gradovima) postavljene zaštitne konstrukcije od skela, dasaka i vreća s pijeskom, dok su u Trogiru Radovanov portal i portal palače Čipiko zaštićeni zazidavanjem i djelomičnim obzidavanjem. U mnogim su slučajevima te zaštitne konstrukcije uspješno odolijevale krhotinama projektila pa su, zahvaljujući tome, očuvana pročelja kao što su npr. ona crkve sv. Krševana ili sv. Stošije u Zadru.

Istodobno je izdan nalog o evakuaciji i o sklanjanju pokretnih spomenika kulture i umjetnina iz sakralnih građevina, muzeja i galerija i iz zbirki umjetnina privatnih vlasnika.

Prosuđujući stanje i opasnosti za kulturna dobra na području grada Dubrovnika Ministarstvo kulture i prosvjete potkraj svibnja 1992. donijelo je *Naredbu o hitnom provođenju dodatnih mjera fizičko-tehničke zaštite pokretnih i nepokretnih spomenika kulture*[4]. Naredba je izvršena u suradnji s Ministarstvom obrane i Ministarstvom unutrašnjih poslova uz suradnju ovlaštenih organa općine Dubrovnik.

Saveznom sekretarijatu za narodnu obranu i komandama vojnih oblasti, kao i komandama ratnoga zrakoplovstva i ratne mornarice upućen je memorandum[5] s pozivom na poštivanje kulturne baštine u skladu s odredbama Konvencije za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanoga sukoba, koja je obvezivala i Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju, članicu Ujedinjenih naroda, članicu UNESCO-a i potpisnicu konvencije. Komande vojnih oblasti i komande ratnoga zrakoplovstva i ratne mornarice nisu niti odgovorile, dok je iz odgovora Saveznoga sekretarijata za narodnu obranu bilo jasno da je potrebno pojačati pripreme u poduzimanju mjera zaštite kulturne baštine.

U međuvremenu se u općoj agresiji na Hrvatsku nastavlja i intenzivira razaranje njezina povijesnoga graditeljstva. U tijeku rujna 1991. započeli su prijeteći letovi zrakoplova Jugoslavenskoga ratnog zrakoplovstva iznad Dubrovnika, potom raketiranje, a ubrzo je došlo do opsade kakvu Grad od svojega postanka nije doživio. Na području Banovine intenziviraju se napadi na povijesne jezgre naselja Hrvatske Kostajnice i Petrinje. U Petrinji se iz kasarne u samome gradu razara crkva sv. Lovre, makar je bila propisno označena znakom Haaške konvencije; banjolučki korpus Jugoslavenske narodne armije prelazi Savu i nadire prema požeškoj kotlini napadajući povijesne cjeline Lipika i Pakraca; na krajnjem sjeveroistoku započinju napadi paravojnih odreda srpskih radikalnih skupina i Jugoslavenske narodne armije koji su završili tragedijom Vukovara.

Štete na spomeničkoj baštini od posljedica namjernog razaranja ili od posljedica sukoba i ratnih djelovanja, postajale su sve učestalije te je postalo jasno da ih sustavno treba evidentirati i utvrđivati njihov opseg. Služba zaštite spomenika kulture na osnovi dojava ovlaštenih zavoda za zaštitu spomenika kulture, povjerenika za zaštitu spomenika kulture u općinama i u mjesnim zajednicama, kriznih štabova općina i vijesti iz dnevnih listova, evidentirala je sve štete, sastavljala izvješća – najprije tjedna, a kad su štete učestale, i dnevna, te ih je objavljivala u obliku posebnog biltena[6] koji je dostavljan ovlaštenim ministarstvima, informativnim službama i dnevnom tisku. Posebna su izvješća višekratno upućivana na adrese odgovarajućih tijela UNESCO-a i Vijeća Europe, a nekoliko je puta, pismima ministra kulture i drugih kulturnih i javnih djelatnika, o razaranjima graditeljske baštine u Hrvatskoj obaviješten i glavni direktor UNESCO-a Federico Mayor[7]. Svrha je tih izvješća bila da se domaća i svjetska javnost objektivno i stručno obavijesti o događanjima na području Hrvatske te da se potaknu reakcije koje bi spriječile i zaustavile uništavanje kulturne baštine i stradanje njezinih baštinika. Reakcije su bile različite. Glavni direktor UNESCO-a Federico Mayor uputio je formalni apel kojime poziva »strane« da obustave uništavanje kulturne baštine. U Dubrovnik su upućeni promatrači UNESCO-a[8] koji su svojom prisutnošću trebali istaknuti brigu koju ova svjetska organizacija za prosvjetu i kulturu posvećuje jednom od gradova svjetske kulturne baštine. Istodobno su ti promatrači, s djelatnicima Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Dubrovniku, aktivno sudjelovali u izradi prvog izvještaja o oštećenjima uzrokovanima projektilima Jugoslavenske narodne armije. Vijeće Europe također je uputilo svoje promatrače koji su više puta podnosili izvještaje u kojima su, s određene distance, nastojali objektivno i nepristrano prenijeti viđene situacije i objasniti događaje. Na sjednicama odgovarajućih političkih i radnih tijela Vijeća Europe donošene su i rezolucije koje su pozivale na

[4] Naredba o hitnom provođenju dodatnih mjera zaštite pokretnih i nepokretnih spomenika kulture, arhivalija, bibliotečne i muzejske građe od mogućih daljnjih otuđenja i uništenja uslijed daljnjih ratnih razaranja – Urbroj.:532-03-3/2-92-01 od 30. lipnja 1992.

[5] Ministar prosvjete i kulture Vlatko Pavletić uputio je 30. srpnja 1991. memorandume u kojima vojnu komandu Jugoslavenske narodne armije poziva na poštivanje Haaške konvencije.

[6] Prva izvješća izrađena su i distribuirana u rujnu 1991, a posljednja potkraj lipnja 1993. Tijekom tih dviju godina izvješća su upućena na 209 adresa ustanova (od toga 50 u inozemstvu) i na adrese 300 osoba u Hrvatskoj i svijetu. Izvješća o ratnim štetama na spomenicima kulture sadržavala su kratke podatke o spomeniku kulture, vrsti i opsegu oštećenja te o načinu oštećivanja. U istom su razdoblju ta izvješća (katalozi), prevedena na engleski jezik, izdana četiri puta.

[7] Pismo ministra kulture Vlatka Pavletića od 30. kolovoza 1991. glavnom direktoru UNESCO-a Federicu Mayoru, pismo zamjenika ministra Ive Škrabala predsjedniku Komiteta za kulturnu baštinu Vijeća Europe Jean-Louis Luxen-u i druga pisma i memorandumi, koje su na adrese međunarodnih organizacija upućivale mnoge udruge i pojedini kulturni i javni djelatnici ime svojih institucija i osobno.

[8] Po nalogu glavnog direktora Federica Mayora u Dubrovnik su upućeni eksperti UNESCO-a Colin Kaiser i Bruno Carnes koji su za vrijeme svojeg boravka (tijekom studenoga i prosinca 1991) izvještavali o događajima u Dubrovniku i sudjelovali u izradi prvih izvještaja o posljedicama bombardiranja Dubrovnika.

1 Pakrac, kapela sv. Josipa, prvi spomenik kulture razoren eksplozivom 15. ožujka 1991, (foto: B. Uršić, 1992).

Pakrac, the chapel of Saint Joseph, the first cultural monument destroyed by explosives on March 15th 1991 (photo: by B. Uršić, 1992)

prekid neprijateljstava i uništavanja kulturne baštine. No, u to vrijeme (razdoblje od godine 1991. do 1993), međunarodna zajednica i međunarodne organizacije, unatoč brojnim pozivima, nisu poduzimali nikakve konkrentne mjere kako bi se obustavila agresija na Hrvatsku i uništavanje njezine kulturne baštine. Dapače, bili su brojni oni koji su krivnju za sukob i njegove posljedice pripisivali Hrvatskoj. No, zanimljiv je komentar u londonskom časopisu »ArtNewspaper« koji, prenoseći dio jednoga izvještaja o ratnim štetama na nepokretnim spomenicima kulture u Hrvatskoj[9], navodi: *Ovdje donosimo dio hrvatskog izvještaja od 11. listopada (1991) koji bilježi štete na spomenicima kategoriziranim »od nacionalne i internacionalne važnosti«. Taj izvještaj, jednakom pažnjom lišenom senzacionalizma, također opisuje detalje šteta na spomenicima »od regionalne važnosti« koji uključuju i neogotičku katedralu sv. Petra i Pavla u Osijeku iz 19. stoljeća i zgradu po zgradu u povijesnome središtu Šibenika. Mislimo da je važno da naši čitatelji vide način na koji je ovaj izvještaj sastavljen, budući da se u utjecajnim novinama u Engleskoj iznosi uvjerenje da službenim informacijama ni jedne strane u ovome ratu ne treba vjerovati. Ostavljamo našim čitateljima da prosude sliči li na propagandu ovo što ovdje donosimo*«[10]. Istodobno je srpska propaganda paklene snimke CNN-a o bombardiranju Dubrovnika objašnjavala paljenjem automobilskih guma na Revelinu.

Prema evidencijama vođenim u tijeku Domovinskog rata, hrvatska kulturna baština pretrpjela je goleme štete. Od ukupno 6.694 naselja, koliko ih prema službenim statistikama ima u Hrvatskoj, u tijeku rata veću ili manju štetu pretrpjela su 894 naselja, što čini gotovo 14% ukupnoga broja naselja. Među njima je 345 povijesnih naselja upisanih u registar spomenika kulture ili preventivno zaštićenih. Prijavljene su štete na više od 4.000 pojedinačnih povijesnih građevina. U razorenim i popaljenim selima istočne Slavonije i Ravnih kotara, područjima koja su najteže stradala, nepovratno je nestao golem broj građevina tradicijske graditeljske baštine. Uništen je i velik broj građevina u povijesnim naseljima koje dotad nisu bile valorizirane kao spomenici kulture. Na okupiranim područjima u spaljenim crkvama uništena je velika količina pokretnih spomenika kulture i umjetnički obrađenog namještaja. Brojne su muzejske zgrade oštećene, a muzejska je građa iz muzeja i muzejskih zbirki opljačkana ili uništena. Uništeni su i brojni fondovi arhivske i registraturne građe u organizacijama, ustanovama, sudovima i tijelima društveno-političkih zajednica na područjima na kojima su mjerodavne odgovarajuće ustanove Hrvatskoga državnoga arhiva u Osijeku, Slavonskom Brodu, Bjelovaru, Karlovcu, Sisku, Zadru, Šibeniku, Splitu i u Dubrovniku. Oštećene su mnoge zgrade knjižnica te uništeni i spaljeni knjižni fondovi, a oštećeni su ili uništeni i neki samostanski bibliotečni fondovi među kojima je bilo i spomeničke građe (u Našicama, Hrvatskoj Kostajnici, Hrvatskom Čuntiću, Kamenskom kraj Karlovca, u Karinu).

Popis i procjena ratne štete – utvrđivanje metode

Pripreme za sustavan popis i procjenu ratne štete na kulturnoj baštini[11] započele su već u tijeku jeseni 1991. suradnjom s Ministarstvom financija na izradi osnovnih uputa za postupak utvrđivanja ratne štete. Već su u fazi izrade prijedloga Zakona o utvrđivanju ratne štete i izradi Upute (ministra financija) o primjeni Zakona o utvrđivanju ratne štete, predstavnici Zavoda za zaštitu spomenika kulture Ministarstva prosvjete i kulture u tijeku 1991. surađivali s Ministarstvom financija, pa je zahvaljujući tome u spomenute dokumente ugrađeno više odredbi vrlo važnih za kasniji rad na popisu i procjeni ratne štete na spomenicima kulture: tako je predviđeno osnivanje Posebne središnje komisije za popis i procjenu ratne štete na spomenicima kulture,

[9] Riječ je o izvodu iz spomenutoga izvješća (kataloga) na engleskom jeziku: CULTURAL MONUMENTS, HISTORICAL SITES AND CITIES DAMAGED AND DESTROYED DURING WAR IN CROA-TIA (Information collected by 11 November 1991).

[10] Damage inflicted on cultural monuments in the Yugoslav conflict, report of the Institute for the Protection of Monuments, Croatian Ministry of Education and culture, with information collected by 5. October 1991, The Artnewspaper No 12, October 1991, London

[11] Popis i procjena ratne štete na spomenicima kulture obavljeni su na temelju članka 5. Zakona o utvrđivanju ratne štete (»Narodne novine« broj 61/1991), a u skladu s Uputom (ministra financija) za primjenu Zakona o utvrđivanju ratne štete (»Narodne novine« broj 54/1993) te Uputom za primjenu Zakona o utvrđivanju ratne štete na spomenike kulture na području Republike Hrvatske (Ministarstvo kulture i prosvjete – Zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb, 1993).

2 Pokupsko, zvonik crkve Blažene Djevice Marije (sv. Ladislava) s namjerno gađanom oznakom zaštite spomenika kulture propisanom Haškom konvencijom (foto: M. Braun, 1991).

Pokupsko, the bell-tower of the church of the Blessed Virgin Mary (Saint Ladislav) where the sign marking a cultural monument according to the Hague Convention was deliberately targeted (photo: by M. Braun, 1991)

mogućnost izradbe specifične tipologije elemenata procjene, ugrađena je i odredba koja je omogućila da se prilikom obračuna ratne štete na spomenicima kulture ne obračunava amortizacija i dr.

Početkom siječnja 1992. u Zavodu za zaštitu spomenika kulture Ministarstva prosvjete i kulture osnovana je radna grupa eksperata koja je trebala razraditi metodu i planove za popis i procjenu ratne štete na spomenicima kulture[12]. Polazište pri izradi bila je metoda izrađena za popis i procjenu šteta od potresa koji je pogodio Dubrovačko i Crnogorsko primorje 1979, a potom je razvijana i primjenjivana u popisima i procjenama šteta od potresa u Hrvatskom zagorju 1982, i u potresu u Drniškoj i Kninskoj krajini godine 1986. Na osnovi te metode, Zakona o utvrđivanju ratne štete i Nacrta Uputstva za primjenu Zakona o osnivanju i radu komisija za popis i procjenu ratne štete iz rujna 1991, radna je grupa razradila posebnu metodu popisa i procjene ratne štete na spomenicima kulture i izradila Uputu za primjenu Zakona o utvrđivanju ratne štete na spomenike kulture na području Republike Hrvatske.

Analizirajući spomenutu metodu za procjenu šteta od potresa i mogućnost njezine primjene u procjeni ratnih šteta, radna je skupina utvrdila da ratne štete na graditeljskoj baštini imaju bitno drukčije značajke od onih uzrokovanih potresom. Štete od potresa razmjerne su stupnju oštećenja nosive konstrukcije građevine pa je iznos štete moguće dovesti u odnos sa stupnjem oštećenja njezine osnovne nosive konstrukcije. Ratna je šteta, međutim, posljedica raznovrsnih uzroka (pogodci projektila raznih kalibara, požar, pljačka, devastacija, utjecaj atmosferilija na oštećene građevine itd.) od kojih svaki uzrokuje specifična oštećenja, a posljedice, i od razmjerno malog početnog oštećenja, mogu biti katastrofalne. Usto se često događalo da pojedini dijelovi oštećenih građevina mogu biti neoštećeni ili su oštećenja unutar jedne građevine različite kategorije. Stoga je zaključeno da se, polazeći od metodoloških osnova dotadašnjega načina procjene oštećenja na građevinama, razvije metoda popisa i procjene ratne štete kojom će se moći utvrditi objektivni parametri izračunavanja novčanog iznosa štete (cijene popravka odnosno rekonstrukcije) za pojedine dijelove građevine odnosno građevine u cjelini, vodeći računa o definiciji prema kojoj *vrijednost ratne štete čini iznos potreban za dovođenje građevine (spomenika kulture) u stanje prije oštećivanja.*

Pridržavajući se prije navedene Upute ministra financija, pri razradi specifične metode popisa i procjene ratne štete na spomenicima kulture bilo je potrebno utvrditi razlike između popisa i procjene ratne štete na spomenicima kulture od procjena ratnih šteta na ostalim građevinama, te točno definirati pojmove koji označuju te razlike. Stoga je primjenu propisane nomenklature sredstava i dobara[13] trebalo prilagoditi zahtjevima *klasifikacije spomenika kulture,* definirati *kategorije spomenika kulture,* prilagoditi *kategorizaciju (stupnjevanje) oštećenosti i upotrebljivosti,* prilagoditi *primjenu »Standardne kalkulacije radova u građevinarstvu«,* odrediti *elemente za procjenu oštećenja arhitektonskih dekorativnih elemenata* i na odgovarajući ih način primijeniti, te prilagoditi *načine procjene propisane Uputom ministra financija.*

[12] Radnu skupinu imenovao je 8. siječnja 1992. direktor Zavoda za zaštitu spomenika kulture Ministarstva kulture i prosvjete Ferdinand Meder u sljedećem sastavu: prof. dr. Ivo Maroević, Branko Lučić, prof. povj. umj., Ljerka Smailagić, dipl. inž. kem., Davorin Salopek, dipl.inž.arh. i Božidar Uršić, dipl. inž. arh. članovi. Tijekom rada Radna je skupina angažirala i konzultirala brojne stručnjake s različitih područja (Branko Čorko, dipl. inž. elektr., Vera Dadić, dipl. inž. kemije – restaurator, Mr. Dragan Dokić, restaurator, Rudolf Dragović, dipl. inž. stroj., Emina Kranjčec, akad. slikar-restaurator, Želimir Laszlo, prof. povj. umjet. – konzervator, Zvonimir Matica, dipl. inž. arh. – konzervator, Tatjana Mušnjak, dipl. inž. kemije – konzervator, Silvije Novak, prof.povj.umjet. – konzervator, Nesto Orčić, akad. kipar – restaurator-savjetnik, Frano Petric, arh. tehničar, Emil Pohl, akad. slikar – restaurator-savjetnik, Bernarda Rundek-Franić, restaurator, Ivan Šarić, dipl. arheolog – viši konzervator, Vladimir Škrbina, dipl. inž. grad., mr. Branka Šulc, dirketorica Muzejskog dokumentacijskog centra, Vladimir Ukrainčik, prof. povj. umjet. – konzervator-viši savjetnik, Ivica Živko, viši preparator).

[13] Primjena jedinstve nomenklature sredstava i dobara, kao i drugi bitni elementi procjene ratne štete na građevinskim objektima propisani su Uputom za primjenu Zakona o utvrđivanju ratne štete (»Narodne novine«, broj 54/1993).

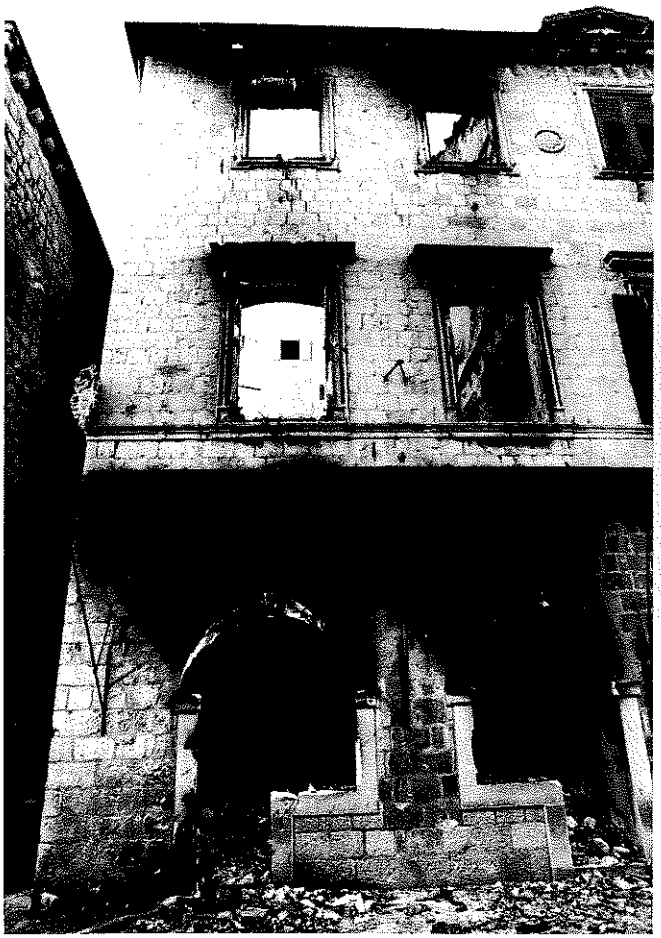

3 Dubrovnik, spaljena Festivalska palača (foto: D. Fabijanić, 1992)
Dubrovnik, one of the burned palaces in Dubrovnik (photo: by D. Fabijanić, 1992)

Klasifikacija spomenika kulture

U prvim je radnim materijalima u tijeku izrade Upute ministra financija bila propisana primjena *jedinstvene nomenklature sredstava i dobara* koja je sadržavala i klasifikaciju građevina po vrsti, a koja je samo djelomično odgovarala potrebama razvrstavanja povijesnih građevina, dok klasifikacija pokretnih spomenika kulture nije niti bila predviđena.

Polazeći od postojeće klasifikacije uspostavljene u Inventaru spomenika kulture Hrvatske, radna je skupina za potrebe popisa i procjene ratne štete na spomenicima kulture utvrdila ovu klasifikaciju, koja je prihvaćena i aplicirana u Uputi ministra financija:

Šifra	Naziv
7000	KULTURNA BAŠTINA
7100	Spomenička područja i cjeline
7110	Povijesno-memorijalna područja
7120	Naselja i dijelovi naselja
7130	Kompleksi i grupe povijesnih naselja
7140	Arheološki lokaliteti i zone
7150	Kulturni krajolici
7200	Pojedinačni nepokretni spomenici kulture
7210	Povijesno-memorijalni spomenici
7220	Civilne građevine
7221	Stambene građevine
7222	Dvorci, ljetnikovci
7223	Gradske vijećnice i upravne zgrade
7224	Zgrade za kulturu i umjetnost
7225	Školske zgrade
7226	Muzeji, galerije, zbirke
7227	Biblioteke i arhivi
7228	Građevine u funkciji prometa
7229	Ostale civilne građevine
7230	Vojne i obrambene građevine
7240	Gospodarske građevine
7241	za poljoprivredu i stočarstvo
7242	zanatske radionice
7243	industrijska postrojenja
7244	trgovina i skladišta
7245	rekreacija i turizam
7246	komunalni sustavi
7250	Sakralne građevine
7251	Stolne crkve
7252	Župne i parohijske crkve
7253	Ostale crkve i bogomolje
7254	Filijalne crkve i kapele
7255	Sakralna javna skulptura, poklonci, postaje
7256	Biskupski, župski i parohijski stanovi
7257	Samostani i manastiri
7258	Sjemeništa i vjerske škole
7259	Ostale sakralne građevine
7260	Grobne građevine
7270	Javna plastika i urbana oprema
7280	Arheološki spomenici
7290	Parkovi i perivoji
7300	Pokretni spomenici kulture
7310	Arheološki
7320	Umjetnički
7330	Umjetni obrt
7340	Etnografski
7350	Prirodoslovni
7360	Tehnički
7370	Knjige i arhivalije
7380	Oružje
7390	Ostali pokretni spomenici kulture

Kategorizacija spomenika kulture

U popisnoj dokumemntaciji tražilo se i iskazivanje kategorije spomenika kulture. Kako o kategorizaciji spomenika kulture nije u dotadašnjoj praksi postojao nikakav obvezujući dokument ili propis, upotrijebljeni su materijali koji su u Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture rađeni u razdoblju od 1982. do 1989. u sklopu priprema za jedinstvenu kategorizaciju za područje cijele bivše države, kao i za potrebe izrade »Zajedničke osnove zaštite i uređenja prirodne i graditeljske baštine«[14].

[14] Izradu »Zajedničke osnove zaštite i uređenja prirodne i graditeljske baštine« pokrenuo je Koordinacioni odbor za čovjekovu sredinu, prostorno uređenje i stambene i komunalne poslove Saveznog izvršnog vijeća godine 1983. Rad na usklađivanju bitnih odrednica »Zajedničkih osnova« povjeren je Koordinacionom odboru republičkih i pokrajinskih zavoda za zaštitu spomenika kulture čije je sjedište (1984.–1990.) bilo u Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu.

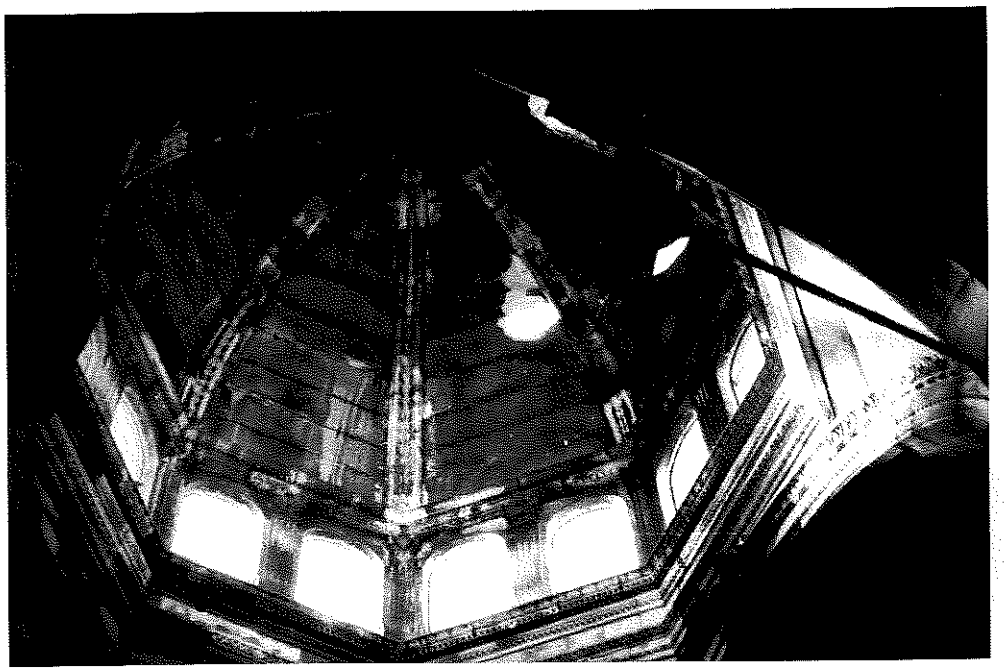

4 Šibenik, katedrala sv. Jakova, topovskim projektilom s broda Jugoslavenske ratne mornarice probijena je kamena kupola ši-benske katedrale (foto: I. Glavaš, 1991).

Šibenik, the Cathedral of Saint James, a shell from fired from a Yugoslav warship pierced the stone dome of the Šibenik Cathedral (photo: by I. Glavaš, 1991)

Radna je grupa, polazeći od vrijednosnih odnosa uspostavljenih u tim materijalima, u Uputi za primjenu Zakona o utvrđivanju ratne štete na spomenike kulture na području Republike Hrvatske, primijenila tri kategorije:

Kategorija »A« – spomenici kulture svjetskog i nacionalnog značenja

Kategorija »B« – spomenici kulture regionalnoga značenja

Kategorija »C« – spomenici kulture lokalnoga značenja

Uz navedene oznake za te tri kategorije, predviđena je i oznaka »N« za povijesne građevine koje zbog nedostatka podataka nisu mogle biti razvrstane ni u jednu od navedenih kategorija, ili se nisu mogle ocijeniti ni jednim od navedenih kriterija, ali su uvrštene u popis ratnih šteta na spomenicima kulture jer su dijelovi vrijednih i značajnih povijesnih cjelina ili definiraju određene povijesne, spomenički značajne ambijente, ili pak postoji mogućnost njihove revalorizacije. Tom su oznakom označavane i građevine koje same nemaju izraženu spomeničku vrijednost (u prvome redu sakralne građevine), ali su u njima pohranjeni ili su bili pohranjeni vrijedni spomenički inventari.

Kategorije oštećenja i upotrebljivosti povijesnih građevina

Vrlo važan element procjene ratne štete na spomenicima kulture, koji je u opisima trebalo prilagoditi svim oblicima oštećenja od posljedica ratnoga djelovanja, bila je kategorizacija oštećenosti povijesnih građevina. Pri njezinoj razradi zadržana je osnovna shema kategorizacije upotrebljivosti i oštećenosti građevina koja je načinjena i provjerena i prije, u procjenama šteta od potresa na spomenicima kulture, kao i u procjenama oštećenja nespomeničkih građevina. U toj su shemi oštećenja stupnjevana u šest kategorija koje su raspoređene u tri grupe: *upotrebljive zgrade* (stabilnost im nije ugrožena, a razmjerno malim popravcima moguće ih je osposobiti za uporabu – u shemi »zeleno«); *privremeno neupotrebljive zgrade* (bez sanacije konstrukcije i drugih preventivnih sanacijskih mjera zgrade su opasne za upotrebu – u shemi »žuto«); *neupotrebljive zgrade* (zbog uništenih konstrukcijskih sklopova nemoguće ih je sanirati, no moguće ih je rekonstruirati ili faksimilski obnoviti, pri čemu se može uporabiti dio spašenoga građevnog materijala opeke, kamena, dijelova plastike i sl., u shemi »crveno«):

UPOTREBLJIVOST	UPOTREBLJIVO			PRIVREMENO NEUPOTREBLJIVO		NEUPOTREBLJIVO
KATEGORIJA	1	2	3	4	5	6
BOJA	ZELENO			ŽUTO		CRVENO

5 Voćin, crkva Blažene Djevice Marije do temelja razorena podmetnutim eksplozivom (fototeka ROS, 1994).

Voćin, the church of the Blessed Virgin Mary completely destroyed by planted explosives (ROS photo archives, 1994)

6 Lipik, spaljeni Kursalon lječilišta (foto: V. Barac, 1994)
Lipik, the burned spa auditorium (photo: by V. Barac, 1994)

7 Vukovar, teško oštećeno povijesno središte grada (Ulica Moše Pijade) (foto: Z. Karač, 1997).
Vukovar, the heavy damage inflicted on the historical center of the town (Moše Pijade Street) (photo: by Z. Karač, 1997)

Šest kategorija oštećenosti prema ovoj shemi jesu ove:

Kategorija 1 – građevina je upotrebljiva

Zgrada nije izravno pogođena eksplozivnim projektilom. Pročelja su površinski oštećena šrapnelima ili metcima iz lakog naoružanja. Prozorska su stakla razbijena do 50% ukupne površine. Pokrov je djelomično oštećen i rastresen. Na građevinskoj stolariji zamjetna su manja oštećenja. Oprema zgrade lakše je oštećena. Zgrada i njezina oprema mogu se, uz manje nužne popravke, i dalje upotrebljavati.

Kategorija 2 – građevina je upotrebljiva

Zgrada je pogođena eksplozivnim projektilom manjega kalibra u krov ili zid; više eksplozivnih naprava eksplodiralo je u okolici. Znatno su oštećena pročelja, sva su prozorska stakla razbijena, građevinska je stolarija djelomično oštećena. Lakše je oštećena krovna konstrukcija, oštećeni su dimnjaci, a pokrov je znatno oštećen. Utvrđena su lokalna oštećenja stropnih konstrukcija (proboji stropova) ili pročelja (rupa) koji se mogu lako zatvoriti ili zazidati. Žbuka stropova i unutrašnjih zidova oštećena je u manjoj mjeri ili je otpala. Pregradni su zidovi mjestimično teže oštećeni (raspucani). Veće su štete na dekorativnim elementima i arhitektonskoj opremi zgrade. Osnovni je sustav noseće konstrukcije zgrade neoštećen ili neznatno rastresen, uz manja površinska oštećenja. Građiteljskim i obrtničkim popravcima manjeg opsega zgradu je moguće privesti upotrebi. Restauratorske je zahvate moguće provoditi na osnovi opisa i troškovnika radova.

Kategorija 3 – građevina je upotrebljiva

Zgrada je pogođena projektilom većega kalibra ili s više pogodaka, ili je pak miniranjem djelomično onesposobljena. Krovna je konstrukcija djelomično urušena, a pokrov je gotovo u cijelosti uništen. Pročelja, stropovi, odnosno svodovi probijeni su na više mjesta, ali nema velikih trajnih deformacija nosive konstrukcije. Pregradni su zidovi djelomično srušeni ili teško oštećeni. Oprema zgrade djelomično je uništena. Nosiva je konstrukcija zgrade pretrpjela lakša oštećenja; u monolitnim stropovima, svodovima, lukovima i zidovima, u okolici proboja, pojavile su se manje pukotine. Sačuvano je oko 70% građevnih elemenata. Građevna je stolarija teško oštećena, djelomično su izbačeni dovratnici i doprozornici. Vanjska i unutrašnja arhitektonska plastika teže je oštećena. Požara na zgradi nije bilo. Prije početka sanacije potrebno je izraditi projekt sanacije konstrukcije i projekt restauratorskih radova.

Kategorija 4 – privremeno neupotrebljiva građevina

Zgrada je pogođena projektilom većega kalibra ili s više pogodaka, ili je oštećena miniranjem. Požar je u zgradi na vrijeme lokaliziran i ugašen, ali je krovište srušeno i pokrov uništen. Pročelja i stropovi na više su mjesta teže oštećeni, a uočljive su i deformacija koje, ipak, još ne ugrožavaju stabilnost cjeline. Dio je drvenih stropova urušen. Građevna je stolarija uništena. Pregradni su zidovi teško oštećeni ili srušeni. Oprema zgrade u najvećoj je mjeri uništena. Dijelovi su arhitektonske plastike na pročeljima teško oštećeni, a u unutrašnjosti su uništene sve vrste zidnih obloga i dekoracija. Konstrukcijski je sustav zgrade pretrpio teža oštećenja koja je moguće sanirati. Sačuvano je oko 50% građevnih elemenata zgrade. Izvođenje sanacijskih radova moguće je uz uvjet da se na osnovi snimke postojećega stanja izradi cjelovita tehnička dokumentacija koja uključuje i projekt restauratorskih radova.

Kategorija 5 – privremeno neupotrebljiva građevina

Zgrada je pogođena jednim ili s više projektila većega kalibra ili je srušena podmentnutim eksplozivom. Nosiva je konstrukcija pretrpjela teža oštećenja, koja se ipak, prezidavanjem ili zamjenom uništenih dijelova, mogu sanirati. Požar nije uspješno lokaliziran tako da je izgorjelo krovište, dio je stropova teže oštećen, no nosivi zidovi nisu oštećeni u velikoj mjeri. Pročelja, nosivi zidovi, stropovi, svodovi i lukovi oštećeni su na više mjesta uz pojavu deformacija koje ne ugrožavaju stabilnost cjeline.

Pregradni su zidovi srušeni. Oprema zgrade je uništena. Sačuvano je oko 30% građevnih elemenata. Zgradu je moguće rekonstruirati prema projektnoj dokumentaciji izrađenoj na osnovi tehničke dokumentacije (rađene prema stanju građevine prije stradanja) ili prema projektima za rekonstrukciju koji će se izraditi na osnovi istraživanja.

Kategorija 6 – građevina je neupotrebljiva

Zgrada je pogođena projektilom velikoga kalibra, s više pogodaka, razorena je ili srušena podmetnutim eksplozivom. Požar nije na vrijeme lokaliziran tako da je izgorjela drvena konstrukcija građevine. Sva je oprema uništena. Od građevnih elemenata sačuvano je manje od 10%. Ako postoji odgovarajuća dokumentacija, zgradu je moguće rekonstruirati ili faksimilski obnoviti.

Standardna kalkulacija radova u građevinarstvu i tipizacija građevnih sklopova povijesnih građevina

Pri razradi metode popisa i procjene ratne štete na spomenicima kulture napose je bilo važno povijesnim konstrukcijama, oblicima i materijalima prilagoditi »Standardnu kalkulaciju radova u građevinarstvu«[15]. Taj dokument, izrađen u Institutu građevinarstva Hrvatske i objavljen u lipnju 1993, sadrži jedinstvene cijene za visokogradnju i niskogradnju (valjano na dan 31. 12. 1990) do kojih se došlo analizom obračunskih troškovnika s različitih gradilišta. Budući da su obračunski troškovnici analizirani na novogradnjama, u tom se dokumentu ne nalaze stavke tradicionalne gradnje, kao što su npr. zidanje svodova, izrada drvenih grednika, zidanje zida opekama različitih starih formata, stari tipovi krovnih konstrukcija i specifični pokrovi, dvostruki prozori, uklađena vrata i brojni drugi elementi, važne sastavnice integralne cjeline povijesne građevine. Kako se materijali, konstrukcije i tehnologija gradnje povijesnih građevina bitno razlikuju od onih obrađenih »Standardnom kalkulacijom«, za potrebe popisa i procjene ratne štete na nepokretnim spomenicima kulture razrađena je[16] posebna tipologija graditeljskih sklopova[17]. Prema cijenama rada i materijala izraženim u »Standardnoj kalkulaciji« za povijesne su građevine izračunane cijene po jedinici mjere pojedinoga sklopa (za m^3 odnosno m^2 ili m^1). Također su odgovarajućim postupkom izračunani koeficijenti udjela pojedinih graditeljskih i instalacijskih sklopova u formiranju cijene 1 m^2 bruto-razvijene površine zgrade. Iscrpno su razrađeni i predlošci svih vrsta građevinskih, obrtničkih radova i instalacija na koje se može naići u praksi. Tako pripremljen dokument objavilo je Ministarstvo financija u Biltenu br. 3. Republičke komisije za popis i procjenu ratne štete (Uputa broj 32. od 2. kolovoza 1993) pa je time osigurana njegova pravna valjanost i obvezna primjena. Dijelove tako prilagođene »Standardne kalkulacije«, zapravo sasvim nov analitički pristup pojedinim sklopovima povijesnih građevina, prikazan u tablicama, donosimo ovdje kao primjer:

TIPIZACIJA OSNOVNIH SKLOPOVA – ŠIFRE I CIJENE

4.	GRAĐEVINSKI RADOVI	Jed. mjere	Jedinična cijena (HRD) (cijena m^2 bruto)	Koefi cijent
4.1.	**TEMELJI**			
4.1.01.	Trakasti zidani od kamena	m^3	1330	240.0
4.1.02.	Trakasti zidani od opeke	m^3	1960	450.0
4.1.03.	Betonski trakasti	m^3	1330	240.0
4.1.07.	Temelji od kamena – suhozid	m^3	630	120.0
4.2.	**NOSIVI ZIDOVI**			
4.2.01.	Zidovi od opeke prosječne debljine 30–45 cm	m^3	3010	1250.0
4.2.02.	Zidovi od opeke prosječne debljine 60–90 cm	m^3	2660	1770.0
4.2.03.	Zidovi od opeke prosječne debljine 90 cm	m^3	2100	3500.0
4.2.04.	Zidovi od lomljenog kamena ili od miješanog materijala prosječne debljine 50–75 cm	m^3	2030	1850.0
4.2.05.	Zidovi od lomljenog kamena prosječne debljine 80–120 cm	m^3	1960	2480.0
4.2.06.	Zidovi od lomljenog kamena prosječne debljine 120 cm	m^3	1960	3550.0
4.2.07.	Zidovi od miješanog materijala prosječne debljine 80 cm	m^3	1610	1450.0
4.2.08.	Stijene od zemljanog naboja debljine oko 50 cm	m^3	840	
4.2.09.	Stijene od drvenih oblica	m^3	6000	2000.0
4.2.10.	Drvene stijene od planjki	m^3	7700	800.0
4.2.11.	Drvene kanatne konstrukcije s različitom ispunom	m^3	3400	705.0
4.3.	**STUPOVI I LUKOVI**			
4.3.01.	Zidani stupovi od opeke ili grubo obrađenog kamena sa zidanim lukovima (arkadura)	m^3	2980	190.0
4.3.02.	Klesani kameni stupovi sa zidanim lukovima	m^3	4200	150.0
4.3.03.	Klesani kameni stupovi s bazama, kapitelima i lukovima od klesanog kamena	m^3	6650	140.0
5.2.	**VANJSKA STOLARIJA**			
5.2.01.	Jednostruki prozori u drvenom doprozorniku	m^2	1400	50.0
5.2.02.	Jednostruki prozori s griljama ili škurama (rebrenice ili kapci)	m^2	4200	150.0
5.2.03.	Dvostruki prozori u drvenom doprozorniku	m^2	3500	120.0
5.2.04.	Dvostruki prozori s nadsvjetlima različito oblikovani.	m^2	5600	200.0
5.3.	**UNUTRAŠNJA STOLARIJA**			
5.3.01.	Puna vrata s ukladama i dovratnikom	m^2	1400	55.0
5.3.02.	Puna vrata s ukladama i uklađenim opšavom	m^2	2100	80.0
5.3.03.	Ustakljena vrata	m^2	2450	95.0
5.3.04.	Drvena uklađena pregrada	m^2	1750	68.0
5.3.05.	Ustakljene drvene pregrade	m^2	2100	82.0
5.3.06.	Drvene uklađene pregrade i obloge, profilirane	m^2	5600	215.0
5.4.	**BRAVARIJA**			
5.4.01.	Ukrasne kovane prozorske i vratne rešetke	kg	84	12.6
5.4.02.	Ukrasne kovane ograde stubišta i podesta	kg	105	5,60
5.4.03.	Ukrasne kovane vrtne ograde	kg	70	30,00
5.4.04.	Okviri vitraja i metalne rozete	kg	140	14,00
5.4.05.	Lijevanoželjezni elementi	kg	49	3,60

6.	**INSTALACIJE**[18]	
6.1.	**VODOVOD**	
6.1.01.	Kućna instalacija hladne vode, opskrba iz mjesne vodovodne mreže	147.0
6.1.02.	Kućna instalacija hladne vode, opskrba iz bunara ili cisterne (hidroforski uređaj)	175.0
6.1.03.	Kućna instalacija hladne vode, centralna priprema tople vode s razvodom, opskrba iz vodovodne mreže naselja	441.0
6.1.04.	Kućna instalacija hladne vode, centralna priprema tople vode s razvodom, opskrba iz bunara ili cisterne (hidroforski uređaj)	490.0
6.2.	**KANALIZACIJA**	
6.2.01.	Kućna instalacija priključena na septičku jamu	210.0
6.2.02.	Kućna kanalizacija priključena na mjesnu mrežu	245.0
6.3.	**ELEKTRIČNA INSTALACIJA**	
6.3.01.	Kućna rasvjetna mreža do 10 kW	196.0
6.3.02.	Kućna mreža individualnih zgrada do dva kata, rasvjeta, utičnice i telefon	420.0
6.3.03.	Višestambene višekatne zgrade, rasvjeta, utičnice, telefon, TV, kućni govorni uređaj, gromobran	525.0
6.3.04.	Škole, crkve, muzeji, galerije; rasvjeta, utičnice, vatrodojava, telefon, protuprovala, gromobran	735.0
6.3.05.	Poslovne zgrade, bolnice, rasvjeta, utičnice, dizalo, gromobran, ventilacije, agregatska stanica, telefon.	1050.0
6.3.06.	Velike javne reprezentativne zgrade s kompletnom instalacijom uključujući klimatizaciju	1225.0

Procjena oštećenja arhitektonskih dekorativnih elemenata

Radi osiguravanja što cjelovitije procjene, napose povijesnih građevina bogato opremljenih arhitektonskodekorativnim elementima, pripremljeni su i posebni predlošci procjene troškova na elementima arhitekture i opremi povijesnih građevina, na kojima je nužna primjena specifičnih konzervatorsko-restauratorskih postupaka. Procjena troškova u tim je slučajevima obavljena prema predviđenom obračunu radnih sati i materijalnih troškova pri čemu je cijena radnog sata utvrđena u iznosu od 300 HRD[19] (nužne hitne intervencije, preventivna zaštita, istraživanja i izrada elaborata, poduzimanje mjera za konzerviranje i restauriranje) za svaki pojedini slučaj i za svaku pojedinu fazu obrade. Takvi su predlošci troškovnika korišteni i prilikom procjene ratne štete na pokretnim spomenicima kulture i izrađeni su za slike na drvu, slike na platnu, drvenu plastiku, pokućstvo, metal, papir, pergament, kožu i tekstil i dr. Predlošci troškovnika koji su izrađeni za zidne slike i mozaike, vitraje i staklo, kamen, keramiku, štukature i oslikana pročelja primjenjivi su i za povijesne građevine i za pokretne spomenike. Donosi se i primjer jednoga predloška izrađenoga za kamen:

PRILOG UPUTA ZA OBRAZAC »Š – 06/1«

KAMEN 5.

PROCJENA TROŠKOVA		obračunske jedinice	
1.	**HITNE INTERVENCIJE**		
1.	Priprema spomenika za evakuaciju i evakuiranje u sigurnosni depo radi zaštite od ratnih razaranja, uključujući demontiranje	radni sati	+ troškovi (HRD)
2.	Stručni nadzor i obrada u sigurnosnom depou	radni sati	+ troškovi (HRD)
3.	Zaštita od ratnih razaranja »in situ« odgovarajućim tehničkim rješenjem	radni sati	+ troškovi (HRD)
4.	Grubo čišćenje od šute i spremanje u priručnu ambalažu uz odgovarajuće označavanje, odnosno sortiranje, označavanje i skladištenje	radni sati	+ troškovi (HRD)
5.	Nužna i hitna zaštita kamena	radni sati	+ troškovi (HRD)
6.	Dobava ambalaže, pakiranje, označavanje, transportni troškovi i ostale usluge	radni sati	+ troškovi (HRD)
NAPOMENA: U troškovima uz pojedine stavke treba iskazati sve troškove materijala, priručne skele, osiguranja, dnevnica i putovanja.			
2.	**PREVENTIVNA ZAŠTITA**		
1.	Privremena zaštia »in situ«	radni sati	+ troškovi (HRD)
2.	Zaštita oslikanih, pozlaćenih ili posrebrenih dijelova odgovarajućim postupkom	radni sati	+ troškovi (HRD)
3.	Demontiranje, sortiranje, označavanje i skladištenje	radni sati	+ troškovi (HRD)
4.	Grubo i detaljno čišćenje od skorašnje prljavštine, djelomično odstranjivanje soli iz kamena	radni sati	+ troškovi (HRD)
5.	Djelomično odnosno zaštitno sljepljivanje	radni sati	+ troškovi (HRD)
6.	Nužna mehanička pojačanja	radni sati	+ troškovi (HRD)
7.	Pakiranje i označavanje preventivno zaštićenog kamena radi transporta u radionicu	radni sati	+ troškovi (HRD)

[15] »Standardna kalkulacija radova u gradevinarstvu«, Zagreb, lipanj 1993, posebno izdanje Instituta gradevinarstva Hrvatske namijenjeno utvrdivanju ratne štete. Uputom ministra financija ovaj je priručnik propisan kao jedna od obveznih podloga za popis i procjenu ratne štete na gradevinskim objektima.

[16] Slijedom točke 27. spomenute Upute Ministra financija

[17] Pod *gradevnim sklopovima* podrazumijevaju se konstrukcijski dijelovi jedne gradevine (temelji, nosivi zidovi, stupovi i lukovi i dr.), ali i odgovarajuće infrastrukturne cjeline (elektroinstalacija, telefonska instalacija, vodovodna ili kanalizacijska mreža i sl.)

[18] Budući da instalacije, kako prostorno, tako i glede primjene materijala predstavljaju složene sklopove za njih nisu izračunavane jedinične cijene, već su koeficijenti utvrđeni prema prosječnoj cijeni koštanja cjeline odredene vrste instalacija.

[19] Uputa br. 32 u Biltenu broj 3. Ministarstva financija – Republičke komisije za popis i procjenu ratne štete

3. ISTRAŽIVANJA I ELABORATI			
1.	Istraživanja mineraloško-petrografskih osobina kamena. Identifikacija vrste kamena. Ispitivanja mehaničkih, fizikalnih i kemijskih osobina kamena. Utvrđivanje vrste veziva. Utvrđivanje slikanih slojeva	radni sati	
2.	Specijalna snimanja	radni sati	
3.	Utvrđivanje uzroka propadanja od posljedica požara, od vode i nepovoljnih kripto-klimatskih uvjeta	radni sati	
4.	Utvrđivanje mehaničkih oštećenja od pogotka eksplozivnim projektilom, krhotina eksplozivne naprave, tanadi iz pješadijskog oružja, drugih uzroka	radni sati	
5.	Dokumentiranje prije zahvata, opisno, grafički, fotogrametrijski, fotografski	radni sati	
6.	Povijesno-umjetnička obrada	radni sati	
7.	Izrada elaborata na temelju obavljenih analiza i istraživanja s prijedlogom konzervatorsko-restauratorskih radova s troškovnikom	radni sati	
4. KONZERVIRANJE I RESTAURIRANJE			
1.	Detaljno čišćenje kamena. Konzerviranje boje i pozlate	radni sati	
2.	Odstranjivanje soli iz kamena	radni sati	
3.	Učvršćivanje kamena – površinski, dubinski	radni sati	
4.	Sljepljivanje ulomaka i konsolidiranje pukotina. Mehanička učvršćenja. Rekonstruiranje dijelova koji nedostaju. Površinska obrada rekonstruiranih dijelova kamena, retuš i tonsko usklađivanje	radni sati	
5.	Izrada kopije prema originalu	radni sati	
6.	Zaštita površine kamena	radni sati	
7.	Montiranje »in situ«.	radni sati	
5. TROŠKOVI MATERIJALA I USLUGA			
1.	Obuhvatiti sve troškove materijala potrebnog za radove opisane pod 3.i 4		troškovi (HRD)
2.	Obuhvatiti sve troškove usluga drugih osoba (pomoćnih radnika, specijalista angažiranih na temelju posebnih ugovora, usluge specijaliziranih institucija i sl.) u radovima opisanim pod 3.i 4.		troškovi (HRD)
3.	Putni troškovi i dnevnice za rad na terenu za radove opisane pod 3.i 4.		troškovi (HRD)
6. OSTALI TROŠKOVI			
1.	Troškovi dobave (amortizacije), podizanja i demontaže skele za radove opisane pod 3.i 4.		troškovi (HRD)
2.	Troškovi dobave i najma ostale pomoćne opreme za radove opisane pod 3.i 4.		troškovi (HRD)
3.	Unutrašnji transportni troškovi za obavljanje radova opisanih pod 3.i 4.		troškovi (HRD)
4.	Vanjski transportni troškovi do radionice i natrag za radove opisane pod 3.i 4.		troškovi (HRD)
5.	Troškovi ambalaže i pakiranja za radove opisane pod 3.i 4.		troškovi (HRD)
6.	Putni troškovi i dnevnice za obavljanje radova opisanih pod 3.i 4.		troškovi (HRD)
7.	Troškovi usluga drugih za obavljanje radova opisanih pod 3.i 4.		troškovi (HRD)

Način procjene

Konačno, bilo je potrebno definirati i primjenu načina procjene. U skladu s Uputom ministra financija bilo je moguće primijeniti ova tri načina: *troškovnički proračun* (sastavljanje opisa potrebnih radova s količinama i cijenama), *sklopovski proračun* (uz to je za građevine bila propisana primjena »Standardne kalkulacije radova u građevinarstvu«, koja je, kako je već rečeno, za nepokretne spomenike kulture zamijenjena odgovarajućom tipizacijom osnovnih građevnih sklopova povijesnih građevina) i treći, *globalni proračun*.

Popis i procjena ratne štete na nepokretnim spomenicima kulture provedeni su pretežno primjenom *metode graditeljskih sklopova*. Primjenom ovakog načina procjene utvrđivana su oštećenja pojedinih graditeljskih sklopova (količinski, odnosno u postotku) u odnosu na njihovo stanje prije oštećivanja, a posebnim, za tu svrhu pripremljenim računalnim programom utvrđivao se ukupni iznos štete na pojedinom spomeniku kulture. Kontrola ispravnosti postupka obavljena je simulacijom (izradbom pretpostavljenih troškovnika obnove, odnosno izvedbe istovjetnih sklopova za pojedine konkretne slučajeve), i u tijeku razrade ove metode, ali i u tijeku rada na popisu i procjeni ratne štete na spomenicima kulture.

Uz tako razrađenu sklopovnu metodu, primjenjivana je i *troškovnička metoda*. Ta je metoda osiguravala najveću moguću točnost i primjenjivana je u svim slučajevima u kojima su sami vlasnici već pripremili tehničku dokumentaciju za obnovu, odnosno u slučajevima u kojima su postojali obračuni već provedene obnove. No, ovaj način, kao pravilo, nije bilo moguće primijeniti zbog premalog broja stručnih djelatnika za množinu građevina koje je trebalo procijeniti i veličinu teritorija na kojemu je to trebalo učiniti.

U slučajevima u kojima se zbog nepostojanja dokumentacije ili nemogućnosti prepoznavanja izvornih sklopova građevine (zbog potpunoga razaranja i uklanjanja ostataka građevine) nije mogla primijeniti jedna od prethodno opisanih metoda, primijenjen je *globalni proračun*. U primjeni ovog načina procjene štete polazilo se od veličine bruto razvijene tlocrtne površine uz primjenu koeficijenta odgovarajućega razreda gradnje i odgovarajuće (iskustvene) prosječne cijene gradnje tipične građanske kuće (na području na kojemu se razoreni spomenik nalazio). Dobiveni iznos umanjivao bi se za postotak vrijednosti eventualno preostalog i još upotrebljivoga dijela građevine.

Tako izračunanim iznosima ratne štete na pojedinim povijesnim građevinama, u ukupnom zbroju ratne štete, dodavani su stvarni troškovi preventivne tehničke zaštite kao i troškovi poduzetih hitnih preventivnih zaštitnih mjera.

Prije nego što je konačno prihvaćena ova je metoda više puta provjerena na povijesnim građevinama u Stonu i

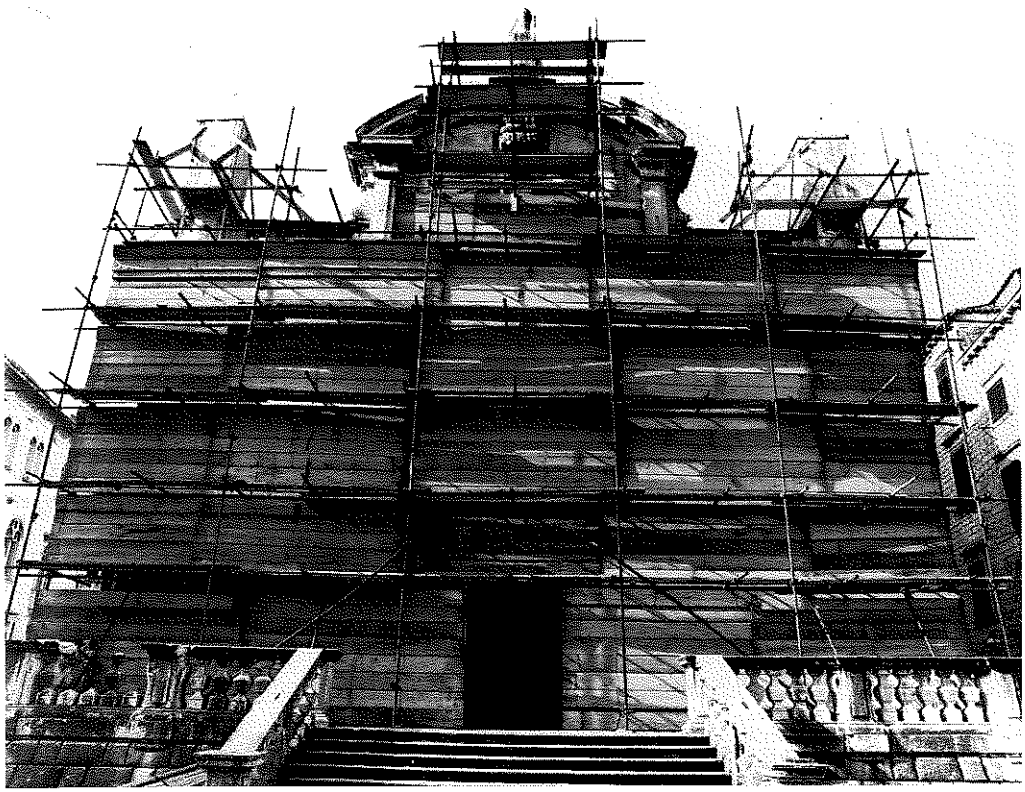

8 Dubrovnik, crkva sv. Vlaha, zaštita pročelja cijevnom skelom i drvenom oplatom (foto: M. Mojaš, 1991)

Dubrovnik, the church of Saint Vlaho, a facade's shield made of tubular steel scaffold covered with timber (photo: by M. Mojaš, 1991)

Malom Stonu, Lipiku i Pakracu, a prva cjelovita procjena ratne štete na jednoj povijesnoj urbanističkoj cjelini provedena je na povijesnoj urbanističkoj cjelini Tvrđe u Osijeku u tijeku ožujka i travnja 1993. Metoda i rezultati te procjene izneseni su i na savjetovanju o revitalizaciji osječke Tvrđe sa stručnjacima Vijeća Europe koje je održano u Osijeku u lipnju 1994.[20]

Obrasci za popis i procjenu ratne štete

Popis i procjena ratne štete na nepokretnim spomenicima kulture provedeni su na obrascima Š–05, koji su propisani u Uputi za primjenu Zakona o utvrđivanju ratne štete. Varijanta obrazaca Š–05 bila je predviđena i za arheološke lokalitete.

Komplet obrazaca sastoji se od osnovnog obrasca propisanog Uputom ministra financija (prilagođenog obrasca Š–01 koji je bio obvezan za popis i procjenu ratne štete na svim građevinama) i dodatnoga niza listova koje je sastavila radna grupa eksperata, a koji su također propisani Uputom za primjenu Zakona o utvrđivanju ratne štete na spomenike kulture na području Republike Hrvatske:

- *Obrazac Š–05/1* – tlocrt i karakterističan presjek sa skicama oštećenja, a u varijanti za arheološke lokalitete: položajni nacrt arheološkoga nalazišta s prikazom oštećenih zona (broj listova prema potrebi);
- *Obrazac Š–05/2* – podaci o spomeniku: bruto-razvijena površina etaža, površina pročelja, opis osnovnih značajki, opis oštećenja, opis izvedenih intervencija i prijedlog programa obnove, odnosno u varijanti za arheološke lokalitete: prikaz šteta na arheološkom nalazištu – podaci o vrsti nalazišta, užem toponimu, katastarski podaci, opis i karakter arheološkog nalazišta, opis oštećenja i ugroženosti i prijedlog smjernica zaštite, te podaci o troškovima hitnih intervencija, izradi elaborata, konzervaciji i prezentaciji nalazišta (rubrikama opisa moguće je dodavanje listova prema potrebi);
- *Obrazac Š–05/3* – fotodokumentacija (broj listova prema potrebi);
- *Obrazac Š–05/4* – konzervatorski i restauratorski radovi na elementima arhitekture: osnovni podaci o elementu, njegov opis, opis oštećenja, prijedlog zaštitnih radova i procjena troškova potrebnih konzervatorsko-restauratorskih intervencija. (Rubrikama opisa moguće je dodavanje listova prema potrebi);
- *Obrazac Š–05–POM* – evidentiranje oštećenja nepokretnog spomenika kulture: evidentiraju se potrebne hitne intervencije, potreba izrade dokumentacije s naznakom troškova i stanje, odnosno oštećenja pojedinih sklopova te određuju koeficijenti i oznake iz posebno pripremljenoga kataloga sklopova[21] prilagođenog automatskoj obradi podataka;
- *Obrazac Š–05–POM* (dopunski) – evidentiranje oštećenja nepokretnog spomenika kulture, potrebne hitne intervencije, izrada potrebne dokumentacije s naznakom

[20] Metoda je također, na poziv UNESCO-a, izložena u sklopu 4. okruglog stola o pripremama za izvanredne okolnosti (4th Round Table Meeting of Risk Preparedness), koji je održan od 2. do 4. travnja 1996. u Parizu (Božidar Uršić), na poziv Nacionalnog komiteta ICOMOS-a Mađarske na savjetovanju o zaštiti spomenika kulture u vrijeme ratnih sukoba i nakon prirodnih katastrofa u Budimpešti (Vladimir Ukrainčik i Božidar Uršić, travanj 1996), na Simpoziju o branju, obradi, ugradbi, zaštiti i restauraciji kamena u organizaciji Klesarske škole Pučišća na Braču (Vladimir Ukrainčik, svibanj, 1996) te na Međunarodnom seminaru o zaštiti i restauraciji arhitektonskog naslijeđa u Sarajevu (Vladimir Ukrainčik, Božidar Uršić, listopad 1996).

9 Dubrovnik, zaštita pročelja Sponze i Orlandovog stupa drvenom oplatom (foto: M. Mojaš, 1991)

Dubrovnik, the timber shield on facades of Sponza palace and Orlando column (photo: by M. Mojaš, 1991)

troškova, posebne rubrike za unošenje podataka iz troškovničkog proračuna, odnosno globalne procjene.

Ovaj niz listova predviđen je za iscrpnije dokumentiranje povijesne građevine (crtežom u odgovarajućem mjerilu, fotografijama, upisom identifikacijskih podataka, opisom oštećenja i prijedlogom programa, odnosno metode i postupaka obnove). Napose je važan list u ovome nizu bio pomoćni obrazac (Š-05–POM) u koji su se unosili podaci o stanju i oštećenosti pojedinih sklopova, što je, obrađeno posebno pripremljenim računalnim programom, služilo utvrđivanju iznosa ratne štete. Odgovarajuća varijanta pomoćnog obrasca Š–05–POM bila je previđena za prikaz troškovničkoga, odnosno globalnoga proračuna (vidjeti priloge).

Popis i procjena ratne štete na pokretnim spomenicima kulture provode se na obrascima Š–06, koji su također bili propisani već spominjanom Uputom (ministra financija) za primjenu Zakona o utvrđivanju ratne štete. Uz odgovarajuću prilagodbu obrasca Š–01 (kao i kod nepokretnih spomenika kulture) komplet obrazaca za popis i procjenu ratne štete na pokretnim spomenicima kulture sadržavao je i niz dodatnih listova s rubrikama i otvorenim poljima u koje su se unosili iscrpniji podaci o cjelinama, odnosno pojedinim spomeničkim predmetima:

- *Obrazac Š–06/1* – šteta na pokretnom spomeniku kulture: osnovni podaci o cjelini, odnosno predmetu, opis spomenika, opis oštećenja, prijedlog zaštitnih radova i elementi potrebni za procjenu ratne štete – troškovi hitnih intervencija i preventivne zaštite, istraživanja i izrade elaborata, troškovi konzerviranja i restauriranja, kao i ostali troškovi;
- *Obrazac Š–06/2* – skica spomenika s prikazom oštećenja (broj listova prema potrebi);
- *Obrazac Š–06/3* – fotodokumentacija (broj listova prema potrebi);
- *Š–06–POM* – ukupna šteta na spomeničkoj cjelini: rekapitulacija po predmetima s podacima o stupnju oštećenja, potrebnim hitnim intervencijama i preventivnoj zaštiti, iznosu štete i vrijednosti predmeta.

Kao i kod nepokretnih spomenika kulture, ovaj je niz listova služio za iscrpnije opisivanje spomeničkih cjelina i pojedinih predmeta (vidjeti priloge).

Treba istaknuti da je, radi potrebe povezivanja popisne dokumentacije za pokretne spomenike kulture s popisnom dokumentacijom nepokretnih spomenika kulture i utvrđivanja ukupne ratne štete na pojedinim lokalitetima strogo poštivana hijerarhija upisa podataka: *nepokretni spomenik kulture – cjeline pokretnih spomenika kulture – pojedini predmeti u cjelinama pokretnih spomenika kulture.* U tu svrhu na obrascima su unošeni popisni brojevi popisne dokumentacije (kod nepokretnih spomenika kulture popisni broj s dosjea pokretnih spomenika i obrnuto). Nakon završetka popisa i procjene ratne štete na spomenicima kulture predviđeno je da se takva popisna dokumentacija poveže u cjeline te da se procjeni ratne štete na nepokretnom spomeniku kulture priključi i procjena sve ostale štete na pokretnim spomenicima kulture i umjetninama počinjene na određenom lokalitetu, odnosno spomeničkoj cjelini.

Organizacija i provedba popisa i procjene ratne štete na spomenicima kulture

Uz definiranje bitnih elemenata metode popisa i procjene ratne štete na spomenicima kulture, vrlo je važna bila organizacija cijeloga posla. Vodeći brigu o dostup-

[21] Vidjeti: *Standardna kalkulacija radova u građevinarstvu i tipizacija graditeljskih sklopova povijesnih građevina*

10 Trogir, katedrala sv. Lovrijenca, zaštita Radovanovog portala izvedena je zazidavanjem lučnih otvora (1991)

Trogir, the Cathedral of St Lowrence, walled up entrances of the portico in order to protect Radovan's portal (1991)

nosti pojedinih područja, komunikacijskim uvjetima i udaljenostima od pojedinih sjedišta organizacijskih jedinica službe za zaštitu spomenika kulture u Hrvatskoj, kao i o brojnosti oštećenih spomenika kulture prema evidenciji koju je vodio Zavod za zaštitu spomenika kulture Ministarstva kulture i prosvjete[22], teritorij Republike Hrvatske podijeljen je na sedam popisnih područja sa sjedištima u Osijeku, Daruvaru, Zagrebu, Senju, Zadru, Splitu i Dubrovniku[23].

U skladu s člankom 5. Zakona o utvrđivanju ratne štete Državna je komisija za utvrđivanje ratne štete početkom srpnja 1993. imenovala *Posebnu središnju komisiju za popis i procjenu ratne štete na spomenicima kulture*[24]. Nakon toga u područnim su sjedištima osnovane i područne komisije za popis i procjenu ratne štete s voditeljima i pomoćnicima zaduženima za nepokretne, odnosno pokretne spomenike kulture[25]. Ta su područna sjedišta, povezana s teritorijalno nadležnim zavodima za zaštitu spomenika kulture, bila dužna osigurati sve organizacijske i stručne uvjete za provedbu popisa i procjene ratne štete na spomenicima kulture svojega područja.

Popis i procjenu ratne štete obavile su troćlane stručne komisije sastavljene pretežno od stručnjaka zavoda za zaštitu spomenika kulture[26] koji su prije početka terenskoga rada, na posebnom seminaru organiziranom u Zavodu za zaštitu spomenika kulture Ministarstva prosvjete i kulture, primili potrebne upute o svojim obvezama, načinu rada i primjeni metode popisa i procjene ratne štete propisane Uputom ministra financija i Uputom o primjeni Zakona o utvrđivanju ratne štete na spomenike kulture na području Republike Hrvatske. U tim je komisijama sudjelovalo 120 stručnjaka, koji su uza svoje redovite poslove u matičnim ustanovama (pretežno ustanovama zaštite spomenika kulture) obavljali izuzetno naporan, često i opasan posao pregleda oštećenih, razorenih i neraščišćenih ruševina povijesnih građevina.

U sklopu ukupnih priprema, a u svrhu osiguravanja učinkovitosti rada, od ovlaštenih je državnih tijela zatraženo da se utvrdi prioritet poslova na popisu i procjeni ratne štete u odnosu na ostale poslove i zadatke te su u tome smislu donesene nužne upute svim sudionicima u pro-

[22] Prema evidenciji ratnih šteta na spomenicima kulture na dan 31. prosinca 1992. bilo je više od 2.000 oštećenih, odnosno razorenih nepokretnih spomenika kulture u što nisu bili uključeni spomenici kulture Podunavlja i Baranje – područja o kojima u to vrijeme nismo imali potrebnih informacija. Također su bile evidentirane ratne štete u 345 povijesnih urbanističkih i ruralnih cjelina (registriranih, odnosno preventivno zaštićenih).

[23] U Osijeku (za područje županija Brodsko-posavske, Osječko-baranjske, Vukovarsko-srijemske i dio Požeško-slavonske), u Daruvaru (za područje županija Bjelovarsko-bilogorske, Virovitičko-podravske, dio Požeško-slavonske, Brodsko-posavske i dio Sisačko-moslavačke), u Zagrebu (za područje županija Zagrebačke, dio Sisačko-moslavačke, dio Karlovačke, Varaždinske te Grada Zagreba), u Senju (za područje županija Ličko-senjske i dijela Karlovačke županije), u Zadru (za dio područja Zadarsko-kninske županije), u Splitu (za područje županija Šibenske, Splitsko-dalmatinske i dijela Zadarsko-kninske županije) i u Dubrovniku (za područje Dubrovačko-neretvanske županije).

[24] Aktom Republičke komisije za popis i procjenu ratne štete (Klasa: 422-03/93-01/32; Urbroj: 513-11/93-2 od 5. srpnja 1993. godine, Bilten broj 3. Ministarstva financija – Republičke komisije za popis i procjenu ratne štete od 2. kolovoza 1993.) imenovana je Posebna središnja komisija za popis i procjenu ratne štete na spomenicima kulture u sastavu: Vladimir Ukrainčik, prof., predsjednik, Božidar Uršić, dipl. inž. arh., pomoćnik predsjednika za nepokretne spomenike kulture, Ranka Saračević-Würth, prof., pomoćnica predsjednika za pokretne spomenike kulture, Tomislav Petrinec, dipl. inž. arh. član, Mario Braun, prof., član. Umjesto Ranke Saračević-Würth koja je već prije bila zadužena za evakuaciju i sklanjanje pokretnih spomenika kulture, 1. listopada 1994., pomoćnikom predsjednika za pokretne spomenike kulture imenovan je Branko Lučić, prof.

[25] Posebna središnja komisija za popis i procjenu ratne štete na spomenicima kulture (u sklopu Operativnog plana rada na popisu i procjeni ratne štete na spomenicima kulture na području Republike Hrvatske) imenovala je na IV. sjednici održanoj 27. siječnja 1994. voditelje područnih sjedišta i njihove pomoćnike: u Osijeku – Žarko Španiček, prof. etn., Zdenka Predrijevac, dipl. inž. grad. i Ljiljana Šarlah, prof. povj. umjet.; u Daruvaru – Ninoslav Sebelić, prof. geogr., dr. Zorislav Horvat, dipl. inž. arh i Ivan Srša, prof. povij. umj; u Zagrebu – Mladen Perušić, dipl. inž. arh., Josip Velnić, dipl. inž. arh. i Ida Slade-Šilović, prof. povj. umjet.; u Senju – Srećko Greblo, prof. povj. umjet, Tomislav Petrinec, dipl. inž. arh. i Biserka Velić, prof.; u Zadru – dr. Pavuša Vežić, prof. povj. umjet. Josip Kršulović, dipl. inž. arh i Lukrecija Pavičić-Domijan, prof. povj. umjet.; u Splitu – Davor Domančić, prof. povj. umjet., Ivo Vojnović, dipl. inž. arh. i Zoraida Demori-Staničić, prof. povj. umjet; u Dubrovniku – Jurica Carić, dipl. inž. arh., Nikola Nad, dipl. inž. arh. i Kate Bagoje, prof. povj. umjet.

[26] Stručne komisije koje su popisivale ratnu štetu na nepokretnim spomenicima kulture bile su, u pravilu, sastavljene od konzervatora arhitekata, povjesničara umjetnosti i građevinara, no u njima su sudjelovali i etnolozi, arheolozi i tehničari, a pri obradi arhitektonskih dekorativnih i skulpturalnih elemenata na povijesnim građevinama u radu ekipa sudjelovali su i restauratori.

Na popisnom području sa **sjedištem u Osijeku** u radu 28 stručnih komisija sudjelovali su Jasna Balažević, Ivana Buzina, Renato

vedbi popisa i procjene ratne štete na spomenicima kulture (ustanove kulture, napose zavodi za zaštitu spomenika kulture i muzeji). Obveznim naputkom o radu ustanova i djelatnika u oblasti kulture na utvrđivanju ratne štete na spomenicima kulture, koji je ministrica kulture i prosvjete, Vesna Jurkić-Girardi donijela 1. srpnja 1993, određeno je da su ustanove i stručni djelatnici u kulturi dužni pripremiti svu raspoloživu dokumentaciju o oštećenim spomenicima, a poslove na popisu i procjeni ratne štete obavljati kao prioritetnu zadaću. Napose je od zavoda za zaštitu spomenika kulture zatraženo da stručnim komisijama pripreme i stave na raspolaganje svu dokumentaciju o oštećenim spomenicima kulture.

Kontrolu i verifikaciju popisne dokumentacije za Posebnu središnju komisiju za popis i procjenu ratne štete na spomenicima kulture obavili su Božidar Uršić, dipl. inž. arh., pomoćnik predsjednika, i Tomislav Petrinec, dipl. inž. arh., član Posebne središnje komisije za popis i procjenu ratne štete na spomenicima kulture.

11 Zadar, crkva sv. Marije, zaštita pročelja izvedena je cijevnom skelom, drvenom oplatom i vrećama pijeska (1991)

Zadar, the church of St Mary, a facade's shield made of tubular steel scaffold covered with timber and sand sacks (1991)

Za Državnu komisiju za utvrđivanje ratne štete verifikaciju popisne dokumentacije obavio je dr. Dražen Aničić, dipl. inž. građ., glavni revizor Državne komisije.

Važnu ulogu u pripremama, i poslije, u tijeku rada na popisu i procjeni ratne štete na spomenicima kulture, imala je središnja baza podataka ratnih šteta na nepokretnim spomenicima kulture koja je odmah, na početku razaranja, uspostavljena i redovito ažurirana u sklopu baze podataka Inventara spomenika kulture Hrvatske u Zavodu za zaštitu spomenika kulture Ministarstva prosvjete i kulture.

Sve stručne i organizacijske pripreme za rad na popisu i procjeni ratne štete na spomenicima kulture, uključujući i provjera metode rada, dovršene su u tijeku proljeća 1993.

Nepokretni spomenici kulture

Opće napomene

Popis i procjena ratne štete na spomenicima kulture na području Republike Hrvatske započeti su još u vrijeme razrade same metode potkraj godine 1992. i početkom 1993. Ogledno su obrađene, kao što je već spomenuto,

---

Cottiero, Marko Farac, Damir Filipović, Zoran Fumić, Krešo Galović, Ela Gluščević, dr. Zorislav Horvat, Nenad Humski, Grgur Marko Ivanković, Darko Kalle, Andelka Krejačić, Sandra Marinović, Mato Markulić, Silvije Novak, Zrnka Oštrić, Mladen Perušić, Tomislav Petrinec, Zdenka Predrijevac, Nenad Rimanić, Ljiljana Šarlah-Čačić, Branko Urban, Danela Vujanić, Suzana Vujčić, Damir Zahirović i Zdravko Živković. Ratnu štetu na arhitektoskim-dekorativnim aplikacijama i detaljima popisali su i procijenili Katarina Cvitanović, Lana Križaj, Branko Lučić, Đuro Šimičić i Edita Usenik.

Na popisnom području sa **sjedištem u Daruvaru** u radu 10 stručnih komisija sudjelovali su: Bojan Bilić, Renato Cottiero, Zoran Fumić, Ela Gluščević, dr. Zorislav Horvat, Ana Ivković-Štambuk, Andelka Krejačić, Saša Križ, Sanja Marin, Mato Markulić, Tomislav Petrinec, Zdenka Predrijevac, Suzana Purišić, Ljiljana Šarlah-Čačić, Vlado Ukraincik, Božidar Uršić, Danela Vujanić i Zdravko Živković.

Na popisnom području sa **sjedištem u Zagrebu** u radu 19 stručnih komisija sudjelovali su: Bojan Bilić, Renato Cottiero, Stela Cvetnić, Krešimir Čuljat, Marko Farac, Ela Gluščević, Zorislav Horvat, Nenad Humski, Karmen Jakopović, Dubravka Kisić, Josip Kovač, Lana Križaj, Branka Križanić, Ana Matanić, Zvonimir Matica, Vesna Matijević, Drago Miletić, Marinka Mužar, Ana Ništević, Zrnka Oštrić, Tomislav Petrinec, Milan Pezelj, Nevenka Sokolić, Estika Šagovac, Željko Trstenjak, Josip Velnić i Zdravko Živković. Ratnu štetu na arhitektoskim-dekorativnim aplikacijama i detaljima popisali su Katarina Cvitanović, Đuro Šimičić, Ida Slade-Šilović, Ivan Tironi i Edita Usenik.

Na popisnom području sa **sjedištem u Senju** u radu 11 stručnih komisija sudjelovali su Bojan Bilić, Renato Cottiero, Ela Gluščević, Srećko Grebło, Danko Grigić, Manda Horvat, Zorislav Horvat, Nenad Humski, Dorica Jurčić, Drago Miletić, Lidija Nikočević, Tomislav Petrinec, Milan Pezelj i Zdravko Živković. Procjenu ratne štete na arhitektoskim-dekorativnim aplikacijama i detaljima obavili su Marijan Bradanović, Katarina Cvitanović, Ljerka Metež, Đuro Šimičić i Biserka Velić.

Na popisnom području sa **sjedištem u Zadru** u radu 5 stručnih komisija sudjelovali su: Miljenko Domijan, Ela Gluščević, Josip Kršulović, Anastazija Magaš-Mesić, Mile Mesić, Leposava Petri, Nenad Rimanić, Pavuša Vežić i Zdravko Živković. Procjenu ratne štete na arhitektoskim-dekorativnim aplikacijama i detaljima obavili su: Katarina Cvitanović, Mile Mesić i Đuro Šimičić.

Na popisnom području sa **sjedištem u Splitu** u radu 6 stručnih komisija sudjelovali su: Igor Bikić, Anita Gamulin, Ivo Glavaš, Živana Stošić, Miroslav Škugor, Ambroz Tudor, Ivo Vojnović i Zdravko Živković. Procjenu ratne štete na arhitektoskim-dekorativnim aplikacijama i detaljima izvršili su: Katarina Cvitanović, Zoraida Demori-Staničić, Ivo Glavaš, Branko Pavazza i Đuro Šimičić.

Na popisnom području sa **sjedištem u Dubrovniku** u radu 13 stručnih komisija sudjelovali su: Žana Baća, Nikola Bakija, Marko Biskup, Radoslav Bužančić, Zvonimir Franić, Vedrana Gjukić-Bender, Nenad Ivanišević, Ljiljana Ivušić, Stanko Jović, Vanja Kovačić, Zehra Laznibat, Nikola Nad, Maja Nodari, Jelica Peković, Živana Stošić, Zvjezdana Tolja, Matko Vetma, Pavica Vilać i Ivica Žile. Procjenu ratne štete na arhitektoskim-dekorativnim aplikacijama i detaljima obavili su: Katarina Akunat-Kusijanović, Kate Bagoje, Katarina Cvitanović, Vedrana Gjukić-Bender, Božena Popić i Đuro Šimičić.

pojedine oštećene povijesne građevine na području Dubrovačkog primorja i na područjima povijesnih urbanističkih cjelina Stona i Malog Stona, Osijeka, Pakraca, Lipika, Gospića i Otočca. No, sustavan i kontinuirani rad na popisu i procjeni ratne štete započeo je tek potkraj 1993., odnosno početkom 1994, nakon što su osigurani svi organizacijski i materijalni uvjeti za rad stručnih komisija.

Popis i procjena ratne štete na područjima dostupnima do kolovoza 1995.

Područja Republike Hrvatske dostupna do svibnja, odnosno kolovoza 1995. terenski su obrađena do 30. lipnja 1994, a konačna obrada i verifikacija dovršeni su do prosinca 1995. Obrađena su područja Zagrebačke, Bjelovarsko-bilogorske, Ličko-senjske, Virovitičko-podravske, Požeško-slavonske, Dubrovačko-neretvanske županije te gradova Zagreba i Varaždina, kao i dostupni dijelovi područja Sisačko-moslavačke, Karlovačke, Brodsko-posavske, Zadarsko-kninske, Osječko-baranjske, Šibenske, Vukovarsko-srijemske i Splitsko-dalmatinske županije. Na tom je području pregledano više od 2.000 povijesnih građevina i utvrđena ratna šteta na 1.861 nepokretnom spomeniku kulture što je pokazano u ovim pregledima:

ŽUPANIJA	BROJ OŠTEĆENIH SPOMENIKA – KATEGORIJA ŠTETE [27]						
	1	2	3	4	5	6	S
Zagrebačka	—	—	2	1	1	—	4
Sisačko-moslavačka	16	13	12	4	2	1	48
Karlovačka	60	36	41	7	4	2	150
Varaždinska	4	3	3	—	—	—	10
Bjelovarsko-bilogorska	12	13	1	—	3	1	30
Ličko-senjska	17	32	18	9	12	1	89
Virovitičko-podravska	2	1	—	—	2	1	6
Požeško-slavonska	14	51	45	15	30	7	162
Brodsko-posavska	20	26	13	2	—	—	61
Zadarsko-kninska	14	16	14	3	7	1	55
Osječko-baranjska	79	193	68	12	5	—	357
Šibenska	5	11	18	3	—	—	37
Vukovarsko-srijemska	12	41	13	8	5	1	80
Splitsko-dalmatinska	1	2	2	2	—	—	7
Dubrovačko-neretvanska	160	172	265	26	60	—	683
Grad Zagreb	54	11	8	9	—	—	82
UKUPNO	470	621	523	101	131	15	1861

[27] Kategorije ratne štete: 1– Manja površinska oštećenja; 2 – Laka oštećenja (bez oštećenja na nosivoj konstrukciji); 3 – Laka oštećenja nosive konstrukcije; 4 – Teška oštećenja nosive konstrukcije; 5 – Građevina djelomično srušena; 6 – Građevina potpuno srušena

[28] U skladu s točkom 37. Upute za primjenu Zakona o utvrđivanju ratne štete (»Narodne novine«, broj 54/1993) i Uputom broj 20 (Bilten br. 2 Ministarstva financija – Republičke komisije za popis i procjenu ratne štete) iznos je iskazan u HRD (hrvatskim dinarima) prema srednjem tečaju Narodne banke Hrvatske za DEM na dan 31. prosinca 1990. (7 HRD = 1 DEM). Preračunavanja u kune obavljena su prema tečaju 1 DEM = 3,6 kuna (Uputa o izradi nacrta Konačnog izvješća o ratnoj šteti u razdoblju od 1990. do 1997. godine u javnom poduzeću, društvu od 28. 11. 1997).

Prema vrstama spomenika kulture oštećeno je:

VRSTA SPOMENIKA/GRAĐEVINE	BROJ OŠTEĆENIH SPOMENIKA -KATEGORIJA ŠTETE						
	1	2	3	4	5	6	Σ
povijesno-memorijalni	4	3	3	—	1	2	13
civilne	378	518	413	55	103	3	1470
vojne/obrambene	11	22	18	3	1	0	55
gospodarske	6	12	6	8	2	1	35
sakralne	64	61	80	33	23	9	270
groblja, grobne	2	2	—	2	—	—	6
URBANA OPREMA	5	3	3	—	1	—	12
UKUPNO	470	621	523	101	131	15	1861

Utvrđeno je da je ukupna površina oštećenih/uništenih spomenika kulture na ovim područjima 1,552.587 m^2, te da šteta iznosi 1,832,451.000 HRD[28], odnosno preračunano 942,403.371,00 kuna.

Popis i procjena ratne štete na područjima oslobođenim u redarstveno-vojnim akcijama »Bljesak« i »Oluja«

Preliminarni pregled područja u kontinentalnom dijelu Hrvatske obavljen je odmah nakon redarstveno-vojne akcije »Bljesak«, koja je provedena početkom svibnja 1995. Pregledano je područje južno od Psunja, uz komunikaciju Novska – Okućani – Stara Gradiška (stara cesta), te pojedina naselja južno i sjeverno od nje, u kojima se, prema raspoloživim podacima, nalaze evidentirani, preventivno zaštićeni ili registrirani spomenici kulture. Nisu pregledana naselja Novska i Nova Gradiška budući da su ta naselja i prije bila dostupna, tako da su u njima već bili obavljeni popis i procjena ratne štete na spomenicima kulture. Pregled je obavljen u ovim naseljima: Jasenovac, Rajić, Lađevac, Okućani, Novi Varoš, Stara Gradiška, Gornji Bogićevci, Medari, Šagovina Mašićka, Mašić, Dragalić i Gorice. Tom je prilikom utvrđeno da su razaranja na pregledanom području bila osobito teška. Povijesne sakralne građevine i one koje svjedoče o kulturnom i civilizacijskom kontinuitetu hrvatskoga življa na tim prostorima namjerno su razarane i osobito su teško stradale. Tako su do temelja razorene rimokatoličke crkve u Okućanima, Rajiću i Gornjim Bogićevcima, a u naseljima kao što su Medari, Mašić, Gornji Bogićevaci, Novi Varoš, Poljane gotovo su sve kuće uništene eksplozivom ili zapaljene. Bilo je i promjena naziva naselja (Mašić u Novo Obilićevo).

Prema izvješćima primljenim od tadašnjih povjerenstava Državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine u Šibeniku i Zadru zatečeno stanje na područjima oslobođenim akcijom »Oluja« bilo je katastrofalno. Velik broj obiteljskih kuća i gospodarskih cjelina u selima, do temelja je uništen. Ako zgrade nisu rušene podmetnutim eksplozivom, paljene su. Pregledom Drniša utvrđeno je da su sve povijesne građevine uz glavnu gradsku ulicu

spaljene, a Muzej je Drniške krajine, koji je uz zavičajnu zbirku čuvao i niz Meštrovićevih djela, devastiran. Crkva sv. Antuna Padovanskog, u inače gotovo neoštećenom Kninu, razorena je i vandalski devastirana[29]. Na tim područjima izuzetno bogatim spomeničkim građevinama iz najranijih razdoblja hrvatske povijesti gotovo sve su sakralne građevine uništene ili teško oštećene, najčešće podmetnutim eksplozivom ili podmetanjem požara. Statistika oštećenih sakralnih građevina na području djelatnosti Povjerenstva za zaštitu spomenika kulture u Zadru[30] zorno ilustrira zatečeno stanje rimokatoličkih i pravoslavnih sakralnih građevina:

Spomenici kulture

STANJE GRAĐEVINE	RKT	SPC	UKUPNO
Uništene građevine	19	1	20
Teško oštećene građevine	15	1	16
Manje oštećene građevine	13	2	15
Sačuvane građevine	2	20	22
UKUPNO	49	24	73

Tijekom obilaska i pregleda sakralnih spomenika kulture na području djelatnosti Povjerenstva u Zadru, obavljen je i pregled novosagrađenih sakralnih građevina, koje nemaju svojstvo spomenika kulture. Utvrđen je gotovo istovjetan odnos uništenih, oštećenih i sačuvanih građevina:

Novosagrađene sakralne građevine

STANJE GRAĐEVINE	RKT	SPC	UKUPNO
Uništene građevine	8	0	8
Veća / manja oštećenja	3	1	4
Sačuvane građevine	—	1	1
UKUPNO	11	2	13

Područja oslobođena u redarstveno-vojnim akcijama »Bljesak« (početkom svibnja 1995) i »Oluja« (početkom kolovoza 1995) privremeno okupirana područja Republike Hrvatske – dijelovi Sisačko-moslavačke, Karlovačke, Brodsko-posavske, Zadarsko-kninske i Šibenske županije terenski su obrađena u jesen 1995. i u tijeku 1996, a konačna obrada i verifikacija dovršena je potkraj svibnja 1997. Na tim je područjima pregledano više od 500 povijesnih građevina i utvrđena ratna šteta na 398 nepokretnih spomenika kulture:

ŽUPANIJA	BROJ OŠTEĆENIH SPOMENIKA – KATEGORIJA ŠTETE						
	1	2	3	4	5	6	Σ
Bjelovarsko-bilogorska	—	—	—	—	—	2	2
Brodsko-posavska	1	1	4	2	2	1	11
Karlovačka	2	13	12	23	9	12	71
Ličko-senjska	1	4	3	1			9
Sisačko-moslavačka	27	32	27	28	33	48	195
Splitsko-dalmatinska	1	1			1		3
Šibenska	4	2	4	2	14	6	32
Zadarsko-kninska	5	5	4	5	15	21	55
UKUPNO	41	58	54	61	74	90	378

Prema vrstama spomenika kulture oštećeno je:

VRSTA SPOMENIKA/GRAĐEVINE	BROJ OŠTEĆENIH SPOMENIKA –KATEGORIJA ŠTETE						
	1	2	3	4	5	6	S
povijesno-memorijalni	—	—	—	—	—	1	1
civilne	28	45	35	39	32	17	196
vojne/obrambene	—	—	2	1	—	—	3
gospodarske	—	2	5	4	1	6	18
sakralne	12	10	10	17	40	64	153
groblja, grobne	1	1	1	—	1	2	6
urbana oprema	—	—	1	—	—	—	1
UKUPNO	41	58	54	61	74	90	378

Utvrđeno je da je na tim područjima ukupna površina oštećenih /uništenih spomenika kulture 181.485 m^2, te da šteta iznosi 866,858.000 HRD, odnosno preračunano 445,812.686,00 kuna

Zbog ponovljenih šteta na spomeničkim građevinama u Karlovcu (10) i Otočcu (7) provedena je dodatna procjena štete na tim spomenicima kulture, a one su, s ukupnim iznosom procjene, iskazane i u ovoj fazi procjene ratnih šteta na nepokretnim spomenicima kulture. U konačnoj rekapitulaciji za teritorij cijele Republike za te su spomenike kulture uzeti u obzir samo broj objekata i iznosi iz ove faze procjene.

Popis i procjena ratne štete na području Podunavlja

Preliminarni pregled nepokretnih spomenika kulture na području Podunavlja obavljen je u srpnju 1997. Tad su članovi Posebne središnje komisije za popis i procjenu

[29] »Izvješće o izvršenom uvidu u stanje spomenika kulture na oslobođenom prostoru Šibenske županije te u gradu Kninu«, Šibenik, 10. kolovoza 1995. (mr. Ivo Šprljan i Josip Čuzela, prof), Dokumentacija o ratnim štetama na spomenicima kulture u Upravi za zaštitu kulturne baštine.

[30] »Izvještaj o stanju sakralnih somenika kulture stradalih u Domovinskom ratu do 7. kolovoza 1995.«, Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine, Povjerenstvo Zadar (Miljenko Domijan, Šime Vitori, Branko Božić, Lepa Petri i Anastazija Magaš-Mesić), Dokumentacija o ratnim štetama na spomenicima kulture u Upravi za zaštitu kulturne baštine.

[31] Preliminarni pregled izvršili su Vladimir Ukrainčik, prof. predsjednik i Božidar Uršić, dipl. inž. arh, pomoćnik predsjednika Posebne središnje komisije za popis i procjenu ratne štete na spomenicima kulture sa Zdenkom Predrijevac, dipl. inž. grad., pomoćnicom voditelja sjedišta u Osijeku Posebne komisije za popis i procjenu ratne štete na spomenicima kulture, i Zlatkom Karačem, dipl. inž. arh., stručnim savjetnikom za verifikaciju popisne dokumentacije. Pregled je obavljen u pratnji Službe za civilne poslove UNTAES-a, civilne policije UNTAES-a i patrole prijelazne policije (TPF).

ratne štete, prvi put, uz posebno dopuštenje UNTAES-a, na koje se čekalo šest mjeseci, u dva navrata po dva dana pregledali ovo područje[31]. No, popis i procjena prema propisanoj su metodi, zbog poteškoća oko dobivanja dozvola kretanja za stručne komisije, obavljeni tek u listopadu i studenome 1997, dok je obrada prikupljenih podataka dovršena tijekom prosinca 1997, odnosno početkom 1998. Na tom je području pregledano više od 300 povijesnih građevina i utvrđena ratna šteta na 201 nepokretnom spomeniku kulture:

ŽUPANIJA	BROJ OŠTEĆENIH SPOMENIKA – KATEGORIJA ŠTETE						
	1	2	3	4	5	6	S
Osječko-baranjska	11	6	2	2	7	3	31
Vukovarsko-srijemska	10	10	23	39	60	28	170
UKUPNO	21	16	25	41	67	31	201

Prema vrstama spomenika kulture oštećeno je:

VRSTA SPOMENIKA/GRAĐEVINE	BROJ OŠTEĆENIH SPOMENIKA –KATEGORIJA ŠTETE						
	1	2	3	4	5	6	S
povijesno-memorijalni	—	1	—	—	—	—	1
civilne	6	5	12	24	41	19	107
vojne/obrambene	1	1	—	—	—	—	2
gospodarske	—	—	—	1	5	2	8
sakralne	13	8	11	15	20	8	75
groblja, grobne	—	—	1	1	1	—	3
urbana oprema	2	1	1	—	—	2	5
UKUPNO	21	16	25	41	67	31	201

Utvrđeno je da je na području Podunavlja ukupna površina oštećenih/uništenih spomenika kulture 142.511 m^2, te da šteta iznosi 1,017,473.000 HRD, odnosno preračunano 523,271.829,00 kuna.

Neke karakteristike ratnih šteta na nepokretnim spomenicima kulture

Štete počinjene na povijesnim građevinama u tijeku agresije na Hrvatsku u razdoblju od 1991. do 1995. mogu se razvrstati u nekoliko karakterističnih grupa:

- ratne štete nastale u tijeku rata (potkraj godine 1991. i početkom 1992) u naseljima u čijoj su se blizini vodile ratne operacije, u kojima su, uz srpske paravojne formacije sudjelovale i regularne postrojbe JNA. Oštećenja izazvana velikim brojem minobacačkih granata najčešće su nastajala na krovovima (razbijeni i oštećeni pokrovi, proboji od izravnih pogodaka koji su oštećivali krovnu i međukatnu konstrukciju) i pročeljima zgrada (pretežno štete od krhotina projektila i rjeđe, od izravnih pogodaka). Takve su štete utvrđene na velikome broju povijesnih građevina na područjima u povijesnim urbanističkim cjelinama Osijeka, Vinkovaca, Pakraca, Slavonskog Broda, Otočca, Gospića, Karlovca, Zadra, Šibenika, Malog Stona i Dubrovnika te povijesne lječilišne cjeline Daruvara. Tako uzrokovane štete nisu bile razorne i najčešće ne prelaze 3. kategoriju oštećenja (»laka oštećenja nosive konstrukcije«).
- U blizini zona ratnih operacija JNA je napadala projektilima većih kalibara (topovskim zrnima, raketama), a registrirana je i upotreba zrna s fosfornim punjenjem. Štete od posljedica takvih djelovanja utvrđene su u povijesnim urbanističkim cjelinama Dubrovnika, Zadra, Vinkovaca i Karlovca i povijesne lječilišne cjeline Lipika. Štete uzrokovane na takav način imale su znatno teže posljedice od prije spomenutih. Izravni su pogodci uzrokovali najčešće 4. ili 5. kategoriju oštećenja (»*teška oštećenja nosive konstrukcije*« ili »*građevina djelomično srušena*«), kao što je to slučaj s osam dubrovačkih palača u Gradu, knjižnicom u Vinkovcima ili Kneževom palačom u Zadru.
- Na sakralnim građevinama u naseljima koja nisu bila okupirana najčešće su štete na tornjevima crkava koji su gađani unatoč tome što su na vidljivim mjestima bili označeni znakom Haaške konvencije. Najizrazitiji takav slučaj jest toranj crkve Blažene Djevice Marije (sv. Ladislava) u Pokupskom na kojemu je upravo znak Haaške konvencije gađan iz automatskog pješadijskog oružja, ili pak toranj crkve sv. Lovre u Petrinji koji je prije potpunoga razaranja crkve gađan iz petrinjske vojarne usprkos vidljivo postavljenom znaku Haaške konvencije.
- Na privremeno okupiranim područjima srpske terorističke i paravojne skupine pljačkaju, pale i velikim količinama eksploziva uništavaju sve katoličke sakralne građevine, a ista je sudbina brojnih sela nastanjenih pretežno ili potpuno hrvatskim stanovništvom u kojima su do razaranja bile sačuvane brojne tradicijske građevine i karakteristični povijesni stambeno-gospodarski kompleksi. Takve su štete utvrđene na svim područjima koja su kraće ili duže vrijeme okupirale paravojne srpske četničke postrojbe, odnosno na cijelom području oslobođenom operacijama »Bljesak« i »Oluja« u tijeku 1995, na Konavoskom području (napose u Čilipima), na području Slanog, u Lipiku i Voćinu. Područje Ravnih kotara u zadarskom zaleđu napose je teško stradalo: podmetnutim eksplozivom uništene su gotovo sve rimokatoličke crkve i samostani, dok su srpske-pravoslavne građevine gotovo netaknute.
- Teške posljedice na svim područjima izloženima ratnome djelovanju ustanovljene su na svim objektima na kojima odmah nakon oštećivanja nisu poduzeti nužni popravci, makar preventivnog ili privremenog karaktera. U ovim slučajevima i manje štete na spomenicima kulture, uzrokovane često neznatnim udarima projektila ili čak samo zračnim udarima (rastreseni pokrov i sl), mogle su dovesti do katastrofalnih posljedica ako su nakon oštećivanja napuštene i tako izložene višegodišnjem utjecaju atmosferilija.

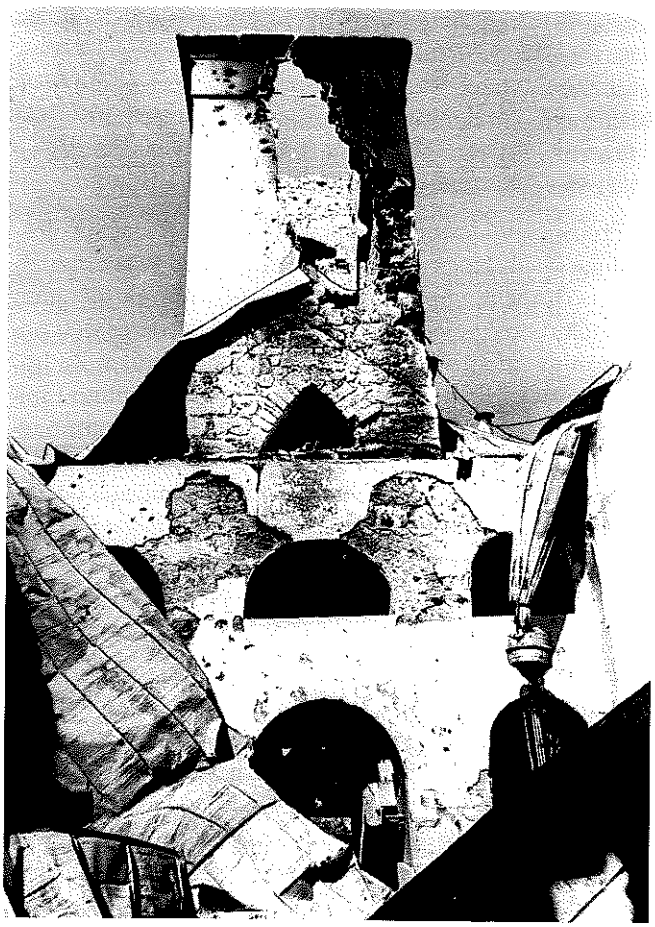

12 Lički Novi, uništeno krovište i razorena unutrašnjost crkve sv. Antuna (foto: M. Pezelj)

Lički Novi, the destroyed roof and devastated interior of the church of Saint Anthony (photo: by M. Pezelj)

Pokretni spomenici kulture

Opće napomene

Na samome početku agresije na Hrvatsku, razaranjem brojnih katoličkih crkava, započelo je i stradanje pokretne baštine, a okupacijom dijelova zemlje potkraj godine 1991. i 1992. (istočna Slavonija i Baranja, dio zapadne Slavonije, Banovina, dio Korduna, dio Like, Ravni kotari, Konavle) započela je sustavna pljačka crkvenoga i muzejskog inventara te vrijednog inventara iz drugih, javnih i privatnih građevina na tim područjima. Ono što nije opljačkano stradalo je pri razaranju, odnosno paljenju građevina. Brojni predmeti umjetničke ili dokumentarne vrijednosti zauvijek su nestali iz kuća ili zajedno s kućama opustošenih i spaljenih naselja. Taj je dio baštine, napose u ruralnim sredinama, nemjerljiva značenja budući da su ti predmeti odraz i dokaz našega kulturnog razvitka i trajanja, bogatstva i raznolikosti pučke tradicije i njezine ukorijenjenosti u tim prostorima.

Popis i procjena ratne štete na pokretnim spomenicima kulture obavljeni su prema već prije iznesenoj metodi koja je bila propisana Uputom o primjeni Zakona o utvrđivanju ratne štete na spomenike kulture na području Republike Hrvatske. No radi prioriteta koji je utvrđen za popis i procjenu ratne štete na nepokretnim spomenicima kulture, zbog znatno veće količine predmeta koju je trebalo obraditi, kao i zbog nedostatka stručnih kadrova, s popisom ratne štete na pokretnim spomenicima kulture nije se moglo započeti istodobno kao i na nepokretnim spomenicima kulture. Stoga u vrijeme izradbe ovog izvještaja o posljedicama ratnih djelovanja na pokretne spomenike kulture još uvijek nema cjelovitih podataka.

Popisu i procjeni ratne štete na pokretnim spomenicima kulture trebalo je pristupiti vodeći računa *o velikome broju spomeničkih i umjetničkih predmeta koji su evakuirani* te su dijelom i oštećeni tijekom evakuacije i poslije zbog neadekvatnih uvjeta smještaja u improviziranim depoima. Usto, trebalo je rekonstruirati i procijeniti golemi, još uvijek neutvrđeni, broj *predmeta u inventarima sakralnih građevina koji su, na okupiranim područjima, opljačkani ili uništeni* zajedno s objektima u kojima su se nalazili. Osim toga, trebalo je obaviti i popis i procjenu ratne štete na spomeničkoj *muzejskoj, arhivskoj i bibliotečnoj građi.*

Pristupajući tome opsežnom poslu Posebna komisija za popis i procjenu ratne štete na spomenicima kulture, poslove popisa spomeničke muzejske arhivske i bibliotečne građe, povjerila je odgovarajućim matičnim ustanovama (Muzejskom dokumentacijskom centru[32], Hrvatskom državnom arhivu[33] i Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici[34]), dok se poslovi popisa i procjene ratne štete na evakuiranim pokretnim spomenicima kulture[35] i onima nestalima i uništenima na okupiranim područjima obavljaju u suradnji stručnih komisija s ovlaštenim ustanovama zaštite spomenika kulture[36].

[32] Popis i procjenu ratne štete na muzejskoj građi, uz pomoć kustosa pojedinih muzeja, provela je Stručna komisija u sastavu: Vladimira Pavić, Tončika Čukrov i Lada Dražin-Trbuljak.

[33] Popis i procjenu ratne štete na arhivskoj građi, na temelju podataka prikupljenih od odgovarajućih ustrojstvenih jedinica Državnog arhiva provela je stručna komisija u sastavu mr. Miljenko Pandžić, Tatjana Mušnjak i Zvonimir Baričević.

[34] Stručna komisija za popis i procjenu ratne štete na bibliotečnoj građi radi u sastavu Irena Medić, Dinka Katić i Sonja Avalon. Prema spoznajama Posebne komisije za popis i procjenu ratne štete na spomenicima kulture oštećene su mnoge zgrade knjižnica te uništeni i spaljeni fondovi knjižne građe. U samostanima poput franjevačkih u Karinu, Hrvatskoj Kostajnici, Hrvatskom Čuntiću ili onog pavlinskog u Kamenskom pored Karlovca oštećeni su ili uništeni i fondovi bibliotečne građe.

[35] Popis i procjenu ratne štete na evakuiranim pokretnim spomenicima kulture obavile su stručne komisije u čijem su sastavu bili: Vid Barac, Branko Lučić, Đuro Šimičić, Ranka Saračević-Würth, Josip Turk, Zlatko Bijelen, Daria Škarpa i Branka Pintarić.

[36] Pripremu dokumentacije za popis i procjenu ratne štete na pokretnim spomenicima kulture, u suradnji s ovlaštenim konzervatorskim odjelima, obavile su stručne komisije: na popisnom području sa **sjedištem u Osijeku** – Ljiljana Šarlah-Čačić, Branko Lučić, Đuro Šimičić, Lana Križaj i Ines Livaković-Jelavić; na popisnom području sa **sjedištem u Zagrebu** – Đuro Šimičić, Edita Usenik, Ida Slade-Šilović, Ljiljana Nikolajević, Ljerka Metež, Dragana Ratković i Katarina Radatović-Cvitanović; na popisnom području sa **sjedištem u Senju** – Đuro Šimičić, Biserka Velić i Ljerka Metež; na popisnom području sa sjedištem u Zadru – Lukrecija Pavičić-Domijan, Mario Kotlar i Jadranka Baković; sa **sjedištem u Splitu** – Zoraida Demori-Staničić, Ivo Glavaš i Branko Pavazza; sa **sjedištem u Dubrovniku** – Božena Popić, Vedrana Đukić-Bender i Katarina Kusijanović. Vrijednost oštećenih, uništenih i nestalih pokretnih spomenika kulture i umjetnina procjenjuje stručna komisija u sastavu: dr. Doris Baričević, Zlatko Bielen, Slavko Dokić, Ivan Faulend-Heferer, Karmen Gagro, Jelena Ivoš, Jagoda Meder, Mirjana Repanić-Braun, Bernarda Rundek-Franić, Ivan Ružić, Đuro Šimičić, Đuro Vandura Maja Velikonja i Ivica Živko.

13 Perušić Benkovački, do temelja razorena crkva sv. Marije (foto: M. Domijan, 1995)

Perušić near Benkovac, the completely destroyed church of Saint Mary (photo: by M. Domijan, 1995)

Do izradbe ovog izvještaja u potpunosti je dovršen terenski rad na prikupljanju podataka o počinjenim štetama, u potpunosti je obrađena dokumentacija za područje Banovine (područje Sisačko-moslavačke županije) i Dubrovačko-neretvanske županije, u tijeku je obrada dokumentacije za područje Podunavlja i u pripremi je obrada dokumentacije za područje Zadarsko-kninske i Šibenske županije. Osim toga stručne su komisije popisale i procijenile ratnu štetu na evakuiranoj spomeničkoj građi koja je bila smještena u depoima pod nadzorom Uprave za zaštitu kulturne baštine, a prikupljena je i odgovarajuća dokumentacija od konzervatorskih odjela.

Ratna šteta na pokretnim spomenicima kulture procijenjena je stručnom ocjenom o prometnoj vrijednosti pojedinih predmeta za nestale ili uništene predmete, odnosno iznosom troškova potrebnih konzervatorsko-restauratorskih radova.

Evakuirana spomenička građa i umjetnine

Najveći dio pokretnih spomenika kulture na dostupnim područjima, napose onih u blizini bojišnice, na vrijeme je evakuiran, odnosno sklonjen na sigurna mjesta koja su tijekom cijelog razdoblja rata bila pod nadzorom.

Posebno organizirane ekipe stručnjaka Zavoda za zaštitu spomenika kulture Ministarstva prosvjete i kulture, Restauratorskog zavoda Hrvatske i muzejskih ustanova[37] uz pomoć lokalnih vlasti, svećenstva, pripadnika Hrvatske vojske i policije te mnogih pojedinaca već od ljeta 1991. prenose iz građevina, koje su često bile uza samu bojišnicu, brojne predmete i inventarske cjeline iz crkava, muzeja i galerija, te dokumentaciju i arhivalije u skloništa na sigurnim lokacijama. Zbog ponovljenih napada neprijatelja na Dubrovnik u proljeće 1992, prema Naredbi Ministra kulture od 30. lipnja 1992.[38] osniva se komisija koja je pregledom svih važnijih spomeničkih građevina i svih građevina u kojima su smještene arhivske, muzejske ili bibliotečne ustanove utvrdila nužne dodatne mjere fizičko-tehničke zaštite spomeničkih građevina, odnosno evakuacije spomeničkih predmeta. Te mjere (evakuaciju 159 umjetnina iz 7 sakralnih građevina u Gradu i iz dvije građevine s područja Rijeke dubrovačke te dodatne mjere fizičko-tehničke zaštite na crkvi sv. Vlaha, Sponzi, Velikoj Onofrijevoj česmi i dr.) provela je Postrojba specijalne namjene VP 1081 u koju su, privremeno mobilizirani stručni djelatnici iz ustanova za zaštitu spomenika kulture i građevnih poduzeća u Dubrovniku.

Prema još uvijek nedovršenim obradama popisne dokumentacije bilo je evakuirano i sklonjeno više od 1.600 predmeta pokretnih spomenika kulture i umjetnina, u što ne ubrajamo bibliotečnu i arhivsku građu, te dokumentaciju pojedinih ustanova za zaštitu spomenika kulture. Za mjesta evakuacije odabirane su sigurne lokacije i objekti udaljeni od područja ratnih operacija, a za mjesta sklanjanja skloništa u neposrednoj blizini izvornih lokacija za koja se pretpostavljalo da ih neprijatelj neće pronaći. U privremenim depoima bili su sklonjeni predmeti s područja županija:

[37] U radu stručnih ekipa koje su evakuirale i sklanjale pokretne spomenike kulture sudjelovali su stručni djelatnici iz **Zavoda za zaštitu spomenika kulture Ministarstva kulture i prosvjete**: Damir Dijaković, Nikola Ivezić, Ivica Jambrošić, Mario Jurišić, Želimir Laszlo, Miljenko Mrakužić, Marijan Orlić, Mirela Ramljak, Ranka Saračević-Würth i Josip Šmic; iz **Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Osijeku**: Viktor Amruš, Jadran Antolović, Zvonko Bojčić, Ivan Faktor, Branimir Kralik, Drago Kretić, Tone Papić, Ninoslav Sebelić, Ljiljana Šarlah, Zlatko Škuljević i Branko Urban; iz **Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Rijeci**: Ivan Buneta, Srećko Greblo, Danko Grigić, Vinko Malinar i vanjski suradnik Slobodan Božičković; iz **Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Splitu**: Davor Domančić, Joško Belamarić, Radoslav Bužančić, Vanja Kovačić, Vinicije Lupis, Slavko Alač i Stanko Alajbeg; iz **Regionalnog zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu**: Stanka Domin, Igor Nikolić, Nedjeljko Pendić, Ksenija Petrić, Tomislav Petrinec, Ida Slade-Šilović te vanjski suradnici: Srda Hrkalović, Ištvan Karagity, Krešimir Kiš, Božena Kragujec i Nenad Vojdić; iz **Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Dubrovniku**: Paula Kolić, Božena Popić i Ivica Žile te vanjski suradnici: Dubravka Beritić i Tomislav Šuljak; iz **Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Karlovcu**: Branka Križanić, Ana Matanić, Marinka Mužar te vanjski suradnici: Branka Stergar, Zdenka Stupić, Ivan Pavlačić i Vlado Jaušovec; iz **Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Varaždinu**: Karmen Jakopović; iz **Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zadru**: Miljenko Domijan, Lukrecija Pavičić-Đomijan, Pavuša Vežić, Mario Kotlar, Aleksandar Kotlar, Šime Vitori i Jadranka Baković; iz **Gradskog zavoda za zaštitu i obnovu spomenika kulture i prirode u Zagrebu**: Ksenija Brigljević, Nina Gazivoda i Branko Kladarin; iz **Restauratorskog zavoda Hrvatske**: Ivan Bujan, Dragan Dokić, Mario Fučić, Drago Furdi, Veljislav Gobeljić, Kamenko Klofutar, Ivan Kraljević, Zvonko Matica, Drago Miletić, Josip Minks, Danuta Missiuda, Franjo Mrnjec, Nesto Orčić, Emil Pohl, Iviça Smolković, Ivan Srša, Tihomir Stančec, Vesna Šimičić, Đuro Šimičić, Edita Usenik, Vijeko Varšić te vanjski suradnici: Snježana Badurina, Đurdica Cvitanović, Mijo Jerković, Branko Kladarin, Stevica Leskavac, Franjo Neff i Mario Varšić; iz **Zavoda za restauriranje umjetnina**: Zlatko Bielen, Mario Braun, Višnja Bralić, Egidio Budicin, Tito Dorčić, Zdravko Dvojković, Dragutin Furdi, Josip Gebaj, Romana Jagić, Jasna Leiner, Ivica Smolković, Vesna Sobota i Josip Turk.

[38] Vidi bilješku 4.

14 Dubrovnik, ljetnjikovac Stay, karakteristična oštećenja na arhitekotnskoj plastici (foto: Z. Bogdanović, 1995)

Dubrovnik, the Stay villa, the most typical war damages of the facade's plastic decorations (photo: by Z. Bogdanović, 1995)

15 Osijek, Tvrđa, detalj pročelja zgrade Glavne straže s karakterističnim oštećenjima od rasprskavanja projektila i probojem ispod vijenca (fototeka ROS, 1991)

Osijek, Tvrđa, the Main Guard building, part of the facade with typical damages made by shell explosion and the hole under the cornice (ROS photo archives, 1991)

ŽUPANIJA	BROJ		PROCJENA RATNE ŠTETE	
	GRAĐEVINA	PREDMETA	HRD	HRK
Zagrebačka	2	39	6503751	3344786
Sisačko-moslavačka	5	44	8050739	4140380
Karlovačka	19	383	10976875	5645250
Bjelovarsko-bilogorska	1	36	8136313	4184389
Požeško-slavonska	4	110	9669640	4972958
Brodsko-posavska	4	116	3132014	1610750
Zadarska	15	150	2290770	1178110
Osječko-baranjska	5	57	1406768	723480
Dubrovačko-neretvanska	24	855	12998038	6684705
Grad Zagreb	1	19	1247750	641700
Ukupno	80	1809	64412658	33126508

Prestankom ratnih opasnosti predmeti se vraćaju vlasnicima uz prethodnu konzervatorsko-restauratorsku obradu, što obuhvaća određivanje kategorije (opsega) potrebnih zaštitnih zahvata, provedbu preventivnih zaštitnih intervencija radi osposobljavanja za transport te vraćanje predmeta vlasniku, odnosno izvođenje određene kategorije zahvata u restauratorskoj radionici. Određivanjem kategorije potrebnih zaštitnih zahvata utvrđivani su stanje predmeta i potreba zaštitnih radova (preventivnih i sustavnih). Četiri kategorije (oznake A, B, C i D) precizno su predviđale opseg potrebnih zahvata: A-kategorijom bili su obuhvaćeni predmeti na kojima je trebalo provesti dezinsekciju, odstranjivanje nečistoće, pakiranje, transport i montažu na izvornoj lokaciji. Na predmetima svrstanim u B-kategoriju trebalo je, osim radova predviđenih A-kategorijom, podlijepiti odignute slojeve kredne osnove, polikromacije i pozlate, te konsolidirati odlomljene dijelove; na onima u C-kategoriji trebalo je provesti još i djelomični retuš na preslicima. D-kategorija obvezivala je na kompletan konzervatorsko-restauratorski postupak prije vraćanja na izvornu lokaciju. Predmeti razvrstani u A kategoriju, nakon nužnih intervencija u depou odmah su vraćeni vlasnicima, dok su predmeti razvrstani u ostale kategorije, nakon prijeko potrebnih preventivnih zahvata, prenošeni u restauratorske radionice gdje su na njima, prije nego što su vraćeni vlasnicima, izvedeni ili se još izvode zaštitni radovi prema kategoriji u koju su bili razvrstani.

Od ukupno 1.125 evakuiranih pokretnih spomenika kulture iz sakralnih građevina s ugroženih područja Zagrebačke, Karlovačke, Sisačko-moslavačke, Brodsko-po-

savske i djelomično Osječko-baranjske županije na taj je način (do prosinca 1998.) obrađeno i kategorizirano 859 predmeta, dok su 266 predmeta vlasnici vratili sami bez obavještavanja službe zaštite spomenika kulture[39].

Pokretni spomenici kulture i umjetnine u sakralnim objektima

Općenito uzevši, na svim su područjima koja su bila okupirana, pokretni spomenici kulture u sakralnim povijesnim građevinama ili opljačkani ili su stradali pri razaranju, odnosno paljenu građevina.

Karakterističan je primjer područja Banovine na kojem je dovršena obrada popisne dokumentacije i provedena procjena. Utvrđeno je da ukupna ratna šteta na pokretnim spomenicima kulture u sakralnim građevinama na ovom području iznosi 68,354.000 HRD (9,764.857,14 DEM), odnosno preračunano 35,153.485,71 Kuna. U 47 sakralnih povijesnih građevina, od kojih su 24 razorene, a 11 djelomično srušeno, prema nalazu stručnih komisija za popis i procjenu ratne štete na pokretnim spomenicima kulture, uništeno je 235, nestalo 776 i oštećena 93 pokretna spomenika kulture. Na ostalim područjima u tijeku je obrada i verifikacija popisne dokumentacije, no već je iz dosadašnjih podataka razvidno da se stanje, kada je riječ o privremeno okupiranim područjima (dijelovi područja Karlovačke, Zadarsko-kninske, Šibenske, Osječko-baranjske i Vukovarsko-srijemske županije) ne razlikuje bitno od stanja utvrđenog na području Banovine, odnosno na dijelu Sisačko-moslavačke županije.

Prema dosad prikupljenim i djelomično obrađenim podacima utvrđeno stanje prikazano je u ovom pregledu (popisna dokumentacija verificirana je samo za Sisačko-moslavačku županiju):

ŽUPANIJA	BROJ GRAĐEVINA NESTALO/UNIŠTENO/ OŠTEĆENO		PROCJENA RATNE ŠTETE	
			HRD	HRK
Sisačko-moslavačka	47	1104	68354000	35153485
Karlovačka	21	271	44747531	23013016
Zadarska	15	222	36656640	18851986
Osječko-baranjska	17	192	31703040	16304420
Vukovarsko-srijemska	19	326	53829120	27683547
Dubrovačko-neretvanska	32	92	24686000	12695657
Ukupno	151	2207	259976331	133702111

Ratna šteta na spomeničkoj građi u muzejima

Utvrđene su i popisane ratne štete na muzejskoj građi u svim muzejima i muzejskim zbirkama na područjima koja su bila izložena aktivnostima neprijateljskih postrojbi, ali još uvijek nije u cijelosti dovršena procjena ratne štete. Oštećena je muzejska građa 45 muzeja i muzejskih zbirki, nestao je 6.551 muzejski predmet, uništeno ih je 1430 te oštećeno 728[40]. Dosadašnja djelomična procjena ratne štete na muzejskoj građi iznosi 39,666.704 HRD (20,400. 019,20 HRK). U okviru ovog iznosa procjena uništene i nestale građe iznosi 35,540.218 HRD, odnosno 18,277. 826,40 HRK dok se ostatak od 4,126.486 HRD (2,122.192,80 HRK) odnosi na građu koja će se odgovarajućim konzervatorsko-restauratorksim postupcima obnoviti.

Ratna šteta na spomeničkoj arhivskoj građi

Popisana je ratna šteta na arhivskoj i registraturnoj građi društveno političkih zajednica, ustanova i poduzeća. Prema izvještajima ovlaštenih arhivskih ustanova i nalazu stručne komisije uništena su 402 fonda registraturne građe u ukupnoj dužini od preko 37.000 tekućih metara. Prema važećim kriterijima spomeničkom se smatra samo arhivska građa (ukupno 3.181,82 tekuća metra) koja je sadržana u pojedinim registraturnim fondovima u ovim količinama i odnosima:

REGISTRATURNA GRAĐA		ARHIVSKA GRAĐA		
VRSTA	KOLIČINA	POSTOTAK	KOLIČINA	PROCJENA HRD
Poduzeća i ustanova	3155955	5	157798	55.229.125
Škole	178640	40	71456	25.009.600
DPZ, mjesne zajednice	365980	20	73096	25.618.600
Župni, parohijski i matični uredi	19790	80	15832	5.541.200
UKUPNO	37.203,65	145	3181,82	111.398.525

U toku je rad na obradi popisne dokumentacije i njezinoj verifikaciji. Ratna šteta preliminarno je procjenjena na iznos 111,398.525 HRD (57,290.670,00 HRK).

Ratna štete na nepokretnim spomenicima kulture na područjima pojedinih županija

Na području **Bjelovarsko-bilogorske županije** oštećene su ukupno 32 spomeničke građevine, ukupne površine 22.344 m^2 i u iznosu od 17,819 milijuna kuna, i to pretežno na području grada Daruvara unutar granica povijesne cjeline lječilišta. Štete su pretežno manje površinske ili lakše, bez oštećenja konstrukcijskih dijelova građevina. Djelomično su srušene (5. kategorija oštećenja) samo tri spomeničke građevine (zgrada »Croatia« s počet-

[39] Preostali predmeti iz sakralnih građevina (crkava i kapela) evakuirani s područja sjeverozapadne Hrvatske i dijela Slavonije preneseni su u središnji depo Hrvatskog restauratorskog zavoda. Ovisno o financijskim mogućnostima, na njima će se izvoditi konzervatorsko-restauratorski zahvati kako bi mogli biti vraćeni vlasnicima, odnosno na izvorne lokacije.

[40] Vidi i publikaciju: »Ratne štete na muzejima i galerijama u Hrvatskoj«, Muzejski dokumentacijski centar, Zagreb, 1998.

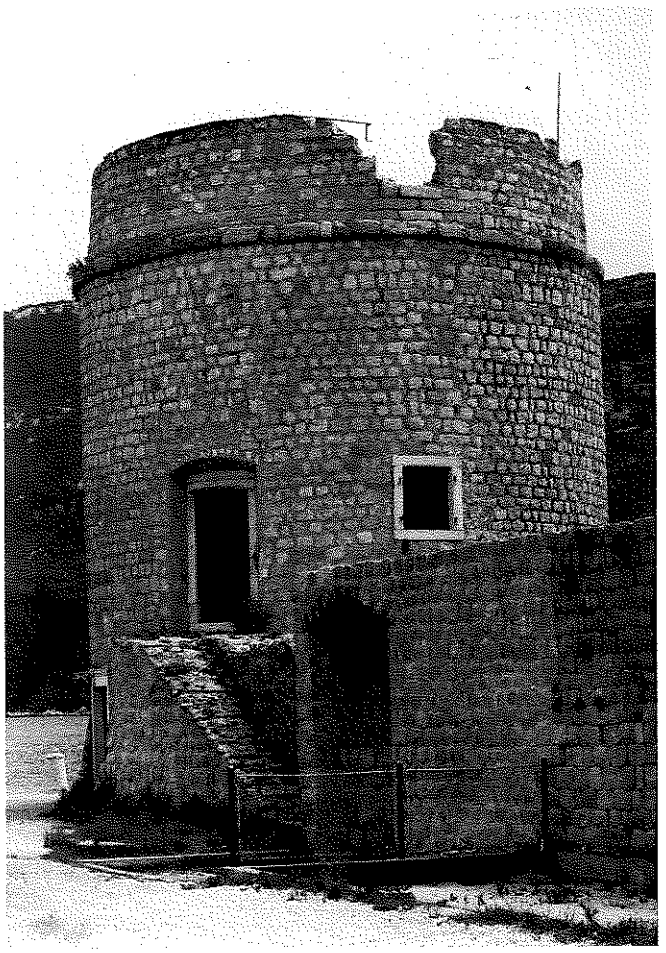

16 Mali Ston, krunište kule Toljevac oštećeno izravnim pogotkom projektila (foto: Miljenko Mojaš, 1992).

Mali Ston, the merlon of Toljevac tower damaged by direct hit (photo: by M. Mojaš, 1992)

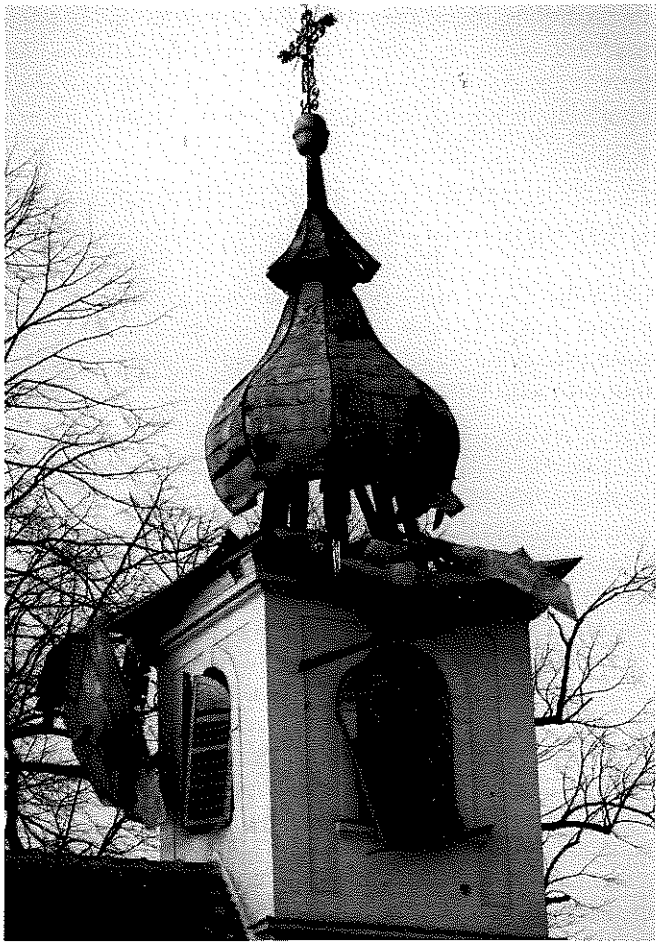

17 Osijek, grobljanska kapela sv. Ane s karakterističnim oštećenjem od izravnog pogotka (fototeka ROS, 1991)

Osijek, the cemetery chapel of St Anna, typical damage made by direct hit (ROS photo archives, 1991)

ka 20. stoljeća i »Ivanova kupka« sagrađena u 19. stoljeću u Daruvaru, te crkva sv. Duha u Đulovcu (sagrađena početkom 19. stoljeća). Crkvama u Donjoj Rašenici i Rastovcu (obje tradicijske drvene građevine) stručne su komisije mogle prići tek nakon kolovoza 1995, kada je i to područje postalo dostupno. Ustanovljeno je da su obje građevine razorene, odnosno spaljene.

Područje **Brodsko-posavske županije**, usto što je djelomično bilo okupirano u akciji »Bljesak«, više je puta napadano s područja Bosne i Hercegovine. Ukupno su oštećena 72 spomenika kulture (pretežno 2. kategorije oštećenja: laka oštećenja bez oštećenja konstrukcijskih dijelova građevine). Najviše je oštećeno civilnih građevina, i to na području povijesne jezgre Slavonskoga Broda (40), a zatim, kao i na područjima ostalih županija, sakralnih građevina (23). Od sakralnih građevina na području koje je bilo okupirano i oslobođeno redarstveno-vojnom akcijom »Bljesak« potpuno su ili djelomično razorene crkve Sv. Duha u Gornjim Bogićevcima (iz godine 1830), sv. Ivana Krstitelja u Dragaliću (iz 1900) i sv. Ilije u Mašiću (19. stoljeće). Na području ove županije, na više je lokacija zabilježeno da je nakon potpuna razaranja građevina materijal razvučen (Gornji Bogičevci), a u Okućanima je na mjestu crkve sv. Vida, sagrađene 1906, podignuta tržnica.

Na cjelokupnom području županije utvrđena je ratna šteta na 72 spomenika kulture ukupne površine 95.531 m^2 u iznosu od 51,979 milijuna kuna.

Područje **Dubrovačko-neretvanske županije** od samoga je početka agresije na Hrvatsku bilo izloženo brojnim napadima Jugoslavenske narodne armije, Jugoslavenske ratne mornarice i neregularnih jedinica crnogorskih paravojnih postrojbi, koji su čitavih 11 mjeseci pod opsadom držali dubrovačko područje, uključujući Konavle i Dubrovačko primorje, ne dopuštajući pristup Dubrovniku. Sve se to događalo usprkos činjenici da je Dubrovnik jedan od povijesnih gradova na listi svjetske baštine, da u njemu i neposredno oko njega nije bilo nikakvih, ni vojnih ni civilnih strateških objekata niti postrojbi, da je bio vidljivo obilježen međunarodnim znakovima koje predviđa Haaška konvencija i zastavom UNESCO-a, i usprkos tome što su gotovo od samoga početka opsade u Dubrovniku boravile misije UNESCO-a i Europskog vijeća. Zastava s oznakom Haaške konvencije i zastava UNESCO-a postavljene na Minčeti bile su samo još jedan od »vojnih« ciljeva baterija koje su s predjela Bosanke mogle kontrolirati svaki pokret na Stradunu i svakoj od ulica povijesne jezgre grada, koji je prvi put u svojoj povijesti vandalski napadnut i s kopna i s mora.

18 Pakrac, teško oštećene (spaljene) zgrade u Ulici N. Demonje (fototeka ROS, 1992)

Pakrac, heavily damaged (burned) buildings in N. Demonja Street (ROS photo ar-chives, 1992)

Najviše je oštećenih građevina na području grada Dubrovnika gdje su stradale 542 spomeničke građevine, od toga 409 u najužoj gradskoj jezgri upisanoj u listu svjetske baštine); stradale su i povijesne cjeline Čilipa (12 teško oštećenih građevina), Maloga Stona (52) i Stona (12). U većini slučajeva oštećenja ne prelaze 3. kategoriju (lakša oštećenja nosive konstrukcije), no u najužoj povijesnoj jezgri Dubrovnika i u Čilipima više je zgrada zahvaćeno požarom i teško oštećeno. U Dubrovniku je tako stradalo osam reprezentativnih palača, među njima i palača Dubrovačkih ljetnih igara, palače Giorgi-Maineri u Širokoj ulici 5, u Ulici od Puča broj 11 i 16 i Zlatarićevoj 9 (sve iz 18. stoljeća), koje su zapaljene 6. prosinca 1991, kad su u tijeku cijeloga dana projektili s mora i kopna padali na Grad. U Čilipima je, u samome središtu mjesta, prilikom povlačenja jugoslavenske vojske i crnogorskih rezervista iz Konavala, zapaljeno deset reprezentativnih zgrada.

Brojne su i teške štete utvrđene na ljetnikovcima na cijelome području Gruža i Rijeke dubrovačke. Dok su ljetnikovci Kaboga i Pucić (iz 17. stoljeća), Natali-Sorkočević i Skočibuha-Majstorović (iz 16. stoljeća), Gundulić (17. stoljeće) i drugi u Gružu lakše oštećeni (1. do 3. kategorija ratne štete), ljetnikovci Kaboga (16. stoljeće), Kurtela (17. stoljeće) i Bizzaro (18. stoljeće) u Komolcu djelomično su srušeni (5. kategorija ratne štete), a na ljetnikovcima Sorkočević i Gundulić iz 16. stoljeća, također u Komolcu, lakše je oštećena konstrukcija građevina (3. kategorija ratne štete). I na drugim lokalitetima na području Rijeke dubrovačke (Sustjepan, Čajkovići, Rožat, Mokošica), kao i na Lapadu, utvrđena su brojna oštećenja od posljedica ratnoga djelovanja ili vandalizma; tako su stradali ljetnikovci i građanske kuće, sakralne građevine (kompleks franjevačkog samostana i crkve Pohoda Blažene Djevice Marije u Rožatu, crkve sv. Spasa u Mokošici i sv. Stjepana u Sustjepanu).

Na području Dubrovačkog primorja u selima u kojima je bilo sačuvano tradicijsko graditeljstvo starih porodičnih zadružnih posjeda također su se dogodila teška razaranja. Djelomično su razoreni Slađenovići, izuzetno značajna spomenička stambeno-gospodarska cjelina iz 19. stoljeća (5. kategorija ratne štete), stambeno-gospodarski kompleks iz 19. stoljeća u Topolu, stambeno-gospodarski kompleks kula Pasarića iz 17. stoljeća u Čepikućama i mnoge druge gospodarske i stambene građevine koje pripadaju tradicijskoj graditeljskoj baštini karakterističnoj za ovo područje.

I na području su Konavala, pretežno od podmetnutih požara, teško stradale mnoge građevine, izvanredni primjerci stambeno-gospodarskih cjelina nastajalih u dugom trajanju zadružnog obiteljskog načina života. Najteže posljedice vandalizma i namjernog razaranja zabilježene su u naseljima Grude (ruralni kompleksi s kominatama u Bačevu dolu i u samome središtu Gruda), Popovićima (stambena kuća s kominatom u Tepin dolu), kompleksi Dabo u Stravči i Grbić u Poljicima te gotovo cijelo središte Čilipa sa Zavičajnom kućom-muzejem i više stambenih zgrada.

Na cijelome području Dubrovačko-neretvanske županije utvrđena je ratna šteta na 683 nepokretna spomenika kulture ukupne površine 294.541 m^2 u ukupnom iznosu od 218,619 milijuna kuna.

Na području **Karlovačke županije** – od samoga početka rata pa sve do kolovoza 1995 – grad je Karlovac bio meta stalnih topničkih i minobacačkih napada. Posljedice višekratnih napada velike su i brojne štete na povijesnim građevinama, napose u najužoj povijesnoj jezgri »Zvijez-

19 Lipik, izravnim pogocima u krovište i pročelje oštećena stambena zgrada u Ulici Marije Terezije 29 (fototeka ROS, 1992)

Lipik, the building in Marija Terezija Street, 29, the roof and facade damaged by direct hit (ROS photo archives, 1992)

di«, ali i u ostalim povijesnim cjelinama (Gazi, Švarči i Turnju). Usto je Turanj bio aktivna bojišnica sve do kolovoza 1995. te je taj dio grada više puta razaran raznim eksplozivnim napravama. Oštećene su ukupno 144 povijesne građevine – neke od njih i više puta; dvije su u cijelosti razorene, a četiri su teško oštećene. U »Zvijezdi«, povijesnoj jezgri Karlovca, na deset je povijesnih građevina, zbog novih oštećenja u napadima odmazde godine 1995, procjena morala biti ponovljena.

U neposrednoj blizini Karlovca barokni kompleks crkve sv. Marije Snježne i pavlinskog samostana koji je bio okupiran naden je vandalski uništen. Crkveni je toranj bio urušen na kor, crkveno krovište s pokrovom djelomično uništeno, a sav je crkveni namještaj, koji nije bio evakuiran, u tijeku vremena od oborina teško oštećen. Od vlage uzrokovane oborinama teško su oštećene i zidne slike u svetištu. U samostanskim prostorijama, koje su bile zaposjele paravojne srpske postrojbe, nadeni su, uz uništene dijelove knjižnice, tragovi nevjerojatno primitivnog načina boravka[41]. Izuzetno slikovito tradicijsko naselje vodeničara u Rastokama kod Slunja pretrpjelo je brojne štete na stambenim zgradama i na mlinicama. Od ukupno 30 oštećenih građevina osam ih je potpuno razoreno.

Kao i na području Sisačko-moslavačke županije, i na području Karlovačke županije, koja su bila okupirana do 1995, spomenici kulture – najčešće sakralne građevine, teško su oštećeni ili u cijelosti razoreni (crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Cetingradu, crkve sv. Marije Magdalene u Slunju, sv. Jelene Križarice u Rakovici, sve s početka 19. stoljeća).

Na cjelokupnom području županije utvrđena je ratna šteta na 211 nepokretnih spomenika kulture ukupne površine 154.890 m^2 i u iznosu od 101,770 milijuna kuna.

Na području **Ličko-senjske županije** oštećen je ukupno 91 spomenik kulture, od toga najveći broj unutar povi-

20 Dubrovnik, razbijena balustrada ograde crkve sv. Vlaha (foto: M. Mojaš, 1991)

Dubrovnik, the broken balustrade of the parapet of the church of Saint Vlaho (Blasius) (photo: by M. Mojaš, 1991)

[41] Prema tragovima moglo se pretpostaviti da su spomenute prostorije privremenim stanarima služile kao spavaonice i sanitarni prostori.

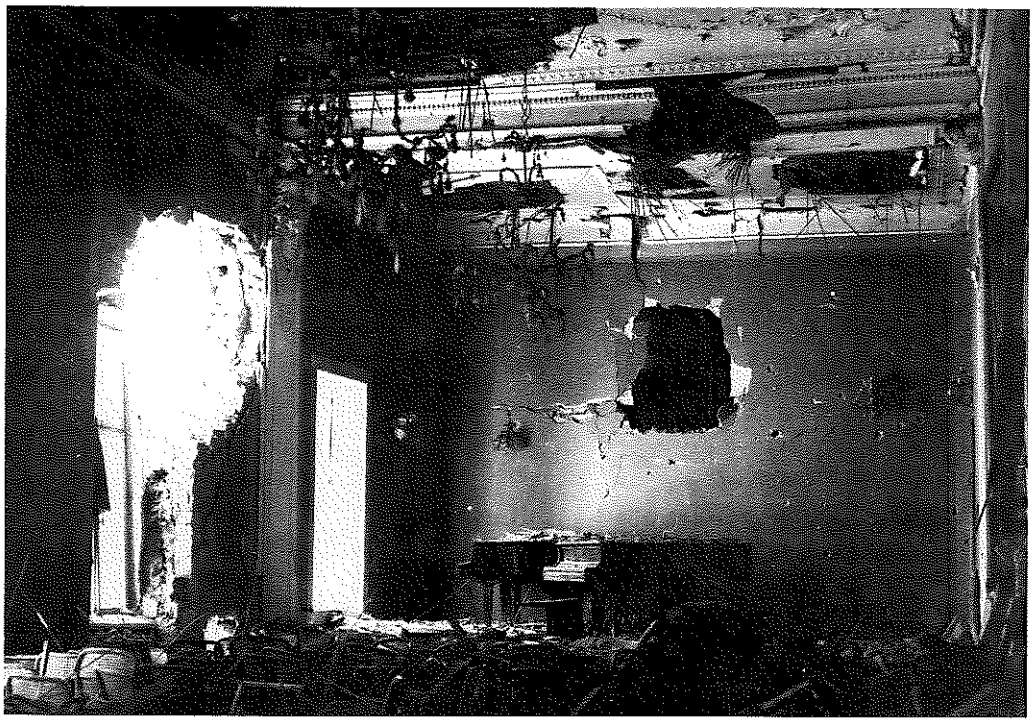

21 Zadar, Kneževa palača, svečana dvorana nakon izravna pogotka projektila (foto: P. Vežić, 1991)

Zadar, the Ducal Palace, the great hall after a direct hit (photo: by P. Vežić, 1991)

jesnih urbanističkih cjelina Gospića (34 spomeničke građevine) i Otočca (39 spomeničkih građevina). Kao i u karlovačkoj »Zvijezdi« u Otočcu je, zbog novih oštećenja nakon napada odmazde godine 1995, procjena ratne štete ponovljena na 7 povijesnih građevina.

22 Dubrovnik-Komolac, teško oštećena saloča ljetnikovca Kurtela-Pozze (foto: V. Kovačić, 1994)

Dubrovnik-Komolac, the heavy damage done to the living room (»saloča«) at the Kurtela-Pozze villa (photo: by V. Kovačić, 1994)

Unutar povijesnih urbanističkih cjelina na ovom području štete su pretežno 2. kategorije (laka oštećenja bez posljedica na konstrukcijskim dijelovima zgrada), no u objema cjelinama ima teže oštećenih pa i djelomično srušenih spomenika kulture (u Gospiću tri i u Otočcu šest). U Smiljanu je spaljen gospodarski objekt u kompleksu rodne kuće Nikole Tesle.

Na području županije, osim civilnih (stambenih i poslovno-stambenih građevina) u navedenim su povijesnim cjelinama pretežno stradale sakralne građevine, a oštećenja se kreću od 3. (laka oštećenja nosive konstrukcije) do 5. kategorije (djelomično srušene građevine). Teže su oštećene – gotovo razorene – crkve Pohođenja Marijina iz godine 1885. u Brlogu, sv. Antuna Padovanskog iz 17. stoljeća i sv. Josipa s početka 19. stoljeća u Ličkom Novom, te crkve sv. Petra i Pavla iz godine 1878. u Ličkom Ribniku i sv. Jakova Apostola iz 1848. u Bilaju.

Ratna je šteta utvrđena na 91 spomeniku kulture ukupne površine 71.372 m^2 i u iznosu od 66,490 milijuna kuna.

Od samoga početka agresije na Hrvatsku na području **Osječko-baranjske županije** intenzivno je, gotovo svakodnevno, napadan Osijek, a sjeveroistočno područje županije – Baranja, bilo je nedostupno legalnim tijelima vlasti i ustanovama zaštite spomenika kulture Republike Hrvatske sve do srpnja 1997. Iako nema teških oštećenja (razorenih i djelomice razorenih građevina), osim na sakralnim povijesnim građevinama na području Baranje i Podunavlja, najbrojnije su štete svakako na području povijesne cjeline Tvrđe u gradu Osijeku u kojoj je, od ukupno 114 povijesnih građevina različite spomeničke vrijednosti, pogođeno i oštećeno 108 građevina (22 građevine s manjim površinskim oštećenjima; 51 građevina s lakim oštećenjima bez oštećenja sklopova nosive konstrukcije; 32 građevine s težim oštećenjima nosive konstrukcije i tri građevine s teškim oštećenjima nosive kon-

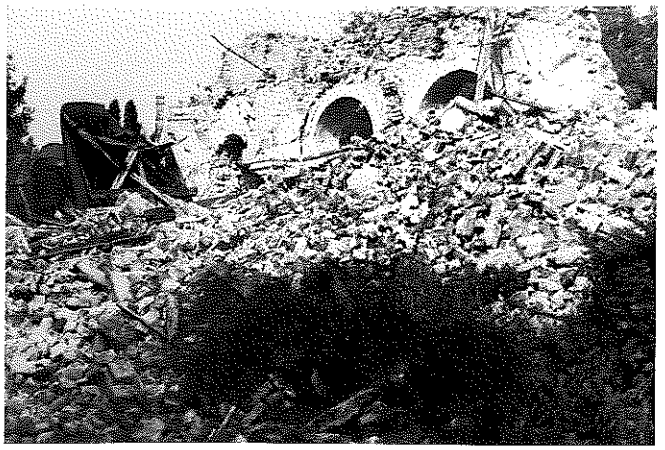

23 Lipik, ruševine crkve sv. Franje i sv. Josipa Radnika razorene podmetnutim eksplozivom (foto: B. Uršić, 1992)

Lipik, the remains of the churches of St Francis and St Joseph destroyed by planted explosives (photo by B. Uršić)

24 Karin, ostaci klaustra razorenog franjevačkog samostana (foto: V. Barac, 1995)

Karin, the remains of the cloisters of the destroyed Franciscan monastery (photo: by V. Barac, 1995)

strukcije). Brojne su štete utvrđene i na povijesnim cjelinama Gornjega grada (ratna je šteta utvrđena na 109 od ukupno 777 zaštićenih povijesnih građevina); u Donjem gradu ratna je šteta utvrđena na 33 od 256 zaštićenih povijesnih građevina).

Osim na povijesnim urbanističkim cjelinama u gradu Osijeku, na području Osječko-baranjske županije utvrđene su manje ratne štete na dvorcu Norman-Prandau u Valpovu, a u Đakovu na pročelju katedrale, biskupskome dvoru i na više kanoničkih kurija. Teža oštećenja (djelomično srušena građevina) utvrđena su na palači Gutman u Belišću i na crkvi sv. Petra i Pavla u Šljivoševcima.

Na području Baranje, koje je Posebnoj komisiji za popis i procjenu ratne štete na spomenicima kulture prvi put bilo dostupno tek u srpnju 1997, osim manjih površinskih šteta na dvorcima u Bilju i u Dardi, ratne su štete utvrđene gotovo isključivo na sakralnim građevinama u vlasništvu rimokatoličke vjerske zajednice. Štete su na tim građevinama pretežno posljedica aktiviranja podmetnutog eksploziva ili namjernog potpaljivanja (Beli Manastir, Darda, Erdut, Dalj). Poznat je i slučaj crkve u Sarvašu koja je poslužila kao primjer učinkovitosti topništva Jugoslavenske narodne armije (intenzivno je gađana i postupno razarana za vrijeme naručenoga televizijskog snimanja). Utvrđeno je također da su štete, u pravilu, veće u južnome dijelu Baranje i u podunavskom dijelu Osječko baranjske županije, dok ih u sjeverozapadnome dijelu gotovo i nema.

Na području ove županije ratna je šteta procijenjena na 388 spomenika kulture, ukupne površine 545.097 m^2 i u iznosu od 232,203 milijuna kuna.

Na području **Požeško-slavonske županije** nalazi se više važnih povijesnih cjelina od kojih su dvije (Lipik i Pakrac) teško stradale.

Na području povijesne lječilišne cjeline Lipik izgrađene pretežno u tijeku 19. stoljeća (oštećeno je ukupno 38 spomenika kulture) – najteže su oštećeni upravo građevine lječilišta od kojih su četiri (Wandelbahn, Kursalon, Dom Bellevue i Dom Švicarac) djelomično srušene (5. kategorija) a ostale su pretrpjele laka oštećenja konstrukcijskih sklopova (3. kategorija), odnosno laka oštećenja bez oštećenja konstrukcijskih dijelova građevine (2. kategorija).

Više je povijesnih građevina u sklopu gospodarske cjeline Ergele lipicanera također oštećeno (od 3. do 5. kategorije).

U pakračkoj povijesnoj jezgri oštećeno je ukupno 108 spomeničkih građevina, a oštećenja se pretežno kreću od 2. do 3. kategorije (laka oštećenja bez poremećenih konstrukcijskih sklopova i laka oštećenja nosive konstrukcije građevina), dok su tri građevine razorene (kapela sv. Josipa te dvije povijesne građevine u Strossmayerovoj ulici), a 19 ih je djelomično srušeno.

Uz civilne građevine na području povijesnih urbanističkih cjelina najčešće su i najteže stradavale sakralne građevine, napose one koje pripadaju rimokatoličkoj vjerskoj zajednici. Tako su na području ove županije, osim crkve sv. Franje u Lipiku (18. stoljeće) i neogotičke kapele sv. Josipa u Pakracu[42] koje su razorene do temelja, te crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Pakracu iz 18. stoljeća, koja je djelomično srušena, oštećene gotovo sve katoličke crkve u naseljima i izvan njih. Među njima je i franjevački samostan s crkvom sv. Antuna Padovanskog u Našicama kojemu je 20. rujna 1991. srušen zvonik i zapaljena krovišta svetišta i samostana.

Tijekom napada na Pakrac i na Sabornoj su crkvi Sv. Duha (sagrađena 1768, obnovljena godine 1896. pod nadzorom Hermanna Bolléa) nastala teža oštećenja konstrukcijskih sklopova građevine.

Na području ove županije zabilježeno je i više slučajeva namjernog uništavanja spomenika podignutih u čast žrtava okupatora i fašizma tijekom II svjetskog rata. Eksplozivom su uništeni Spomenik pobjedi naroda Slavonije (rad ak. kipara Vojina Bakića), te Spomen kosturnica sa

[42] Kapela sv. Josipa u Pakracu, prema evidencijama vođenima u službi zaštite spomenika kulture, prvi je spomenik kulture koji je namjerno, podmetnutim eksplozivom, uništen u ovom ratu (15. ožujka 1991).

25 Čilipi, spaljene kuće u središtu naselja (foto: D. Fabijanić, 1992)
Čilipi, the burned houses in the center of a village (photo: by D. Fabijanić, 1992)

spomenikom žrtvama fašističkog terora u Lipiku. Teže je oštećen i mozaik »Šušnjarska bitka« (rad akad. slikara Ede Murtića) u Šušnjarima.

Na cjelokupnom području županije utvrđena je ratna šteta na 162 spomenika kulture ukupne površine 108.715 m^2 i iznosu od 195,132 milijuna kuna.

Na području **Sisačko-moslavačke županije** stradale su vrijedne povijesne urbanističke cjeline (Sisak, Petrinja, Hrvatska Kostajnica i Glina). Najteže je stradala Hrvatska Kostajnica u kojoj je oštećena 81 povijesna građevina (od toga je 10 potpuno razoreno i 13 teško oštećeno). Među ostalim, u Hrvatskoj je Kostajnici teško oštećen franjevački samostan s crkvom sv. Antuna Padovanskog (sagrađeni u 18. stoljeću), a potpuno je razorena župna crkva sv. Nikole, također iz 18. stoljeća, dok su mjesta najvrednijih dijelova povijesne jezgre (npr. kuća Sonnenschein sagrađena u 18. stoljeću, »Napoleonska zgrada« sagrađena početkom 19. stoljeća) nakon razaranja potpuno očišćena. Oštećenja su uočena i na perimetralnom zidu Staroga grada u Hrvatskoj Kostajnici, no kako je to područje još uvijek nedostupno, ratnu štetu nije bilo moguće popisati i procijeniti.

Uza spomenutu ratnu štetu koja je utvrđena na brojnim građevinama povijesne jezgre Hrvatske Kostajnice, teška se šteta u njoj dogodila gradnjom ceste uz Unu; unatoč protivljenju službe zaštite spomenika kulture, odmah je nakon rata uz Unu probijena cesta, koja je promijenila povijesni pravac kretanja i odvojila naselje od rijeke. Taj je zahvat uzrokovao destrukciju povijesne urbane strukture naselja. Iako to nije izravna ratna šteta, ona je posljedica ratnih događanja i nerazumnih, samovoljnih odluka investitora i nadležnih vlasti.

Ne manje štete utvrđene su u Petrinji u kojoj je u samoj povijesnoj jezgri uz ostale oštećene povijesne građevine potpuno razoreno šest (među ostalima i barokna crkva sv. Lovre iz 18. stoljeća), a teško oštećena tri spomenika kulture (od ukupno 43).

Na dijelovima područja ove županije koja su do redarstveno-vojne akcije »Bljesak« bila okupirana, teško su stradale gotovo sve građevine koje pripadaju rimokatoličkoj vjerskoj zajednici. Osim već spomenutih sakralnih građevina u Hrvatskoj Kostajnici i u Petrinji, teško su oštećene ili razorene i crkve u Divuši (kraj 17. stoljeća), Glini (sagrađena 1830. prema projektu Bartola Felbingera), Buzeti (18. stoljeće), Gvozdanskom (iz godine 1769), Baćinu (19. stoljeće), Gori (izvorno templarska, gotička barokizirana građevina), Hrvatskoj Dubici (18/19. stoljeće), Jasenovcu (sagrađena godine 1714, obnovljena 1829), Lasinji (iz 1833), Rajiću (18. stoljeće) i Rođaniku (19. stoljeće). Gotovo su sve razarane eksplozivom, a

26 Vukovar, Ulica M. Tita: na ovom su se, danas praznom prostoru (a) u povijesnoj jezgri Vukovara, nalazile kuća Čirić-Poić (b) i druge povijesne građevine oštećene u borbama za Vukovar. Po nalogu gradskih (okupatorskih) vlasti ruševine kuća do temelja su uklonjene (foto: Z. Karač, 1997).

Vukovar, M. Tito Street: on this location (a), which is empty now, in the historical center of Vukovar, stood the Čirić-Poić house (b) and other historical buildings damaged in the fighting for Vukovar. The occupation authorities in the town ordered the rubble from the houses to be removed (photo: by Z. Karač, 1997)

preostali je građevni materijal razvučen ili su preko lokaliteta probijane ceste, kao što je to bio slučaj s petrinjskom crkvom sv. Lovre ili s crkvom sv. Bartola u Hrastovici.

Na području županije ratna je šteta utvrđena na 243 spomenika kulture, površine 140.082 m^2 u ukupnom iznosu od 296,705 milijuna kuna.

Zahvaljujući geopolitičkom položaju i tome što su jedinice Jugoslavenske narodne armije i Jugoslavenske ratne mornarice razmjerno brzo napustile to područje, graditeljska baština Splitsko-dalmatinske županije nije pretrpjela znatnije ratne štete. No, i one koje su se dogodile, osim slučajnog stradanja kompleksa mlinice Pantan (4. kategorija), bile su na sakralnim građevinama. Znatnija je šteta utvrđena na crkvi Svih Svetih u Hrvacama (4. kategorija), dok su na ostalim građevinama zabilježene štete 3. (crkva sv. Bartula u Kaštel Štafiliću) i nižih kategorija (crkva Gospe od Pohoda na Špinutu u Splitu, samostan Sv. Križa u Arbaniji i crkva sv. Ivana Krstitelja u Gornjem selu na Šolti).

Ratna je šteta utvrđena na deset nepokretnih spomenika kulture ukupne površine 4.928 m^2, u ukupnom iznosu od 1,940 milijuna kuna.

Područje **Županije Šibenske** do kolovoza 1995. bilo je djelomično okupirano i nedostupno stručnim komisijama koje su radile na popisu i procjeni ratne štete.

Dvije povijesne urbanističke cjeline (Skradin i Šibenik) na ovom području napadane su i oštećivane napose u tijeku godine 1991. i 1992. U jednom od spomenutih napada topovskim je projektilom pogođena i kupola šibenske katedrale (18. rujna 1991). Ratne štete, utvrđene na civilnim građevinama (32 spomenika kulture), najvećim se dijelom odnose na povijesne urbanističke cjeline Skradina (13 spomeničkih građevina), Šibenika (17 spomeničkih građevina) i na povijesne dijelove Drniša (7 spomeničkih građevina). Na područjima koja nisu bila oku-

27 Cerić, razoreno i spaljeno ruralno naselje (foto: Lj. Gligorević, 1997)
Cerić, the destroyed and burned village (photo: by Lj. Gligorević, 1997)

28 Probijena kominata stambeno-gospodarskog kompleksa Čupić u Grudama (Foto: Vanja Kovačić)
Grude, the hole in the residential and farm complex of the Čupić family (photo: by V. Kovačić, 1994)

29 Čilipi, skulptura Majke Božje s iskopanim očima i drugim oštećenjima na glavi (foto: D. Fabijanić, 1992)

Čilipi, the sculpture of the Mother of God with eyes gouged out and other damage to the head (photo: by D. Fabijanić, 1992)

pirana štete su 3. kategorije (laka oštećenja nosive konstrukcije) u Skradinu i 4. kategorije (teža oštećenja nosive konstrukcije) u Šibeniku. No, u okupiranome Drnišu svih je sedam povijesnih građevina teško oštećeno (5. kategorija, odnosno djelomično srušene građevine).

Na području županije, napose na dijelu koji nije bio okupiran, najteže su stradale sakralne građevine (35 sakralnih spomenika kulture od kojih je šest razoreno, šest djelomično razoreno, na četirima su utvrđena teža oštećenja nosive konstrukcije, a na preostalih 19, pretežno na područjima koja nisu bila okupirana, lakša oštećenja nosive konstrukcije, odnosno lakše površinske štete). Među ostalima, razorene su crkve Svih Svetih (14. stoljeće) u Krkoviću, sv. Nikole (13–14. stoljeće) u Plastovu, sv. Ante Padovanskog (15. stoljeće) u Vaćanima, sv. Marka u Sonkoviću (9–20. stoljeće na lokalitetu starohrvatske nekropole); djelomično su razorene crkve crkve sv. Martina iz 19. stoljeća u Mratovu, sv. Bartula u Ždrapnju iz 15. stoljeća (crkva je sagrađena na lokalitetu starokršćanske bazilike). Nerazumljiv vandalizam nije mimoišao ni crkvu Presvetog Otkupitelja u Otavicama – mauzolej obitelji Meštrović, kojemu je, osim toga što su ukradene brončane vratnice s reljefima pokojnika, brutalno devastirana unutrašnjost (oštećeni su reljefi na zidovima i razbijene alabasterne ploče na prozorima, provaljena kripta i oskvrnuti ljesovi pokojnika).

Ratna šteta utvrđena je na 69 nepokretnih spomenika kulture ukupne površine 42.091 m^2 u iznosu od 40,794 milijuna kuna.

Na području **Varaždinske županije** ratnu je štetu pretrpio manji broj građevina u samoj povijesnoj jezgri grada Varaždina (10 spomenika kulture). Štete su počinje-

30 Sotin, teško oštećeni anđeo s atike glavnog oltara crkve sv. Marije Pomoćnice (foto: V. Barac, 1997)

Sotin, a heavily damaged angel from the attic of the main altar of the church of Saint Mary the Assistant (photo: by V. Barac, 1997)

ne pogodcima projektila ispaljenih iz vojarne u samome gradu, prije nego što su je napustile jedinice Jugoslavenske narodne armije. Najteže je oštećena barokna crkva sv. Fabijana i Sebastijana (laka oštećenja nosive konstrukcije), a ostali su objekti pretrpjeli manja površinska oštećenja ili laka oštećenja bez štete na nosivoj konstrukciji.

Ratna je šteta utvrđena na 10 nepokretnih spomenika kulture, ukupne površine 13.725 m^2 u iznosu od 1,443 milijuna kuna

Na području **Virovitičko-podravske županije** oštećeno je, odnosno razoreno šest spomenika kulture ukupne površine 2.706 m^2 u ukupnom iznosu od 16,044 milijuna kuna. Osim jedne građevine u Podravskoj Slatini (zgrada ljekarne), sve su sakralne građevine. Među njima je i crkva Pohođenja Blažene Djevice Marije u Voćinu, jedan od najznačajnih gotičkih spomenika kulture na području sjeverne Hrvatske, koja je polovicom 80-ih godina rekonstruirana nakon što je teško stradala u II. svjetskom ratu. Tu su crkvu, nakon što su iz nje »evakuirali« sve vrijedno (navodno u Vojvodinu), srpske paravojne postrojbe prilikom napuštanja Voćina razorili eksplozivom. Oštećenja su zabilježena i na parohijskoj crkvi Sv. Duha u Mikleušu iz 19. stoljeća.

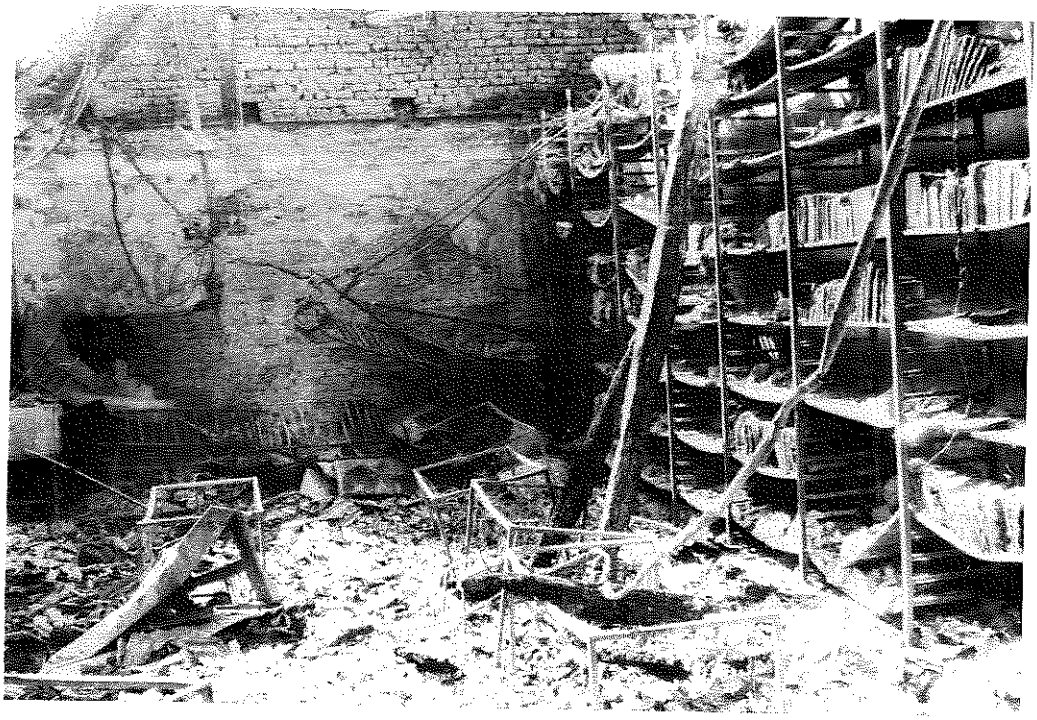

31 Vinkovci, razorena i spaljena gradska knjižnica (foto: Večernji list, 1991)

Vinkovci, the destroyed and burned town library (photo: by »Večernji list«, 1991)

Područje **Vukovarsko-srijemske županije** također je bilo samo djelomično dostupno sve do srpnja 1997, kad je Posebna komisija prvi put od UNTAES-a dobila dopuštenje za preliminarni pregled stanja spomenika kulture na ćitavom području hrvatskog Podunavlja. Općenito uzevši, zatečeno stanje na tom području bilo je slično ostalim, privremeno okupiranim područjima (dijelovi Zadarsko-kninske, Šibenske i Sisačko-moslavačke županije). To znači da su štete na civilnim građevinama bile razmjerno male, osim na području povijesne urbanističke cjeline Vukovara i hrvatskih sela koja su temeljito »očišćena«, a sakralne su rimokatoličke građevine pak namjerno razarane i paljene. No, ono što je prilikom prvog razgledanja područja zaprepastilo sve bilo je stanje na području povijesne urbanističke cjeline grada Vukovara. Unatoč tome što se, prema izvještajima, fotodokumentaciji pa i ponekoj videosnimci koje smo primali preko europskih promatrača ili novinara, moglo očekivati izuzetno teško stanje, pokazalo se da je stvarnost kudikamo gora od najcrnjih slutnji. Ruševine koje smo zatekli, a posebno cijeli nizovi praznih parcela na kojima su planski i sustavno, prema odluci gradskih (okupatorskih) vlasti srušene sve kuće i teren zaravnan (u Andrićevoj ulici, Ulici Moše Pijade, na Bećarskom trgu), potvrdili su pretpostavku da je Vukovar spomenička povijesna cjelina koja je u ovom ratu najteže stradala.

Na cijelom području Vukovarsko-srijemske županije oštećeno je, odnosno uništeno 250 spomeničkih građevina. Od toga broja na povijesne građevine u Vukovaru otpada 123, a među njima je 21 građevina 6. kategorije oštećenja (potpuno razorena) i 50 građevina 5. kategorije (djelomično razorene) – što je kudikamo najveći postotak razorenih i teško oštećenih povijesnih građevina među svima, u ratu stradalima, povijesnim urbanističkim cjelinama u Hrvatskoj. Među ostalim, na području grada Vukovara teška su oštećenja, odnosno razaranja (5. i 6. kategorije) utvrđena na kompleksu franjevačkog samostana s crkvom sv. Filipa i Jakoba, na baroknoj palači Županije srijemske, na gotovo svim objektima velikoga kompleksa grofova Eltz, na palači Kotarskoga suda, na zgradi stare gimnazije i na mnogim drugim gradskim palačama,

32 Gornji Viduševac, evakuacija inventara iz crkve sv. Franje Ksaverskog (foto: D. Havranek, 1991)

Gornji Viduševac, the evacuation of the inventory from the church of Saint Francis Xavier (photo: by D. Havranek, 1991)

33 Rastovac, drvena crkva sv. Dimitrija: a) prije razaranja (fototeka ROS 1987), b) mjesto na kojem se nalaziła (fototeka ROS, 1996).

Rastovac, the wooden church of Saint Dimitri: a) before destruction (ROS photo archives, 1987), b) the site where it was located (ROS photo archives, 1996)

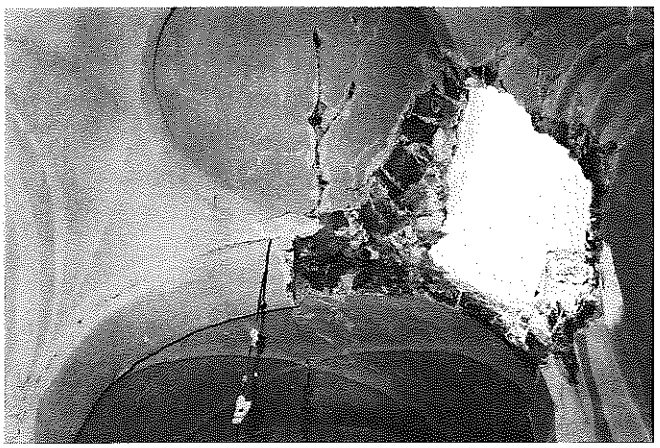

34 Dubrovnik, probijena kupola crkve Preobraženja Gospodinova (Sigurata) (foto: M. Mojaš, 1991)

Dubrovnik, the hole in the dome of the church of The Lord's Transfiguration (Sigurata) (photo: by M. Mojaš, 1991)

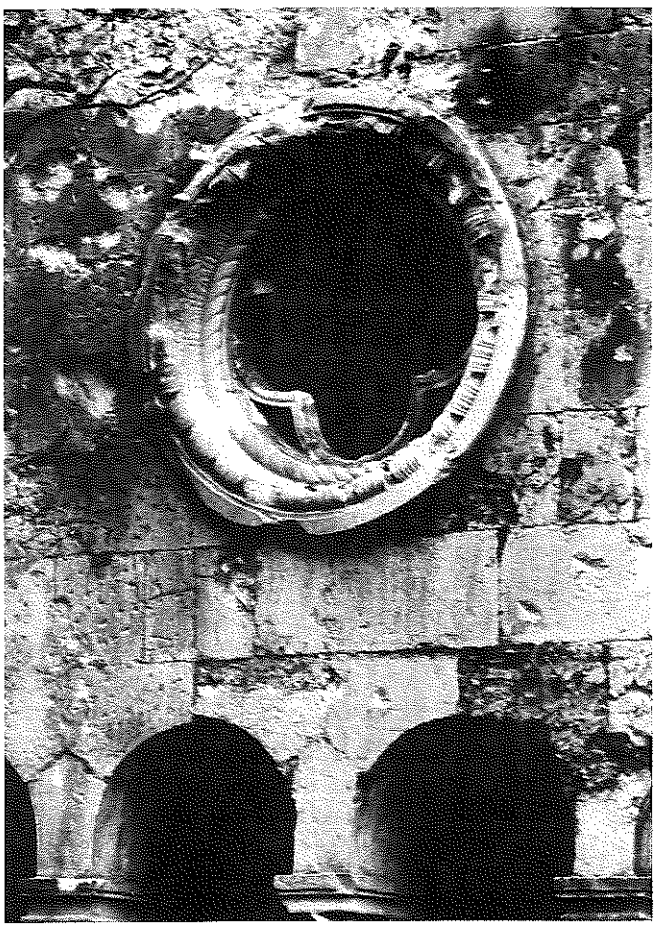

35 Dubrovnik, oštećena roseta u klaustru franjevačkog samostana (foto: M. Mojaš, 1991)

Dubrovnik, the damaged rosette of the cloisters of the Franciscan monastery (photo: by M. Mojaš, 1992)

vilama i zgradama, dok su na sakralnim građevinama također utvrđene štete od 3. do 6. kategorije (kapela Gospe od Hrasta, crkva sv. Roka, kapela Sv. Križa, crkva sv. Nikolaja).

Na širem području županije utvrđen je velik broj potpuno razorenih sela u kojima je do rata bilo sačuvano tradicijsko graditeljstvo (Bogdanovci, Cerić, Donje Novo Selo, Lipovac, Marinci, Nijemci, Podgrađe), a na brojnim sakralnim građevinama utvrđene su pljačka i upotreba eksploziva (crkve Sv. Križa u Bogdanovcima, sv. Martina iz 19. stoljeća u Svinjarevcima, sv. Jurja u Bapskoj iz 18. stoljeća, sv. Vendelina Opata iz godine 1846. u Jarmini, sv. Lovre Mučenika iz godine 1808. u Lipovcu, sv. Katarine iz 19. stoljeća u Ceriću, crkve sv. Ilije Proroka iz 1805. u Rajevu selu, sv. Ane s početka 19. stoljeća u Nuštru, sv. Ane iz 1782. u Slakovcima, Uzvišenja Sv. Križa iz 19. stoljeća i crkva sv. Mateja i Bartola iz godine 1804. u Tovarniku).

Ukupna površina oštećenih / uništenih spomenika kulture (250) iznosi 186.747 m^2, a šteta je procijenjena u iznosu od 537,814 milijuna kuna.

Na području **Zadarsko-kninske županije**[43] dogodila su se teška razaranja. Podmetnutim eksplozivom razoren je i teško oštećen čitav niz ranoromaničkih i romaničkih sakralnih građevina karakterističnih arhitektonskih oblika iz najranijih razdoblja hrvatske povijesti: crkva sv. Petra u Kuli Atlagića (11–18. stoljeće), crkva sv. Martina u

[43] Popis i procjena ratne štete na ovom su području provedeni prije stupanja na snagu Zakona o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj (»Narodne novine«, broj 10/1967.) prema kojemu su uspostavljene Zadarska i Šibensko-kninska županija.

36 Dubrovnik-Sustjepan, spaljeni ljetnikovac Restić (foto:V. Kovačić, 1994)

Dubrovnik-Sustjepan, the burned Restić villa (photo: by V. Kovačić, 1994)

Pridragi (u osnovi starokršćanska s elementima arhitekture i kamene plastike iz vremena hrvatskih vladara), crkva sv. Martina u Donjim Lepurima (11–17. stoljeće s antičkim arheološkim slojem), crkva sv. Jerolima u Korlatu (13–18. stoljeće), crkve sv. Marije (9–17. stoljeće) i sv. Luke (15–18. stoljeće) u Škabrnji te niz drugih – ukupno 69 sakralnih građevina iz razdoblja od predromanike do baroka i klasicizma). Teško je oštećen, opljačkan i na kraju eksplozivom razoren i franjevački samostan u Karinu na kojemu su godinu prije rata dovršeni opsežni sanacijski radovi nakon oštećenja u potresu 1986. I na arheološkom lokalitetu crkve sv. Spasa utvrđena su oštećenja na starohrvatskim grobovima i na samoj crkvi. No, pri razaranju sakralnih građevina na području Zadarsko-kninske (kao i na području Sisačko-moslavačke županije) dogodio se nevjerojatan obrat: pri razaranju i uništavanju, jedne za drugom, u oštećenim i razorenim povijesnim građevinama otvarale su se još starije građevne strukture koje su dotad u nekim slučajevima samo naslućivane, a za većinu ih se nije znalo[44]. Tako se zatiranje svih materijalnih dokaza o prisutnosti i kontinuitetu hrvatskoga življa na ovim prostorima pretvorilo u svoju suprotnost.

U zadarskoj povijesnoj jezgri oštećena su 32 spomenika kulture (najteža su oštećenja na Kneževoj palači, zgradi Arhiva i Biblioteke, na katedrali sv. Stošije – koja je izravno pogođena raketom iz zrakoplova u zonu kora, tako da su orgulje potpuno uništene, crkvi sv. Krševana i Kapetanovoj kuli).

U povijesnoj urbanističkoj cjelini Novigrada, osim na dvjema građevinama (zgrada općine i kuća Buzolić, koje su djelomično razorene) štete ne prelaze 2. kategoriju oštećenja (laka oštećenja bez oštećenja na konstrukcijskim dijelovima građevine). U Novigradu su, međutim, utvrđene brojne štete, koje su posljedica pljačke i vandalske devastacije (napose u kućama Oštrić i Vlatković) do kojih je došlo nakon što su srpske paravojne postrojbe napustile naselje.

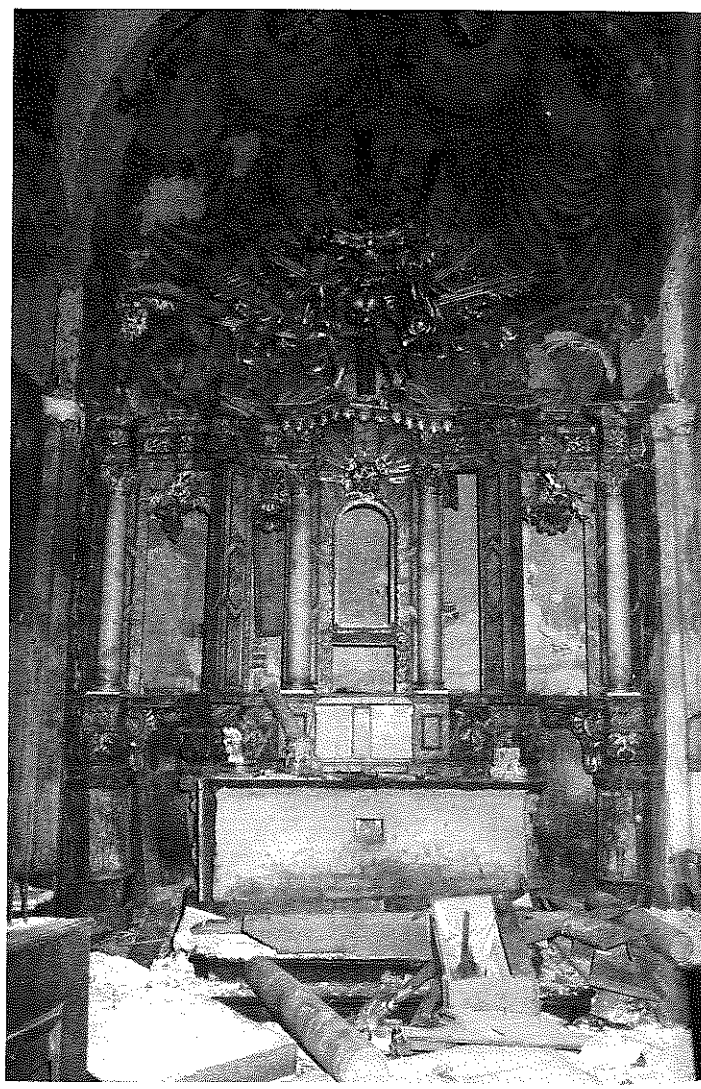

37 Karlovac-Kamensko, oštećeni oltar u svetištu devastirane crkve sv. Marije Snježne (foto: V. Barac, 1995)

Karlovac-Kamensko, the damaged altar in the sanctuary of the devastated church of Saint Mary of the Snow (photo: by V. Barac, 1995)

38 Sarvaš, crkva sv. Ivana Krstitelja (a,b,c): rušenje je 1991. snimala srpska TV kako bi pokazala učinkovitost artiljerije JNA

Sarvaš, the church of Saint John the Baptist (a, b, c): Serbian TV filmed the destruction in 1991 in order to show the efficiency of the artillery of the Yugoslav Army.

Ratna šteta na području županije utvrđena je na 110 spomenika kulture ukupne površine 64.470 m^2 i u ukupnom iznosu od 68,009 milijuna kuna.

Iako je područje **Zagrebačke županije**, napose područje Turopolja, često bilo izloženo napadima paravojnih srpskih postrojbi smještenih južno od Kupe, oštećen je manji broj spomenika kulture (tri sakralne građevine u Donjoj Kupčini, Lijevom Sredičku i Podgorju Jamničkom), a djelomično je razorena upravna zgrada Jamničke kiselice u Jamnici Pisarovinskoj, sagrađena oko 1868.

Ukupna površina oštećenih spomenika kulture iznosi 1844 m^2, a šteta je procijenjena na iznos od 3,936.000 Kuna.

Područje **Grada Zagreba** napadnuto je više puta raketama s okupiranih područja oko rijeke Kupe, a povod je, najčešće, bila odmazda za uspjehe koje je postizala hrvatska vojska na raznim područjima, posebice u redarstveno-vojnim akcijama »Bljesak« i »Oluja«.

Najteže posljedice za povijesnu cjelinu Gornjega grada imao je zračni napad koji se dogodio 7. listopada 1991. kad su raketama pogođeni Banski dvori, u kojima je u to vrijeme bilo sjedište Predsjednika Republike. Uz teška oštećenja konstrukcije na samoj zgradi Banskih dvora (4. kategorija) brojne su zgrade na Gornjem gradu oštećene od posljedica zračnog udara i krhotina projektila (u neposrednoj okolini Banskih dvora 4. kategorijom, a u širemu krugu, sve do Basaričekove ulice i kraja Demetrove, od 3. do 1. kategorije oštećenja).

U svibnju 1995, kad je kao odmazda za uspješne akcije u redarstveno-vojnoj akciji »Bljesak « raketama gađano gradsko središte, nije bilo znatnijih šteta na povijesnim građevinama.

Na području grada Zagreba utvrđena je ratna šteta na 82 nepokretna spomenika kulture u ukupnoj površini od 110.086 m^2 i u ukupnom iznosu od 53,704 milijuna kuna

ZAKLJUČAK

Na cjelokupnom teritoriju Republike Hrvatske na nepokretnim su spomenicima kulture utvrđene ove ratne štete:

ŽUPANIJA	BROJ[45]	BROJ OŠTEĆENIH SPOMENIKA – KATEGORIJA ŠTETE							POVRŠINA m^2	IZNOS RATNE ŠTETE	
		1	2	3	4	5	6	Σ		000 HRD	HRK
Zagrebačka	246	0	0	2	1	1	0	4	1.844	7.653	3,935.828,57
Krapinsko-Zagorska	214	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Sisačko-moslavačka	413	43	45	39	32	35	49	243	140.082	576.926	296,704.800,00
Karlovačka	446	57	47	52	28	13	14	211	154.280	197.886	101,769.942,86
Varaždinska	500	4	3	3	0	0	0	10	13.725	2.806	144.3085,71
Koprivničko-križevačka	88	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Bjelovarsko-bilogorska	167	12	13	1	0	3	3	32	22.344	34.649	17,819.485,71
Ličko-senjska	255	15	33	20	10	12	1	91	71.372	129.286	66,489.942,86
Virovitičko-podravska	89	2	1	0	0	2	1	6	2.706	31.197	16,044.171,43
Požeško-slavonska	238	14	51	45	15	30	7	162	108.715	379.423	195,131.828,57
Brodsko-posavska	160	21	27	17	4	2	1	72	95.531	101.070	51,978.857,14
Zadarsko-kninska	276	19	21	18	8	22	22	110	64.470	132.239	68,008.628,57
Osječko-baranjska	648	90	199	70	14	12	3	388	545.097	451.506	232,203.085,71
Šibenska	279	9	13	22	5	14	6	69	42.091	79.322	40,794.171,43
Vukovarsko-srijemska	370	22	51	36	47	65	29	250	186.747	1,045.750	537,814.285,71
Splitsko-dalmatinska	676	2	3	2	2	1	0	10	4.928	3.772	1,939.885,72
Istarska	183	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Dubrovačko-neretvanska	1242	160	172	265	26	60	0	683	294.541	425.092	218,618.742,86
Međimurska	40	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Grad Zagreb	493	54	11	8	9	0	0	82	110.086	104.424	53,703.771,43
UKUPNO	7023	524	690	600	201	272	136	2423	1,859.169	3,703.001	1,904,400.514,28

Prema vrstama spomenika kulture oštećeno je:

VRSTA SPOMENIKA/GRAĐEVINE	BROJ OŠTEĆENIH SPOMENIKA–KATEGORIJA ŠTETE							POVRŠINA	IZNOS RATNE ŠTETE	
	1	2	3	4	5	6	Σ	m^2	000 HRD	HRK
povijesno-memorijalne	4	4	3	0	1	3	15	32.501	25.061	12,888.514,28
civilne	405	564	458	117	176	39	1759	1,342.325	2,137.880	1,099,481.142,85
vojne/obrambene	12	23	20	4	1	0	60	161.120	135.049	69,453.771,44
gospodarske	6	14	11	13	8	9	61	42.701	69.962	35,980.457,14
sakralne	88	78	101	64	83	81	495	259.060	1,323.519	680,666.914,28
groblja, grobovi,	3	3	2	3	2	2	15	1.376	8.511	4,377.085,72
urbana oprema	6	4	5	0	1	2	18	20.086	3.019	1,552.628,57
UKUPNO	524	690	600	201	272	136	2423	1,859.169	3,703.001	1,904,400.514,28

Utvrđene su, popisane i procijenjene ratne štete u 19 povijesnih urbanističkih cjelina na području ovih županija:

POVIJESNA URBANISTIČKA CJELINA NASELJA	BROJ OŠTEĆENIH SPOMENIKA – KATEGORIJA ŠTETE							POVRŠINA M^2	IZNOS RATNE ŠTETE	
	1	2	3	4	5	6	Σ		000 HRD[8]	KUNA
03 ŽUPANIJA SISAČKO-MOSLAVAČKA										
Siska	10	6	4				20	28.864	6.810	3,502.285,71
Petrinje	5	21	6	2	3	6	43	33.556	95.855	49,296.857,14
Hrvatske Kostajnice	15	7	13	23	13	10	81	38.466	191.484	98,477.485,71
Gline	7	4	3	1	1	2	18	10.612	20.570	10,578.857,14
04 ŽUPANIJA KARLOVAČKA										
Karlovca	51	38	40	9	3	2	143	131.115	109.368	56,246.400,00
Naselje vodeničara Rastoke		5	13	17	1	10	46	8.256	13.081	6,727.371,42
05 ŽUPANIJA VARAŽDINSKA										
Varaždina	4	3	3				10	13.725	2.806	1,443.085,71
07 ŽUPANIJA BJELOVARSKO-BILOGORSKA										
Bjelovara	3	4					7	9.303	2.229	1,146.342,85
Lječilišta Daruvar	6	6			2		14	10.038	16.827	8,653.885,71
09 ŽUPANIJA LIČKO-SENJSKA										
Gospića	8	12	8	3	3		34	32.596	61.209	31,478.914,28
Otočca	5	20	9	4	6		44	33685	49.308	25358400,00
11 ŽUPANIJA POŽEŠKO-SLAVONSKA										
Lječilišta Lipik	1	11	13	2	9	2	38	34.287	172.687	88,810.457,14
Pakraca	10	38	27	12	19	3	109	61.539	189.153	97,278.685,71
12 ŽUPANIJA BRODSKO-POSAVSKA										
Slavonskog Broda	18	15	7				40	66.082	38.157	19,623.600,00
13 ŽUPANIJA ZADARSKO-KNINSKA										
Novigrada	4	7			2		13	4.496	5.514	2,835.771,43
Zadra	9	7	13	3			32	41.023	16.816	8,648.228,57
14 ŽUPANIJA OSJEČKO-BARANJSKA										
Osijeka	74	188	67	12	3		344	483609	323.498	166,370.400,00
15 ŽUPANIJA ŠIBENSKA										
Skradina	1	4	8				13	9.269	4.321	2,222.228,57
Šibenika	3	6	6	2			17	17.719	13.112	6,743.314,28
16 ŽUPANIJA VUKOVARSKO-SRIJEMSKA										
Vinkovaca	8	39	12	6	4	1	70	56.628	85.742	44,095.885,71
Vukovara	4	6	14	28	50	21	123	95.656	818.926	421,161.942,86
19 ŽUPANIJA DUBROVAČKO-NERETVANSKA										
Dubrovnika	141	151	220	13	17	0	542	255.811	302.514	155,578.628,57
Čilipa	0	2	0	0	10	0	12	6.051	26.221	13,485.085,71
Malog Stona	7	10	28	5	2	0	52	9.029	5.660	2,910.857,14
Stona	2	5	4	0	1	0	12	2.334	1.643	844.971,43
21 GRAD ZAGREB										
Zagreb – Gornji grad	53	10	7	8			78	107.795	77.078	39,640.114,28

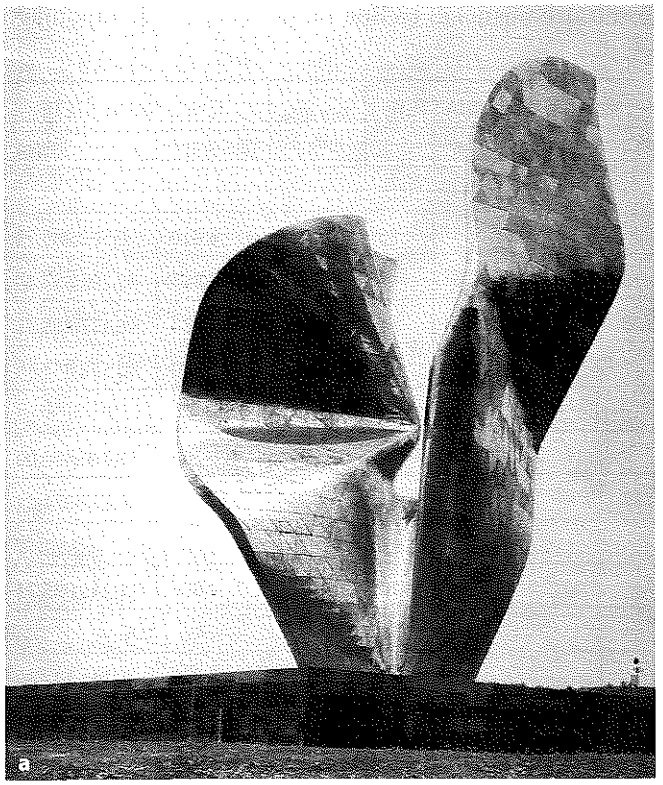

39 Kamenska: a) Spomenik pobjede naroda Slavonije (iz monografije: Revolucinarno kiparstvo, Spektar, Zagreb, 1977), b) mjesto nakon njegova razaranja podmetnutim eksplozivom. (foto: 1994)

Kamenska: a) the monument of the victory of the people of Slavonia (from the monograph: »Revolutionary Sculpture«, Spektar, Zagreb, 1977), b) the site after it was destroyed by explosives (photo: 1994)

40 Petrinja, posljedice izravnog pogotka na poslovnoj zgradi u Ulici Vladimira Nazora 22 (foto: T. Petrinec, 1995)

Petrinja, results of the direct hit at the building in V. Nazora Street, 22 (photo by T. Petrinec, 1995)

Kako se iz navedenih tabličnih pregleda vidi, najviše je oštećenih spomenika kulture na području Dubrovačko-neretvanske županije (683 spomenika kulture, od kojeg je broja najviše oštećenih na području povijesne urbanističke cjeline Grad u Dubrovniku koja je upisana u Listu svjetske baštine) i na području Osječko-baranjske županije (356 spomenika kulture, od kojeg je broja najveći dio na području povijesnih urbanističkih cjelina grada Osijeka: Tvrđe, Gornjega i Donjega grada).

Od svih vrsta građevina najviše su stradale civilne (1.703); od toga broja najviše ih je na područjima povijesnih urbanističkih cjelina, a ratna šteta na povijesnim građevinama unutar tih cjelina iznosi gotovo 2/3 ukupne ratne štete na nepokretnim spomenicima kulture (65,4%).

Sakralni spomenici kulture (crkve i samostani) na drugom su mjestu po broju oštećenih spomenika. Najteže su stradale sakralne građevine na područjima koja su bila okupirana. Na tim su područjima teško oštećene ili potpuno uništene, najčešće namjernim miniranjem i paljenjem, gotovo sve sakralne građevine koje pripadaju RKT vjerskoj zajednici. Pritom treba naglasiti da se na tim područjima (u prvom redu područja Zadarsko-kninske i Šibenske županije) nalazi najviše ranoromaničkih i romaničkih građevina iz najranijih razdoblja hrvatske povijesti.

Najteže su štete utvrđene na područjima koja su bila privremeno okupirana.

Na području Vukovarsko-srijemske županije oštećenja 5. i 6. kategorije utvrđena su na 94 spomenika kulture (37,6 % u odnosu na ukupan broj oštećenih spomenika kulture, odnosno 26,2 % u odnosu na ukupan spomenički fond nepokretnih spomenika kulture na području županije).

Na području Zadarsko-kninske županije oštećenja 5. i 6. kategorije ustanovljena su na 44 spomenika kulture (40,0 % u odnosu na ukupan broj oštećenih spomenika kulture odnosno 17,4 % u odnosu na ukupan spomenički fond nepokretnih spomenika kulture na području županije).

Na području Sisačko-moslavačke županije oštećenja 5. i 6. kategorije ustanovljena su na 84 spomenika kulture (34,5 % u odnosu na ukupan broj oštećenih spomenika kulture, odnosno 19,3 % u odnosu na ukupan spomenički fond nepokretnih spomenika kulture na području županije).

Na području drugih županija zahvaćenih ratnim razaranjima taj je postotak znatno manji ili uopće nema razorenih

(oštećenja 6. stupnja), odnosno djelomično razorenih spomenika kulture (oštećenja 5. stupnja). Najteže i po opsegu najveće štete, a samim time i po procijenjenom iznosu najveće, utvrđene su na ovim spomeničkim kompleksima i pojedinačnim nepokretnim spomenicima kulture:

NASELJE, SPOMENIČKI KOMPLEKS / SPOMENIK	POVRŠINA m^2	KATEGORIJA ŠTETE	IZNOS	
			000 HRD	000 KUNA
LIPIK, povijesna cjelina lječilišta	12009	3–5	104249	53613771
VUKOVAR, kompleks dvorca Eltz,	7425	5–6	91672	47145600
VUKOVAR, franjevački samostan i crkva sv. Filipa i Jakoba	4384	5	87786	45147085
VUKOVAR, zgrada Radničkog doma	3891	5	78371	40305085
VUKOVAR, palača Kotarskog suda	3600	5	51653	26564400
ZAGREB, Banski dvori	5148	4	46627	23979600
BELIŠĆE, palača Gutmann	2969	5	40188	20668114
PETRINJA, župna crkva sv. Lovre	1077	6	38697	19901314
VUKOVAR, palača Srijemske županije	2675	5	38045	19566000
OSIJEK, crkva sv. Petra i Pavla	3815	4	36386	18712800
GORA, crkva sv. Marije	686	6	35273	18140400
VUKOVAR, zgrada stare gimnazije	3855	5	33912	17440457
HRVATSKA KOSTAJNICA, crkva sv. Nikole	1007	6	27852	14323886
KARLOVAC, crkva sv. Nikole	600	6	27030	13901142
STARA GRADIŠKA, zgrada »Kula«	5715	4	26772	13768457
VOĆIN, crkva Pohođenja Blažene Djevice Marije	710	6	26198	13473257
DUBROVNIK, franjevački samostan i crkva sv. Franje	6082	4	49891	25658228
HRVATSKA KOSTAJNICA, franjevački samostan i crkva sv. Antuna Padovanskog	2315	5	44922	23102742

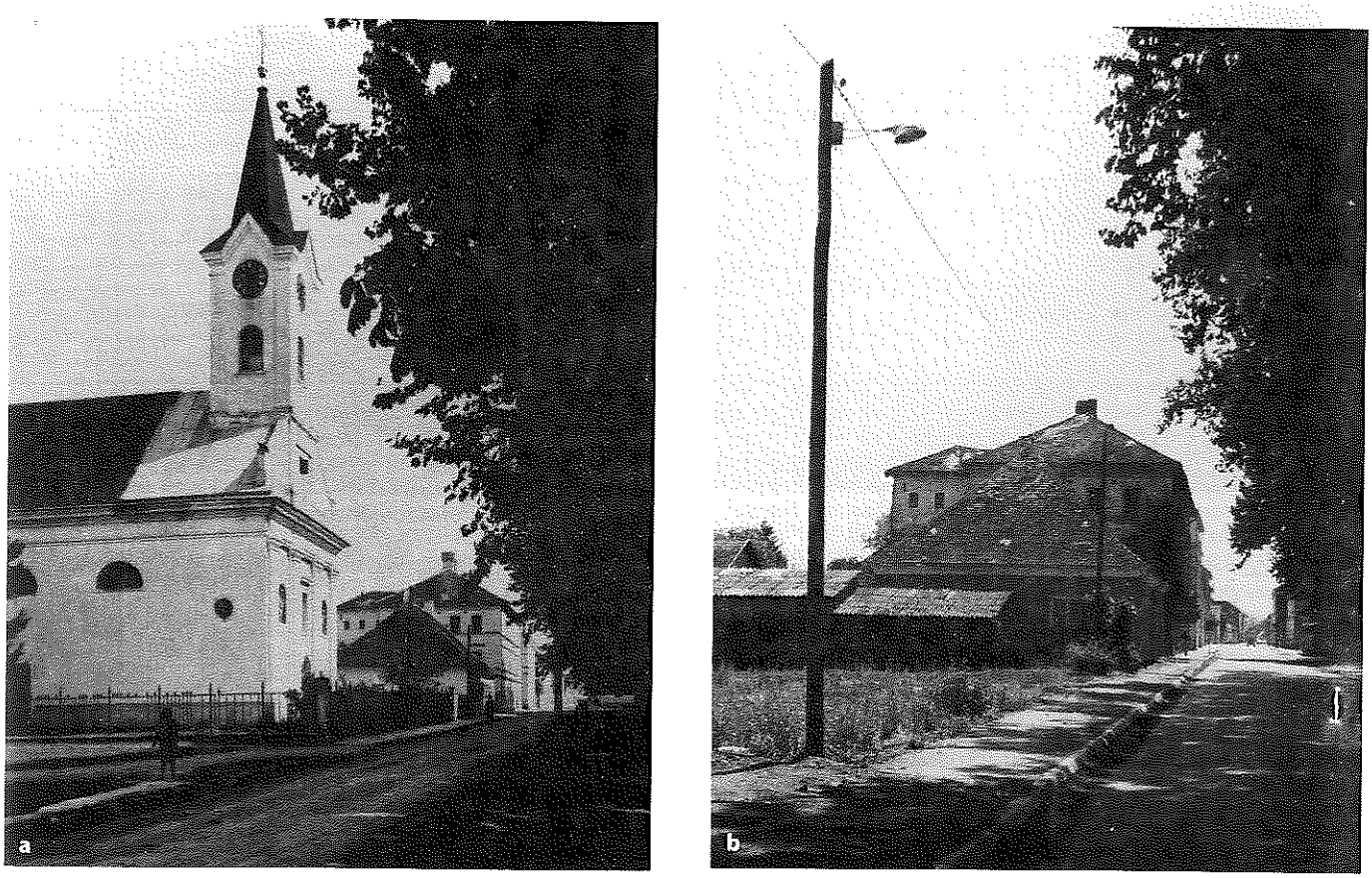

41 Glina, crkva sv. Ivana Nepomuka: a) prije razaranja i b) mjesto na kojeme je bila (foto: E. Gluščević, 1996).

Glina, the church of Saint John of Nepomoucene: a) before destruction and b) the site where it was located (photo: by E. Gluščević, 1996)

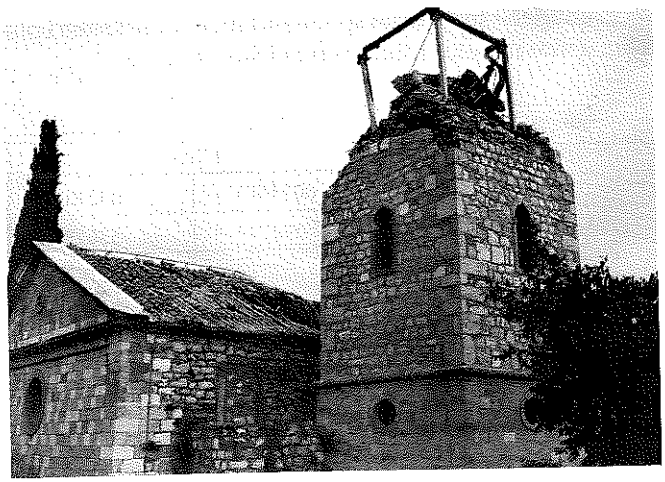

42 Drniš, crkva sv. Ante s razorenim gornjim dijelom zvonika na kojem se vide ostaci aseizmičnog pojačanja provedenog nakon potresa 1986. Sanacija crkve i zvonika dovršena je neposredno prije početka agresije (foto: Z. Živković).

Drniš, the church of Saint Anthony with the destroyed upper part of the bell-tower where we can see the remains of the strengthening built in after the earthquake in 1986. The repairs to the church and the bell-tower were completed just before the beginning of the aggression (photo: by Z. Živković).

43 Zadar, raketama iz zrakoplova probijeno krovište zadarske katedrale sv. Stošije (foto: P. Vežić, 1991)

Zadar, the Cathedral of St Anastasia (Stošija), the hole in the roof made by aeroplane shelling (photo: by P. Vežić, 1991)

44 Zagreb, Banski dvori u Zagrebu neposredno nakon raketiranja (foto: Badrov, 1991)

Zagreb, Banski Dvori (government palace) few minutes after the shelling (photo: by Badrov, 1991)

45 Vukovar, teško oštećene građevine u povijesnoj jezgri (foto: Z. Karač, 1997)

Vukovar, heavily damaged historic buildings in the city centre (photo: by Z. Karač, 1997)

Budući da ukupan broj zaštićenih nepokretnih spomenika kulture na području Republike Hrvatske iznosi 7.023 spomenika kulture, proizlazi da je, što teže, što lakše oštećeno oko 34,5 % njezina pravno zaštićenoga spomeničkog fonda. Uzmemo li u obzir da su zgrade 5. i 6. kategorije oštećanja građevinski neupotrebljive, odnosno u cijelosti razorene, znači da je u ratnim razaranjima tijekom Domovinskog rata od godine 1991. do 1995. uništeno gotovo 6% nepokretnog spomeničkog fonda Republike Hrvatske.

Na žalost navedeni se broj oštećenih spomenika i kategorije njihovih oštećenja ne može smatrati konačnima. Zbog toga što su napuštene i zbog sporog procesa obnove na mnogim će se spomeničkim građevinama šteta od posljedica ratnih razaranja povećati, što je već uočeno na mnogim spomenicima kulture prilikom ponovnih obilazaka za procjenu štete.

42 Drniš, crkva sv. Ante s razorenim gornjim dijelom zvonika na kojem se vide ostaci aseizmičnog pojačanja provedenog nakon potresa 1986. Sanacija crkve i zvonika dovršena je neposredno prije početka agresije (foto: Z. Živković).

Drniš, the church of Saint Anthony with the destroyed upper part of the bell-tower where we can see the remains of the strengthening built in after the earthquake in 1986. The repairs to the church and the bell-tower were completed just before the beginning of the aggression (photo: by Z. Živković).

44 Zagreb, Banski dvori u Zagrebu neposredno nakon raketiranja (foto: Badrov, 1991)

Zagreb, Banski Dvori (government palace) few minutes after the shelling (photo: by Badrov, 1991)

43 Zadar, raketama iz zrakoplova probijeno krovište zadarske katedrale sv. Stošije (foto: P. Vežić, 1991)

Zadar, the Cathedral of St Anastasia (Stošija), the hole in the roof made by aeroplane shelling (photo: by P. Vežić, 1991)

45 Vukovar, teško oštećene građevine u povijesnoj jezgri (foto: Z. Karač, 1997)

Vukovar, heavily damaged historic buildings in the city centre (photo: by Z. Karač, 1997)

Budući da ukupan broj zaštićenih nepokretnih spomenika kulture na području Republike Hrvatske iznosi 7.023 spomenika kulture, proizlazi da je, što teže, što lakše oštećeno oko 34,5 % njezina pravno zaštićenoga spomeničkog fonda. Uzmemo li u obzir da su zgrade 5. i 6. kategorije oštećanja građevinski neupotrebljive, odnosno u cijelosti razorene, znači da je u ratnim razaranjima tijekom Domovinskog rata od godine 1991. do 1995. uništeno gotovo 6% nepokretnog spomeničkog fonda Republike Hrvatske.

Na žalost navedeni se broj oštećenih spomenika i kategorije njihovih oštećenja ne može smatrati konačnima. Zbog toga što su napuštene i zbog sporog procesa obnove na mnogim će se spomeničkim građevinama šteta od posljedica ratnih razaranja povećati, što je već uočeno na mnogim spomenicima kulture prilikom ponovnih obilazaka za procjenu štete.

46 Vukovar, Radnički dom, teško oštećena zgrada tijekom obrane grada (foto: Z. Karač, 1997).

Vukovar, the Workers' Hall (Radnički dom), a building heavily damaged during the defence of the town (photo: by Z. Karač, 1997)

47 Vukovar, kurija Adamović u povijesnoj jezgri Vukovara, oštećeno krovište i devastirana unutrašnjost (foto Z. Karač, 1997)

Vukovar, the Adamović house in Vukovar's historical center, the da-maged roof and the devastated interior (photo: by Z. Karač, 1997)

* * *

U provedenom popisu i procjeni ratne štete, kako je to već spomenuto, primijenjena je metoda koja je, na temelju ranijih iskustava iz popisa i procjene šteta od potresa, posebno razrađena i prilagođena utvrđivanju stanja spomenika kulture nakon ratnih razaranja. Uz ostale važne metodološke odrednice (stupnjevanje oštećenosti i upotrebljivosti spomeničkih građevina, definiranje spomeničkih kategorija, klasifikacija spomenika, određeni organizacijski postupci) prvi put su u praksi zaštite spomenika kulture, sistematizirani specifični elementi povijesne, tradicijske gradnje (svodovi, drveni grednici, zidanje zida opekama različitih starih formata, stari tipovi krovnih konstrukcija i specifični pokrovi, dvostruki pro-

48 Vukovar, dvorišno pročelje teško oštećenog dvorca Eltz (foto: V. Barac, 1997)

Vukovar, the courtyard facade of the badly damaged Eltz manor (photo: by V. Barac)

zori, uklađena vrata i brojni drugi elementi koji su važne sastavnice integralne cjeline povijesne građevine) te su utvrđeni parametri za procjenu njihove novčane vrijednosti pri gradnji, odnosno obnovi. Metoda je visoko ocijenjena prilikom prezentacija na više savjetovanja (UNESCO, ICOMOS) u sklopu rasprava o pripremama za izvanredne okolnosti (Risk Preparedness)[46]. Metoda se također, uz određene modifikacije i uspostavljanje odgovarajuće baze podataka, ocjenjuje prikladnom za sustavno praćenje stanja nepokretnih spomenika kulture.

Za sve spomenike kulture koji su obuhvaćeni provedenim popisom utvrđene su osnovne programske smjernice i uvjeti obnove, što je već primijenjeno u mnogim dosadašnjim obnovama spomenika kulture. Na temelju osnovnih programskih smjernica i ostalih podataka sadržanih u popisnoj dokumentaciji ovlaštene su ustanove zaštite spomenika kulture izdavale konzervatorske uvjete i odobravale programe obnove za pojedine spomeničke građevine[47].

Utvrđene činjenice o nestalim, uništenim i oštećenim pokretnim spomenicima kulture, po dovršenju popisa i procjene, poslužit će kao temelj za postavljanje zahtjeva za restituciju, odnosno nadoknadu počinjene štete.

Novčani pokazatelji dobijeni procjenom upotrijebljeni su, a tako će biti i ubuduće, prilikom planiranja sredstava potrebnih za obnovu, a privatnim će vlasnicima dokumenti o procjeni ratne štete poslužiti u ostvarivanju prava na pomoć pri obnovi koja im se može dodijeliti prema Zakonu o obnovi.

Provedenim popisom i procjenom ratne štete utvrđeno je aktualno, teško stanje više od jedne trećine ukupnoga broja pravno zaštićenih nepokretnih spomenika kulture na području Republike Hrvatske. No, uz izravne štete nastale u tijeku rata, napuštenost i zapuštenost mnogih područja i spomeničkih građevina u njima, čest neodgovarajući odnos zajednice prema brojnim spomenicima te nedostatak novčanih sredstava i spor proces obnove, prijete velikom dijelu nepokretne i pokretne kulturne baštine sve težim oštećenjima.

---

[44] Veoma značajni nalazi antičke i starokršćanske arhitekture nađeni su prilikom raščišćavanja i konzervatorskih istraživanja na lokalitetu Lepuri, na crkvi sv. Martina u Pridragi pronađeni su također značajni arhitektonski i skulpturalni detalji za sasvim novu značajniju valorizaciju građevine, a razaranje crkve sv. Marije u Gori otkrilo je dijelove templarske crkve.

[45] Broj registriranih i preventivno zaštićenih nepokretnih spomenika kulture na području županija prema podacima Centralne evidencije spomenika kulture u Upravi za zaštitu kulturne baštine (stanje 31. prosinca 1997.)

[46] Vidjeti bilješku 20

[47] Prema podacima iz rujna 1998, sredstvima vlasnika i donacijama, novčanim sredstvima iz državnoga proračuna i posebnim sredstvima namijenjenim obnovi, obnovljeno je 230, a u tijeku je obnova još 250 spomeničkih građevina.

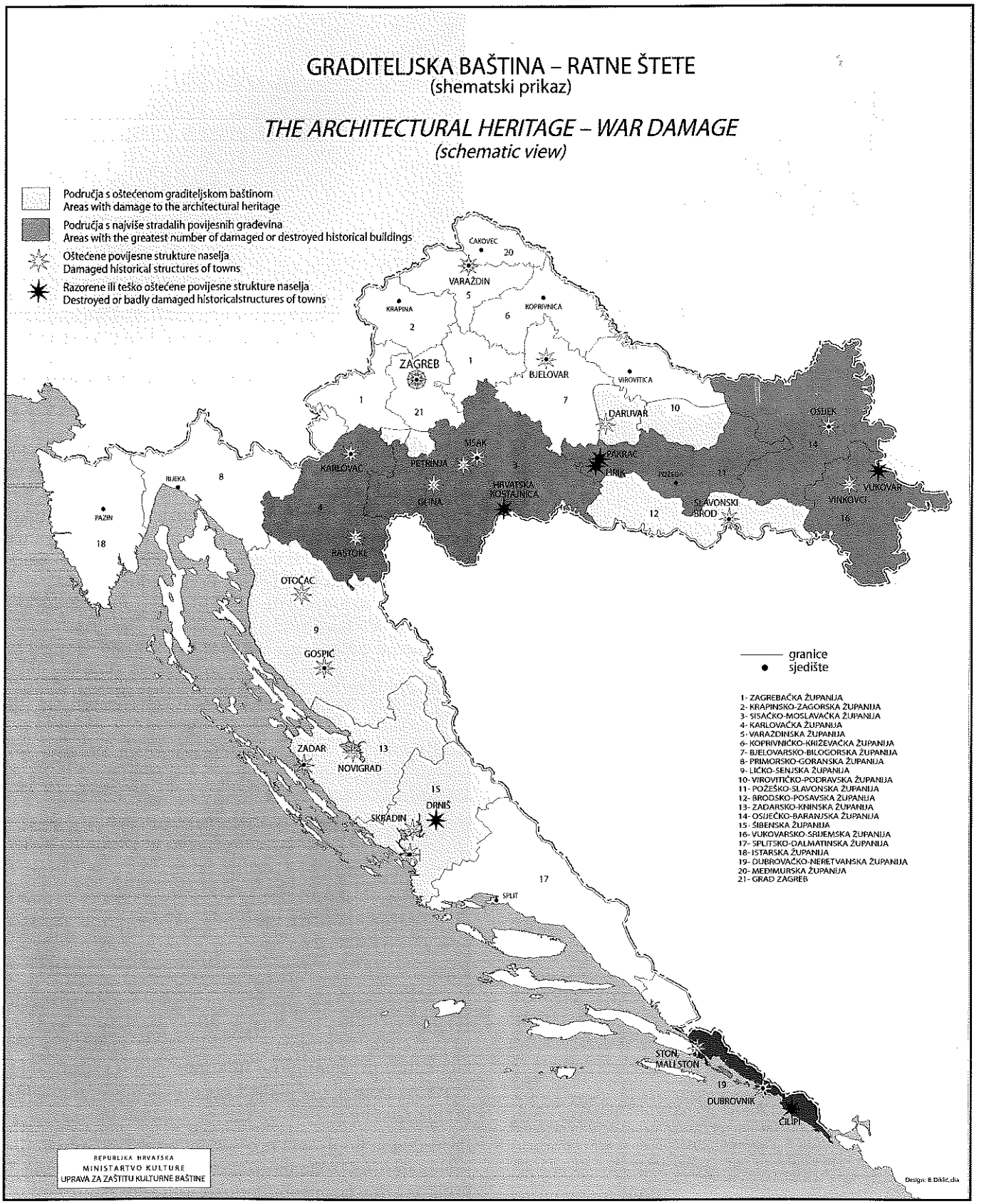
GRADITELJSKA BAŠTINA – RATNE ŠTETE
(shematski prikaz)
THE ARCHITECTURAL HERITAGE – WAR DAMAGE
(schematic view)
Područja s oštećenom graditeljskom baštinom
Areas with damage to the architectural heritage
Područja s najviše stradalih povijesnih građevina
Areas with the greatest number of damaged or destroyed historical buildings
Oštećene povijesne strukture naselja
Damaged historical structures of towns
Razorene ili teško oštećene povijesne strukture naselja
Destroyed or badly damaged historicalstructures of towns
ČAKOVEC
VARAŽDIN
KRAPINA
KOPRIVNICA
ZAGREB
BJELOVAR
VIROVITICA
DARUVAR
OSIJEK
SISAK
KARLOVAC
PETRINJA
PAKRAC
VUKOVAR
RIJEKA
PAZIN
GLINA
HRVATSKA KOSTAJNICA
POŽEGA
SLAVONSKI BROD
VINKOVCI
OTOČAC
GOSPIĆ
ZADAR
NOVIGRAD
DRNIŠ
ŠKRADIN
SPLIT
STON
MALI STON
DUBROVNIK
CILIPI
granice
sjedište
1- ZAGREBAČKA ŽUPANIJA
2- KRAPINSKO-ZAGORSKA ŽUPANIJA
3- SISAČKO-MOSLAVAČKA ŽUPANIJA
4- KARLOVAČKA ŽUPANIJA
5- VARAŽDINSKA ŽUPANIJA
6- KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKA ŽUPANIJA
7- BJELOVARSKO-BILOGORSKA ŽUPANIJA
8- PRIMORSKO-GORANSKA ŽUPANIJA
9- LIČKO-SENJSKA ŽUPANIJA
10- VIROVITIČKO-PODRAVSKA ŽUPANIJA
11- POŽEŠKO-SLAVONSKA ŽUPANIJA
12- BRODSKO-POSAVSKA ŽUPANIJA
13- ZADARSKO-KNINSKA ŽUPANIJA
14- OSJEČKO-BARANJSKA ŽUPANIJA
15- ŠIBENSKA ŽUPANIJA
16- VUKOVARSKO-SRIJEMSKA ŽUPANIJA
17- SPLITSKO-DALMATINSKA ŽUPANIJA
18- ISTARSKA ŽUPANIJA
19- DUBROVAČKO-NERETVANSKA ŽUPANIJA
20- MEĐIMURSKA ŽUPANIJA
21- GRAD ZAGREB
REPUBLIKA HRVATSKA
MINISTARTVO KULTURE
UPRAVA ZA ZAŠTITU KULTURNE BAŠTINE
Design: B.Diklić.dia

Š – 05/1

Šifra: 724042

TLOCRT I KARAKTERISTIČAN PRESJEK SA SKICAMA OŠTEĆENJA

Mj. 1: 200

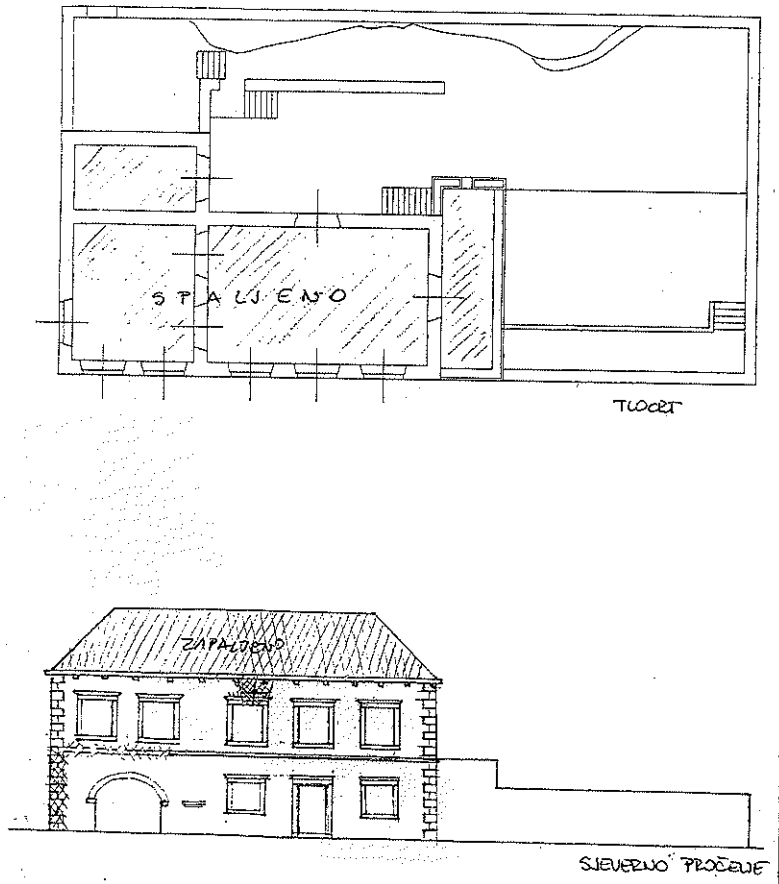

Vrijeme oštećenja: LIKTOPAD-PROSINAC 1991

Da-li je zgrada bila vidljivo obilježena znakom Haške konvencije? N D-bila je, N-nije

Tko je oštetio ili razorio spomenik? JNA I ČETNICI

Način oštećivanja: GRANATE I ZAPALJENO

Tko je dao podatke?

Faksimil obrasca Š-05/1 za popis i procjenu ratne štete na nepokretnim spomenicima kulture
Fascimile of the Š-05/1 from the registering and estimate of war damage to immovable cultural monuments

Š – 05 **ŠTETE NA NEPOKRETNIM SPOMENICIMA KULTURE**

Nadležni zavod: ZDU

Matični broj:

Broj obrasca:

Šifra: 724042

Županija:

SPOMENIK: LJETNIKOVAC RESTIĆ

LOKACIJA: Općina-grad: DUBROVNIK Šifre:

Naselje: DUBROVNIK

Adresa/lokalitet: SUSTJEPAN

K. o. SUSTJEPAN Katastarska čestica: 10

VLASNIK (ime/tvrtka): FOND ZA STAMBENU DJELATNOST

Matični broj registra: 3342573 Adresa: IVA VOJNOVIĆA 35

KORISNIK: GAVRANIĆ ANTE

Adresa: SUSTJEPAN

Djelatnost: 00

Vlasništvo: D RAZDOBLJE: 16

Status vlasnika: D HITNE INTERVENCIJE: N

VRSTA SPOMENIKA: 7220

SPOMENIČKA KATEGORIJA: C

KATEGORIJA OŠTEĆENJA: 5

Tip proračuna:

Brutto razvijena površina: m²

Troškovi izvedenih intervencija HRD

Troškovi hitnih intervencija HRD

Veza: Š – 06 → Šifra:

UKUPNO OŠTEĆENO u 000 HRD

UKUPNO UNIŠTENO u 000 HRD

UKUPNO ŠTETA u 000 HRD

DJELATNOST:
1 Industrija i rudarstvo
2 Poljoprivreda i ribarstvo
3 Šumarstvo
4 Vodoprivreda
5 Građevinarstvo
6 Promet i veze
7 Trgovina
8 Ugostiteljstvo i turizam
9 Obrtništvo
10 Stambeno-komunalne djelatnosti
11 Financijske i druge usluge
12 Obrazovanje, znanost i kultura
13 Zdravstvo i socijalna zaštita
14 Jedinice lokalne uprave i samouprave i ostale organizacije

VLASNIŠTVO:
D Društveno
T Tvrtke u privatnom vlasništvu
R Državno [republičko]
P Privatno
M Mješovito

STATUS VLASNIKA:
D Domaći
S Stranci

TIP PRORAČUNA:
T Troškovnički
S Proračun po sklopovima
G Globalna procjena

Nadležni zavod:
»ROS« Regionalni Osijek
»RRI« Regionalni Rijeka
»RST« Regionalni Split
»RZG« Regionalni Zagreb
»ZDU« Zavod Dubrovnik
»ZKA« Zavod Karlovac
»ZST« Zavod Split
»ZSI« Zavod Šibenik
»ZVZ« Zavod Varaždin
»ZZD« Zavod Zadar
»ZGZ« Zavod Zagreb

RAZDOBLJE:
1 Prapovijest
2 Antika
3 IV–VI stoljeće
4 VII–X stoljeće
11 XI stoljeće
12 XII stoljeće
13 XIII stoljeće
14 XIV stoljeće
15 XV stoljeće
16 XVI stoljeće
17 XVII stoljeće
18 XVIII stoljeće
19 XIX stoljeće
20 XX stoljeće

HITNE INTERVENCIJE:
D Da, potrebne
N Ne, nisu potrebne

MINISTARSTVO PROSVJETE I KU[illegible]
ZAVOD ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KU[illegible]
SEKTOR:
UPISANO U BAZU:
DATUM UPISA:
POTPIS:

VRSTA SPOMENIKA:
7210 Povijesno – memorijalni
7220 Civilna građevina
7230 Vojna ili obrambena građevina
7240 Gospodarska građevina
7250 Sakralna građevina
7260 Grobna građevina
7270 Javna plastika, urbana oprema
7280 Arheološki
7290 Park, perivoj

SPOMENIČKA KATEGORIJA:
»A« Nacionalni značaj
»B« Regionalni značaj
»C« Lokalni značaj
»N« Nije kategorizirano

KATEGORIJA OŠTEĆENJA:
1 Manja površinska oštećenja
2 Laka oštećenja [ne nosiva konstrukcija]
3 Laka oštećenja nosive konstrukcije
4 Teška oštećenja nosive konstrukcije
5 Građevina djelomično srušena
6 Građevina potpuno srušena

Datum pregleda: 24.05.1994.

Članovi komisije: R. Bušenčić, Vanja Kovačić, [illegible]

POSEBNA KOMISIJA ZA POPIS I PROCJENU RATNE ŠTETE NA SPOMENICIMA KULTURE
Područno sjedište u Dubrovniku

Faksimil obrasca Š-05 za popis i procjenu ratne štete na nepokretnim spomenicima kulture
Fascimile of the Š-05 from the registering and estimate of war damage to immovable cultural monuments

Š - 05/3 Šifra: 724042

FOTODOKUMENTACIJA

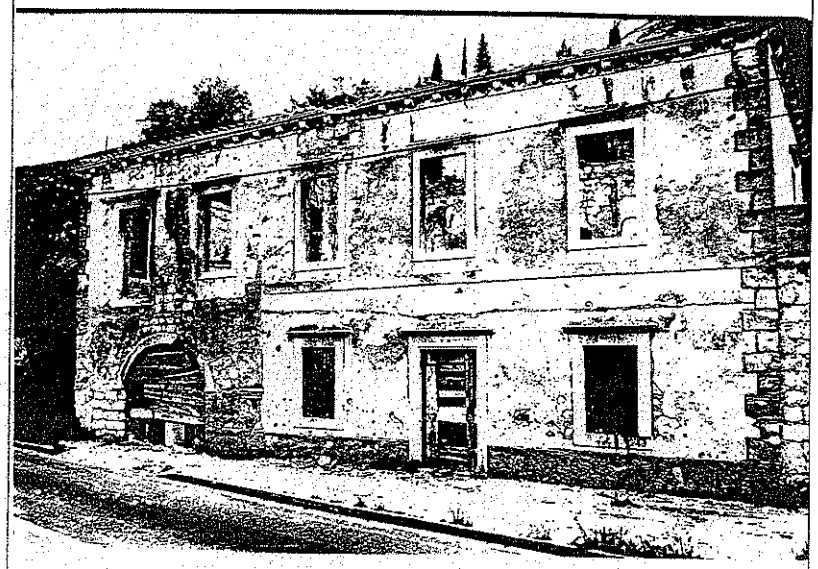

LEGENDA: LJETNIKOVAC RESTIĆ - SUSTJEPAN - SJEVERNO PROČELJE

Signatura negativa: 7862-14 Datum: 24 05 1994 Autor: VANJA KOVAČIĆ

LEGENDA:

Signatura negativa: Datum: Autor:

Faksimil obrasca Š-05/3 za popis i procjenu ratne štete na nepokretnim spomenicima kulture
Fascimile of the Š-05/3 from the registering and estimate of war damage to immovable cultural monuments

Š - 05/2 Šifra: 724042

PODACI O SPOMENIKU

BRUTTO RAZVIJENA POVRŠINA ETAŽA		POVRŠINA PROČELJA	
Podrum (ili suteren) (50%)	m²	SJEVER	123 m²
Prizemlje	150 m²	JUG	70 m²
I kat	150 m²	ISTOK	62 m²
II kat	m²	ZAPAD	58 m²
III kat	m²	Unutarnje dvorište	m²
	m²	Ukupno pročelja:	m²
Krovište (50%)	75 m²	Površina pokrova:	195 m²
Ukupna površina etaža:	m²		

OPIS OSNOVNIH KARAKTERISTIKA PRILOG

PAČETVORINASTA JEDNOKATNICA IZVORNO JE GRAĐENA KAO GOTIČKI LJETNIKOVAC S OGRAĐENIM VRTOM NA ZAPADNOJ STRANI. TU JE PORTAL S GRBOM NA KOJEM JE MAČ SA PO TRI ZVIJEZDE SA STRANE. KAMENA ODRINA VODI DO LJETNIKOVCA. SA ISTOČNE STRANE JE LUČNI ULAZ ORSANA. SREDIŠNJI ULAZ PRIZEMLJA JE PROFILIRAN, A SVI OTVORI IMAJU JEDNOSTAVNO PROFILIRANI VIJENAC. U 19. ST. OTVORI SU DIJELOM IZMIJENJENI TE JE CIJELA FASADA OŽBUKANA S RELJEFNO IZRAĐENIM UGAONIM KAMENJEM. UZDUŽ STREHE JE PROFILIRANI KAMENI KANAL NA JEDNOSTAVNIM KAMENIM KONZOLAMA. ROŽENIČKI KROV NA ČETIRI VODE POKRIVEN JE KUPOM KANALICOM.

OPIS OŠTEĆENJA PRILOG

KUĆA JE DIREKTNO POGOĐENA PROJEKTILOM IZNAD SREDNJEG PROZORA NA PRVOM KATU. ODLOMLJEN JE PROFILIRANI VIJENAC PROZORA I KAMENI KANAL U DUŽINI OD OKO 70 CM. KUĆA JE ZAPALJENA TE JE UNIŠTENA KROVNA KONSTRUKCIJA I POKROV, MEĐUKATNE KONSTRUKCIJE, INSTALACIJE, UNUTRAŠNJA I VANJSKA DRVENARIJA, PREGRADNI ZIDOVI I PODOVI.
IZGORIO JE DIO KAMENOG LUKA ULAZA U ORSAN.
U UNUTRAŠNJOSTI SU IZGORJELE KAMENE KONZOLE.

OPIS IZVEDENIH INTERVENCIJA PRILOG

NIKAKVI RADOVI NISU IZVEDENI.

PRIJEDLOG PROGRAMA OBNOVE PRILOG

POTREBNO JE IZVEŠTI NOVU DRVENU KROVNU KONSTRUKCIJU I POKROV OD KUPE KANALICE. IZRADITI NOVU MEĐUKATNU KONSTRUKCIJU I PODOVE, OŽBUKATI UNUTRAŠNJOST NAKON POSTAVLJANJA INSTALACIJA, TE POSTAVITI DRVENE ZATVORE.

Faksimil obrasca Š-05/2 za popis i procjenu ratne štete na nepokretnim spomenicima kulture
Fascimile of the Š-05/2 from the registering and estimate of war damage to immovable cultural monuments

Š - 05 - POM (dopunski) Šifra:

EVIDENTIRANJE OŠTEĆENJA NEPOKRETNOG SPOMENIKA KULTURE

Uvjeti izvođenja:

RAZRED GRADNJE/KOEFICIJENT /

0. Troškovi izvedenih intervencija (HRD):
1. Troškovi hitnih intervencija (HRD):

1. HITNE INTERVENCIJE	D/N
Djelomično rušenje	
Podupiranje	
Razupiranje i zatezanje	
Privremena krovna konstrukcija	
Privremeno pokrivanje	
Zaštita zidnih slika, mozaika	
Zaštita arhitektonske plastike	
Zaštita podnih obloga	

2. ISTRAŽNI RADOVI	D/N	Troškovi
Geotehnički		
Materijali i konstrukcije		
Konzervatorski		

3. PROJEKTI	D/N	Troškovi
Dio dokumentacije		
Potpuna dokumentacija		

Ukupna površina etaža: m^2

Tip proračuna:

T - Troškovnički proračun

Prema priloženoj rekapitulaciji troškovnika dobivenoj od:

koju je izradio:

RATNA ŠTETA IZNOSI (HRD): NA DAN . . 1990.

odnosno (DEM):

(Revalorizirano na dan 31. 12. 1990.) UKUPAN IZNOS ŠTETE (HRD):

G - Globalna procjena

Postotak sačuvanog: , %

C_1 za k_r = 1,0 (HRD):

0. Troškovi izvedenih intervencija (HRD):
1. Troškovi hitnih intervencija (HRD):
2. ISTRAŽNI RADOVI (HRD):
3. PROJEKTI (HRD):
$V_{gš}$ UKUPNO UNIŠTENO (HRD):

$V_{gš}$ = Vrijednost štete određena globalno
P_b = brutto razvijena površina etaža
C_1 = Cijena 1,00 m^2 brutto razvijene površine standardne zgrade [k_r = 1,0]
k_r = koeficijent razreda gradnje
p = postotak sačuvanog; određuje se ovisno o kategoriji oštećenja.

$$V_{gš} = P_b \cdot C_1 \cdot k_r \cdot \left[1 - \frac{p}{100}\right]$$

UKUPAN IZNOS ŠTETE (HRD):

Faksimil obrasca Š-05/POM (dopunski) za popis i procjenu ratne štete na nepokretnim spomenicima kulture
Fascimile of the Š-05/POM (auxillieri) from the registering and estimate of war damage to immovable cultural monuments

Š-05-POM Šifra: 7;2;4;0;4;2

EVIDENTIRANJE OŠTEĆENJA NEPOKRETNOG SPOMENIKA KULTURE

Uvjeti izvođenja: A

RAZRED GRADNJE/KOEFICIJENT 3/1,4

0. Troškovi izvedenih intervencija (HRD):
1. Troškovi hitnih intervencija (HRD):

1. HITNE INTERVENCIJE	D/N
Djelomično rušenje	N
Podupiranje	N
Razupiranje i zatezanje	N
Privremena krovna konstrukcija	D
Privremeno pokrivanje	N
Zaštita zidnih slika, mozaika	N
Zaštita arhitektonske plastike	N
Zaštita podnih obloga	N

2. ISTRAŽNI RADOVI	D/N	Troškovi
Geotehnički	N	
Materijali i konstrukcije	N	
Konzervatorski	D	

3. PROJEKTI	D/N	Troškovi
Dio dokumentacije	D	
Potpuna dokumentacija	N	

Ukupna površina etaža: m^2
Ukupno pročelja: m^2
Površina pokrova: m^2

Tip proračuna: S

Sanacioni program:
N - Nije oštećeno
P - Popravak
D - Djelomična zamjena
R - Rekonstrukcija

OSNOVNI SKLOPOVI	Šifra sklopa		% oštećenja sklopa	Količina oštećenog	Sanacioni program	Troškovi
Temelji	4.1.	01		m^3	N	
Nosivi zidovi	4.2.	04	10%	m^3	N P	
Stupovi i lukovi	4.3.			m^3		
Svodovi i stropovi	4.4.	01	100%	m^2	R	
Konstrukcije od drva	4.5.			m^2		
Krovne konstrukcije	4.6.	02	100%	m^2	R	
Pregradni zidovi	4.7.			m^2		
Obrada zidova i stropova	4.8.	01	100%	m^2	R	
Pročelja	4.9.	07	50%	m^2	P	
4. GRAĐEVINSKI RADOVI UKUPNO:				HRD		
Pokrov	5.1.	03	100%	m^2	R	
Vanjska stolarija	5.2.	02	100%	m^2	R	
Unutarnja stolarija	5.3.	01	100%	m^2	R	
Bravarija	5.4.			kg		
Podne obloge	5.5.	02	100%	m^2	R	
Stubišta	5.6.	1	100	m^2	R	
5. OBRTNIČKI RADOVI UKUPNO:				HRD		
Vodovod	6.1.	01	100%		N R	
Kanalizacija	6.2.	02	100%		N R	
Električne instalacije	6.3.	01	100%		N R	
Plinska instalacija	6.4.					
Grijanje i ventilacija	6.5.					
6. INSTALACIJE UKUPNO:				HRD		
7. RESTAURATORSKI RADOVI UKUPNO:				HRD		
Oprema i pokretni inventar — Vidi obrazac Š - 06				Šifra:		
Hortikulturni okoliš — Vidi obrazac Š - 05				Šifra:		

UKUPNO OŠTEĆENO:
UKUPNO UNIŠTENO:
UKUPAN IZNOS ŠTETE (HRD):

Faksimil obrasca Š-05/POM za popis i procjenu ratne štete na nepokretnim spomenicima kulture
Fascimile of the Š-05/POM from the registering and estimate of war damage to immovable cultural monuments

Š - 06/1 Šifra: 742050

ŠTETA NA POKRETNOM SPOMENIKU KULTURE

Redni broj u cjelini: 001*001 Inventarski broj:

SPOMENIK: OLTARNA PALA BOGORODICA S KRISTOM I SVECIMA

AUTOR, ŠKOLA ILI KRUG: NEPOZNATI TALIJANSKI MAJSTOR

VELIČINA: (V x Š x D, mjere zaokružiti na pune cm): 185 x 190 x

VRSTA SPOMENIKA: 7320

STANJE PRIJE OŠTEĆIVANJA: 2 RAZDOBLJE: 17 SPOMENIČKA KATEGORIJA: B

MOGUĆNOSTI ZAHVATA: 2 HITNE INTERVENCIJE: D STUPANJ OŠTEĆENJA: T

OPIS SPOMENIKA PRILOG

PALA GLAVNOG OLTARA, UKE NA PLATNU, KVANITETAN JE RAD RANOBAROKNOG TALIJANSKOG MAJSTORA SREDINE 17 ST. U SREDIŠTU KOMPOZICIJE, NA POVIŠENOM TRONU I SJEDE MARIJA S KRISTOM TE SV. ANA. BOGORODICA OKRENUTA LAGANO U DESNO, NJEŽNA LICA PROFINJENIH CRTA, SA SVIJETLOM UPLETENOM KOSOM PREKO KOJE JE PREBAČEN DUGAČAK PLAŠT, PRIDRŽAVA NAGOG KRISTA KOJI SJEDI NA NJENOM KOLJENU. PUTENO GOLO DJEČAČKO TIJELO OKRENUTO JE PREMA STARAČKOJ LIKU SV ANE NA DESNOJ STRANI PRUŽAJUĆI JOJ RUČICE. SVA TRI LIKA IMAJU APLICIRANE POZLAĆENE METALNE KRUNE. SA STRANA TRONA, POMAKNUTI NAPRIJED, STOJE DVA SVEĆNJAKA. LIJEVO JE ROBUSNA, STARAČKA FIGURA SV. PETRA KOJI POKAZUJE PREMA TRONU, A DESNO STOJI MLADI, UGLAĐENI, FRONTALNO POSTAVLJEN SV. STJEPAN U DALMATINSKOJ ODORI S KNJIGOM NA KOJU JE POLOŽEN KAMEN. PRIZOR OKVIRUJE BOGATO DRAPERIJA SKUPLJENA SA STRANA.

OPIS OŠTEĆENJA PRILOG

SLIKA JE TEŠKO OŠTEĆENA.
USLIJED PRODORA ODORIJSKE VLAGE KROZ OŠTEĆENU KROV CRKVE, PLATNO JE VLAŽNO I ZAPRLJANO. OSIT BOJE I PODLOGE. UOČLJIVI SU NA CIJELOJ POVRŠINI MJESTIMICE, BRIJA JE ISPRANA DO PODLOGE, A VIDLJIVI SU I OBRAZI PALJENJI. U DONJIH DIJELU (NA POSTAMENTU) PLATNO JE PROGORENO.

PRIJEDLOG ZAŠTITNIH RADOVA PRILOG

- FIKSIRANJE
- KRPANJE PODEROTINA
- ČIŠĆENJE
- PODSTAVA
- KITANJE I OBRADA POVRŠINE
- RETUŠ
- DOKUMENTACIJA

PROCJENA TROŠKOVA 02 (vrste rada)	(radni sati)	(troškovi)
1. HITNE INTERVENCIJE: 1 5	20	
2. PREVENTIVNA ZAŠTITA: 1 2 3 5	160	6000
3. Istaživanja i elaborati: 3 5 6 7	80	
4. Konzerviranje i restauriranje: 1 2 3 4 7	28	
5. Troškovi materijala i usluga: 1 2		172100
6. Ostali troškovi: 1 4 5 7		2000
UKUPNO:	radnih sati:	HRD:
PROCIJENJENA VRIJEDNOST (samo za stupanj oštećenja U, N ili O):		HRD:

Faksiml obrasca Š-06/1 za popis i procjenu ratne štete na pokretnim spomenicima kulture

Fascimile of the Š-06/1 from the registering and estimate of war damage to movable cultural monuments

Š - 06 **ŠTETE NA POKRETNIM SPOMENICIMA KULTURE**

Nadležni zavod: ZDU Broj obrasca:

Matični broj: Šifra: 742050

Županija:

CJELINA: CRKVA SV. ANE

LOKACIJA: Općina-grad: DUBROVNIK Šifra: 10.981

Naselje: BRSEČINE 006459

Adresa/lokalitet: BRSEČINE

VLASNIK (ime/tvrtka): BISKUPSKI ORDINARIJAT DUBROVNIK

Matični broj registra: 3691632 Adresa: LIECHTENSTEINOV PUT 22

KORISNIK: ŠUPNI URED SV. VIDA TIJEŠNO

Adresa: TIJEŠNO POTOK 8

Djelatnost: 12 VRSTA SPOMENIKA: 7:3:0:0

Status vlasnika: D

Vlasništvo: P

Hitne intervencije i preventivna zaštita HRD

UKUPNO OŠTEĆENO u 000 HRD

Veza: Š - 05 → Šifra: 725031 VRIJEDNOST (za U, N ili O) u 000 HRD

UKUPNO ŠTETA u 000 HRD

DJELATNOST:
1 Industrija i rudarstvo
2 Poljoprivreda i ribarstvo
3 Šumarstvo
4 Vodoprivreda
5 Građevinarstvo
6 Promet i veze
7 Trgovina
8 Ugostiteljstvo i turizam
9 Obrtništvo
10 Stambeno-komunalne djelatnosti
11 Financijske i druge usluge
12 Obrazovanje, znanost i kultura
13 Zdravstvo i socijalna zaštita
14 Jedinice lokalne uprave i samouprave i ostale organizacije

VLASNIŠTVO:
D Društveno
T Tvrtke u privatnom vlasništvu
R Državno [republičko]
P Privatno
M Mješovito

STATUS VLASNIKA:
D Domaći
S Strano

NADLEŽNI ZAVOD:
»ROS« Regionalni Osijek
»RRI« Regionalni Rijeka
»RST« Regionalni Split
»RZG« Regionalni Zagreb
»ZDU« Zavod Dubrovnik
»ZKA« Zavod Karlovac
»ZST« Zavod Split
»ZSI« Zavod Šibenik
»ZVZ« Zavod Varaždin
»ZZD« Zavod Zadar
»ZGZ« Zavod Zagreb

MINISTARSTVO PROSVJETE I KULTURE
ZAVOD ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE
SEKTOR:
UPISANO U BAZU:
DATUM UPISA:
POTPIS:

STANJE PRIJE OŠTEĆIVANJA:
1 Konzervirano i restaurirano
2 Dobro
3 Zadovoljavajuće
4 Loše

MOGUĆNOSTI ZAHVATA:
1 Samo konzerviranje
2 Restauriranje
3 Rekonstruiranje
4 Zahvat nije moguć

RAZDOBLJE:
1 Prapovijest
2 Antika
3 IV - VI stoljeće
4 VII - X stoljeće
11 XI stoljeće
12 XII stoljeće
13 XIII stoljeće
14 XIV stoljeće
15 XV stoljeće
16 XVI stoljeće
17 XVII stoljeće
18 XVIII stoljeće
19 XIX stoljeće
20 XX stoljeće

HITNE INTERVENCIJE:
D Da, potrebne
N Ne, nisu potrebne

VRSTA SPOMENIKA:
7310 Arheološki
7320 Umjetnički
7330 Primjenjena umjetnost i umjetni obrt
7340 Etnografski
7350 Prirodoslovni
7360 Tehnički
7370 Knjige i arhivalije
7380 Oružje
7390 Ostali

SPOMENIČKA KATEGORIJA:
»A« Nacionalni značaj
»B« Regionalni značaj
»C« Lokalni značaj
»N« Nije kategorizirano

STUPANJ OŠTEĆENJA:
»L« Lako oštećen
»T« Teško oštećen
»U« Uništen
»N« Nestao
»O« Opljačkan

Datum pregleda: X 1992. 31. X. 1997.

Članovi komisije: B. Popić, V. Ž. Žeudi, K. Milinjanović

POSEBNA KOMISIJA ZA POPIS I PROCJENU RATNE ŠTETE NA SPOMENICIMA KULTURE
Područno sjedište u Dubrovniku

Faksiml obrasca Š-06 za popis i procjenu ratne štete na pokretnim spomenicima kulture

Fascimile of the Š-06 from the registering and estimate of war damage to movable cultural monuments

Š - 06/3 Šifra: 74 2050

FOTODOKUMENTACIJA

Redni broj u cjelini: 001 × 01

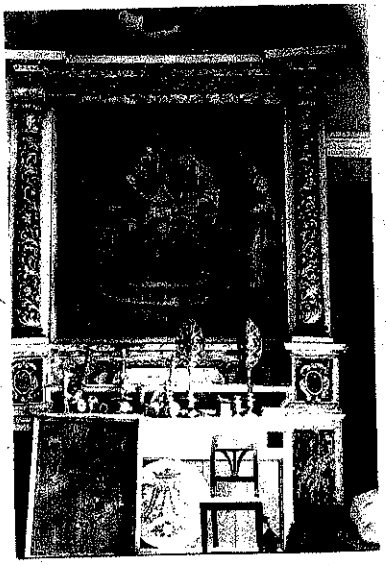

185 x 190 cm

LEGENDA: TOTAL OLTARNE PALE I DIO OLTARA
Signatura negativa: 17/82 Datum: 31. 10. 1997. Autor: K. Kusijanović
LEGENDA: TOTAL OLTARNE PALE
Signatura negativa: 14/82 Datum: 31. 10. 1997. Autor: K. Kusijanović

Faksiml obrasca Š-06/3 za popis i procjenu ratne štete na pokretnim spomenicima kulture
Fascimile of the Š-06/3 from the registering and estimate of war damage to movable cultural monuments

Š - 06/2 Šifra: 74 2050

SKICA SPOMENIKA S PRIKAZOM OŠTEĆENJA

Redni broj u cjelini: 001 × 01

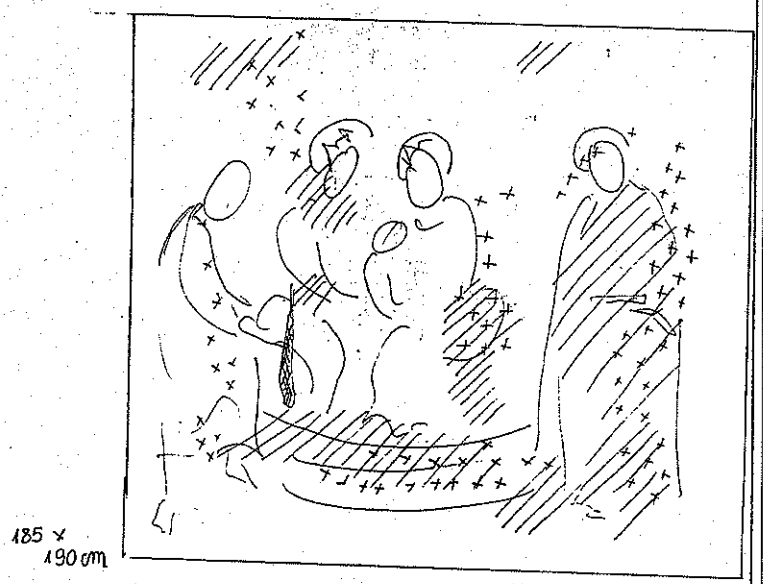

185 x 190 cm

NAGORENO
PLJESAN
DISKOLORACIJA
OSIPANJE CIJELOM POVRŠINOM SLIKE

K. Kusijanović

Faksiml obrasca Š-06/2 za popis i procjenu ratne štete na pokretnim spomenicima kulture
Fascimile of the Š-06/2 from the registering and estimate of war damage to movable cultural monuments

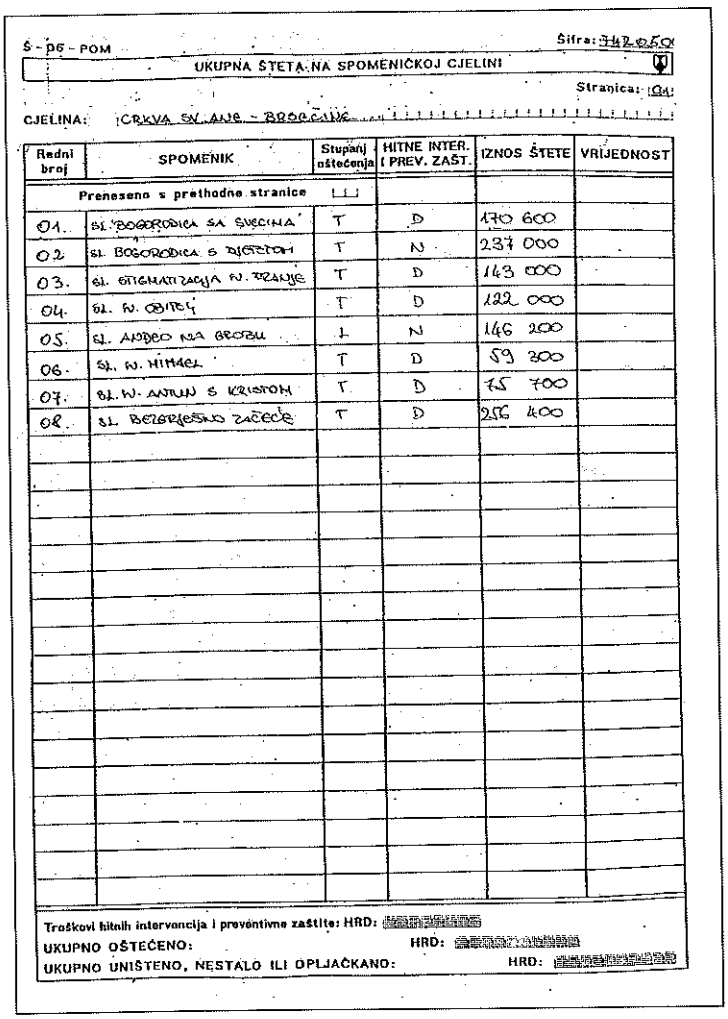

Š - 06 - POM Šifra: 342-050

UKUPNA ŠTETA NA SPOMENIČKOJ CJELINI

Stranica: 01

CJELINA: CRKVA SV. ANE - BRODSKI

Redni broj	SPOMENIK	Stupanj oštećenja	HITNE INTER. I PREV. ZAŠT.	IZNOS ŠTETE	VRIJEDNOST
	Preneseno s prethodne stranice				
01.	sl. BOGORODICA SA SVECIMA	T	D	170 600	
02.	sl. BOGORODICA S DJETETOM	T	N	237 000	
03.	sl. STIGMATIZACIJA SV. FRANJE	T	D	143 000	
04.	sl. SV. OBITELJ	T	D	122 000	
05.	sl. ANĐEO NA GROBU	L	N	146 200	
06.	sl. SV. HIMAEL	T	D	89 300	
07.	sl. SV. ANTUN S KRISTOM	T	D	75 700	
08.	sl. BEZGREŠNO ZAČEĆE	T	D	256 400	

Troškovi hitnih intervencija i preventivne zaštite: HRD:

UKUPNO OŠTEĆENO: HRD:

UKUPNO UNIŠTENO, NESTALO ILI OPLJAČKANO: HRD:

Faksiml obrasca Š-06/POM za popis i procjenu ratne štete na pokretnim spomenicima kulture

Fascimile of the Š-06/POM from the registering and estimate of war damage to movable cultural monuments

Summary

The Estimate of War Damage to Cultural Monuments

Paramilitary Chetnik units and the Yugoslav Arm had, between 1991 and 1995, without any military necessity, but rather with the aim of destroying every trace of a culture, a people and their continuity in a large segment of the territory of the Republic of Croatia destroyed historical buildings of all types, even graveyards. The historical centres of towns and villages, which had no military units or strategic assets or targets, were shelled or mined over many months during 1991 and 1992.

From the very beginning of aggression, the Institute for the Protection of Cultural Monuments of the Ministry of Education and Culture undertook to carry out measures laid out in the Convention for the Protection of Cultural Assets in the Event of Armed Conflict (Hague 1954). In line with the Convention and the directives of the Minister of Education and Culture, the technical protection of the most valuable monuments in threatened areas was carried out. Protective scaffolding, boards and sandbags were in many cases successfully used to protect richly decorated facades of historical buildings. A large part of the moveable historical and cultural heritage from churches, monasteries, museums, galleries and private collections was evacuated and stored in safe locations.

Appeals to commands of the Yugoslav Army to treat cultural monuments in accordance with the provisions of the Convention for the Protection of Cultural Assets in Case of Armed Conflict fell on deaf ears. What is more, actions of Serb paramilitary forces and the Yugoslav Army intensified towards the end of 1991 and resulted in the siege of Dubrovnik and the tragedy of Vukovar.

The Service for the Protection of Cultural Monuments had, because of the increasing scope of damage, began to register them systematically in the summer of 1991. Reports of damage were sent to respective ministries, information services and daily papers. Translated into

English, they were forwarded to numerous addresses – UNESCO, the Council of Europe and other international institutions and organisations. The Minister of Education and Culture and a number of cultural and public figures sent appeals to the Federic Mayor, UNESCO-s general director.

As a result of the timely co-operation with the Ministry of Finance, which had already in the autumn of 1991 begun to prepare the legal and professional foundations for the determination of war damage, and the regulations for the methods and procedures for determining war damage included a number of provisions important for the future work on registering and estimating war damage to cultural monuments (the formation of the Special Central Commission for Registering and Estimating War Damage to Cultural Monuments, the possibility for elaborating the specific typology of architectural elements and complexes, provisions that excluded depreciation from the calculation of war damage to cultural monuments and so on).

An Group of Experts, formed in January 1992 at the Institute for the Protection of Cultural Monuments, was, in line with the adopted regulations concerning the determination of war damage, charged with elaborating a method that could be applied to registering and estimating war damage to cultural monuments. The starting point for this elaboration was the method developed and used in the registering and estimation of earthquake damage to cultural monuments between 1979 and 1986. With this aim in mind, and in line with the Directions for the Implementation of the Act Concerning the Determination of War Damage, certain terms were defined, the implementation of documents mandated in the Directions was determined as well as the objective parameters for determining the actual amount of war damage (the cost of repair or reconstruction of individual damaged parts of cultural monuments or whole monuments). Special consideration was given to the definition that states that the amount of war damage is determined by the cost required for bringing the cultural monument into the condition it was in before damage.

In order to develop a specific method for registering and estimating war damage to cultural monuments it was necessary to determine the way in which the register and estimates of war damage to cultural monuments differs from the estimate of war damage to other structures and to precisely define the terms that bring out these differences. For this reason it was necessary to adapt the implementation of the determined nomenclature of assets and goods to the demands of the *classification of cultural monuments,* to define the *categories of cultural monuments,* to adapt the *categorisation (degree) of damage,* to adapt the implementation of the *_Standard calculations in construction work_,* to determine the parameters for the *estimate of damage of architectural decorative elements* and adapt the *methods of estimates* as set out in the Directions.

During the registering and estimation of war damage to cultural monuments, the expert commissions applied all of the three methods as set out in the Directions decreed by the Minister of Finance: the *cost estimate* (elaborating the cost estimate description of the required work with amount and prices), *the calculation of complex elements* (using a specially developed modelling of basic construction elements of historical buildings that had, with the approval of the State Commission for Determining War Damage, replaced the _Standard calculations in construction work_). The third, *global calculation* was used in calculating damage to totally destroyed cultural monuments. However, the listing and estimates of war damage to immovable cultural monuments were carried out mainly using the calculation of complex elements since the cost estimate, which would have been more precise, could not be used because of the multitude of damaged buildings and the large territory that had to be covered.

The list and the estimates of war damage to cultural monuments were noted on forms as directed by the Directions for the Implementation of the Act Concerning the Determination of War Damage; for immovable cultural monuments on forms Š-05, and for movable monuments on forms Š-06. The form Š-05 was envisaged for archaeological sites. The set of forms consisted of the basic form (an adapted form Š-01, obligatory for the registering and estimate of war damage on all buildings) and an additional set of forms for a more detailed documentation of the historical building or a movable cultural monument (with a scale drawing, photographs, listing of identifying data, a description of the damage and a proposed programme or methods and procedures for restoration).

In order to organise the work on registering and estimating war damage, the territory of the Republic of Croatia was divided into seven historical regions with centres in Osijek, Daruvar, Zagreb, Senj, Zadar, Split and Dubrovnik. This was done so as to equally distribute the work by commissions and in order to ensure the best possible seats for registration areas with respect to responsible institutions for the protection of cultural monuments; these were institutions obliged to ensure the organisational and professional conditions for carrying out the registration and estimate of war damage to cultural monuments.

The registration and estimate of war damage was done by professional commissions consisting of three members, mainly conservation professionals _ employees of institutes for the protection of cultural monuments (as a rule: and architect, a construction engineer and an art historian). These commissions brought together 120 professionals who, along with their regular work in their home institutions, carried out an exceptionally hard, and frequently dangerous task of surveying damaged and destroyed remains as well as rubble that had not been cleared of historical buildings.

All the professional and organisational preparations for the work on registering and estimating war damage to cultural monuments, including the control of the methods used, were completed during spring of 1993. How-

ever, the systematic and continued work on the registering and estimate of war damage began as late as towards the end of 1993 or in early 1994 after all the material and organisational conditions for the work of expert commissions were put in place.

The parts of the Republic of Croatia that were accessible before June or August 1995 were covered by June 30th 1994, and the final treatment and verification were completed by December 1995. The areas that were covered were those of the Zagreb, Bjelovar-Bilogora, Lika-Senj, Virovitica-Podravina, Požega-Slavonia and the Dubrovnik-Neretva counties, as well as the accessible parts of the Sisak-Moslavina, Karlovac, Brod-Posavina, Zadar-Knin, Osijek-Baranja, Šibenik, Vukovar-Srijem and the Split-Dalmatian counties. More than 2000 historical buildings were surveyed, and war damage was determined on 1862 immovable cultural monuments. War damage totalling 935.316,000.00 kunas (259.810,000.00 DEM) was determined on a total area of 1.535,173 sq. metres of cultural monuments that were either damaged or destroyed.

The areas liberated in the police and military operations Lightning and Storm (the temporarily occupied areas of the Republic of Croatia parts of the Sisak-Moslavina, Karlovac, Brod-Posavina, Zadar-Knin and Šibenik counties) were surveyed in autumn of 1995 and during 1996, while the final treatment and verification of data was completed at the end of May 1997. More than 500 historical buildings were surveyed in these areas and war damage was determined on 398 immovable cultural monuments. The total area of cultural monuments that were either damaged or destroyed was found to be 181,485 sq. metres, and that the damage amounts to 445.812,686.00 kunas (123.836,857.14 DEM).

The first, preliminary, survey of the Podunavlje region was undertaken by conservation experts in July of 1997 after many months of negotiations with the UNTAES authorities. However, because of difficulties in obtaining permits for the movement of expert commissions, the registration and estimate of war damage to cultural monuments in this region was carried out as late as in October and November of the same year. The processing of the data was finalised during December 1997 and early 1998. More than 300 historical buildings were surveyed in this region and war damage was determined to 201 immovable cultural monuments. The effects of devastation during war operations were determined on a total area of 142,511 sq. metres of cultural monuments that were either damaged or destroyed and the war damage was estimated to amount of 523.271,829.00 kunas (145.353,285.71 DEM).

The following war damage was estimated on the entire territory of the Republic of Croatia to cultural monuments listed by type and category of damage:

TYPE OF MONUMENT	NUMBER OF DAMAGED MONUMENTS/ CATEGORY OF DAMAGE							AREA SQ. M	WAR DAMAGE IN KUNAS
	1	2	3	4	5	6	Σ		
Historical-memorial	4	4	3	0	1	3	15	32,501	12.888,514,28
Civilian	405	564	458	117	176	39	1759	1.342.325	1.099.481,142.85
Military/defensive	12	23	20	4	1	0	60	161,120	69.453,771.44
Economic	6	14	11	13	8	9	61	42,701	35.980,457.14
Religious	88	78	101	64	83	81	495	259,060	680.666,914.28
Graveyards, graves	3	3	2	3	2	2	15	1,376	4.377,085,72
Urban elements	6	4	5	0	1	2	18	20,086	1.552,628.57
TOTAL	524	690	600	201	272	136	2423	1.859,169	1.904,400,514.28

Most of the damaged cultural monuments are located in the Dubrovnik-Neretva County (683 cultural monuments, most of them in the area of the historical urban site of the City of Dubrovnik which is listed in the World Heritage Register) and in the region of the Osijek-Baranja County (356 cultural monuments, most of them in the historical urban sites in Osijek: Tvrđa, The Lower and Upper Town). However, with respect to the severity of the damage (most category 4 and category 5 damage), the number of destroyed historical buildings (21 completely destroyed and 50 partly demolished) and the determined amount of war damage, the historical centre of Vukovar tragically comes to the top of the list.

Civilian buildings that are cultural monuments suffered fered at least some damage. When we consider the fact that the buildings that come into categories 5 and 6 are heavily damaged or destroyed and cannot be used architecturally, this means that almost 7% of the total number of immovable cultural monuments in the Republic of Croatia were destroyed during the Patriotic War between 1991 and 1995.

The registering and estimate of the war damage to immovable cultural monuments was carried out by a method that was entirely adapted to the types of material, as well as conforming to the Directions Concerning the Act on Determining War Damage to Cultural Monuments in the Republic of Croatia. However, in order to adhere to the priorities determined for the registering and estimate of war damage on immovable cultural monuments, and with respect to the great number of items that had to be covered and the lack of professional staff, the registering of damage to movable cultural

monuments could not be undertaken at the same time as work on immovable cultural monuments. For this reason, at the time when this report was being written, we still have no complete data with respect to the war damage done to movable cultural monuments.

The registering and estimate of war damage to movable cultural monuments needed to be approached while keeping in mind the great number of evacuated monuments and works of art that were in poor condition even before the war, while some were damaged during evacuation and later on because of the inadequate conditions in improvised storerooms (over 3000 objects, not counting archives and library holdings in north-west Croatia and a part of Slavonia alone). Along with this there was the major task of estimating numerous objects in the inventories of religious buildings that were plundered or destroyed together with the buildings where they were kept. Since only a small number of these inventories are kept in official records, their _reconstruction_ requires comprehensive studies. Finally, the registering and estimate of war damage to museum, archives and library holdings also needed to be done.

The special commission for the registering and estimate of war damage to cultural monuments left the registering of museum, archives and library holdings to corresponding central institutions (the Museum Documentation Centre, the Croatian State Archives and the National and University Library), while the registering and estimate of war damage to evacuated movable cultural monuments and those that went missing or were destroyed in the occupied territories was a task given to expert commissions in co-operation with the institutions for the protection of cultural mc

At the time that this report is being written, the field work aimed at collecting data on the damage done has been completed, the documentation for the region of Banovina (in the Sisak-Moslavina County) has been completely processed; work is currently being done on processing the documentation for the region of the Zadar-Knin, Šibenik and Dubrovnik-Neretva counties. Expert commissions have also registered and estimated war damage to evacuated holdings that were stored in storerooms under the supervision of the Administration for the Protection of the Cultural Heritage, and we expect corresponding reports from conservation departments around the counrty.

War damage to archives and registry holdings has also been listed (402 archives holdings with a total length of over 37,000 metres have been destroyed).

We also know the damage done to museum holdings, but it has not been estimated yet: according to data collected by the Museum Documentation Centre, museum holdings in 45 museums and museum collections has been damaged, 6551 museum objects are missing, 1410 objects have been destroyed and 728 objects have been damaged.

Numerous library buildings have been destroyed and their holdings burned. In monasteries, like the Fran-ciscan monasteries in Karin, Hrvatska Kostajnica, Hrvat-ski Čuntić and the Pauline monastery in Kamensko near Karlovac, library holdings have been destroyed or damaged.

monuments could not be undertaken at the same time as work on immovable cultural monuments. For this reason, at the time when this report was being written, we still have no complete data with respect to the war damage done to movable cultural monuments.

The registering and estimate of war damage to movable cultural monuments needed to be approached while keeping in mind the great number of evacuated monuments and works of art that were in poor condition even before the war, while some were damaged during evacuation and later on because of the inadequate conditions in improvised storerooms (over 3000 objects, not counting archives and library holdings in north-west Croatia and a part of Slavonia alone). Along with this there was the major task of estimating numerous objects in the inventories of religious buildings that were plundered or destroyed together with the buildings where they were kept. Since only a small number of these inventories are kept in official records, their _reconstruction_ requires comprehensive studies. Finally, the registering and estimate of war damage to museum, archives and library holdings also needed to be done.

The special commission for the registering and estimate of war damage to cultural monuments left the registering of museum, archives and library holdings to corresponding central institutions (the Museum Documentation Centre, the Croatian State Archives and the National and University Library), while the registering and estimate of war damage to evacuated movable cultural monuments and those that went missing or were destroyed in the occupied territories was a task given to expert commissions in co-operation with the competent institutions for the protection of cultural monuments.

At the time that this report is being written, the field work aimed at collecting data on the damage done has been completed, the documentation for the region of Banovina (in the Sisak-Moslavina County) has been completely processed; work is currently being done on processing the documentation for the region of the Zadar-Knin, Šibenik and Dubrovnik-Neretva counties. Expert commissions have also registered and estimated war damage to evacuated holdings that were stored in storerooms under the supervision of the Administration for the Protection of the Cultural Heritage, and we expect corresponding reports from conservation departments around the counrty.

War damage to archives and registry holdings has also been listed (402 archives holdings with a total length of over 37,000 metres have been destroyed).

We also know the damage done to museum holdings, but it has not been estimated yet: according to data collected by the Museum Documentation Centre, museum holdings in 45 museums and museum collections has been damaged, 6551 museum objects are missing, 1410 objects have been destroyed and 728 objects have been damaged.

Numerous library buildings have been destroyed and their holdings burned. In monasteries, like the Fran-ciscan monasteries in Karin, Hrvatska Kostajnica, Hrvat-ski Čuntić and the Pauline monastery in Kamensko near Karlovac, library holdings have been destroyed or damaged.

Zorislav Horvat

Stanje katoličkih sakralnih građevina – spomenika kulture na Banovini nakon »Oluje« – kratak pregled

Stručni rad

U jesen 1991. pobunjeni su Srbi minirali, gadali topovima ili spalili sve sakralne građevine Banovine, a od 46 objekata tek je nekoliko njih ostalo sačuvano. Autor daje pregled svih ovih objekata i razinu štete koju su pretrpjeli. Po njegovu mišljenju, trebalo bi nastojati obnoviti važnije objekte kao i one, koji su manje stradali, no u svakom slučaju nastaviti tradiciju lokacije.

U ranu jesen 1991. Banovinu su okupirali pobunjeni Srbi uz pomoć Jugoslavenske narodne armije pa je ponovno »uspostavljena« granica na Savi i Kupi, kakva je bila i za stogodišnjih ratova s Turcima. Hrvatsko je pučanstvo izbjeglo ili je poubijano, kuće su opustošene a potom zapaljene. Srbi su se posebno okomili na sve što je nosilo oznake hrvatske nazočnosti; na crkve, kapele, samostane i groblja, paleći ih, dižući u zrak, te ravnajući teren na kojem su stajale. Štete na sakralnim građevinama u Banovini tek su u malobrojnim prilikama nastale u izravnim ratnim djelovanjima; one su redovito posljedica izravnog uništavanja podmetanjem eksploziva i paležom.

Na prostoru Banovine – području omeđenom cestom Sisak-Dubica, rijekama Unom i Kupom te »suhom međom« od Dvora preko Topuskog do Pokupskog, bilo je do domovinskog rata oko 46 sakralnih objekata. Od toga je bilo (sl. 1–3) 14 župnih crkvi, 26 zidanih i 3 drvene kapele i 3 samostana, ukupno 46 sakralnih građevina.

Od toga broja tri kapele nisu imale spomenički značaj, manji broj ih je I kategorije dok je većina bila lokalne, odnosno ambijentalne spomeničke vrijednosti.

Župne su crkve gotovo sve stradale (5 ih je u 5. kategoriji ratnih oštećenja, a 9 među najteže stradalim objektima u 6. kategoriji. Potrebno je istaknuti da su pobunjeni Srbi u Hrastovici iskopali čak i temelje župne crkve sv. Bartola, skraćujući cestu baš preko temelja same crkve. U Dubici je UNPROFOR na mjestu minirane župne crkve Presvetog Trojstva sebi uredio parkiralište za oklopne transportere i automobile, u Petrinji je na prostoru srušene crkve sv. Lovre proširen park itd. Tek su tri kapele, u Utolici, Dvoru i u Gori prošle s najnižom 3. kategorijom oštećenja. Neoštećenih sakralnih građevina jednostavno – nema. Apsurdan se obrat dogodio s kapelom sv. Ivana i Pavla u Gori. Ta je kapela, stradavši od Čerkeza još potkraj II. svjetskog rata, ostala bez inventara i dočekala 1991. u vrlo lošemu stanju. Kapela je u domovinskom ratu pogođena jednom granatom i s nekoliko projektila manjega promjera, a razina je štete III. kategorija. Tako se kapela u Gori, iako je prije rata bila u najlošijemu stanju, sada ubraja u – najbolje očuvane kapele na Banovini.

Najbrojnije sakralne građevine u Banovini jesu kapele; grobljanske, memorijalne, seoske kapele, različitih veličina i kvalitete. Većina ih je nastala nakon protjerivanja Turaka, pa za Banovinu imaju važno kulturno-povijesno značenje. Vrlo su često starije drvene kapele zamjenjivane zidanima, a vrijedan stari inventar – oltari, klupe, propovjedaonice i sl. ponovno je ugrađivan u novije građevine, često skromna izgleda.

Većina župnih crkava i kapela na Banovini građena je u tijeku 18. i 19. stoljeća, dakle, nakon konačnog oslobođenja tog dijela Hrvatske od Turaka. Gradilo se kontinuirano, no, čini se, više početkom 18. st., a najviše između godine 1820. i 1845. Gradnja se ponovno intenzivira potkraj 19. st. Dakle, stalno se gradi, tako da su ovi sakralni objekti gotovo zbirka graditeljskih oblika 18. i 19. st. Župne crkve i kapele građene su prema nekim lokalnim oblicima i običajima, pa je većina njih imala niz zajedničkih nazivnika, među kojima je i njihova veličina, a standardni su graditeljski dijelovi: zvonik u osi glavnoga pročelja, pročelja s polustupovima, brod s 2 do 3 svodna polja, te uže svođeno svetište, zatim način svođenja, zaobljene apside, pjevališta itd. i dovoljan je samo kratak pogled na usporedni prikaz njihovih tlocrta i nacrta pročelja da bi se to uočilo (sl. 1–5). Unutrašnjost župnih crkava opremana je namještajem iz vremena njihove gradnje, dok kod manjih kapela ima primjera ugradbe oltara iz starijih drvenih objekata.

Bitne vrijednosti banovinskih župnih crkava i kapela jesu njihova brojnost i njihovi zajednički nazivnici – osobine koje odgovaraju Banovini i njihovim ljudima. Banovinske su crkve posljedica djelovanja domaćih ljudi i gradnje, koja zadovoljava domaće potrebe. Bez obzira na to što svi objekti nisu visoke spomeničke vrijednosti, važno je da su tu kao jedna cjelina, koja svjedoči o životu naših ljudi koji su nastojali svoj život urediti prema svojim željama i mogućnostima.

Ovaj je prikaz sakralnih spomenika na Banovini nastao na osnovi podataka koje je autor skupio tijekom rada u Komisiji za procjenu ratnih šteta na spomeničkoj baštini. Prilikom pisanja uporabljeni su materijali koje su komisije za ratnu štetu prikupile na terenu, a u sastavu tih komisija su bili stručnjaci iz više zagrebačkih institucija za zaštitu spomenika kulture.

Tlocrti Banovinskih sakralnih objekata preuzeti su iz Zbirke mikrofilmova tehničke dokumentacije spomenika kul-

ture u Upravi za zaštitu kulturne i prirodne baštine Ministarstva za kulturu u Zagrebu. Većina ovih tlocrta crtana je pod nadzorom Davorina Stepinca iz Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu. Izvor mnogih podataka bila je i knjiga Đurđice Cvitanović »Sakralna arhitektura baroknog razdoblja«, Zagreb 1985. Također je uporabljena dokumentacija bivšega Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, danas Uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine, Konzervatorski odjel Zagreb, koju je prikupljala Stanka Domin. Taj je materijal iskorišten za valorizaciju stanja sakralnih objekata prije godine 1991.

Ovim se člankom željelo dati kratak pregled stanja sakralnih objekata prije 1991. i nakon 1995: stavljene zajedno – neke od njih su 1. kategorije, a neke tek lokalne važnosti, zaprepašćuje njihova brojnost. No, najtužnije je da ih većine više nema: u tijeku 4–5 godina srpske okupacije kulturocid je bio sustavno provođen pa je 95% sakralnih građevina uništeno. Nad tom bi se činjenicom, njezinim posljedicama i nužnim rješenjima trebale zamisliti sve mjerodavne, crkvene, državne i lokalne institucije i cijela zajednica.

Mislim da nema dvojbe o tome da se preostale sakralne građevine Banovine moraju popraviti, a neke u cijelosti uništene odgovarajućim metodama vratiti u prostor, jer je njihovo postojanje jedan od preduvjeta kontinuiteta života i mjesta, pa makar obnova trajala godinama.

Stradale sakralne građevine na Banovini

U sljedećem nizu, navedene su posebno župne, a posebno samostanske crkve te kapele, s nekim osnovnim podacima o njihovu nastanku, izgledu i razini ratne štete.

Župne crkve Banovine

1. *Divuša – župna crkva sv. Katarine*

   Spomenička kategorija: 1, kategorija oštećenja: 6

   Župna crkva u Divuši građena je oko godine 1748. te ima križni tlocrt s kapelama uza svetište; svetište i kapele su zaobljeni (sl. 1/12, 6). Crkva je povećana tako da je starijoj kapeli prizidano novo pročelje sa zvonikom i pjevalištem. Crkvu sv. Katarine u Viduši porušili su pobunjeni Srbi u jesen 1991. podmetanjem eksploziva. Danas stoji nešto raspucanog zida bočnih kapela, a sve ostalo tek je hrpa kamenja i šute. Crkvu bi bilo potrebno obnoviti s obzirom na njezin istaknuti položaj u krajoliku iznad rijeke Une.

2. *Glina – župna crkva sv. Ivana Nepomuka*

   Spomenička kategorija: 1, kategorija oštećenja: 6

   Glinska je župna crkva građena po projektu zagrebačkog arhitekta Bartola Felbingera od 1824. do 1827. (sl. 1/11, 4/3). Zvonik u osi glavnoga pročelja prvobitno je imao baroknu lukovicu, no godine 1887. oštetio ju je grom. Zvonik je nakon toga povišen te pokriven jednostavnim piramidnim krovom. Nakon potresa u Zagrebu 1880. u glinsku je župnu crkvu prenesen mramorni oltar sv. Ivana Nepomuka iz katedrale. Nakon okupacije Banovine 1991. pobunjeni su Srbi glinsku župnu crkvu digli u zrak, a dobivenim su materijalom nasuli okolne poljske putove. Teren je na mjestu crkve zaravnan. Nakon »Oluje« uspjelo se, u nasipima poljskih putova u okolici Gline, pronaći 2/3 dijelova skulptura i kamene arhitektonske plastike oltara iz zagrebačke katedrale. S obzirom na važnost koju je crkva sv. Ivana Nepomuka imala u životu Glinjana, kvalitetu arhitekture (Felbinger) te urbanistički dominantno mjesto u glinskom parku, crkvu bi trebalo faksimilski obnoviti.

3. *Gora – župna crkva Blažene Djevice Marije*

   Spomenička kategorija: 1, kategorija oštećenja: 6

   Gorska župna crkva Blažene Djevice Marije bila je okružena cinktorom s četiri ugaone kule. Jednobrodna templarska crkva iz 13. st. barokizirana je od 1705. do 1736, a potom je u tijeku 19. stoljeća još i produžena na zapadnoj strani. (sl. 1/14). Uz crkvu se uzdizao barokni zvonik s lukovicom, u njoj su bili očuvani neki elementi romaničko-ranogotičke templarske crkve (kontrafori, niše, vijenci, sokl i sl.), no prostor je bio u cijelosti barokiziran i opremljen kvalitetnim baroknim inventarom (sl. 7). Crkva u Gori stradala je od eksploziva koji je podmetan čak u pet pokušaja, no ostalo je sačuvano zide templarske crkve, iako vrlo raspucano (sl. 8). Eksplozija je otkrila strukture i detalje starije crkve koje je sakrila barokizacija.

   Osim crkve, većim je dijelom uništen cinktor oko crkve te zapaljen župni dvor.

   Unatoč velikom oštećenju, ovu je crkvu moguće obnoviti prema sačuvanoj templarskoj jezgri i otkrivenim detaljima: bila bi to, nakon topuske cistercitske crkve, najznačajnija srednjovjekovna sakralna građevina na Banovini.

4. *Gornja Bučica – župna crkva sv. Ante Padovanskog*

   Spomenička kategorija: 2, kategorija oštećenja: 5

   Župa je u Gornjoj Bučici osnovana 1789, a crkva je sagrađena tek oko 1836. u uobičajenim oblicima za Banovinu toga doba: zvonik u osi glavnoga pročelja, ravan strop u brodu, zaobljeno svođeno svetište (sl. 1/10). Crkva je u jesen 1991. pogođena s četiri topovska projektila, a poslije opljačkana i spaljena. Srušeni su kapa zvonika, strop u brodu i svod u svetištu, dok obodni zidovi još stoje (sl. 9). Unatoč visokom stupnju štete, župna bi se crkva sv. Antuna u Gornjoj Bučici mogla obnoviti u obliku kakav je imala prije rušenja.

5. *Gornji Viduševac – župna crkva sv. Franje Ksaverskog*

   Spomenička kategorija: 2, kategorija oštećenja: 6

   Crkva je bila klasicistička građevina iz vremena oko godine 1827, sa zvonikom u osi glavnoga pročelja (sl. 4/5), odužim svođenim brodom i zaobljenim sveti-

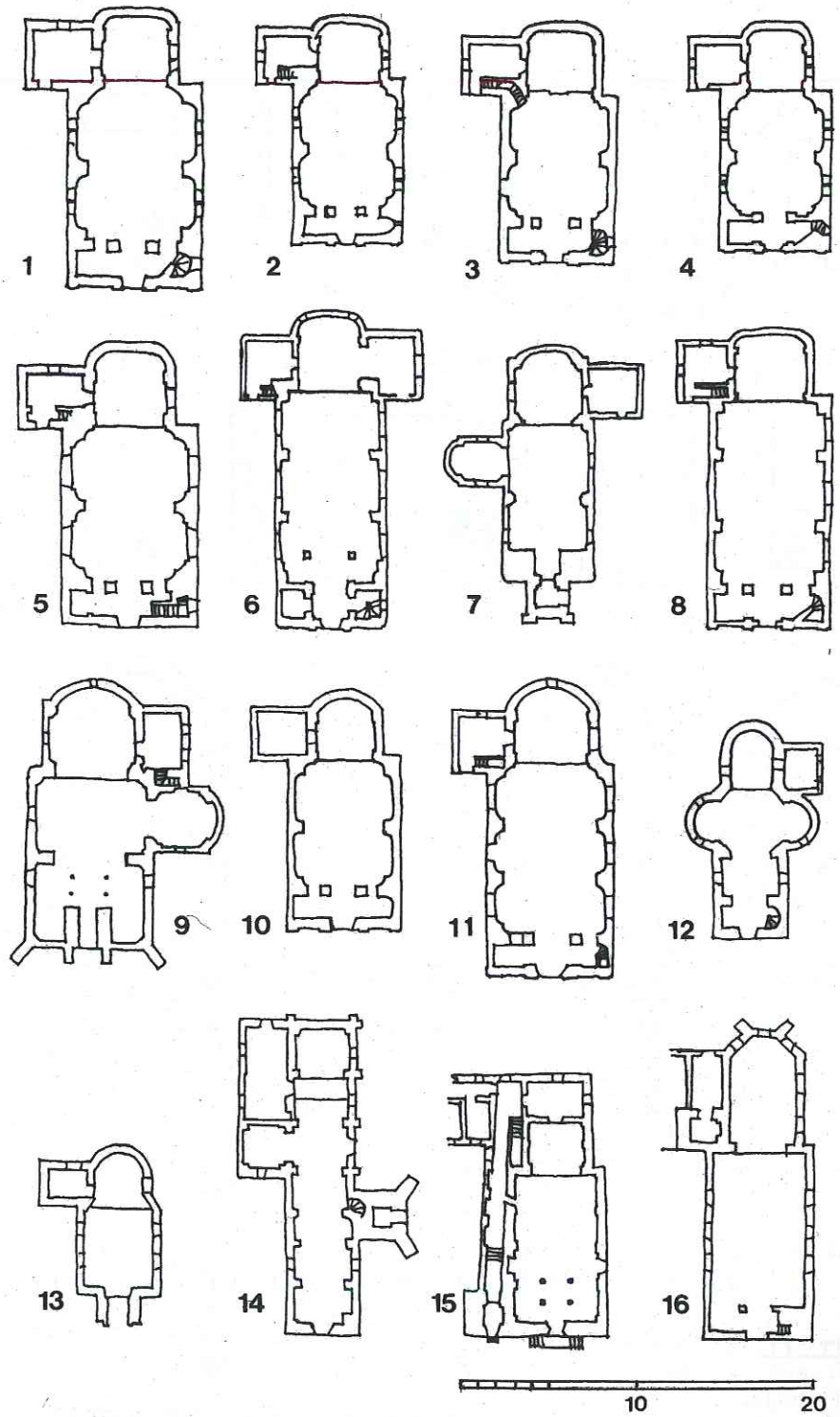

Tabla 1, tlocrti župnih i franjevačkih crkava na Banovini:

1 Topusko, župna crkva sv. Marije od Pohoda; 2 Mala Solina, župna crkva Ranjenog Isusa; 3 Lasinja, župna crkva sv. Antuna Padovanskog; 4 Maja (Svračica), župna crkva sv. Ilije proroka; 5 Hrastovica, župna crkva sv. Bartola; 6 Petrinja, župna crkva sv. Lovre; 7 Hrvatska Kostajnica, župna crkva sv. Nikole; 8 Gornji Viduševac, župna crkva sv. Franje Ksaverski; 9 Dubica, župna crkva Presvetoga Trojstva; 10 Gornja Bučica, župna crkva sv. Antuna Padovanskog; 11 Glina, župna crkva sv. Ivana Nepomuka; 12 Divuša, župna crkva sv. Katarine; 13 Gvozdansko, župna crkva sv. Filipa i Jakova, Gvozdansko, the parish church of Saint Philip and Jacob; 14 Gora, župna crkva Blažene djevice Marije; 15 Hrvatska Kostajnica, franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog; 16 Hrvatski Čuntić, franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog;

Table 1, the ground plans of parish and Franciscan churches in Banovina:

1 Topusko, the parish church of Saint Mary; 2 Mala Solina, the parish church of The Wounded Jesus; 3 Lasinja, the parish church of Saint Anthony of Padua; 4 Maja (Svračica), the parish church of Saint Elias the Prophet; 5 Hrastovica, the parish church of Saint Bartholomew; 6 Petrinja, the parish church of Saint Bartholomew; 7 Hrvatska Kostajnica, the parish church of Saint Nicholas; 8 Gornji Viduševac, the parish church of Saint Francis Xavier; 9 Dubica, the parish church of the Most Holy Trinity; 10 Gornja Bučica, the parish church of Saint Anthony of Padua; 11 Glina, the parish church of Saint John of Nepomoucene; 12; Divuša, the parish church of Saint Catherine; 13 Gvozdansko, the parish church of Saint Philip and Jacob; 14 Gora, the parish church of the Blessed Virgin Mary; 15 Hrvatska Kostajnica, the Franciscan church of Saint Anthony of Padua; 16 Hrvatski Čuntić, the Franciscan church of Saint Anthony of Padua

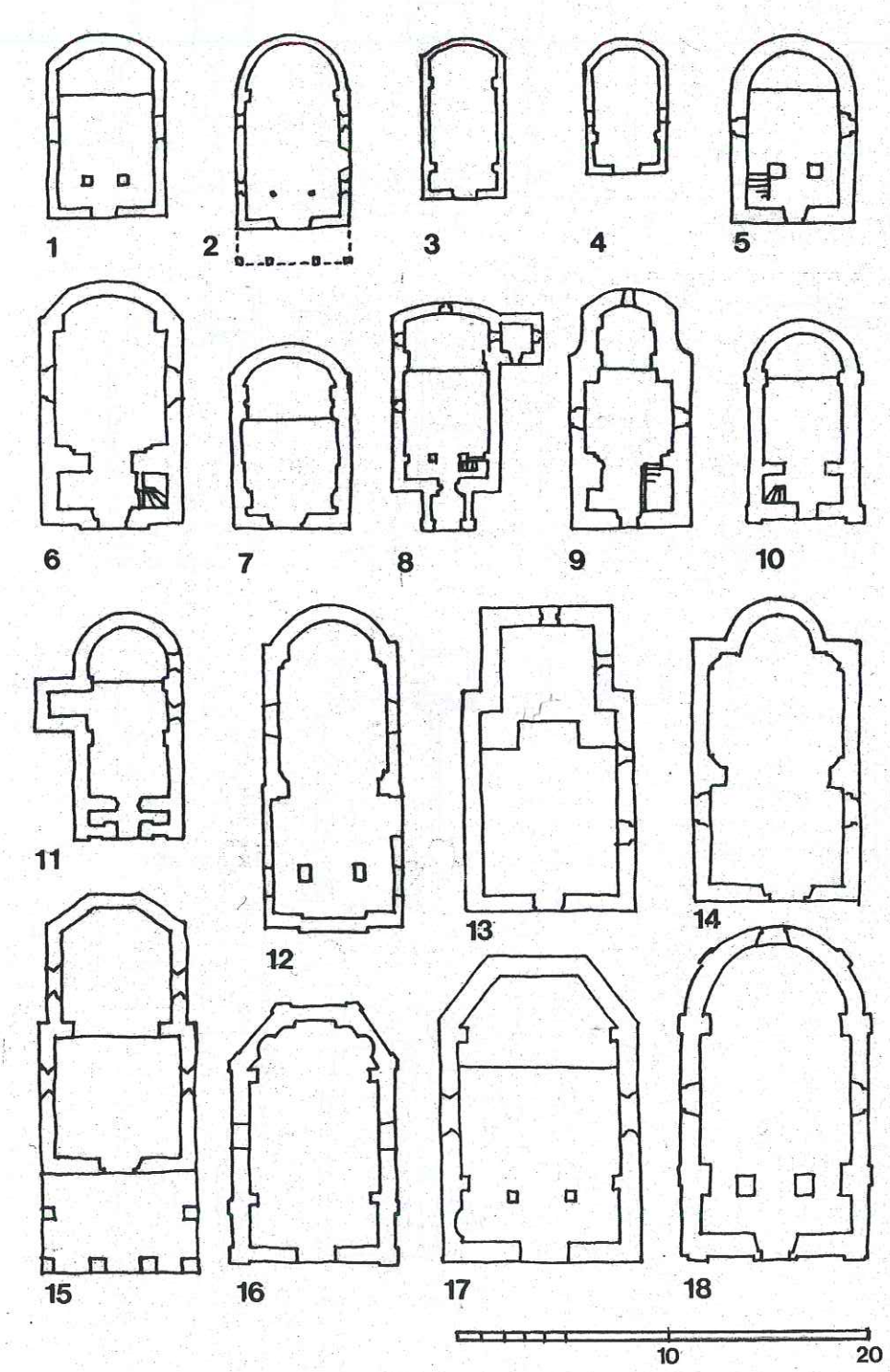

Tabla 2, tlocrti kapela na Banovini:

1 Strašnik, kapela sv. Šimuna i Jude Tadeja; 2 Hrvatska Dubica, grobljanska kapela Blažene Djevice Marije; 3 Petrinja, kapela sv. Ivana Nepomuka na Kaniži; 4 Hrvatska Dubica, kapela Srca Isusova (Donjani); 5 Petrinja, grobljanska kapela sv. Roka; 6 Petrinja, grobljanska kapela sv. Benedikta; 7 Mračaj, grobljanska kapela Glavosjeka Sv. Ivana; 8 Bačin, kapela Svih svetih; 9 Gornja Budičina, kapela sv. Marije (izvan naselja); 10 Utolica, kapela sv. Ilije i Luke; 11 Hrvatska Kostajnica, grobljanska kapela sv. Roka; 12 Taborište, grobljanska kapela sv. Petra; 13 Hrvatska Kostajnica, grobljanska kapela sv. Ane; 14 Velika Vranovina, kapela Bezgrešnog začeća Blažene Djevice Marije; 15 Dvor, kapela sv. Petra i Pavla;

Table 2, ground plans of chapels in Banovina:

1 Strašnik, the chapel of Saint Simon and Saint Jude Thadeus; 2 Hrvatska Dubica, the graveyard chapel of the Blessed Virgin Mary; 3Petrinja, the chapel of Saint John of Nepomoucene on Kaniža; 4 Hrvatska Dubica, the chapel of the Holy Heart of Jesus (Donjani); 5 Petrinja, the graveyard chapel of Saint Rocchus; 6 Petrinja, the graveyard chapel of Saint Benedict; 7 Mračaj, the graveyard chapel of Saint John; 8 Bačin, All Saints chapel; 9 Gornja Budičina, the chapel of Saint Mary (outside the village); 10 Utolica, the chapel of Saint Elias and Saint Luke; 11 Hrvatska Kostajnica, the graveyard chapel of Saint Rocchus; 12 Taborište, the graveyard chapel of Saint Peter; 13 Hrvatska Kostajnica, the graveyard chapel of Saint Anne; 14 Velika Vranovina, the chapel of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary; 15 Dvor, the chapel of Saint Peter and Saint Paul

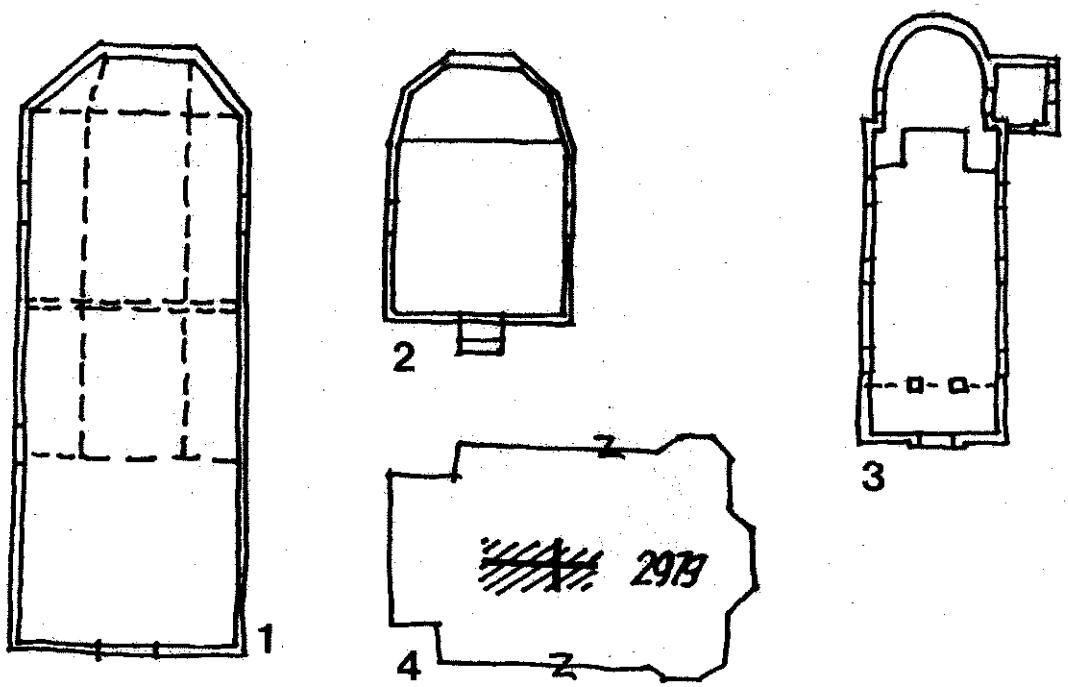

Tabla 3, tlocrti nekih kapela na Banovini:

1 Donja Budičina, drvena grobljanska kapela sv. Marije; 2 Taborište, drvena kapela Majke Božje od Sedam Žalosti; 3 Dvorišće, grobljanska kapela sv. Antuna Padovanskog (sv. Jantola); 4 Petrinja, kapela sv. Katarine (prema katastarskom planu);

Table 3, ground plans of some chapels in Banovina:

1 Donja Budičina, wooden graveyard chapel of Saint Mary; 2 Taborište, wooden chapel of the Mother of God of Seven Sorrows; 3 Dvorišće, the graveyard chapel of Saint Anthony of Padua (Saint Jantol); 4 Petrinja, the chapel of Saint Catherine (according to the cadastral plan)

štem (sl. 1/8). Položajem na rubu doline kod Gline crkva se jako isticala u krajoliku. Unutrašnjost je bila oslikana iluzionističkim zidnim slikama. Kasnobarokna je pala, prema predaji, potjecala iz franjevačke crkve u Čuntiću. Oko Viduševca su se intenzivno vodile borbe u tijeku jeseni 1991, pa je župna crkva sv. Franje Ksaverskog bila pogođena s 28 granata. Nakon pada Viduševca u ruke pobunjenih Srba bila je minirana i zapaljena. Danas je to tek hrpa kamenja i malo preostalog raspucanog zida (sl. 10, 11). Dio je inventara viduševačke crkve sklonjen i spašen od srpske devastacije.

6. *Gvozdansko – župna crkva sv. Filipa i Jakova*

Spomenička kategorija: 2, kategorija oštećenja: 5

Riječ je o omanjoj građevini sa zvonikom ispred glavnoga pročelja, ravnim stropom u brodu te polukružno završenim svetištem (sl. 1/3). Ta je crkva bila demolirana već u II. svjetskom ratu te obnovljena prije početka Domovinskog rata. U crkvi je u jesen 1991. bio podmetnut požar pa su ostali stajati samo zidovi (sl. 12). Unatoč požaru, gvozdanska bi se crkva sv. Filipa i Jakova mogla relativno lako obnoviti i vratiti joj se prvobitni izgled.

7. *Hrastovica – župna crkva sv. Bartola*

Spomenička kategorija: 2, kategorija oštećenja: 6

Župna crkva sv. Bartola u Hrastovici bila je prostrana klasicistička građevina, u potpunosti svođena, sa zaobljenim svetištem i sa zvonikom u osi glavnoga pročelja (sl. 1/5). Građena je oko godine 1843. Hrastovička se crkva isticala u pejsažu svojim položajem na rubu doline. Crkva sv. Bartola još je bila pod skelama – uređivala su se pročelja – kad su 1991. iz vojarne JNA u Petrinji ispaljene prve granate na njezino krovište. Poslije su je raketirali zrakoplovi JNA, a nakon što su pobunjeni Srbi i JNA zauzeli Hrastovicu, 10. rujna 1991. crkva je razorena do temelja, a kuće mještana spaljene. Za vrijeme okupacije srpske su vlasti, skraćujući cestu koja je obilazila poziciju župne crkve sv. Bartola prokopali temelje same crkve (sl. 13).

8. *Hrvatska Dubica – župna crkva Presvetoga Trojstva*

Spomenička kategorija: 1, kategorija oštećenja: 6

Kasnobarokna župna crkva Presvetoga Trojstva u Hrvatskoj Dubici građena je oko 1775, a sanirana nakon potresa 1880, kad su dodana dva kontrafora uz glavno pročelje. Zvonik je također bio smješten u osi glavnoga pročelja, s pjevalištem uz njega (sl. 1/9). Brod i svetište bili su svođeni, a svetište je bilo dosta kratko i zaobljeno. Uz južnu stranu crkve bila je priključena kapela i sakristija. Dubička je župna crkva bila temeljito minirana, a UNPROFOR je očistio teren od ruševina i na mjestu na kojem je nekada stajala crkva načinio parkiralište za svoje oklopnjake... Danas tek drveni križ svjedoči o svetosti toga mjesta (sl. 14).

9. *Hrvatska Kostajnica – župna crkva sv. Nikole*

Spomenička kategorija: 1, kategorija oštećenja: 6

Crkva sv. Nikole, podignuta je odmah nakon protjerivanja Turaka iz Pounja (građena između 1697. i

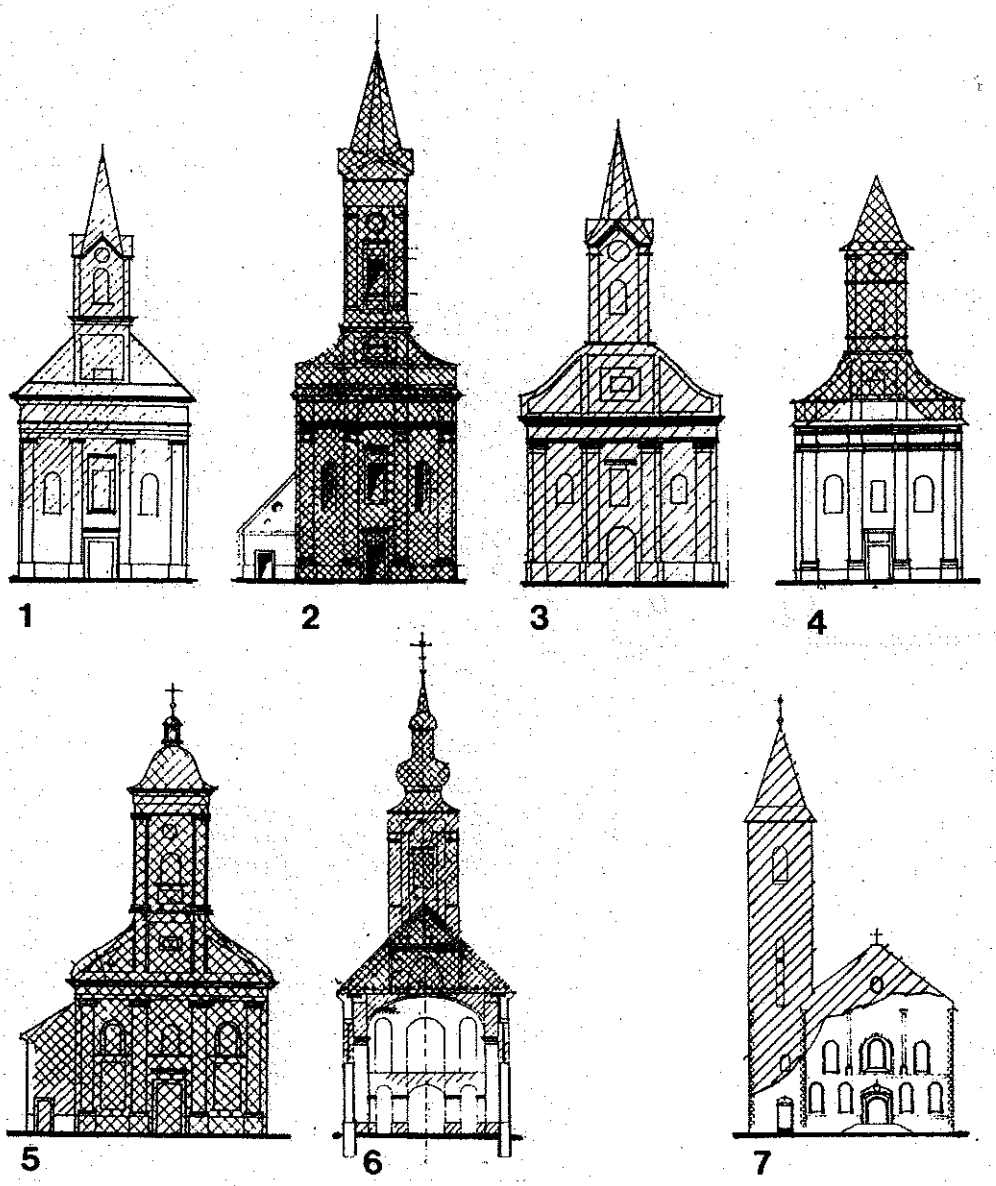

Tabla 4, glavna pročelja nekih crkava na Banovini, s označenim ratnim štetama:

1 Mala Solina, župna crkva Ranjenog Isusa; 2 Topusko, župna crkva sv. Marije od Pohoda; 3 Glina, župna crkva sv. Ivana Nepomuka; 4 Maja (Svračica), župna crkva sv. Ilije Proroka; 5 Gornji Viduševac, župna crkva sv. Franje Ksaverskog (presjek); 6 Hrvatska Kostajnica, franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog

Table 4, the main facades of some churches in Banovina, with marked war damage:

Mala Solina, the parish church of the Wounded Jesus; 2 Topusko, the parish church of Saint Mary; 3 Glina, the parish church of Saint John of Nepomoucene ;4 Maja (Svračica), the parish church of Saint Elias the Prophet; 5 Gornji Viduševac, the parish church of Saint Francis Xavier (cross-section); 6 Hrvatska Kostajnica, the Franciscan church of Saint Antun of Padova

1706.), baroknih je značajki. Imala je zvonik pred glavnim pročeljem, pjevalište nad ulazom, svođeni brod i svetište (sl. 1/7). Uza sjevernu stranu broda bila je priključena omanja kapela, a uz južnu stranu svetišta – sakristija. Kapa je zvonika imala lukovicu. Crkva je dignuta u zrak u jesen 1991, tako da je ostao sačuvan tek manji dio zida svetišta, sakristije i pobočne kapele (sl. 15). Po ostacima stare župne crkve u Kostajnici bilo bi je moguće faksimilski obnoviti.

Vrlo blizu župnoj crkvi bio je jednokatni barokni župni dvor, koji je opljačkan, devastiran i zapaljen. Još mu i danas stoje zidovi koji se polako zarušavaju (sl. 16).

10. Lasinja – župna crkva sv. Ante Padovanskog

Spomenička kategorija: 2, kategorija oštećenja: 6

Župna crkva sv. Ante Padovanskog u Lasinji građena je godine 1833, sa zvonikom u osi glavnog pročelja, svođenim brodom i svetištem te sakristijom uza svetište. Svetište je bilo zaobljeno (sl. 1/3). Inventar u unutrašnjosti potjecao je iz doba gradnje. Crkvu su četnici minirali, no veći dio zida – doduše, bez zvonika – još stoji (sl. 17). Crkvi bi bilo moguće vratiti njezin prvobitni izgled.

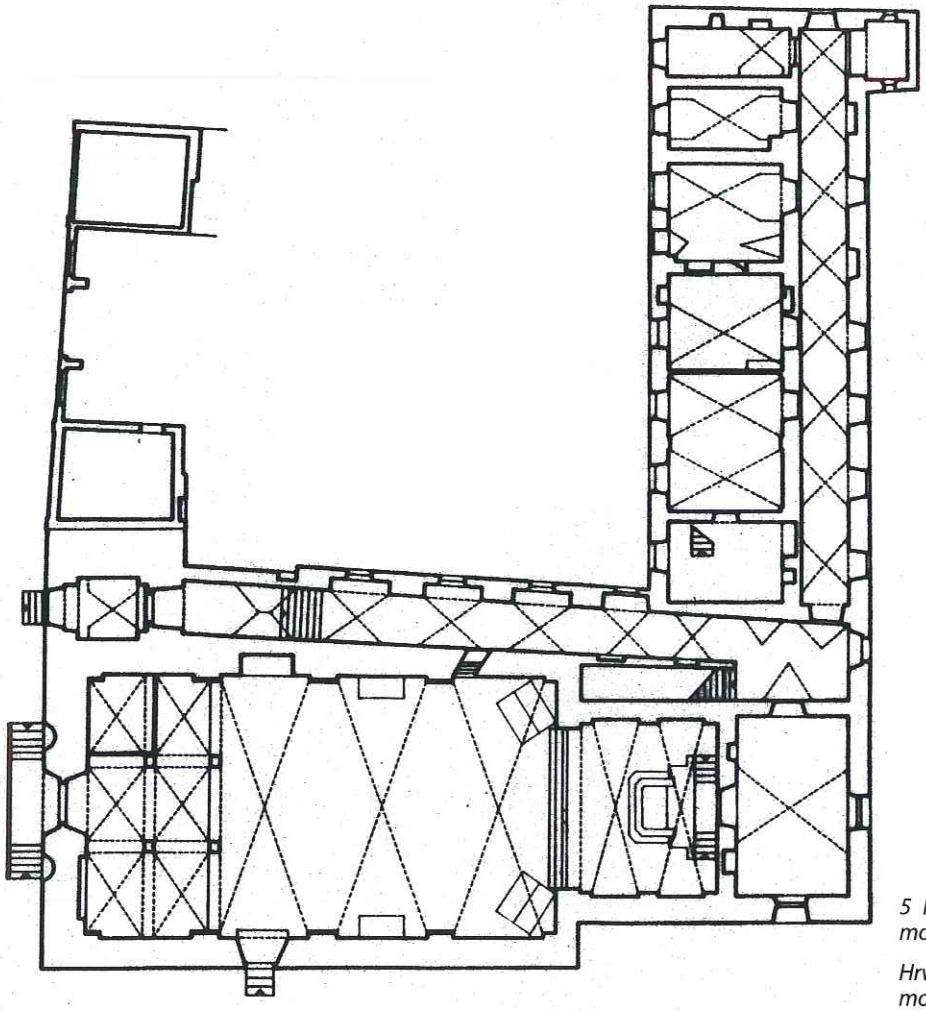

5 Hrvatska Kostajnica, franjevačka crkva i samostan sv. Antuna Padovanskog

Hrvatska Kostajnica, the Franciscan church and monastery of Saint Anthony of Padua

11. Mala Solina – župna crkva Ranjenog Isusa

Spomenička kategorija: 2, kategorija oštećenja 5

Klasicistička građevina oko godine 1830, sa zvonikom u osi glavnoga pročelja i pjevalištem uz njega (sl. 1/2, 4/1). Brod je imao ravan strop, dok je kratko zaobljeno svetište bilo svođeno. Unutrašnje uređenje – oltari, propovjedaonica i sl. te zidne slike bili su iz doba gradnje. Zide se jako raspucalo. Solinsku su crkvu u jesen 1991. zapalili i minirali pobunjeni Srbi, no veći dio zida – doduše, bez zvonika – još stoji (sl. 18). Crkvi bi bilo moguće vratiti njezin provobitni izgled.

12. Maja – Svračica – župna crkva sv. Ilije Proroka

Spomenička kategorija: 2, kategorija oštećenja: 5

Ovdje je postojala župa još godine 1334. Nakon protjerivanja Turaka krajem 18. st. najprije je 1689. podignuta drvena crkva, a nova je sazidana od 1826. do 1829. u kasnobarokno-klasicističkim oblicima. Zvonik je u osi glavnoga pročelja s pjevalištem pod njim (sl. 1/4, 4/4). Brod i zaobljeno svetište bili su svođeni, a sakristija je priključena uz lijevu stranu svetišta. U tu je crkvu prenesen oltar sv. Marije Magdalene iz zagrebačke katedrale nakon potresa 1880. (oltar je bio smješten u nišu uz istočni zid broda, sl. 19). Crkva u Maji sustavno je razarana nakon što su pobunjeni Srbi okupirali Banovinu u jesen 1991. Na toj su crkvi kolikotoliko očuvani vanjski zidovi, osim zvonika i sakristije, pa bi je bilo moguće obnoviti i vratiti u prvobitno stanje (sl. 23, 24).

Nakon »Oluje« počelo se s faksimilskom obnovom petrinjske župne crkve.

Barokni župni dvor uz crkvu također je bio oštećen, devastiran i bez većine crijepova na krovu, pa je tijekom srpske okupacije Banovine stajao izložen atmosferilijama. Danas se obnavlja.

13. Petrinja – župna crkva sv. Lovre

Spomenička kategorija: 1, kategorija oštećenja: 6

Petrinjska je crkva sv. Lovre prostrana građevina, podignuta oko 1780. sa zvonikom i osi glavnoga pročelja i pjevalištem uz njega. Sakristija, prizidana iu lijevu stranu svetiša, te kaplea uz desnu, davali su crkvi sv. Lovre križni oblik tlocrta (sl. 1/6). Crkva je bila svođena, a svetište zaobljeno. Glavni je oltar imao ilizionostički oslikani retabl, dok je ostali crkveni inventar bio kasnobarokno-klasicističkog obilježja; crkva se ubrajala među najvrednije barokne spomenike na Banovini. Petrinjska je župna crkva 1991. bila najprije oštećena topovskim granatama, a zatim minirana. Materijal dobiven rušenjem je odvezen, ateren zaravnan

6 Divuša, župna crkva sv. Katarine 1996, (foto: D. Miletić, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb)

Divuša, the parish church of Saint Catherine 1996 (photo: D. Miletić, the Croatian Restoration Institute, Zagreb)

7 Gora, župna crkva Blažene Djevice Marije, unutrašnjost crkve 1973, (foto: Igor Nikolić)

Gora, the parish church of the Blessed Virgin Mary, the interior of the church in 1973 (photo: Igor Nikolić)

i pretvoren u dio parka. Nakon »Oluje« počelo se s faksimilskom obnovom petrinjske župne crkve. Barokni župni dvor uz crkvu također je bio oštećen, devastiran i bez većine crepova na krovu, pa je stajao izložen atmosferilijama tijekom srpske okupacije Banovine. Danas je obnovljen.

14. Topusko – župna crkva sv. Marije od Pohoda

Spomenička kategorija: 2, kategorija oštećenja: 5

Topuska je župna crkva sv. Marije od Pohoda bila građena oko godine 1830. s oznakama klasicističke arhitekture ovih krajeva. Imala je zvonik u osi glavnoga pročelja i pjevalište ispod njega; bila je svođena (sl. 1/1, 4/2). Unutrašnjost je crkve oslikana 1925. Župna crkva u Topuskom bila je odmah početkom okupacije sustavno uništavana, najprije topovskim granatama iz neposredne blizine, a zatim i minirana. Ipak, svod svetišta ostao je djelomično očuvan. (sl. 21). Crkva bi se mogla koliko-toliko obnoviti prema prvobitnu izgledu.

8 Gora, župna crkva Blažene Djevice Marije, unutrašnjost 1996, pogled prema svetištu (foto: D. Miletić)

Gora, the parish church of the Blessed Virgin Mary, the interior of the church in 1996, view towards the sanctuary (photo: D. Miletić)

Franjevačke crkve i samostani

15. Hrvatska Kostajnica – franjevačka crkva i samostan sv. Antuna

Spomenička kategorija: 1, kategorija oštećenja: 5

Franjevačka crkva i samostan sv. Ante Padovanskog najvredniji su objekti barokne arhitekture na Banovini. Crkva je građena od 1729. do 1746, a uz glavno je pročelje 1779. dodan zvonik. Pravokutno je svetište vezano na jedino samostansko krilo (sl. 5), a pjevalište uz glavno pročelje. Brod i svetište svođeni su bačvastim svodovima sa susvodnicama. U crkvi je bio vrijedan inventar. Glavno je pročelje bilo oslikano (sl. 4/7). Crkvu su od samih početaka domovinskog rata

9 Gornja Bučica, župna crkva sv. Antuna Padovanskog, unutrašnjost crkve 1996, (foto: T. Petrinec, Konzervatorski odjel Zagreb)

Gornja Bučica, the parish church of Saint Anthony of Padua, the interior of the church in 1996 (photo: T. Petrinec)

10 Gornji Viduševac, župna crkva sv. Franje Ksaverskog 1997, pogled prema svetištu (lijevo), dok broda (desno) više nema (foto: Vid Barac, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Zagreb)

Gornji Viduševac, the parish church of Saint Francis Xavier, 1997, view towards the sanctuary (left), while the aisle (right) is gone (photo: Vid Barac)

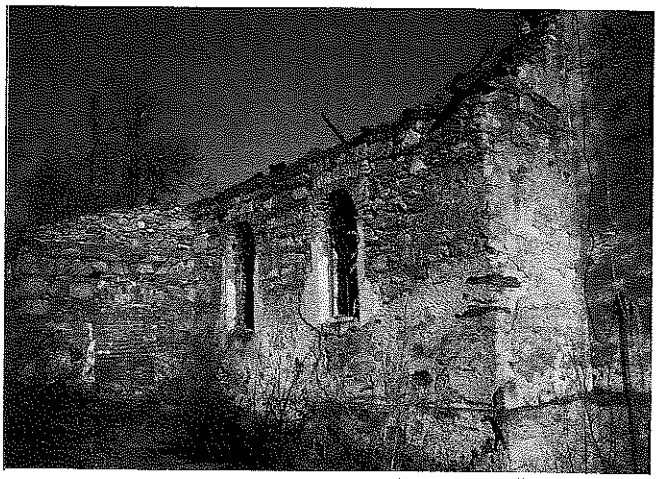

11 Gornji Viduševac, župna crkva sv. Franje Ksaverskog, unutrašnjost crkve 1997, (foto: V. Barac)

Gornji Viduševac, the parish church of Saint Francis Xavier, the interior of the church in 1997 (photo: V. Barac)

četnici granatirali i minirali. Srušen je zvonik i veći dio glavnoga pročelja, pjevališta, dio svoda u brodu crkve te veći dio krovišta. Unutrašnjost je crkve devastirana, a dodatno je oštećena djelovanjem atmosferilija tijekom četiri godine srpske okupacije (sl. 22). Samostan je imao jedno krilo, okomito priključeno na svetište, dok se uz crkvu protezao hodnik, povezujući glavni ulaz pod zvonikom i samostan. Sobe su u samostanskome krilu na objema etažama bile smještene na južnoj strani krila. Sve su samostanske prostorije, kao i hodnici bili svođeni (sl. 23). Krovište je samostana izgorjelo, no svodovi su ostali na svojemu mjestu. Svi su podovi, stolarija i pokretni drveni namještaj, kao i samostanske zbirke stradali, izgorjeli, nestali, uništeni. Osobito su velike štete na konstrukciji od četverogodišnjeg djelovanja atmosferilija. Crkva i samostan već su pod krovom te se dalje radi na njihovoj sanaciji.

16. Hrvatski Čuntić – franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog

Spomenička kategorija: 1 i 2, kategorija oštećenja: 6

Crkva je građena oko godine 1729, a samostansko krilo, okomito priključeno na svetište, dozidano je oko 1770. (sl. 1/16). Vrlo jednostavno oblikovana crkva imala je ravan strop u brodu, dok je odulje, trostrano završeno svetište, bilo svođeno. Uza svetište uzdizao se zvonik, na mjestu spoja samostanskoga krila i svetišta crkve. Pročelja su bila vrlo jednostavna, u tradiciji baroknoga oblikovanja, a izveli su ih domaći majstori. Crkva i samostan stradali su već u II. svjetskom ratu. Crkva je 80-ih godina bila obnovljena, dok je samostan bio ponovno sagrađen pa nije više bio zaštićeni spomenik kulture. Franjevačku su crkvu u Čuntiću digli u zrak pobunjeni Srbi godine 1991, tako da su zidovi ili srušeni, ili vrlo raspucani, napose na svetištu (sl. 24). Raspucani se zidovi ne mogu ponovno

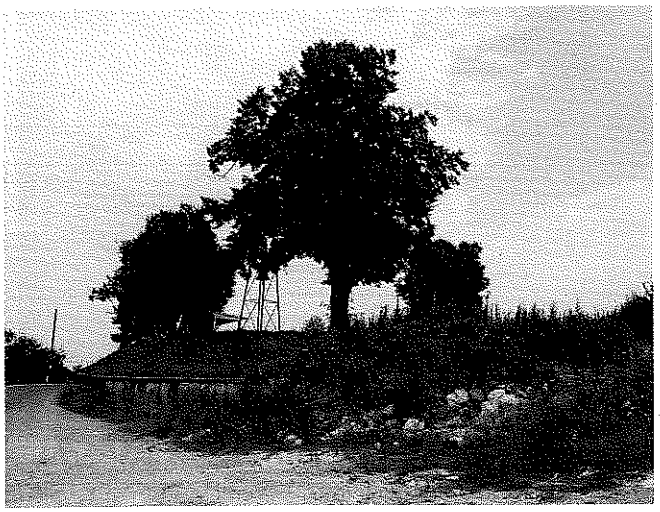

12 Gvozdansko, župna crkva sv. Filipa i Jakova, sjeverna strana crkve 1996, (foto: T. Petrinec)

Gvozdansko, the parish church of Saint Philip and Saint James, the north of the church in 1996 (photo: T. Petrinec)

14 Hrvatska Dubica, župna crkva Presvetoga Trojstva, mjesto na kojem je stajala crkva zaravnano je za parkiralište UNPROFOR-a (foto: V. Barac 1997).

Hrvatska Dubica, the parish church of the Most Holy Trinity, the site of the church was levelled to make a car park for the UN forces (photo: V. Barac 1997)

13 Hrastovica, župna crkva sv. Bartola, pogled na poziciju crkve 1997, (foto: V. Barac)

Hrastovica, the parish church of Saint Bartholomew, view of the location of the church in 1997 (photo: V. Barac)

15 Hrvatska Kostajnica, župna crkva sv. Nikole, ostaci svetišta i sakristije 1997, (foto: V. Barac)

Hrvatska Kostajnica, the parish church of Saint Nicholas, the remains of the sanctuary and the sacristy in 1997 (photo: V. Barac)

iskoristiti, jer ne mogu više nositi krovnu i stropnu konstrukciju. Ipak, s obzirom na jednostavnost te crkve, rekonstrukcija bi bila relativno jednostavna. Zvonik je još najbolje očuvani dio, pa ga se oci franjevci spremaju prvoga obnoviti.

17. Petrinja – samostan sv. Križa – Družba kćeri Božje ljubavi

Spomenička kategorija: regionalna vrijednost, kategorija oštećenja: 4

Samostan je smješten nedaleko od župne crkve sv. Lovre, dijelom u starijoj zgradi iz 19. stoljeća, a dijelom u recentnijim prigradnjama. Spomenikom se smatra ona starija zgrada – prizemnica sa značajkama regionalne arhitekture. Samostan je stradao prilikom dizanja župne crkve u zrak, a potom zbog općenite devastacije i zapuštenosti.

Zidane kapele

18. Baćin – kapela Svih svetih

Spomenička kategorija: 2. kategorija oštećenja: 6

Kapela je građena u 19. stoljeću u klasicističkim stilskim oznakama, dosta složena tlocrta (sl. 2/8). U osi glavnoga pročelja diže se zvonik, a ispod njega pjevalište. Cijela je unutrašnjost bila svođena. Polukružno je svetište bilo iluzionistički oslikano. Kapelu u Baćinu četnici su digli u zrak u jesen 1991. (sl. 25).

19. Dvor – kapela sv. Petra i Pavla

Spomenička kategorija: 2, kategorija oštećenja: 3

Kapela sv. Petra i Pavla u Dvoru klasicistička je građevina iz 19. st., sa zvonikom u osi glavnoga pročelja

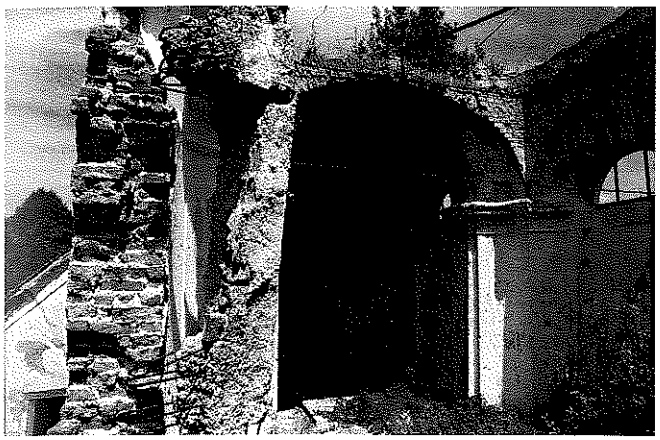

16 Hrvatska Kostajnica, župni dvor 1996, (foto: D. Miletić)

Hrvatska Kostajnica, the parish rectory in 1996 (photo: D. Miletić)

17 Lasinja, župna crkva sv. Antuna Padovanskog, pogled na ostatke svetišta 1997, (foto: Z. Horvat)

Lasinja, the parish church of Saint Anthony of Padua, view of the remains of the sanctuary in 1997 (photo: Z. Horvat)

te pjevalištem pod njim (sl. 1/16). Svetište je zaobljeno. Cijela je kapela svođena, a svodovi oslikani, s medaljonima koji prikazuju likove svetaca u kutovima svodova. Piramidna kapa zvonika pogođena je projektilom te srušena. Oštećen je limeni pokrov uza zvonik, tako da je kiša natapala unutrašnjost i vlažila kon-

18 Mala Solina, župna crkva Ranjenog Isusa, pogled na ostatke svetišta 1997, (foto: V. Barac)

Mala Solina, the parish church of the Wounded Jesus, view of the remains of the sanctuary in 1997 (photo: V. Barac)

strukciju. Svetište je također pogođeno manjim projektilom (sl. 26). S obzirom na relativno malu ratnu štetu – u usporedbi s većinom sakralnih građevina na Banovini – kapela u Dvoru bi se mogla relativno brzo i lagano obnoviti.

20. *Dvorišće – grobljanska kapela sv. Antuna Padovanskog (sv. Jantola)*

Spomenička kategorija: 3, kategorija oštećenja: 4

Ovećа kapela, građena oko 1743. na mjestu starije drvene kapele iz 1668. Godine 1894. drvena je kapela zamijenjena zidanom. Tlocrt kapele u Dvorišću jednostavan je: ravno pokriveni brod završava užim polukružnim svetištem i sakristijom uz južnu stranu svetišta (sl. 3/3). Zvonik se uzdiže u osi glavnoga pročelja. Obrada je pročelja vrlo jednostavna. Crkva je pogođena tenkovskim granatama JNA u bočni zid broda i dva puta u zvonik (sl. 27). Krovište je djelomično urušeno, napose uz zvonik, a ostali je dio krovišta rastresen. Unutrašnjost je dosta stradala od prokišnjavanja te je devastirana. Kapela je u međuvremenu obnovljena vlastitim snagama vjernika i glinskog župnika Jurja Jerneića.

21. *Gornja Budičina – kapela sv. Marije (izvan naselja)*

Spomenička kategorija: 2, kategorija oštećenja: 6

Kapela je sagrađena 1838. u tradiciji provincijskoga klasicizma. To je omanja građevina sa zvonikom u osi glavnoga pročelja i zaobljenim svetištem (sl. 2/9). Kapela je minirana, spaljena, materijal djelomično raznesen. Preporučuje se gradnja replike.

22. *Gora – kapela sv. Ivana i Pavla*

Spomenička kategorija: 2, kategorija oštećenja: 3

Kapela sv. Ivana i Pavla građena je kao kvadratni brod s polukružnom apsidom. Poslije je produžena (sl. 2/13) i nad novim glavnim pročeljem dodan joj je drveni zvonik. Stariji je dio kapele svođen, a produže-

19 Maja (Svračica), župna crkva sv. Ilije Proroka, oltar iz zagrebačke katedrale, stanje 1997, (foto: V. Barac)

Maja (Svračica), the parish church of Saint Elias the Prophet, the altar from the Zagreb Cathedral, the situation in 1997 (photo: V. Barac)

20 Maja (Svračica), župna crkva sv. Ilije Proroka 1997, (foto: V. Barac)

Maja (Svračica), the parish church of Saint Elias the Prophet, view of the church in 1997 (photo: V. Barac)

tak je imao ravan strop. U kapeli se nekada nalazio vrijedan inventar, nastradao potkraj II. svjetskog rata. Kapela nakon toga nije održavana tako da je srpsku agresiju 1991. dočekala napola srušena krovišta. Apsurdnim obratom situacije ova je kapela postala i najbolje očuvanom kapelom na Banovini, jer su gotovo sve ostale manje-više uništene! Pogođena je jed-

21 Topusko, župna crkva sv. Marije od Pohoda, pogled na sačuvano svetište crkve 1996, (foto: T. Petrinec)

Topusko, the parish church of Saint Mary, view of the preserved sanctuary of the church in 1996 (photo: T. Petrinec)

22 Hrvatska Kostajnica, franjevački samostan, unutrašnjost crkve 1996, (foto: D. Miletić)

Hrvatska Kostajnica, the Franciscan monastery, the interior of the church in 1996 (photo: D. Miletić)

nim većim i s nekoliko manjih projektila (sl. 35). Tu je kapelu moguće obnoviti, to više što je svod kapele iz 1761. još čitav, stabilan i bez pukotina. Pozicija kapele sv. Ivana i Pavla nad naseljem vidi se izdalekа pa je značajna odrednica prostora tog dijela Banovine.

23. Hrvatska Dubica – grobljanska kapela BDM

Spomenička kategorija: 2, kategorija oštećenja: 6

Omanja kapela, polukružna svetišta (sl. 2/2) s drvenim zvonikom nad glavnim pročeljem, pred kojim je nadstrešnica. Imala je značaj regionalnog spomenika. Kapelu su minirali pobunjeni Srbi u jesen 1991. (sl. 28).

24. Hrvatska Dubica – Donjani – kapela Srca Isusova

Spomenička kategorija: lokalna, kategorija oštećenja: 6

Mala je kapela, sa zvonikom u osi glavnoga pročelja i zaobljenim svetištem, iste širine kao i brod (sl. 2/4). Imala je značaj regionalnog spomenika. Kapela je za srpske okupacije miniranjem potpuno uništena (sl. 29).

23 Hrvatska Kostajnica, franjevački samostan, hodnik na I. katu uz crkvu 1996, (foto: D. Miletić)

Hrvatska Kostajnica, the Franciscan monastery, corridor on the first floor next to the church in 1996 (photo: D. Miletić)

24 Hrvatski Čuntić, franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog, pogled na crkvu 1996. (foto: T. Petrinec)

Hrvatski Čuntić, the Franciscan church of Saint Anthony of Padua, view of the church in 1996 (photo: T. Petrinec)

25. *Hrvatska Kostajnica – grobljanska kapela sv. Ane*

Spomenička kategorija: 2, kategorija oštećenja: 6

Kapela sv. Ane, kao i groblje oko nje, bili su na mjestu srednjovjekovnoga franjevačkog samostana, tako da su za gradnju kapele uporabljene brojne spolije gotičkih karakteristika s franjevačkog samostana i crkve.

25 Baćin, kapela Svih svetih, pogled na kapelu 1997, (foto: V. Barac)

Baćin, All Saints chapel, view of the chapel in 1997 (photo: V. Barac)

26 Dvor, kapela sv. Petra i Pavla, pogled na kapelu 1996, (foto: Z. Horvat)

Dvor, the chapel of Saint Peter and Saint Paul, view of the chapel in 1996 (photo: Z. Horvat)

Crkva je imala kvadratni brod, sa svetištem, završenim trostrano i s natkrivenim predvorjem (sl. 2/14). Iznad glavnoga pročelja uzdizao se malen drveni zvonik. Crkva je građena godine 1720. u vrlo jednostavnim oblicima, a obnovljena 1817. Inventar je potjecao iz dvadesetih godina 19. stoljeća. Kapelu sv. Ane

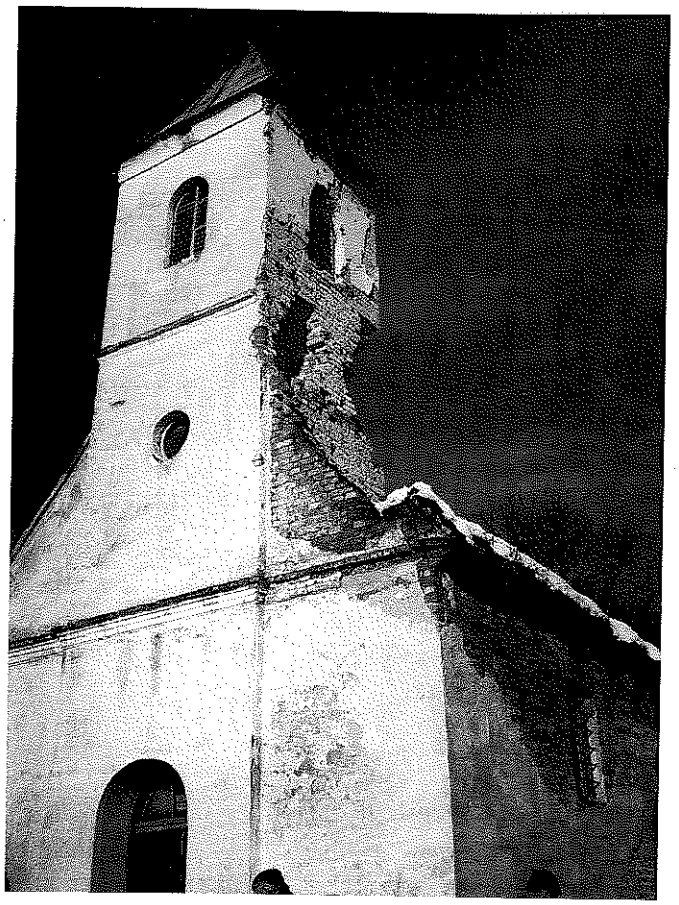

27 Dvorišće, grobljanska kapela sv. Antuna Padovanskog (sv. Jantola), stanje 1996, (foto: T. Petrinec)

Dvorišće, the graveyard chapel of Saint Anthony of Padua (Saint Jantol), the situation in 1996 (photo: T. Petrinec)

porušili su četnici 1991. i sada je to tek poviša hrpa kamenja, iz koje vire drvene grede i mnoge gotičke spolije starijega, gotičkog, predturskog samostana (sl. 30). Pred kapelom sv. Ane bila je vrlo lijepa grobnica obitelji Miskić, no i ona je u potpunosti srušena miniranjem kada i kapela sv. Ane. Tu bi kapelu bilo moguće faksimilski obnoviti na starim temeljima. Velika je vrijednost množina gotičkih spolija s franjevačkog samostana, visoke kakvoće klesanja, koje bi trebalo sačuvati.

26. Hrvatska Kostajnica – grobljanska kapela sv. Roka

Spomenička kategorija: 1, kategorija oštećenja: 6

Kapela sv. Roka bila je pravokutna tlocrta, sa zaobljenom apsidom, a građena je kao zavjetna kapela protiv kuge još davne godine 1779. Produžena je 1892, sa zidanim zvonikom u osi glavnoga pročelja (sl. 2/11). Stariji je dio kapele bio svođen, a novi je imao lažni svod od drvenih daščica. Kalota apside bila je oslikana iluzionističkim slikama, na kojima je, među ostalim, bio i prikaz stare Kostajnice iz 19. stoljeća. U kapeli su do srpskog miniranja bili očuvani dijelovi starog oltara iz godine 1779. Kapela je potpuno uništena miniranjem 1991. (sl. 31).

27. Križ Hrastovički – grobljanska kapela sv. Križa

Spomenička kategorija: 2, kategorija oštećenja: 6

28 Hrvatska Dubica, grobljanska kapela BDM u fazi obnove 1997, (foto: V. Barac)

Hrvatska Dubica, the graveyard chapel of the Blessed Virgin Mary during reconstruction in 1997 (photo: V. Barac)

Kapela sv. Križa sagrađena je na mjestu starije drvene kapele godine 1887. s historicističkim stilskim značajka. Bila je pravokutna tlocrta i s poligonalnom apsidom. Ne postoji arhitektonska snimka kapele, osim one na katastarskome planu. Kapelu sv. Križa pobunjeni su Srbi potpuno uništili još 1991. i danas je to tek bezlična hrpa šute, obrasla šikarom.

28. Mračaj – grobljanska kapela Glavosjeka sv. Ivana

Spomenička kategorija: 2, kategorija oštećenja: 5

Svod kapele Glavosjeka sv. Ivana građena je u historicističkim oblicima druge polovice 19. stoljeća. S obzirom na istaknuti smještaj, vidljiva je izdaleka (sl. 2/7). Izravnim pogocima granata oštećeni su zvonik, krovište i zide. Velika je šteta nastala kasnije, naknadnim djelovanjem atmosferilija na svod, zide i općenito na unutrašnjost i unutrašnje uređenje (sl. 32). Kapela je u međuvremenu obnovljena zahvaljujući brizi lokalnoga stanovništva i kostajničkih otaca franjevaca (sl. 33).

29. Pecki – kapela Glavosjeka sv. Ivana

Spomenička kategorija: 2, kategorija oštećenja: 5

Jednostavna građevina, jednake širine broda i poligonalnoga svetišta, ravnoga stropa i sa zvonikom »na preslicu« nad glavnim pročeljem. Kapela je građena u prvoj polovici 19. stoljeća, u jednostavnim historicistički oblicima. Kapela je u Peckom u tijeku srpske okupacije opljačkana i spaljena, no bilo bi je moguće obnoviti u njezinu starom obliku.

30. Petrinja – kapela sv. Ivana Nepomuka na Kaniži

Spomenička kategorija: 2, kategorija oštećenja: 6

Mala klasicistička kapela iz godine 1801. bila je smještena u blizini mosta preko Petrinjčice (»Kaniža«). Kvalitetni je inventar bio iz doba gradnje. Sama je kapela, iako mala, bila važan dio uređenja stare Petri-

29 Hrvatska Dubica, kapela Srca Isusova, ruševine kapele 1997, (foto: V. Barac)

Hrvatska Dubica, the chapel of the Heart of Jesus, the ruins of the chapel in 1997 (photo: V. Barac)

31 Hrvatska Kostajnica, ostaci grobne kapele sv. Roka, 1997, (foto: V. Barac)

Hrvatska Kostajnica, the remains of the graveyard chapel of Saint Rocchus in 1997 (photo: V. Barac)

30 Hrvatska Kostajnica, grobljanska kapela sv. Ane, 1997. Desno je bila grobnica obitelji Miskić, od koje je ostala stajati samo klasicistička piramida (foto V. Barac).

Hrvatska Kostajnica, the graveyard chapel of Saint Anne in 1997. To the right was the crypt of the Miskić family, the only remains of it being the classicist pyramid (photo: V. Barac)

32 Mračaj, grobljanska kapela Glavosjeka sv. Ivana, 1996, (foto: T. Petrinec)

Mračaj, the graveyard chapel of Saint John in 1996 (photo: T. Petrinec)

nje, pravi ures njezina urbanog prostora. Kapelu sv. Ivana Nepomuka porušili su četnici vjerojatno odmah u jesen 1991. i sav materijal uklonili, tako da danas od nje nema nikakvih vidljivih tragova (sl. 34).

31. Petrinja – kapela sv. Katarine u Majdancima

Spomenička kategorija: 2, kategorija oštećenja: 6

Kapela sv. Katarine u Majdancima sagrađena je u drugoj polovici 19. stoljeća na mjestu starije, u historicističkim oblicima (neogotika?). U kapeli je ostao sačuvan inventar starije kapele: oltarna pala sv. Katarine i oltar iz 1725. Ne postoji arhitektonska snimka te kapele, osim one na katastarskoj karti (sl. 3/4). Pobunjeni su Srbi kapelu sv. Katarine potpuno razrušili, vjerojatno još u jesen 1991, materijal raznijeli, a teren očistili. Danas se gotovo ni po čemu ne poznaje da je ondje stajala kakva kapela (sl. 35).

32. Petrinja – grobljanska kapela sv. Roka

Spomenička kategorija: 2, kategorija oštećenja: 6

Sagrađena je godine 1823. na starome groblju, na brdu izvan grada. Jednostavna je tlocrta, sa segmentno zaobljenim svetištem i zvonikom u osi glavnoga pročelja (sl. 2/5). Imala je ambijentalni značaj, kao oznaka prostora oko Petrinje. Kapelu sv. Roka minirali su pobunjeni Srbi još u jesen 1991. i danas je to tek hrpa šute (sl. 36).

33. Petrinja – grobljanska kapela sv. Benedikta

Spomenička kategorija: 2, kategorija oštećenja: 6

Kapela sv. Benedikta sagrađena je godine 1805. na groblju nad Petrinjom, također jednostavna tlocrta, segmentno zaobljena svetišta. Nad pročeljem se uz-

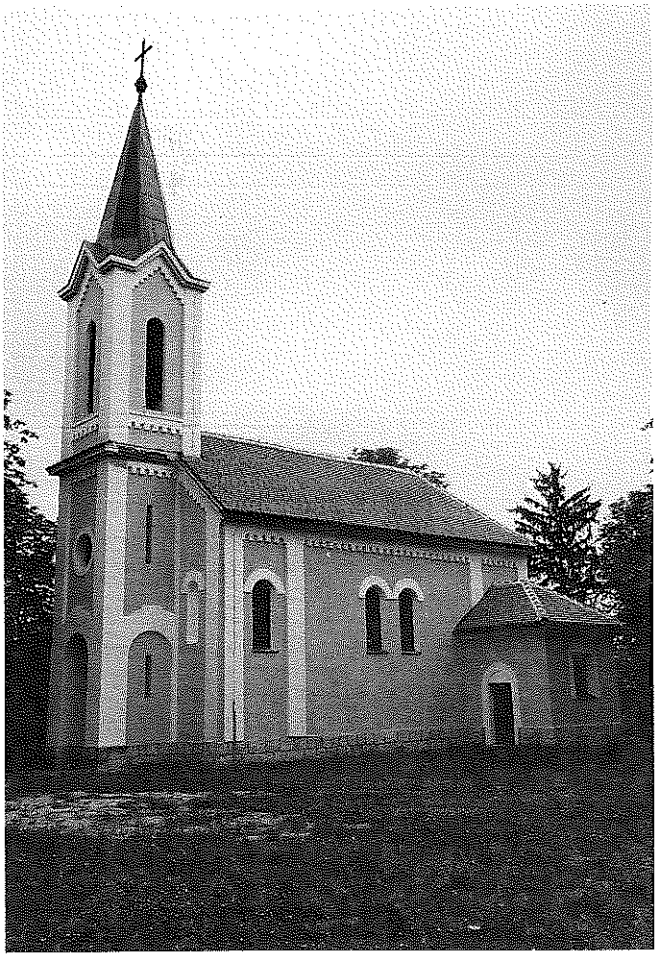

33 Mračaj, grobljanska kapela Glavosjeka sv. Ivana, koju su 1997. obnovili kostajnički franjevci (foto: V. Barac).

Mračaj, the graveyard chapel of Saint John restored by the Franciscan monks in Kostajnica in 1997 (photo: V. Barac)

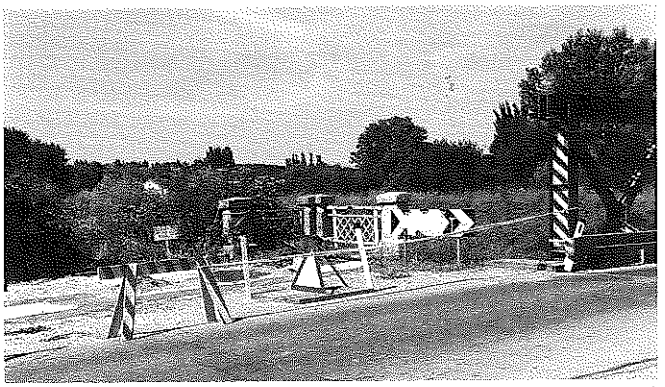

34 Petrinja, kapela sv. Ivana Nepomuka na Kaniži, pozicija kapele pred mostom preko Petrinjčice 1997, (foto: V. Barac)

Petrinja, the chapel of Saint John of Nepomoucene on Kaniža, the site of the chapel in front of the bridge across the Petrinjčica river in 1997 (photo: V. Barac)

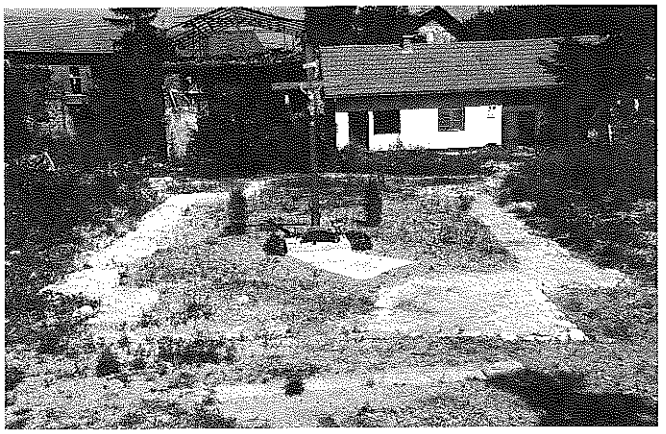

35 Petrinja, kapela sv. Katarine u Majdancima – situacija 1997, (foto: V. Barac)

Petrinja, the chapel of Saint Catherine in Majdanci – the situation in 1997 (photo: V. Barac)

dizao zvonik (sl. 2/6). Unutrašnjost je bila oslikana arhitektonskim motivima i likovima svetaca. I ovu su kapelu četnici minirali u jesen 1991.

34. Petrinja – grobljanska crkva Presvetoga Trojstva

Spomenička kategorija: 2, kategorija oštećenja: 6

Kapela građena 1833., na trećemu petrinjskom groblju nad Petrinjom, segmentno zaobljena svetišta i s zvonikom u osi glavnoga pročelja, bila je svođena. Inventar je bio iz 19. stoljeća. Kapelu sv. Trojstva minirali su pobunjeni Srbi u jesen 1991.

35. Prekopa (Jukinac) – kapela Presvetoga Križa

Spomenička kategorija: lokalni značaj, kategorija oštećenja: 4

Mala kapela, građena godine 1912. u neoklasicističkim oblicima, imala je segmentno zaobljeno svetište i zvonik nad glavnim pročeljem. Kapeli je još godine 1991. srušen tornjić zvonika, veći dio krovišta, opljačkana unutrašnjost. U tijeku srpske okupacije nastale su veće štete od djelovanja atmosferilija u unutrašnjosti kapele. Kapela se upravo obnavlja (sl. 37).

36. Skela – grobljanska kapela sv. Nikole

Spomenička kategorija: 3, kategorija oštećenja: 5

Spominje se već godine 1729, a okružena je grobljem. Brod i polukružno svetište jednake su širine. Nad glavnim pročeljem uzdizao se drveni zvonik. Kapela je stradala – zapaljena pa dignuta u zrak početkom srpske okupacije.

37. Strašnik – kapela sv. Šimuna i Jude Tadeja

Spomenička kategorija: 3, kategorija oštećenja: 6

Usred sela bila je smještena mala kapela, segmentne apside i sa zvonikom nad glavnim pročeljem. Prostor kapele bio je pokriven ravnim stropom. Kapela je građena 1897, no u njoj je bio sačuvan inventar starije, drvene kapele, koja je stajala na istom mjestu; taj je inventar bio vrlo vrijedan. Kapelu su minirali pobunjeni Srbi u jesen 1991, no prije toga bila je opljačkana. Prednji je dio kapele, zajedno sa zvonikom srušen, nema krovišta, a svetištni dio ima raspucane zidove.

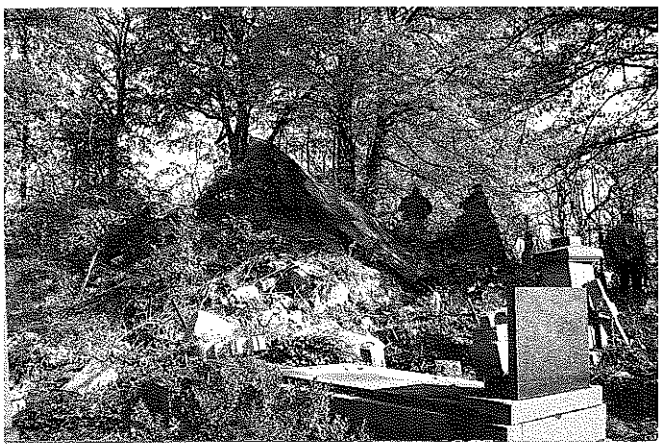

36 Petrinja, grobljanska kapela sv. Roka 1996, (foto: T. Petrinec)

Hrvatska Kostajnica, the remains of the graveyard chapel of Saint Rocchus (photo: T. Petrinec)

38 Taborište, grobljanska kapela sv. Petra, pogled na kapelu 1997, (foto: V. Barac)

Taborište, the graveyard chapel of Saint Peter, view of the chapel in 1997 (photo: V. Barac)

37 Prekopa (Jukinac) kod Gline, kapela Presvetoga Trojstva 1997, kapela se upravo popravlja (foto: V. Barac).

Prekopa (Jukinac) near Glina, the chapel of the Most Holy Trinity in 1997, the chapel is being repaired (photo: V. Barac)

39 Utolica, kapela sv. Ilije i Luke 1996, (foto: T. Petrinec)

Utolica, the chapel of Saint Elias and Saint Luke in 1996 (photo: T. Petrinec)

38. Taborište – grobljanska kapela sv. Petra

Spomenička kategorija: 1, kategorija oštećenja: 5

Kapela sv. Petra nalazila se na groblju nedaleko od Hrastovice: bila je to jednostavna građevina, pravokutna svetišta, s drvenim pjevalištem i drvenim zvonikom nad glavnim pročeljem (sl. 2/12). Crkva je bila zidana rimskim opekama i kamenim spolijima. Brod je bio pokriven ravnim stropom, a svetište presvođeno bačvastim svodom sa susvodicama. Drveno je pjevalište imalo oslikani tabulat, a oslikana su bila i pročelja kapele. U kapeli je nekada bio djelomično sačuvan vrijedni inventar. Kapela je pripadala najvrednijim sakralnim građevinama ranobaroknog doba u okolici Petrinje. Odmah u jesen 1991. spalili su je i opljačkali pobunjeni Srbi, no bilo bi je moguće obnoviti, makar i bez oslikanih drvenih dijelova (sl. 38).

39. Utolica – kapela sv. Ilije i Luke

Spomenička kategorija: 2, kategorija oštećenja: 3

Kapela je omanja svođena građevina, s brodom i zaobljenim svetištem iste širine (sl. 2/10). Nad glavnim se pročeljem uzdizao zvonik. Oprema kapele u Utolici

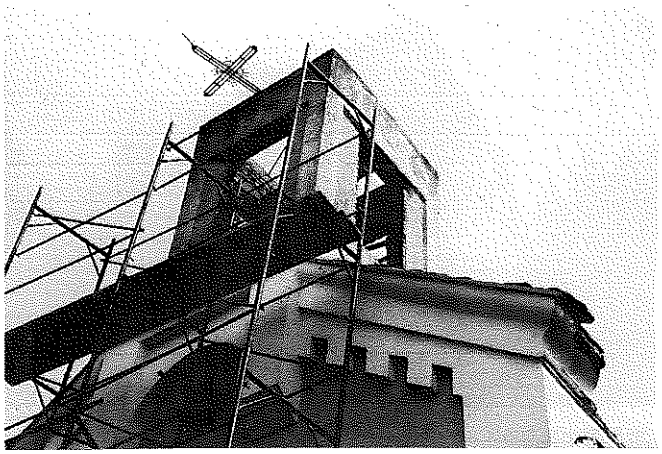

40 Velika Vranovina, grobna kapela Bezgrešnog začeća BDM, pogled na gornji dio pročelja 1997, (foto: Z. Horvat)

Velika Vranovina, the graveyard chapel of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary, view of the upper part of the facade in 1997 (photo: Z. Horvat)

41 Novo Selo Glinsko, grobljanska kapela sv. Blaža, situacija 1997, (foto: V. Barac)

Novo Selo Glinsko, the graveyard chapel of Saint Blaise, the situation in 1997 (photo: V. Barac)

vrlo je jednostavna; građena je godine 1887. u stilskim značajkama historicizma. Još početkom srpske okupacije Banovine godine 1991. granatom je pogođena kapa zvonika, pri čemu je oštećen i pokrov (sl. 39). Uz male troškove kapela bi se mogla vrlo lako popraviti.

40. Velika Vranovina – kapela Bezgrešnog začeća BDM

Spomenička kategorija: lokalni značaj, kategorija oštećenja: 5

Kapela Bezgrešnog začeća BDM u Velikoj Vranovini ima brod i poligonalno svetište iste širine; bila je ravno pokrivena. Nad glavnim se pročeljem uzdiže zvonik (sl. 4/15). Kapela je sagrađena potkraj 19. stoljeća u stilskim značajkama historicizma. Recentno je pregrađena pa je upitno može li se smatrati kulturnim spomenikom. Kapelu u Velikoj Vranovini u jesen 1991. zapalili su pobunjeni Srbi i danas stoje tek goli zidovi. Kapela se obnavlja (sl. 40). Kapele Presvetog Srca Isusova u Donjem Viduševcu, Gospe Lurdske u Hađeru i pregrađenu kapelu u Majuru ne smatramo spomenicima kulture, no i one su pretrpjele ratne štete 5. i 6. stupnja.

42 Taborište, kapela Majke Božje od Sedam Žalosti (bila je to drvena kapela), današnja situacija (foto: V. Barac 1997).

Taborište, the chapel of the Mother of God of Seven Sorrows (it used to be a wooden chapel, the present state (photo: V. Barac, 1997)

Drvene kapele

41. Donja Budičina – grobljanska kapela sv. Marije

Spomenička kategorija: 1, kategorija oštećenja: 6

Grobljanska drvena kapela sv. Marije u Donjoj Budičini građena je još godine 1740. te se uklapala u primjere drvene arhitekture iz doba baroka. Bio je to oduži objekt, jednake širine broda i poligonalna svetišta (produžena godine 1770). Nad glavnim se pročeljem izdizao mali drveni zvonik (sl. 3/1). Građena je od tesanih planjki (stariji dio), dok je noviji, prednji dio izveden od piljenih. U unutrašnjosti je izveden lažni, koritasti drveni kasetirani svod, godine 1779. oslikan vegetabilnim motivima. Dograđeni je dio imao drveni tabulat bez oslika. Sve zajedno bilo je primjer stare drvene sakralne arhitekture visoke kvalitete. Kapelu su u jesen 1991. zapalili pobunjeni Srbi, tako da su preostali tek zidana menza, željezni okovi i temelji.

42. Novo Selo Glinsko – grobljanska kapela sv. Blaža

Spomenička kategorija: lokalni značaj, kategorija oštećenja: 6

Grobljanska kapela sv. Blaža sagrađena je godine 1939. kraj mjesta na kojem je stajala starija kapela, stradala u potresu 1880. Kapela je bila kombinacija drvene i zidane građe, sa zvonikom nad glavnim pročeljem. Imala je značaj lokalnog spomenika. Kapelu sv. Blaža zapalili su pobunjeni Srbi godine 1991. (sl. 41).

43. Taborište – kapela Majke Božje od Sedam Žalosti

Spomenička kategorija: 1, kategorija oštećenja: 6

To je mala jednoprostorna drvena kapela, sagradena u 19. stoljeću (posvećena 3. rujna 1897.), na mjestu starije kapele. Nad glavnim se pročeljelm uzdizao zvonik, a svetišni je dio bio poligonalan (sl. 3/2). Kapela je izvedena na način tradicijske drvene sakralne arhitekture Pokuplja. Kapelu Majke Božje od sedam žalosti zapalili su pobunjeni Srbi u jesen 1991. (sl. 42). Trebalo bi razmotriti mogućnost obnavljanja kapele na tradicijski način pokupljanskoga kraja.

SUMMARY

The state of catholic sacred monuments in the Banovina region after liberation in 1995

In early autumn of 1991 the Banovina region, the part of Croatia south of Zagreb stretching to the border of Bosnia and Herzegovina, was occupied by Serb rebels with the help of the Yugoslav Army. The Croatian population was either killed or forced to flee, their houses looted and torched. This marked the beginning of the systematic destruction of everything that bore witness to the Croatian presence in this region: primary targets for destruction were Catholic sacred buildings and graveyards, which were burned, mined, demolished and razed to the ground. Only a small number of sacred buildings suffered damage in direct armed conflict.

Before the Patriotic War there were 47 ecclesiastical buildings in the region of Banovina. Out of that number 14 were parish churches, 26 brick or stone chapels, 3 wooden chapels and three monasteries; a total of 46 ecclesiastical buildings. Three of the chapels were not valuable as monuments, while the rest of the buildings were classified into the 1st, 2nd and 3rd category of monuments. All the parish churches were almost completely destroyed. In the six-point scale of classification of damage, the sixth category denoting the greatest damage, five of the churches sustained category five damage, and nine of them sustained category six damage. Three of the chapels had »only« category three damage, namely the chapels in Utolica, Dvor and Gora. There are no sacred buildings that were left undamaged. The most numerous sacred buildings are chapels, and they are of varying size and value. The oldest ones were built at the end of the 17th century after the liberation of this region from Turkish occupation.

Most of the parish churches and chapels in the Banovina region were built during the 18th and 19th century. This register determined these common local characteristics of these buildings: they are about the size, with a bell-tower on the axis of the main faÁade with half-columns; the nave generally has two or three vaults, the sanctuary is narrower and vaulted, the apses rounded, the choir-loft is under the bell-tower etc. (pictures 1-4). The interior of the parish churches was fitted with furniture from the same period, while some smaller chapels had altars from older wooden buildings.

Although the churches and chapels of Banovina are modest in size and form, their number and specific local characteristics represent a unique monumental entity that bears witness to the religious and cultural continuity of the Croatian people in this region. It is tragic that 95 per cent of these buildings have been destroyed, and the remaining 5 per cent damaged. When considering their reconstruction there can be no doubt: the damaged buildings should be repaired as soon as possible, and the others, as much as possible, restored to their original state, even though this might take years.

Zofia Mavar

Metodologija obnove zaštićenih povijesnih naselja stradalih u ratu

Stručni rad

Specifični problemi zaštite povijesnih naselja, napose nakon ratnih razaranja, traže temeljite promjene u dosadašnjem načinu rada svih onih čije odluke utječu na oblikovanje prostora. Na temelj spoznaje da je prikladna dokumentacijska osnova jedan od nužnih uvjeta pri obnovi ratom uništenih prostora, u članku se izlažu opća načela jedinstvenoga pristupa izradi konzervatorske studije za prostorne planove te upućuje na elementarni sadržaj planova većih područja kao i planova naselja, s osobitim osvrtom na Županijski plan, Generalni urbanistički plan i nužnu dokumentaciju za pokretanje revitalizacijskih procesa destruiranih povijesnih struktura naselja.

Uvod

Zaštita povijesnih naselja, zbog složenosti povijesne supstancije i najrazličitijih čimbenika koji utječu na nju, jedna je od najtežih zadaća u djelatnosti zaštite kulturne baštine. Uz zamršene tehnološko-konzervatorske probleme vezane za graditeljske strukture, zaštita povijesnih naselja podrazumijeva razmatranje i rješavanje cjelokupnih funkcionalno-prostornih problema tih naselja, što je, uz golema novčana ulaganja, moguće provesti amo uz sudjelovanje i suradnju najrazličitijih struka, ovlaštenih i kompetentnih institucija, grupa i pojedinaca te državnih i lokalnih tijela uprave i samouprave[1]. Takav se pristup zaštiti povijesnih naselja teško provodi i u gospodarski i politički stabilnim sredinama, čak i tamo gdje su teorijske, metodološke osnove najranije utvrđene i s više ili manje uspjeha provjeravane u praksi. U nas, u cijelome mirnodopskom razdoblju, od godine 1945. do 1990, prema tim načelima nije obnovljeno ni jedno od brojnih, izuzetno vrijednih povijesnih naselja stradalih u Drugome svjetskom ratu, a niti je politika zaštite naselja pošteđenih od ratnih razaranja omogućavala održanje njihove aktivne uloge u prostoru, a da ih ne ugroze urbanizacijski procesi. Neka su pak bila prepuštena posvemašnjoj depopulaciji i zamiranju.

Razlozi su tome brojni, a ponajprije ih nalazimo u pristupu prostornome planiranju, koje u nas, kao i drugdje, određuje zbilju u prostoru. Velik dio problema proizlazi iz činjenice da služba zaštite nikad nije bila društveno verificirana kao ravnoprani, aktivni sudionik u pitanjima uređenja prostora. U samoj pak konzervatorskoj praksi suradnja na izradi prostornih planova dugo je bila usmjerena na zaštitu pojedinačnih spomenika, katkad s njihovim neposrednim okolišem, no, bez sagledavanja integralnih, kulturno-povijesnih i prirodnih vrijednosti šireg prostora. Konzervatorske su se metode pretežno temeljile na analizi i vrednovanju arhitekture, malokad su obuhvaćale stratigrafiju, morfogenezu i perspektive razvoja naselja, pa često konzervatorske podloge, bez čvrsto utemeljene hijerarhije vrijednosti i uspostave njezina odnosa, tj. uskladivanja s planskim ciljevima, nisu davale planerima valjane smjernice za rad.

No, konzervatore se najčešće ne uključuje pravodobno u tijek izrade prostornoga plana, niti im investitori (odnosno izrađivači plana) osiguravaju sredstva potrebna za odgovarajuću terensku i studijsku obradu prostora. Stoga se obvezna konzervatorska dionica u prostornim planovima često svodi na formalno zadovoljavanje zakona, pa se, umjesto studije, upotrebljava minimum podataka iz postojeće, najčešće neažurirane konzervatorske dokumentacije, koji su apsolutno nedostatni za kvalitetno planersko određenje prema povijesnim vrijednostima u prostoru.[2] K tome, u rješavanje zaštitarskih problema planeri se često upuštaju sami ili uz pomoć vanjskih suradnika, često nekompetentnih, nerijetko izvan konzervatorske djelatnosti.

Zbog takvoga pristupa prostornome planiranju te sve većega broja agresivnih čimbenika koji izravno ili posredno ugrožavaju odnose u prostoru (intenzivna industrijalizacija, urbanizacija, agresivna modernizacija i dr.), ugrožen je velik broj naših jedinstvenih urbanih i ruralnih naselja, a mnoga su već potonula u bezlične aglomeracije jer je (planiranom ili divljom urbanizacijom), osim njihove graditeljske supstancije u cijelosti izmijenjen njihov uži ili širi krajolik s kojim su nekad činili jedinstvene funkcionalne i estetske cjeline.

[1] Takav pristup potvrđuju mnoga europska iskustva na obnovi povijesnih gradova nakon Drugoga svjetskog rata ili u revitalizaciji zapuštenih naselja.

[2] Služba zaštite prikuplja i obrađuje podatke iz svoje ovlasti, no ti se podaci u sklopu redovite djelatnosti obrađuju isključivo u svrhu opće evidencije, inventara i klasifikacije kulturnih dobara, pa ni u kojem slučaju ne mogu biti dostatni za izradu bilo kojega prostornoplanskog dokumenta. Uzme li se u obzir činjenica da u Hrvatskoj ima 6. 694 naselja od kojih je većina s povijesnom osnovom pa zavređuje konzervatorsku pozornost, te golem broj nepokretnih povijesnih objekata (u Registar nepokretnih spomenika kulture dosad je upisano samo 225 povijesnih cjelina i dijelova cjelina od čega je 195 povijesnih naselja, te tek nešto više od 3.000 nepokretnih spomenika), jasno da se za mnoge prostorne planove izrada konzervatorske dokumentacije mora započeti od osnovne evidencije.

Tablica 1.: Brojčani podaci o zaštićenim cjelinama i dijelovima cjelina u Republici Hrvatskoj
Numerical data concerning protected entireties and parts of these entireties in the Republic of Croatia

KLASIFIKACIJA POVIJESNIH CJELINA	BROJ ZAŠTIĆENIH CJELINA I DIJELOVA CJELINA U REPUBLICI HRVATSKOJ							
	REG.		PREV. ZAŠT.		EVID.		UKUPNO	
	cjeline	dijelovi cjelina	cjeline	dijelovi cjelina	cjeline	dijelovi cjelina	cjeline	dijelovi cjelina
URBANE CJELINE NASELJA	117	2	32	3	5	1	154	6
RURALNE CJELINE NASELJA	65	1	48	3	6	–	119	4
POLUURBANE CJELINE NASELJA	1	–	1	–	2	–	4	–
POVIJESNE JEZGRE NASELJA	12	–	8	–	–	–	20	–
KULTIVIRANI KRAJOLICI - ETNOZONE	24	–	–	–	–	–	24	–
OSTALI KULTIVIRANI KRAJOLICI	2	1	2	3	–	2	4	6
UKUPNO	221	4	91	9	13	3	325	16

Napomena: Podaci prikupljeni do 5. siječnja 1999. prema službenoj statistici nadležnih konzervatorskih odjela

Porastom agresivnih i destruktivnih čimbenika u prostoru sazrijeva i svijest o potrebi zaštite povijesnoga naselja kao integralnoga dijela kulturnog krajolika te se i u stručnoj praksi postupno javljaju pozitivni pomaci, ponajprije u razvijanju metoda istraživanja i dokumentiranja[3]. U konzervatorskoj se praksi 70-ih i početkom 80-ih (uz sve kadrovske, strukturne i organizacijske probleme) zaštita preko prostornih planova nastoji preusmjeriti od zaštite pojedinačnog objekta na zaštitu ukupnih kulturno-povijesnih vrijednosti u prostoru. Jedan takav metodološki pristup načinjen je u tadašnjem Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture, a od 1986. do 1991, do početka Domovinskoga rata, provjeravan je u izradi konzervatorskih studija za sve razine planova prostornog uređenja.

Na samome početku rata brutalnoj su agresiji bila izložena mnoga, pa i najvrednija urbana povijesna naselja u Hrvatskoj, a brojne su ruralne cjeline s očuvanom tradicijskom gradnjom, od zapadne i istočne Slavonije, Banovine, Like, Ravnih kotara do Konavala, teško stradale. Stoga se već u tijeku 1992. u Zavodu za zaštitu spomenika kulture Ministarstva kulture i prosvjete razrađuje metodologija obnove povijesnih naselja. Dotad izrađene studije i pozitivna iskustva u suradnji s planerima pri izradi dokumenata prostornog uređenja bili su dostatna podloga za uspostavljanje, odnosno prilagodbu dotad primjenjivane metodologije potrebama obnove u ratu stradalih naselja. Stupanj stradanja bio je važan kriterij za određivanje strategije obnove, izradu konzervatorskih programa i izbora metode za određene potrebe. Prvi je put takva, prilagođena, metodologija primijenjena godine 1992. na izradi konzervatorske studije za obnovu Pakraca[4]. Treba napomenuti da je postupak izrade te studije znatno skraćen u odnosu na opseg optimalne dokumentacije, jer je tada, u ratnim uvjetima, takav pristup bilo jedino moguće provesti.

Metodološki pristup

Ovdje iznesen metodološki pristup temeljio se na spoznaji da problem obnove povijesnih naselja mora biti razmatran na svakoj razini planiranja, a polazi od ocjene uporabne vrijednosti postojeće dokumentacije i objektivno utvrđene potrebe njezine odgovarajuće dopune[5]; potom obrade te dokumentacije za određenu namjenu zacrtanu ciljevima plana. Pritom su, uz osnovne analize same strukture jednako važne i analize mogućnosti i uvjeta revitalizacije povijesnih struktura u širemu kontekstu. Obrada se podređuje veličini prostora u granicama obuhvata plana i logično se svodi na planersku (veća područja), urbanističku (naselja) i arhitektonsku (trgovi, ulice, potezi, sklopovi) razinu. Time se stvaraju uvjeti da konzervatorska studija kao jedna od temeljnih u nizu resornih studija postane respektabilan dio planskoga dokumenta.Takav je pristup opravdan činjenicom da je *prostorni plan* pravni instrument uređenja određenoga područja, a time i zaštite kulturno-povijesnih vrijednosti u njemu.

[3] Izvan konzervatorskih institucija pionirski je rad na razradi metoda istraživanja i dokumentiranja povijesnih naselja obavio povjesničar umjetnosti prof. Milan Prelog (sa svojim stručnim timom iz Instituta za povijest umjetnosti iz Zagreba), a znatan prinos proučavanju, napose analizi vrednovanja povijesnih urbanih cjelina, dao je akademik Andre Mohorovičić (arhitekt i povjesničar umjetnosti). U službi zaštite povjesničar umjetnosti akademik C. Fisković prvi je, u poratnim godinama, upozoravao na potrebu očuvanja ukupnoga povijesnog ambijenta naselja, dok se, također povjesničar umjetnosti, dr. I. Lentić Kugly bavila istraživanjem povijesnih naselja. Razvijanjem konzervatorskih metoda prostornoplanskih mjera zaštite bavile su se etnologinja B. Gotthardi-Pavlovsky-i arhitektica N. Benić-Hlebec. U urbanističkoj praksi metodološkim postupkom revitalizacije povijesnih središta bavili su se arhitekt dr. Jerko Marasović i povjesničar umjetnosti dr.Tomislav Marasović.

[4] Zofia Mavar, *Pakrac, Konzervatorske osnove programa obnove naselja*, publicirano 1996. Ista je metodologija poslije primijenjna na studiji za obnovu Lipika (Marija Tusun, *Konzervatorske osnove programa obnove naselja Lipik*, publicirano također 1996), obnovu Otočca (T. Petrinec i sur., 1996) i obnovu Vukovara (D. Filipović, Z. Mavar, 1998/99).

[5] Opseg stradanja naselja, osobito ruralnih, te porazni rezultati njihove pravne zaštite (ukupano je do 1991. registriranih ruralnih naselja bilo samo 28) već prvih dana rata potaknuli su izradu kataloga stradalih naselja na ratom pogođenim područjima, u prvome redu radi utvrđivanja njihove istraženosti i dokumentiranosti, što pruža osnovne podatke za potrebe obnove, stručnu valorizaciju i klasifikaciju, podatke za izdavanja potrebnih uvjeta i dopunu manjkavih prostornoplanskih dokumenata. Katalozi su pripremani prema utvrđenom prioritetu: stradala urbana naselja te ruralnih naselja na teško stradalim područjima (bivše općine Sisak, zapadne i istočne Slavonije, Konavala). Dosad su publicirani katalozi područja bivše sisačke općine i istočne Slavonije.

Tablica 2.: Prikaz stanja konzervatorske suradnje u izradi prostornoplanske dokumentacije
The numerical data of conservation co-operation on the elaboration of physical planning documentation

Br.	USTANOVA KONZERVATORSKI ODJEL	BROJ ELABORATA I STUDIJA	GODINA IZRADE	BROJ ELABORATA I STUDIJA ZA IZRADU PROSTOROPLANSKIH DOKUMENATA	SVRHA IZRADE										
					GUP	PUP	PPO	PPZO ili PP regije	PPNP	Integralni plan razvoja	PP županije	UP	Idejno urbanističko rješenje	Ostalo	Nedefinirano
I.	ODJEL ZA PROSTORNO-PLANSKE MJERE ZAŠTITE	25	1980.–1998.	10	1	1	1	–	2	2	–	–	3	–	–
II.	KONZERVATORSKI ODJEL ZAGREB (RZG)	144	1966.–1998	98	15	55	14	3	1	–	1	1	1	2	6
III.	KONZERVATORSKI ODJEL OSIJEK (ROS)	73	1965.–1998.	57	11	22	7	–	–	–	–	–	2	2	14
IV.	KONZERVATORSKI ODJEL RIJEKA (RRI)	68	1971.–1998.	42	3	24	2	–	–	–	–	1	–	2 (PP+ regul. pl.)	9
V.	KONZERVATORSKI ODJEL SPLIT (RST)	74	1967.–1998.	63	16	30	10	–	–	1	–	2	–	1	3
VI.	KONZERVATORSKI ODJEL DUBROVNIK (ZDU)	34	1974.–1998.	34	1	28	5	–	–	–	–	–	–	–	–
VII.	KONZERVATORSKI ODJEL ZADAR (ZZD)	9	1977.–1998.	6	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	4
VIII.	KONZERVATORSKI ODJEL ŠIBENIK (ZŠI)	13	1982.–1998.	9	4	5	1	–	–	–	–	–	1	–	–
IX.	KONZERVATORSKI ODJEL KARLOVAC (ZKA)	4	1993.–1998.	1	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–
X.	KONZERVATORSKI ODJEL VARAŽDIN (ZVA)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
XI.	GRADSKI ZAVOD ZA ZAŠTITU SPOM. KULT. I PRIRODE ZAGREB	28	1991.–1998.	25	2	10	2	–	–	–	–	–	–	–	13
UKUPNO		472	1965.–1998.	345 (1967.–1998.)	53	178	42	3	3	3	1	4	7	8	49

Podaci prikupljeni do 7. travnja 1999.

Opća načela i elementarni postupak

Da bi konzervatorska studija mogla (postati) biti integralni, formalno-pravni dio *plana,* ona mora biti prilagođene sadržaju i mjerilu zakonom propisanih dokumenata prostornoga uređenja, prema njihovoj važećoj hijerarhiji[6] kako slijedi:
- Prostornom planu županije
- Prostornom planu područja posebnih obilježja
- Prostornom planu uređenja općine ili grada
- Generalnom urbanističkom planu
- Urbanističkom planu uređenja
- Detaljnom planu uređenja.

Pritom se svaka studija (bez obzira na razinu planiranja) izrađuje određenim, logičnim slijedom, što podrazumijeva: *pripremu* – upoznavanje sa stvarnim i potencijalnim vrijednostima, a na osnovi sinteze dosadašnjih stručnih i znanstvenih spoznaja; *ispitivanja, analize, studijski rad, ocjenu i zaključke* – no sve u odnosu i u usporedbi s postojećim stanjem na terenu, razvojnim tendencijama i ciljevima; *konzervatorsku koncepciju* (ovisno o razini planiranja i vrijednosnoj kategoriji planom obuhvaćene cjeline, to su zaključci, ocjene ili idejno rješenje uređenja), iz čega tek proizlaze *smjernice i preporuke* za oblikovanje kulturno-prirodne sredine te *posebni uvjeti* zaštite, gradnje i uređenja (zaštitne mjere i urbanističko-tehnički uvjeti).

Drugim riječima, svaka razina planiranja zahtijeva najprije da se u granicama obuhvata plana odredi predmet zaštite, što podrazumijeva evidenciju svih kulturno-povijesnih vrijednosti, koje se potom, na osnovi odgovarajućih analiza i studija, valoriziraju i klasificiraju. Napokon se, prema različitim stručnim kriterijima primjerenima mjerilu plana, uspostavlja hijerarhija vrijednosti u odnosu na zadani prostor, a detaljizacija problema logično veže za razinu planskoga dokumenta.

No, najvažnija dionica konzervatorske studije – podloge za prostorni plan, jest utvrđivanje aktualnog odnosa, uspostavljenog politikom planiranja i gospodarenja prostorom, prema integralnim prirodnim i kulturno-povijesnim vrijednostima te utvrđivanje uloge tih vrijednosti u dosadašnjem razvoju područja. Nadalje je potrebno utvrditi uzroke degradacije, a nakon konfrontacije s ostalim elementima plana, utvrditi konfliktne situacije, i na kraju mogućnosti uključivanja u razvojne tokove područja. Bez takvih analiza konzervatorske smjernice temeljene isključivo na vrednovanju osnovne povijesne strukture ostaju tek utvrđene činjenice bez mogućnosti stvarnog utjecaja na zatečeno stanje.

Konzervatorske smjernice imaju opći i detaljni karakter u obliku preporuka i uvjeta. One u iznimnim slučajevima (npr. zbog neizbježnih tehničkih ili funkcionalnih zahtjeva vezanih za osobito teške uvjete rada) mogu biti podvrgnute naknadnim korekcijama, no samo tada kada je u pitanju sa svih stajališta stručno utvrđen opći interes. Svrha je *preporuka* uputiti planere i projektante na ispravna rješenja. Preporuke obično sadrže:
- načela oblikovanja krajolika
- načela funkcionalno-tehničkih rješenja (osobito komunikacijske mreže i infrastrukture)
- načela ostvarivanja zacrtanih konzervatorskih programa u izvedbenoj dokumentaciji
- uvjete u odnosu na kapacitet i razmještaj pojedinih sadržaja.

Posebni uvjeti određuju detaljne smjernice uređenja prostora, građenja i upotrebe postojeće povijesne supstancije, a trebaju imati obvezujući karakter.

Potrebu za što iscrpnijim konzervatorskim studijama kojima se, uz osnovnu zadaću – određivanje prostorno-planskih zaštitnih mjera, napose za urbanističku i arhitektonsku razinu razrade, opravdava činjenica da te studije, kvalitetno načinjene, mogu znatno ubrzati i

olakšati rad pri izdavanju lokacijskih dozvola, pa bi se upravni postupak s vremenom mogao svesti na na rutinski rad[7].

Konzervatorske studije za planove većih područja

U planovima većih područja (npr. područje županija, općina), koji imaju opći razvojni karakter potrebno je utvrditi rasprostranjenost povijesnih cjelina, objekata i lokaliteta izvan tih cjelina te provesti analizu njihova stanja, njihove uloge u prostoru i uzajamne funkcionalne povezanosti, čime se u kulturnome krajoliku određuju arhitektonsko-krajobrazne jedinice za daljnju obradu radi njihove valorizacije i primjene odgovarajućeg režima zaštite[8]. Prema definiciji *režim zaštite prirodnih odnosno kulturnih dobara* izražava društveni i stručni odnos prema određenom prirodnom ili kulturnom dobru, a ovisi o vrsti, vrijednosti i o kategoriji toga dobra. Primijenjen na osnovnu strukturu zaštićenoga područja (cjeline), lokaliteta ili objekta uobičajeno se izražava u tri stupnja[9]. No, u svrhu uspostavljanja prostornoplanskih zaštitnih mjera, i to bez obzira na područje obuhvata plana, a radi učinkovite zaštite svih vrijednih elemenata prostora (krajolika), uobičajeno se izdvajaju ove zone:

- *zona potpune zaštite* svih elemenata prostora (obuhvaća osobito vrijedna područja integralnih prirodnih i kulturno-povijesnih vrijednosti ili područja sa znatnom koncentracijom kulturno-povijesnih elemenata);
- *zona djelomične zaštite* prostora i njemu pripadajućih elemenata (obuhvaća vrijedna područja gdje prirodni i kulturno-povijesni elementi čine skladnu cjelinu);
- *zona zaštite ekspozicije*(područje koje osigurava ekspoziciju sačuvanih vrijednosti i dopunjuje krajobraznu kompoziciju);
- *zona zaštite krajolika* (obuhvaća širi i uži prirodni ili kultivirani prostor integralno povezan sa zaštićenom povijesnom strukturom: naselja, objekata lokaliteta u otvorenom krajoliku ili u samom naselju)
- *zona istraživanja* odnosno arheološka zona (obuhvaća utvrđeni ili potencijalni areal arheoloških nalaza).

Na osnovi iznesenoga moglo bi se zaključiti da je takav zoning posljedica spajanja mozaično raspoređenih pojedinih krajobraznih cjelina (prirodnih, kulturnih ili mješovitih). No, da bi se mogao odrediti režim zaštite potrebna je detaljnija stručna obrada, prije svega zbog uspostavljanja vrijednosne hijerarhije unutar pojedine grupe prirodnih i povijesnih elemenata u prostoru (naselja, lokaliteta, objekata), a zatim unutar definiranih krajobraznih cjelina izrazitih, prepoznatljivih i zajedničkih obilježja.[10]

Naselje je kao složena povijesna i prostorna cjelina predmet zasebne, detaljnije stručne obrade, na drugoj razini planiranja, o čemu će biti riječi poslije. No, već je na razini razvojnih planova potrebno detaljnije sagledati kulturno-povijesne značajke naselja unutar obuhvata plana kako bi se stekla opća slika njihova povijesnoga razvitka i značenja u prostoru, sagledali uvjeti za njihovu pravnu zaštitu, utvrdila potreba njihove daljnje obrade i formiranja smjernica njihova općeg razvoja, napose eventualnog širenja građevnih područja. Iscrpnijom obradom osiguravaju se pretpostavke za provedbu opće valorizacije i klasifikacije[11].

Nepostojanje ujednačenih kriterija vrednovanja povijesnih naselja jedan je od osnovnih problema pri određivanju uvjeta zaštite i razvojnih smjernica, a time i uvjeta za radove na obnovi. Stoga je jedan od najprečih zadataka u strategiji obnove povijesnih naselja izrada njihove vrijednosne *klasifikacije* za razinu planova višega reda (planerska razina obrade). No, potrebno je istaknuti da je izrada klasifikacije povijesnih naselja jedan od najzahtjevnijih konzervatorskih zadataka koji traži mobilizaciju svih snaga i znatnu reorganizaciju programa rada, što dosad, zbog objektivnih razloga i specifičnih obveza u redovitome programu rada, nije bilo moguće ostvariti. Taj posao, dakle, predstoji, a kako je u službi zaštite porastao i broj arhitekata, to bi se napokon i taj rad, u svrhu prostornoplanskih zaštitnih mjera, unatoč brojnim drugim obvezama, mogao znatno bolje organizirati.

Klasifikacija povijesnih naselja treba omogućiti grupiranje naselja istih ili sličnih karakteristika i vrijednosti te njihovu ispravnu ocjenu u sklopu određenoga povijesnog razdoblja,

---

6 Zakon o prostornom uređenju NN, br. 30/94. i Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o prostornom uređenju (NN, br. 68/98).

7 Unatoč zakonskim odredbama, to do danas, među ostalim, zbog malobrojnih stručnjaka u službi, još nije moguće provoditi. Prema podacima Jadrana Antolovića, koje je prikupio za potrebe Nacionalnog programa zaštite kulturne baštine, u službi zaštite radi 221 konzervator s visokom i višom stručnom spremom (podatak iz 1994), od toga broja na nepokretnim spomenicima kulture radi 188 djelatnika, a njih se 23, tek prema potrebi, uključuje u prostornoplanske poslove. Statistički gledano na jednoga konzervatora pripada 96,5 nepokretnih spomenika i 14,7 povijesnih cjelina.

8 Takav je pristup primijenjen u obradi Cresko-lošinjskog otočja za potrebe prostornoga plana: Z. Mavar, G. Goldstein i sur., *Konzervatorska studija za Prostorni plan općine Cres-Lošinj*, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, 1989, a prije toga, 1985/6. isti je tim načinio *Konzervatorsku studiju za Prostorni plan NP Brijuni*, a 1993. *Konzervatorsku studiju za Razvojni plan otoka Suska.*

9 Vrednovanju i stupnjevanju zaštite 60-ih su godina doprinijeli poljski stručnjaci Krzysztof Pawłowski i Michał Witwicki (struktura naselja) te Janusz Bogdanowski (krajolik), a njihov je rad bilo važno polazište i u ovom radu; K. Pawłowski, M. Witwicki, Problemy oceny wartości zabytkowej historycznych zespołów miejskich, Ochrona zabytków, br.4/68, s. 3-12; J. Bogdanowski, Architektura krajobrazu, skrypta dla studentów wyższych uczelni technicznych, Kraków, 1968. Definicija režima zaštite u nas je prvi put sažeta u nacrtu materijala Koordinacijskog odbora republičkih i pokrajinskih zavoda za zaštitu spomenika kulture i zavoda za zaštitu prirode SFRJ (*Dogovor o osnovama zaštite prirodnih i kulturnih dobara Jugoslavije*, Bled, 1986), no njezina primjena ni u konzervatorskoj, planerskoj ni urbanističkoj praksi nije zapažena.

10 Standardi za klasifikaciju nepokretnih kulturnih dobara u nas još nisu utvrđeni, iako su prilikom prvoga (1976), a napose drugoga (1986) statističkog popisa spomenika kulture učinjeni napori da se postigne ujednačeni pristup njihovu razvrstavanju. Prema tadašnjim dogovorima primjenjuje se privremena klasifikacija kojom su nepokretna kulturna dobra razvrstana u dvije grupe: *povijesne cjeline* i *povijesne građevine i komplekse*. Te se dvije osnovne grupe dalje dijele na podgrupe koje još nisu u potpunosti definirane i sistematizirane.

11 U vezi s klasifikacijom naselja svakako je potrebno uzeti u obzir da se u konzervatorskoj djelatnosti (za razliku od planerske ili urbanističke) već na razini razvojnih planova javlja potreba detaljnije obrade naselja, jer tek određena količina podataka i spoznaja omogućuje utemeljene smjernice za razvojne planove. O tome Z. Mavar, Prilog metodologiji rada na konzervatorskoj dokumentaciji za potrebe planova prostornoga planiranja, *Godišnjak zaštite spomenika kulture*, br. 8-9, 1982-83., Zagreb, str. 44.

Tablica 3.: Brojčani pokazatelji zaštićenih naselja sa statusom grada odnosno općine u sadašnjoj administrativnoj podjeli Hrvatske
Numerical data of protected settlement with the status of towns or municipalities in the current administrative division of Croatia

Br.	ŽUPANIJA	GRADOVI					OPĆINE				
		UKUPAN BROJ NASELJA SA STATUSOM GRADA	BROJ ZAŠTIĆENIH NASELJA SA STATUSOM GRADA				UKUPAN BROJ NASELJA SA STATUSOM OPĆINE	BROJ ZAŠTIĆENIH NASELJA SA STATUSOM OPĆINE			
			R	P	E	UKUPNO		R	P	E	UKUPNO
1.	Zagrebač ka	8	—	3	—	3	26	—	2	—	2
2.	Krapinsko-zagorska	7	4	—	—	4	23	1	—	—	1
3.	Sisač ko-moslavač ka	6	3	1	—	4	13	—	—	—	—
4.	Karlovač ka	5	2	2	—	4	16	—	—	—	—
5.	Varaždinska	6	2	—	—	2	22	—	2	—	2
6.	Koprivnič ko-križevač ka	3	2	—	—	2	20	—	1	1	2
7.	Bjelovarsko-bilogorska	5	2	—	1	3	18	—	—	—	—
8.	Primorsko-goranska	14	9	—	—	9	21	8	—	—	8
9.	Lič ko-senjska	4	2	1	—	3	8	—	—	—	—
10.	Virovitič ko-podravska	3	1	—	—	1	13	—	—	—	—
11.	Požeš ko-slavonska	4	3	—	—	3	6	—	—	—	—
12.	Brodsko-posavska	2	2	—	—	2	26	—	1	—	1
13.	Zadarska	6	4	1	—	5	26	5	3	—	8
14.	Osječ ko-baranjska	7	4	1	—	5	23	—	1	—	1
15.	Šibensko-kninska	5	3	—	—	3	12	2	—	—	2
16.	Vukovarsko-srijemska	4	3	—	—	3	24	1	2	1	4
17.	Splitsko-dalmatinska	15	11	1	1	13	40	6	2	—	8
18.	Istarska	9	9	—	—	9	29	12	—	—	12
19.	Dubrovač ko-neretvanska	5	2	—	—	2	17	3	2	—	5
20.	Međimurska	3	1	—	—	1	21	—	1	—	1
21.	Grad Zagreb	1	1	—	—	1	—	—	—	—	—
UKUPNO		122	70	10	2	82	403	38	17	2	57

Napomena: Izrađeno 9. 2. 1999. prema Zakonu o područjima županija, gradova i općina u republici Hrvatskoj (NN 10/97)

Status ***grada*** ima svaka jedinica lokalne samouprave u kojoj je sjedište tijela županije i koja predstavlja prirodnu, urbanu, gospodarsku i društvenu cjelinu. Osim toga grad je i svako mjesto koje ima više od 10.000 stanovnika. ***Općina*** je jedinica lokalne samouprave osnovana za područje više naselja koja predstavljaju prirodnu, gospodarsku i društvenu cjelinu i koja su povezana zajedničkim interesima stanovništva (prema Metodologiji za uvođenje i vođenje jedinstvene evidencije i jedinstvenog registra prostornih jedinica, NN 104/97).

stila, tipa, regionalne pripadnosti itd. To bi, uz ostalo, omogućilo zaštitu i manjih dosad nezaštićenih naselja, osobito onih kojima je u novoj administrativnoj podjeli Hrvatske pripala funkcija općinskoga središta i koja su stoga u procesu obnove podložnija destrukcijama. Tim bi se naseljima u stručnim analizama trebala posvetiti posebna pozornost. Budući da dosadašnji planovi višega reda nisu raspolagali podacima o vrijednosnoj kategoriji povijesnih naselja, taj biposao trebalo obaviti upravo pri izradi županijskih planova jer je taj podatak bitan prilikom izrade smjernica za očuvanje i unapređenje vrijednosti kulturnoga krajolika Republike.[12]

Klasifikacijom moraju biti obuhvaćeni svi elementi prostorno-građevne strukture naselja, a osnovni kriteriji polaze od objektivne ocjene stanja: stupanj očuvanosti elemenata povijesnoga prostornog uređenja, karaktera promjena, povijesno-dokumentarne vrijednosti te individualnosti i unikatnosti cjeline povijesne strukture u regionalnim, državnim ili širim razmjerima. Ponekad na klasifikaciju utječu i kriteriji koji su često rezultat subjektivne procjene, a među ostalim, odnose se na ocjenu estetske vrijednosti (položaj u krajoliku, kompozicija, koloristika), ocjenu bogatstva povijesne tradicije i ostalih komponenti važnih npr. pri ocjeni turističke privlačnosti područja.

Primjenom odgovarajućih kriterija pojedina je naselja moguće svrstati u ove grupe:

- povijesna naselja iznimne vrijednosti (dobro očuvana planska matrica i građevine iznimnih individualnih, dokumentarnih i znanstvenih vrijednosti)
- povijesna naselja velike (vrlo visoke) vrijednosti (dobro očuvana povijesna struktura, napose graditeljska koja ima određen individualni, dokumentarni i znanstveni karakter)
- povijesna naselja značajnih (visokih) vrijednosti (dobro očuvana struktura bez posebnih individualnih karakteristika, ali s karakterističnim elementima određenog vremena ili prostorne pripadnosti)
- povijesna naselja lokalnih i ambijentalnih vrijednosti (dobro očuvani elementi strukture kao dokaz lokalne tradicije).

[12] Za nas je važno da županijski plan, uz osnove za uređenje i zaštitu prostora i smjernica za očuvanje i unapređenje prirodnih, kulturno-povijesnih i krajobraznih vrijednosti, sadrži i druge elemente važne za županiju, npr. klasifikaciju središnjih naselja regionalnoga značenja čiji je sustav također sastavni dio sadržaja toga planskog dokumenta (Čl. 18. Redakcijski pročišćenog teksta Zakona o prostornom uređenju, NN, 30/94. i NN, 68/98.). Uzme li se u obzir zakonom propisan sadržaj planskih dokumenata i nezadovoljavajuće stanje obrade kulturno-povijesne baštine u dosadašnjim prostornim planovima, nedvojbeno je da je pri njihovoj izradi nužna konzervatorska suradnja. Na žalost, podaci prikupljeni od konzervatorskih odjela pokazuju da su zahtjevi za suradnju u izradi županijskih planova koji se pripremaju malobrojni, a u slučaju teško stradalih područja, gdje je briga o zaštiti i obnovi kulturno-povijesnih vrijednosti imperativ, nema ih nikako.

Takva će klasifikacija omogućiti ispravan odnos prema sačuvanim vrijednostima prostora i, što je najvažnije, pokazat će ona naselja koja bi, zbog iznimne ili visoke vrijednosti, u sklopu detaljnih planova i programa obnove svakako trebala biti iscrpnije obrađena (posebne studije, planovi i projekti), što je jedna od važnijih smjernica za planske odredbe[13].

U postupku klasifikacije potrebno je također izdvojiti i ona naselja koja su zbog dosadašnjih razvojnih i drugih prilika ili neadekvatno provedene obnove nepovratno izgubila svoje povijesne prostorno-građevne kvalitete. To je osobito važno za reviziju popisa povijesnih cjelina u Registru nepokretnih spomenika kulture.

Konzervatorske studije za planove naselja

Prvi na urbanističkoj razini planiranja jest *Generalni urbanistički plan*. On je u pogledu prostornoplanskih mjera zaštite naselja kao složenog sustava povijesnih elemenata neobično važan dokument jer, sukladno njegovu sadržaju (Pravilnik o sadržaju, mjerilima kartografskih prikaza, obveznim prostornim pokazateljima i standardu elaborata prostornih planova NN, br. 106/98), definira područje koje treba zaštiti i odgovarajući oblik zaštite. Konzervatorska obrada naselja treba upozoriti na resursne i prostorno-razvojne značajke te usmjeriti na racionalnu uporabu i zaštitu integralnih prirodnih i kulturno-povijesnih vrijednosti i naselja i pripadajućega krajolika, što, uz ostalo, podrazumijeva:

- studiju prostornoga razvoja naselja (u kojoj je najvažnije identificirati povijesnu strukturu i utvrditi razvojne faze, otkriti i rekonstruirati promjene – počevši od prvobitnih fiziografskih uvjeta, koje su se zbile unutar prvobitne strukture);
- identifikaciju očuvanih elemenata povijesno-kulturne vrijednosti u planskoj matrici naselja (smjerova komunikacija, ulica, trgova, uređenih zelenih površina i vodenih površina, građevina i sklopova građevina);
- analizu tipa prostorne i građevne strukture (povijesni oblik, veličina i prostorna organizacija građevnih čestica, zatim uređenje bloka i organizacija cjeline u odnosu na prometnu mrežu);
- analizu tipova gradnje u sklopu građevne čestice i bloka (prototip, razvojni oblici), a potom određivanje osnovnoga karaktera gradnje i cjeline izgrađenoga prostora;
- ocjenu i elementarnu klasifikaciju prostorno-građevne strukture (vrijednosna hijerarhija, stupanj složenosti i stanje očuvanosti izvorne strukture, tehničko stanje i dr.);
- analizu i ocjenu urbanističko-arhitektonske kompozicije te prostorno-krajobraznih vrijednosti (kompozicijske osi prostorne matrice, karakteristike siluete te građevine, sklopovi važni za njezin doživljaj, odnos povijesnih struktura i krajolika, važne točke i osi vidika, dominante);
- ocjenu funkcionalnih obilježja, uloge i uzajamnih ovisnosti urbanih i građevnih struktura u organizmu cjeline naselja te odnosa s neposrednim i širim okolišem;
- ocjenu stupnja degradacije i eventualne ugroženosti, bespravne gradnje (one koja je saživjela s prostornom strukturom i one koja je degradira te se stoga mora preoblikovati ili ukloniti) i dr.

Nakon svih nužnih studija i analiza, a na osnovi stručne ocjene izdvajaju se karakteristične arhitektonsko-urbane i arhitektonsko-krajobrazne jedinice koje se grupiraju prema tipu, stupnju očuvanosti, složenosti strukture i čitljivosti njezinih elemenata. Na temelju kritičke, objektivne ocjene stanja uspostavlja se vrijednosna hijerarhija i primjenjuje odgovarajući režim zaštite.

Polazeći od prije spomenutih osnova zaštite kulturne i prirodne baštine, režim zaštite strukture povijesnoga naselja svodi se na tri osnovna stupnja:

- *prvi stupanj zaštite* odnosi se na prostor naselja iznimne, odnosno vrlo visoke vrijednosti u kojemu je obvezna potpuna zaštita prostorne strukture, što znači da se planski i oblikovno ne smije mijenjati, a sve se radnje svode na održavanje, odnosno prezentaciju svih očuvanih vrijednosti. Ako je, zbog bilo kojih razloga, narušen sklad cjeline, predviđaju se, gdje god je to moguće, sanacija i rekonstrukcija;
- *drugi stupanj zaštite* odnosi se na područja visoke vrijednosti gdje obvezuje zaštita osnovnih elemenata plana i gabarita gradnje. Tu su moguće intervencije u smislu funkcionalnih prilagođavanja suvremenim potrebama ako ti zahvati ne zadiru u sačuvane bitne elemente cjeline i teže prezentaciji sačuvanih vrijednosti harmoničnim uklapanjem novih elemenata u cjelinu;
- *treći stupanj* zaštite odnosi se na one dijelove naselja gdje je došlo do znatnijih promjena ukupne povijesne strukture pa su njezina sanacija i rekonstrukcija nemoguće. Tu se dopušta veća modifikacija zatečenoga

[13] Čl. 26., stavak 3., Zakona o prostornom uređenju (N.N,.br. 30/94).

[14] U nas je prvi put, prema naredbi ravnatelja Državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine iz 1994, uvedena obveza primjene stupnjevane zaštite, prioritetno za naselja stradala u ratu, vidjeti: *Obvezna uputa o zoniranju zaštićenih povijesnih cjelina gradova i ostalih naselja te o preventivnoj zaštiti oštećenih i ugroženih spomenika kulture radi popisa i procjene ratne štete* izdanu sukladno Naredbi o jedinstvenom djelovanju službe za zaštitu spomenika kulture u Republici Hrvatskoj (NN br. 7/92.)

[15] Metodološki pristup za razinu Generalnog urbanističkoga plana detaljno je razrađen u Konzervatorskoj studiji za GUP Motovuna (Z. Mavar i sur., *Konzervatorsko-urbanistička studija za Generalni urbanistički plan Motovuna*, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, 1990), a sam je plan primjer vrlo uspješne suradnje konzervatora s planerom (autorica plana Antonija Pološki, dipl. inž. arh. u tadašnjem Urbanističkom institutu SR Hrvatske).

stanja, no uz najveće moguće očuvanje osnovnoga karaktera područja i uz uvjet da se osigura ekspozicija najvrednijih dijelova i elemenata;

S obzirom na to da je neposredna okolica naselja integralni dio njegove prostorne kompozicije, uspostavlja se dodatna zaštita – *zona zaštite krajolika*. Uz stupnjevani režim u granicama obuhvata plana, tamo gdje ima razloga za to, određuje se i *područje arheološke zone*, gdje, neovisno o već uspostavljenom stupnju zaštite strukture naselja, obvezuju i drugi uvjeti i zaštitne mjere. Svrha je tako stupnjevane zaštite objektivno određivanje režima ponašanja u pojedinoj zoni, što se izražava konzervatorskim smjernicama[14].

Konzervatorske smjernice na razini GUP-a, kao nezaobilazan dio planskih odredbi, odražavaju se u nadređenim i podređenim planskim dokumentima te su polazište za izdavanje uvjeta uređenja prostora i posebnih uvjeta gradnje u upravnom postupku[15].

Da bi uvjeti bili realni i provedivi, njihovu određivanju moraju prethoditi detaljna istraživanja (arheološka, arhitektonska, etnološka, specijalističke ekspertize i dr.), a takva se istraživanja u slučaju povijesnih naselja provode na razini urbanističkog, odnosno detaljnoga plana uređenja. Stoga je jedna od važnijih zadaća konzervatorske studije na razini GUP-a i odabir područja koja traže isrpniju obradu.

Konzervatorski postupak pri urbanističkim i detaljnim planovima

Model zaštite povijesnih cjelina preko dokumenata uređenja prostora u mirnodopskim uvjetima, bez obzira na plansku razinu i iscrpnost dokumentacije, ne može u cijelosti udovoljiti potrebama obnove, osobito nakon ratnih razaranja koja donose specifične probleme. Zbog ratnih djelovanja stupanj je destrukcija različit pa je različita i problematika obnove, primjerice teško stradalih naselja (ruševine i paljevine na čitavom području grada ili u njegovu većem dijelu npr. Vukovar, Pakrac, Lipik, Gospić, Drniš, Hrvatska Kostajnica, Čilipi) od djelomično oštećenih (teško stradali manji dijelovi naselja ili značajniji pojedinačni objekti u širemu gradskom prostoru npr. Karlovac, Dubrovnik, Osijek, Šibenik, Zadar, Otočac, Zagreb i dr.). Takva situacija traži da se razina konzervatorske obrade i podaci nužno prilagode ne samo stanju na terenu s obzirom na kategoriju štete nego i vrijednosti samoga naselja, te potrebama, sadržaju i ciljevima određenoga planskog dokumenta[16], pri čemu najčešće postojeća dokumentacija može biti tek polazište. Pri razradi konzervatorskih programa i ažuriranju dokumentacije stručni kriteriji uvelike mogu utjecati na odluke o prioritetu radnih zadataka, no taj prioritet ovisi o nizu čimbenika, od kojih je vrijednost zaštićene strukture tek jedan.

Programske odrednice obnove i revitalizacijskih procesa

Program konzervatorske obnove cjeline povijesnoga naselja ili njegova dijela stradalog u ratu temelj je revitalizacije, tj. oživljavanja ili vraćanja prostornih, uporabnih i arhitektonskih vrijednosti devastiranom ili destruiranom povijesnom organizmu. Taj proces podrazumijeva:

- provedbu svih zahvata funkcionalno-tehničke sanacije u svrhu očuvanja kulturno-povijesnih vrijednosti cjeline naselja, a na osnovi konzervatorskih smjernica

Tablica 4.: Ratom oštećena naselja prema podacima prikupljanim od 1991. do 1995.
The towns and villages damaged in the war according to data collected between 1991 and 1995

REGIJA	OŠTEĆENA (xx)		RAZORENA (x)		UKUPNO	
	Ukupan zbroj naselja	Zaštićena naselja	Ukupan zbroj naselja	Zaštićena naselja	Zbroj svih naselja	Zaštićena naselja
ISTOČNA SLAVONIJA (BEZ BARANJE)[1]	235	reg. 18 ev. 55	85	reg. 1 ev. 21	320	95
BARANJA[2]	8	reg. 0 ev. 7	4	reg. 0 ev. 4	12	11
BANIJA	107	reg. 4 ev. 61	67	reg. 0 ev. 24	174	89
LIKA	31	reg. 3 ev. 0	24	reg. 2 ev. 6	55	11
KORDUN	63	reg. 2 ev. 18	37	reg. 1 ev. 4	100	25
GORSKI KOTAR	16	reg. 1 ev. 0	1	reg. 0 ev. 0	17	1
DALMACIJA	146	reg. 15 ev. 46	66	reg. 0 ev. 28	212	89
HRVATSKO ZAGORJE	1	reg. 1 ev. 0	0	reg. 0 ev. 0	1	1
ZAGREBAČKO PODRUČJE	8	reg. 1 ev. 3	0	reg. 0 ev. 0	8	4
SVEUKUPNO	615	235	284	91	899	326 (xx)

1 Uključuje Istočnu Slavoniju i općine: Novska, Virovitica, Pakrac, Garešnica, Grubišno Polje, Daruvar, Bjelovar, Kutina.
2 Za Baranju nedostaju podaci
(x) Zbroj naselja koja su oštećena i djelomično razrušena
(xx) Od 326 zaštićenih naselja 46 su zaštićene urbane cjeline, 5 zaštićenih poluurbanih, a 275 je ruralnih cjelina evidentiranih tijekom etnoakcije (kao sačuvane cjeline, dio naselja ili pojedinačni objekti)

Napomena:
Podaci za područje oslobođeno u »Oluji« revidirani su u svibnju 1995.

[16] Uredba o prostornom uređenju u ratu zahvaćenim područjima Republike Hrvatske NN, br. 44/92, 59/93. i 14/94.

- izbor odgovarajućih sadržaja uz respektiranje potreba zaštite i održavanja strukture
- osiguranje povoljnih uvjeta za pravilnu egzistenciju naselja u širemu prostoru.[17]

Da bi proces revitalizacije, osobito onih vrednijih povijesnih naselja, tekao uspješno i nesmetano, potrebno je osigurati nužnu dokumentaciju (povijesnu i inventarsku upotpunjenu ekspertizama o tehničkome stanju, projektnu dokumentaciju i troškovnike radova).

Povijesna dokumentacija priprema se u sklopu povijesno-urbanističkih i arhitektonskih studija za dokumente prostornog uređenja; ona je podloga za arhitektonsku identifikaciju koja uključuje detaljniju obradu građevina upotpunjenu rezultatima eventualnih arheoloških istraživanja i arhitektonskih ispitivanja (tlocrta, elemenata pročelja, materijala gradnje, konstrukcija, interijera i dr.).

Inventarska dokumentacija potrebna je za arhitektonsku identifikaciju i identifikaciju građevne strukture, a osniva se na provedenim istraživanjima povijesnih dijelova građevine (za sve vrste građevnih radova). Obuhvaća detaljnu tehničku snimku postojećega stanja (arhitektonska snimka), pri čemu obvezuje mjerilo 1:50, a za snimke detalja 1:20, 1.10, 1:1. Inventarsku dokumentaciju, kada oštećenja osnovnih konstrukcijskih elemenata narušavaju stabilnost građevine, upotpunjuju *ekspertize o tehničkome stanju*. Potpuna je inventarska dokumentacija obvezna kada je riječ o sklopovima/građevinama visoke vrijednosti i visokog stupnja ugroženosti. Na objektima manje vrijednosti s lakšim oštećenjima dovoljna je skraćena inventarska obrada (snimka u mjerilu 1:100, skice i fotodokumentacija) te izvješće o tehničkome stanju i program radova s dokaznicom mjera i troškovnikom.

Projektno-troškovnička dokumentacija uključuje ove faze: program projektnog zadatka kojim se određuje predmet investicije (npr. za pojedinačnu građevinu, veće dijelove naselja, insule, građevne sklopove i dr.) i obrazlažu radovi; idejni projekt te glavni ili izvedbeni projekt s troškovnicima.

Iz iznesenoga je jasno da priprema iscrpne konzervatorske dokumentacije traži vrijeme, a i visoke troškove te bi stoga i ona morala biti sastavni dio investicijskoga programa[18].

Usporedo s pripremom stručne dokumentacije teče priprema organizacijsko-pravne osnove koju zahtijeva plan obnove i njegova realizacija. To, među ostalim, podrazumijeva analizu valjanih zakonskih propisa te njihovo ažuriranje, donošenje novih propisa i odluka, kao i pripremu i razradu ekonomske osnove za realizaciju zadanih ciljeva.[19] A ti su ciljevi prema stručnim načelima i valjanim pozitivnim zakonskim propisima:

- zaštita svih vrijednosti povijesnoga naselja: arhitektonskih, urbanističkih, kompozicijskih i krajobraznih
- korigiranje nastalih deformacija
- uključivanje zaštićenoga naselja ili njegova dijela u razvojne tokove.

Iz iznesenog je razvidno da se za vrijedne povijesne cjeline, bez iscrpne konzervatorske studije, ne mogu odrediti adekvatne mjere zaštite i načiniti valjan revitalizacijski program. Studije se izrađuju na osnovi iscrpnih istraživanja i analiza koje bi, kao rezultat interdisciplinarnoga rada, trebala ponuditi optimalna rješenja (urbanistička i arhitektonska razina obrade).

Zaključak

Dokumentacijska osnova obnove i revitalizacijskih procesa povijesnih naselja sadržana je u sektorskoj konzervatorskoj studiji. Odgovarajuće interpretirana u prostorno-planskoj i projektnoj dokumentaciji, ona ima zadaću kreirati politiku zaštite, i na temelju objektivnih ocjena, odrediti uvjete sanacije i uporabe kulturno-povijesnih vrijednosti, a s krajnjom svrhom njihova očuvanja. Pri određivanju uvjeta konzervatoru su također potrebne spoznaje o aktualnome stanju i razvojnim mogućnostima područja uključenih u programe obnove te evidentnim ili mogućim negativnim utjecajima na povijesnu supstanciju što uvelike utječe na stupanj obrade.

Sve to upućuje i na potrebu tijesne i nezaobilazne konzervatorske suradnje s planerima pri izradi dokumenata prostornog uređenja. Uspješna obnova i reanimacija

[17] Studija rađena za urbanističko-arhitektonsku razinu obnove izrađena je za teško oštećeno naselje Čilipi: *Čilipi Konzervatorska studija*, grupa autora, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Zagreb, 1996.

[18] Složenost procesa obnove iznesena je u referatu Z. Mavar: Konavle, Pilot projekt Čilipi _ program i iskustva u njegovoj realizaciji. *Zbornik radova Sabora hrvatskih graditelja*, Cavtat, 1996, str. 178-186.

[19] Za osiguranje potpune i sveobuhvatne obnove spomenika kulture uništenih agresijom na Hrvatsku krovni je dokument *Rezolucija o obnovi hrvatske kulturne baštine* koju je donio Sabor RH (NN br. 34/92). Ona obvezuje državna tijela na svim razinama, organizacije i stručne službe (prostorno-planerske institucije, projektne biroe, građevinske organizacije i ostale službe) da maksimalnom suradnjom doprinesu svrhovitoj i najracionalnoj sanaciji i obnovi kulturne baštine. Iz istih je razloga dopunjen Zakon o obnovi Dubrovnika (NN br. 86, 33/89, 26/93) te donesena Odluka o osnivanju odbora za obnovu osječke Tvrđe (NN br. 34/94. i 33/95). Za provedbu revitalizacijskih procesa, uz valjane zakonske propise (Zakon o zaštiti spomenika kulture, Zakona o građenju i Zakona o prostornom uređenju te zakona o zaštiti okoliša), od velike su važnosti Zakon o obnovi (NN br. 24/96) i Uredba o prostornom uređenju u ratu zahvaćenim područjima Republike Hrvatske (NN br. 44/92, i 14/94). U svrhu prikupljanja novčanih sredstava za obnovu ratom razorenih spomenika kulture donesena je *Odluka o osnivanju fonda za obnovu spomenika kulture* (NN br. 11/92) koji je ukinut prestankom rada Državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine i pripajanjem službe zaštite Ministarstvu kulture. Prema Zakonu o obnovi, sredstva za obnovu osiguravaju se na prijedlog godišnjih programa obnove infrastrukture i objekata koje podnose ovlaštena ministarstava (čl. 33, 56, 59), no u praksi se obnova spomenika kulture provodi sredstvima iz godišnjeg proračuna Ministarstva kulture, a u sklopu prioritetnih zaštitnih radova na svim, ne samo ratom ugroženim spomenicima kulture.

Kartografska obrada Osnova programa obnove sa sažetim prikazom rezultata analiza za potrebe obnove i praćenja stanja oštećenih građevina (od 1992.do 1999) na primjeru Pakraca.

The cartographic treatment of the Basics of the Reconstruction Pro-gramme with a summarised of the results of conservation analyses for the needds of reconstruction and the monitoring of the state of damaged buildings (from 1992 to 1999) using the example of the town of Pakrac: 1 – Time; 2 – Valorisation – estimate of the state of the buildings; 3 – Degreev of damage; 4 – Elements for the program of reconstruction

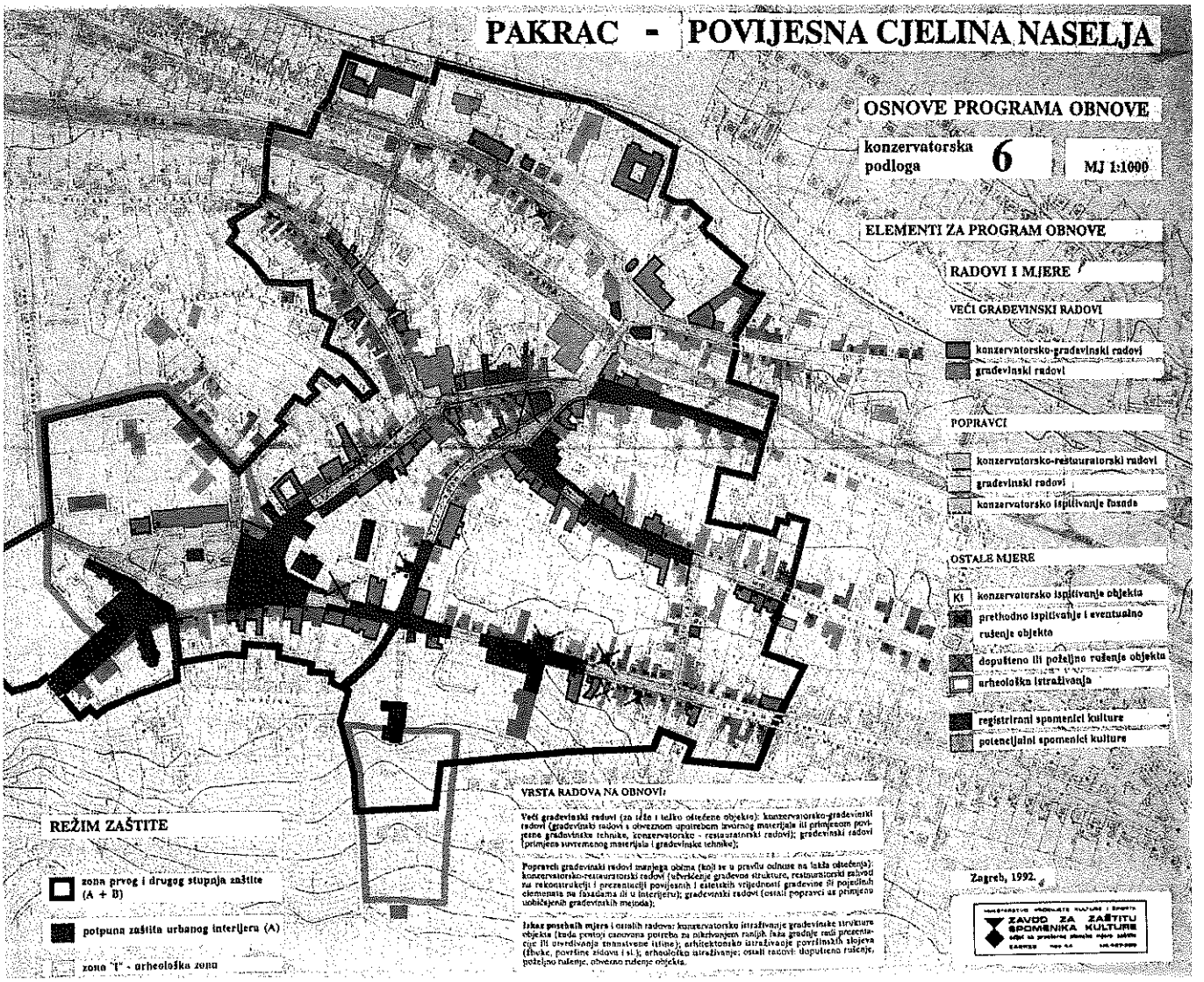

STANJE 1992. GODINE

do 1915. 7

do 1915. 8

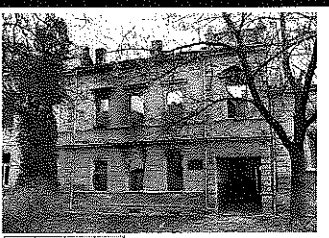
do 1915. 9

do 1915. 10

STANJE 1999. GODINE

VRIJEME IZGRADNJE
- XVIII stoljeće
- prva pol. XIX stoljeća
- druga pol. XIX stoljeća
- 1900.–1915. godina
- 1915.–1945. godina
- iza 1945. godine

VALORIZACIJA – OCJENA STANJA
- vremenski ili stilski određeni objekti
- vremenski određeni objekti, degradirani
- vremenski određeni objekti sa substrukcijom
- ruralni objekti
- ruralno urbani objekti
- nova arhitektura (iza 1945.)

STUPANJ OŠTEĆENJA
- lakše oštećenje
- teže oštećenje
- teško oštećenje

ELEMENTI ZA PROGRAM OBNOVE

MJERE:
I manji građevinski radovi
II veći građevinski radovi
III rušenje
IV preoblikovanje

UVJETI:
1 potrebne detaljne konzervatorske smjernice
2 specijalistička konzervatorska obnova cijelog objekta
3 mogući građevinski radovi uz nadzor konzervatora
4 projekti na temelju arhitektonskih istraživanja
5 potrebno arheološko istraživanje

povijesnih prostora/naselja i njihova integracije u vitalne tokove u velikoj mjeri ovisi ne samo o sposobnostima i iskustvu stručnjaka u planerskim, urbanističkim, projektantskim i konzervatorskim timovima nego i o kvaliteti suradnje tih timova. Ta bi se suradnja u nekim segmentima morala temeljiti na zajedničkom istraživačko-znanstvenom i stručnom radu. Konzervatorski pristup izradi programa i planova obnove zahtijeva poseban angažman interdisciplinarnoga stručnog tima budući da se osim utvrđivanja opsega postojeće dokumentaciji te njezine revizije, nadopune i sistematizacije, ona mora prilagoditi specifičnim potrebama; potom se izrađuju odgovarajuće analize unutar zacrtanoga programa investicija i ostalih aktivnosti u prostoru te se na kraju izrađuje odgovarajuća koncepcija zaštite.

Zbog velikih je financijskih ulaganja revitalizacijski proces dugotrajan, što pokazuju mnogi europski gradovi čija je obnova započeta nakon Drugoga svjetskog rata. Kako pokazuju i iskustva drugih, program zaštite važan je koliko i razvojni program naselja, pa bi proces revitalizacije morali voditi stručnjaci iz redova planera, konzervatora i lokalne uprave.

Činjenica je da prioritet obnove pojedinih područja i naselja, bez obzira na njihovu kulturno-povijesnu vrijednost, u velikoj mjeri ovisi o njihovoj gospodarstvenoj osnovi, privrednom značenju i ulozi u prostoru. Ti čimbenici također utječu na opseg zahvata u kratkoročnom i srednjoročnom razdoblju. To upućuje na zaključak da bi lakše bilo ostvariti kompleksni revitalizacijski program u središnjim naseljima i aktivnijim sredinama, no naša stvarnost to i ne potvrđuje. Zbog niza okolnosti u ovom, poslijeratnom razdoblju stihijski se obnavljaju pojedina naselja, napose ruralna, a konzervatori se nisu uspjeli izboriti za ravnopravan položaj pri određivanju operativnih programa, što je velika opasnost i za ona povijesna naselja čije su strukture, unatoč velikim oštećenjima, očuvane.

Ograničena sredstva državnoga proračuna i lokalnih izvora za zaštitne radove na spomenicima kulture u nas, u pravilu, omogućuju poduzimanje samo nekih aktivnosti iz zacrtanoga godišnjeg programa[20]. Stoga složen i zahtjevan rad na zaštiti urbanih i ruralnih cjelina naselja i pripadajućega krajolika konzervatorsku djelatnost čini u cijelosti ovisnom o politici i o državnoj ekonomiji. Poteškoće u provedbi potrebnih mjera zaštite naselja i širih prostora nameću nužnu potrebu usklađivanja pojedinih aktivnosti s većim zahvatima na infrastrukturi. Ti bi zahvati (npr. gradnja prometnica i drugih infrastrukturnih sustava) u mnogim slučajevima mogli potaknuti radove na revitalizaciji koji se ne bi financirali iz konzervatorskih programa. Na kraju, neporeciva je činjenica da bi obnova i revitalizacija povijesnih naselja morale biti briga i zadaća ukupne zajednice, koje bi se morale provoditi kao prioritetan program.

[20] Izuzetno su rijetki slučajevi financiranja cjelokupnoga programa potrebnih zaštitnih mjera na jednoj građevini u sklopu konzervatorskih programa. Zbog u pravilu oskudnih sredstava iz državnoga proračuna namijenjenih programima u kulturim djelatnostima, radovi na spomenicima traju više godina. U takvoj situaciji složeni programski i financijski zahtjevni programi zaštite urbanih i ruralnih cjelina imaju malo izgleda za ostvarenje.

SUMMARY

The Methodology of the Reconstruction of Protected Historical Settlements Damaged in the War

The complexity of the historical substance and a line of destructive processes that it is subject to make the protection of historical settlements one of the most difficult tasks in the protection of the cultural heritage. The state of the protection of our historical settlements, specific professional problems, particularly after destruction caused by war, demands comprehensive changes in the work of all professionals involved in protection, as well as those whose decisions influence the shaping of space in general. Today, during the process of reconstruction, and particularly the necessary changes in understanding the role of the protection service without which any key decisions concerning physical development or town planning should be made since it has the necessary information.

In new post-war conditions the task of the conservation workers is to provide answers to the question of how to reconcile conservation principles with the requirements of reconstruction and the unavoidable processes of development and to find a way to ensure the aims of protection. The analysis of the work done so far on the protection of historical settlements and the experience gained lead us to conclude that the documentation basis is one of the necessary conditions for their protection. In order to ensure a unified approach in the elaboration of that documentation basis, a proposal for the methodological approach that determines its scope and contents for all levels of physical planning was developed and tested in practice during the 80s. After the first destruction of historical settlements in the beginning of the Patriotic War, this proposal was adapted to meet the needs of reconstruction.

Žarko Španiček

Obnova ratom oštećenih spomenika u Slavoniji

Pregledni rad

Pregledom najvrednijih spomenika i zahvata koji su na njima izvedeni upozorava se na glavne probleme u obnovi ratom oštećenih spomenika kulture na području Slavonije. Od osobite je važnosti u tome nedostatak jasne strategije i razrađenih programa obnove, kao i nedostatak definiranoga konzervatorskog pristupa.

Ovo izvješće uglavnom obuhvaća informacije o obnovi ratom oštećenih sakralnih spomenika, te spomenika stilske građanske arhitekture u Slavoniji, kao i iskustva u vezi stim. Spomenici kulture s područja Vukovara i obnova spomeničke baštine tradicijskoga graditeljstva predmet su posebnih prikaza. Zbog brze okupacije Baranje 1991. tamo nije bilo značajnijih ratnih operacija, ni razaranja spomenika kulture pa to područje i nije obuhvaćeno ovim pregledom.

Neće biti prikazni ni pokretni spomenici kulture na kojima uglavnom nije bilo neposredne ratne štete, dobrim dijelom zahvaljujući činjenici da je vredniji spomenički inventar evakuiran iz Slavonije, osim iz Baranje i iz Vukovara. No, na toj je spomeničkoj vrsti više posrednih šteta uzrokovanih hitnim sklanjanjem, transportom i neprikladnim pohranjivanjem, što se često nadovezalo na već postojeću dotrajalost pokretnih spomenika, tako da bi ih najvećim dijelom trebalo restaurirati.

Prva činjenica od koje treba započeti ovo izvješće jest situacija u kojoj se našla konzervatorska služba tijekom ratnih razaranja u Domovinskom ratu i neposredno nakon njega. Naime, nisu postojali razrađeni planovi i programi obnove, utvrđeni prioriteti, niti se mogla čekati njihova izrada, nego se po načelu hitnosti zahvata i sukladno spomeničkoj vrijednosti oštećenih zgrada obnovi prilaziło u skladu s raspoloživim novčanim sredstvima.

Osim toga, nije postojao jedinstven i definiran konzervatorski pristup, pa ni prema spomenicima iste vrste (primjerice sakralnim spomenicima). Svakom se spomeniku pristupalo individualno kao specifičnoj tvorbi, a obnova se nastojala organizirati prema njegovoj konstrukcijskoj i stilskoj logici, te prema vrsti i opsegu oštećenja. Konzervatorska rješenja donošena su na temelju pojedinačnih i osobnih uvida, bez čvrsta oslonca u polazištima koja su trebala biti utvrđena na razini struke još prije početka obnove.

Probleme i izazove te uspjehe i neuspjehe koje je sa sobom donijela obnova ratom oštećenih spomenika najbolje je razmotriti na konkretnim primjerima. Stoga je potrebno najprije dati pregled pojedinih spomenika i zahvata koji su na njima izvedeni, izabranih po kriteriju spomeničke važnosti i raznovrsnosti konzervatorskih pristupa i građevnih radova.

Budući da su ratna razaranja najprije započela u istočnim dijelovima Hrvatske, uputno je i ovaj prikaz započeti istim redom. To nas upućuje na dva važna gradska središta u Slavoniji, Osijek i Vinkovce.

U pregledu ratnih šteta i njihova otklanjanja u OSIJEKU ne mogu se zaobići tri najvažnija ratom oštećena spomenika kulture: osječka Tvrđa, župna crkva sv. Petra i Pavla, te zgrada Hrvatskoga narodnog kazališta.

Po svojem je značaju **Tvrđa** jedinstvena cjelina, urbanistički sklop vojnog i građanskog graditeljstva 18. stoljeća i po tome je spomenik svjetske graditeljske baštine najviše kategorije (sl. 1). Tijekom Domovinskog rata, namjerno ciljana i razarana topništvom (godine 1991/92.) i plutajućim minama rijekom Dravom (1995), povijesna cjelina Tvrđe pretrpjela je veliku štetu. Od 115 građevina neoštećeno ih je ostalo samo nekoliko. Ratne su štete najveće i najčešće na krovovima, što će biti slučaj i na drugim spomenicima u Slavoniji. To je uvjetovano konstrukcijskom krhkošću tog dijela zgrada, ali i balističkim razlogom, pri čemu su zbog putanje topničkih projektila, najčešće pogođeni krovovi, najizloženiji i najosjetljiviji dijelovi zgrada. Oborine su dalje uzrokovale sekundarna oštećenja stropova, štukatura, podova i drugih dijelova unutrašnjosti, osobito tamo gdje pravodobno nije provedena provizorna zaštita. To je, primjerice, bio slučaj sa zgradom u Kuhačevoj 20 na kojoj je potpuno izgorjelo krovište koje je sanirano tek godine 1997, dok se krovište na iznimno velikoj zgradi bivšega skladišta streljiva u Jagićevoj bb, poznatijoj kao zgrada »Vege«, dovršava tek godine 1998.

Pročelja s vanjskom stolarijom i staklima druga su na listi najčešćih oštećenja zgrada u Tvrđi. Dok se s popravkom pročelja nije žurilo, osim u slučaju proboja, oštećeni prozori i vrata sanirani su trajnijim ili privremenim (PVC-folija, daske, zazidavanje) zahvatima, ali su često nastajala ponovna oštećenja. Tako su na zgradi Povijesnog arhiva triput ustakljivani prozori (500 okana), dok je 1995. od detonacije plutajuće mine pao pokrov s obnovljenoga krovišta crkve sv. Mihovila, pa je ponovno morao biti postavljen.

Sanacija ratnih šteta u Tvrđi prvi je i najvažniji zadatak koji se morao rješavati u sklopu projekta ukupne obno-

1 Osječka Tvrđa (foto: Krešimir Lendić)

The Tvrđa (Fort) in Osijek (photo: Krešimir Lendić)

ve i revitalizacije ove spomeničke cjeline. Za ostvarenje tog cilja Vlada Republike Hrvatske osnovala je Odbor za obnovu osječke Tvrđe s 13 članova od kojih je pet ministara, formirano je *Stručno vijeće za obnovu osječke Tvrđe*, a uključili su se Vijeće Europe preko svojeg Odbora za kulturnu baštinu, te UNESCO i pokrajina Donja Austrija. Važna je koncepcijska novost u sklopu tih inicijativa što će se znatan dio sveučilišnih sadržaja smjestiti i već se smjestio u prostor Tvrđe. Sveučilišni sadržaji ocijenjeni su najprimjerenijima za nekadašnje vojne zgrade s obiljem prostora koji se nije željelo usitnjavati. Ovim konceptom pod geslom »Tvrđa – sveučilišni grad« nastoje se, unošenjem sveučilišnih sadržaja i funkcija primijeniti pozitivna europska iskustva u obnovi i u revitalizaciji starih gradskih jezgri.

U sklopu ovoga projekta, dosad je najviše napora i sredstava uloženo upravo u popravke ratom oštećenih građevina. To su prije svega popravci ili zamjene pokrova i krovne građe, krovne limarije, te statička sanacija teško oštećenih i najugroženijih građevina (Povijesni arhiv, franjevački samostan, bivši isusovački samostan – sadašnji Dom tehnike).

Zgrada Povijesnog arhiva na jugoistočnom rubu Tvrđe jedna je od najčešće pogađanih i oštećivanih objekata (sl. 2). Najteža su oštećenja bila na krovištu, ali su popucali i svodovi, nastali proboji u zidovima, te znatna oštećenja na pročeljima i na stolariji. Svi potrebni radovi korektno su izvedeni prema konzervatorskim uvjetima i uz konzervatorski nadzor. Zbog mnoštva pukotina na zidovima i svodovima bile su nužne statička sanacija, djelomična zamjena krovne konstrukcije i kompletna zamjena pokrova, a sanirana su i pročelja (sl. 3).

Kao uspješne pojedinačne primjere obnove može se navesti još nekoliko zgrada u Tvrđi, ali ćemo spomenuti samo **župnu crkvu sv. Mihovila** koja je također nekoliko puta izravno pogođena. U obnovi su zamijenjeni pokrov i krovna limarija, a sanirana su pročelja i stolarija. Vrata su na istočnome pročelju rekonstruirana i zamijenjena su oštećena zvona. U crkvu je vraćen restauriran bočni oltar koji se oštetio zbog starosti, žurne evakuacije i neprikladnog pohranjivanja, što je dobar primjer kako bi trebalo postupiti i s drugim evakuiranim pokretnim spomenicima.

U cjelini uzevši, unatoč brojnim pogocima i oštećenjima, Tvrđa je razmjerno dobro podnijela ratna razaranja, dobrim dijelom zahvaljujući namjeni s kojom je građena u 18. stoljeću. Podizana upravo kao tvrđava, pokazala se postojanom i u odnosu na suvremena ratna oruđa.

Sa stajališta obnove i zaštite, Tvrđa je jedina spomenička cjelina na ovom području na kojoj se sustavno provodi program otklanjanja ratnih šteta, najprije zahvaljujući Ministarstvu kulture. Samo je u tijeku 1997, u sklopu programa obnove krovišta, sanirano 12 krovova, što je

2 Tvrđa, zgrada Povijesnog arhiva nakon višekratnih pogodaka (foto: K. Lendić)

Tvrđa, the building of the Historical Archives after sustaining multiple hits (photo: Krešimir Lendić)

3 Tvrđa, zgrada Povijesnog arhiva nakon obnove (foto: K. Lendić)

Tvrđa, the building of the Historical Archives after restoration (photo: Krešimir Lendić)

više od 10% ukupnoga broja zgrada u Tvrđi. Od 1993. do 1997. u obnovu Tvrđe uloženo je više od 23,5 milijuna kuna, od čega je najveći dio potrošen upravo za sanaciju ratnih šteta. Unatoč tome, potpuna sanacija ratnih šteta u sklopu cjelovite obnove i revitalizacije ovoga spomeničkog kompleksa još je daleko od ostvarenja, budući da obnova nije jednokratno ostvariv cilj, nego trajan proces.

Župna crkva sv. Petra i Pavla, zvana »katedrala«, građena je od 1894. do 1898. na mjestu male barokne grobljanske kapele. Građena je prema nacrtima njemačkoga graditelja Franza Langerberga koji ju je koncipirao kao neogotičku trobrodnu baziliku s transeptom.

Crkva je zidana fasadnom opekom u vapnenom mortu. Vanjština je raskošno raščlanjena kontraforima, visokim prozorima, zabatima, fijalama, te nizom dekorativnih elemenata izvedenih u kamenu (grifoni, reljefni vegetabilni motivi, rozete i sl.) koji se kontrastno ističu na glatkoj podlozi od crvene opeke (sl. 4). Krovna je konstrukcija drvena, sustava trostruke visulje. Pokrivena je drvenim daščicama (šindrom) na koju su pričvršćene ploče od kamena škriljevca.

Cijela je unutrašnjost svođena, a svodove i zidne plohe oslikao je Mirko Rački. Na crkvi se nalaze 42 vitraja s likovnim sadržajem i geometrijskim ornamentima, među kojima su i dvije velike rozete u transeptu.

Tijekom neprijateljskih napada na Osijek, gotovo godinu dana iz dana u dan, crkva sv. Petra i Pavla sustavno je razarana. Svojim smještajem u najužemu gradskom središtu i s 90 metara visokim zvonikom bila je jedan od glavnih ciljeva topničkih napada na Osijek. Već prvi projektili ispaljeni na grad 19/20. kolovoza 1991. pogađaju upravo župnu crkvu. Ukupno je podnijela oko 100 izravnih pogodaka pa su joj teže oštećeni krov, vitraji, zidni plašt i kamena plastika, a ukupna je ratna šteta procijenjena na oko 5,2 milijuna DEM. Pokrov je u cijelosti rastresen, oštećena je i nosiva drvena struktura, a uočena je i deformacija nekih nosivih elemenata. Uništena je ili djelomično oštećena limarija. Teško je stradala kamena plastika (sl. 5), a oštećena je i velika površina zidnoga plašta. Pet vitraja na sjevernomu pročelju potpuno je uništeno, a svi su drugi lakše ili teže oštećeni.

Zbog nemogućnosti pravodobne sanacije ratnih šteta nastala su sekundarna oštećenja: oborine su nakvasile zidne i stropne slike, a mjestimično je istrunula krovna građa. Postavljanjem nužne preventivne zaštite u rujnu 1991. – zaštitnih tampona u prizemlju na sjevernomu pročelju, a zaštićeni su bili i kameni reljefi iznad portala – opseg je ratnih šteta djelomično smanjen. I u tijeku ratnih razaranja provođene su najnužnije preventivne mjere – privremeno su zatvarane rupe na krovištu plastičnim folijama i eternit-pločama.

Odmah nakon prestanka agresije pristupilo se sustavnoj obnovi i otklanjanju ratnih oštećenja. Godine 1993. obavljeno je terestričko fotogrametrijsko snimanje svih pročelja u mjerilu 1:50, što je najkvalitetnija dokumentarna podloga za sva daljnja planiranja i zahvate; 1994. izrađen je »Projekt sanacije drvene konstrukcije krovišta« autora dr. Stjepana Takača s Građevinskog fakulteta u Osijeku. Početkom 1998. započela je izradba projekta skele za sanaciju kamene plastike i zidnoga plašta na svim pročeljima. Na natječaj za financiranje javnih potreba u kulturi za godinu 1998. prijavljena je izrada projekta sanacije kamene plastike i zidanoga plašta.

Opseg i vrsta ratnih oštećenja diktirali su prioritete u obnovi, tako da se najprije pristupilo statičkoj sanaciji krovne konstrukcije i pokrova, u što je dosad uloženo više od 2,2 milijuna kuna, te 680.000,0 kn za limarske radove. Sredstva za te radove osigurana su iz raznih izvora, od Ministarstva kulture, raznih poduzeća i organizacija, izdavanja doplatne poštanske marke, do bamberške nadbiskupije koja je poslala vrijednu donaciju kamena škriljevca. Krovopokrivački radovi ipak nisu dovršeni. Preostali su radovi na krovištu apside i na južnoj strani krovišta. Godine 1997. potpisan je ugovor s Ministarstvom razvitka i obnove o sufinanciranju obnove župne crkve kojim je to ministarstvo preuzelo sufinanciranje krovopokrivačkih radova u iznosu 2,000.000,00 kuna.

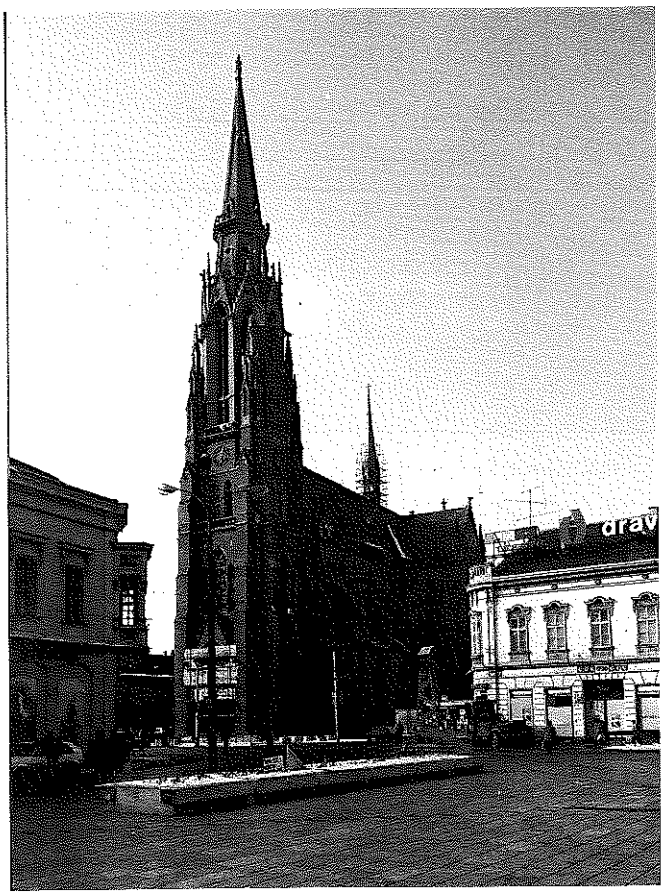

4 Osijek, župna crkva sv. Petra i Pavla (foto: M. Topić)

4. Osijek, the parish church of St Peter and St Paul (photo: M. Topić)

U tijeku 1994. obilnim prilozima iz raznih izvora postavljeno je pet novih vitraja izrađenih u Budimpešti. U popravak i obnovu ostalih vitraja površine od 7 do 18 m^2 uključio se i škotski restaurator za vitraje Drew Anderson koji je 1993. obavio procjenu ratne štete na vitrajima, a zatim održao tečajeve za njihovu obnovu.

Najdelikatniji zahvati koji tek predstoje jesu obnova vanjske dekorativne kamene plastike čiji se opseg i cijena u ovome trenutku ne mogu preciznije odrediti. U zadnjoj fazi otklanjanja ratnih šteta planira se obnova zidnih oslika u unutrašnjosti. Župna crkva sv. Petra i Pavla u Osijeku primjer je dobro koncipirane i pravino vođene sustavne obnove ratom oštećenoga spomenika kulture, koja se povoljno odvija unatoč brojnim poteškoćama koje prate svaki veliki zahvat.

Zgrada Hrvatskoga narodnog kazališta građena je prema uzorima europskih kazališnih kuća iz 18. i 19. stoljeća. Sagrađena 1866. prema projektu Karla Klausnara, ostavlja dojam reprezentativne historicističke arhitekture s naglašenim istočnjačkim elementima (sl. 6). Građena je za dvojnu namjenu: kazalište i kasino.

Gledalište s pozornicom koncipirano je prema tradiciji talijanskih i austrijskih kazališnih dvorana s baroknom tlocrtnom dispozicijom u obliku potkove i gledalištem u trima razinama. Unutrašnjost je bogato ukrašena pozlaćenim profilacijama na zidovima, stropu i ložama.

5 Osijek, župna crkva sv. Petra i Pavla, oštećene skulpture (foto: M. Topić)

Osijek, the parish church of St Peter and St Paul, damaged sculptures (photo: M. Topić)

Poput drugih najvrednijih spomenika kulture u Osijeku, i zgrada HNK oštećena je već na početku ratnih djelovanja, ali je najteže stradala 16. XI. 1991, kad je pogođena s četiri zapaljiva projektila velike razorne snage. U požaru je izgorjelo gledalište u koje su se urušili krovište i svečani foaje. Ono što nije stradalo u vatri, uništila je voda prilikom gašenja požara. Tako je u cijelosti stradala zgrada (sl. 7) koja je 1984/85. temeljito obnovljena.

U proljeće 1992, unatoč ratnoj opasnosti, započeli su radovi oko ponovne obnove kazališne zgrade, koji su potrajali tri godine. Zgrada je obnovljena prema stanju iz godine 1985., uz napomenu da su ispravljeni neki propusti i nedostaci, a posebice se pazilo na konzervatorske aspekte obnove: u gledalištu su u cijelosti izmodelirane replike dekorativnih elemenata, vraćeni su izvoran kolorit, te autentičan izgled i raspored loža. Poseban ugođaj gledalištu daje novi svečani zastor, izrađen prema skici osječkog slikara Bele Csikosa Sessije iz 1916. Najveće su promjene u svečanomu predvorju na katu: na stropu je izvedena izvorna dekoracija s pozlatom, na zidovima i pilastrima vraćeni su izvoran kolorit i mramorizacija, a u niše su vraćene restaurirane slike Antona Arona. Obnovljeni kazališni interijeri oplemenjeni su i nizom novih elemenata, među kojima se ističu kristalni lusteri i mobilijar.

Obnova zgrade HNK u cijelosti je provedena prema konzervatorskoj koncepciji i uz suradnju šireg stručnog tima te više konzultanata. Dosad je to najuspjeliji primjer cjelovite obnove jednoga ratom oštećenoga spomenika kulture u Osijeku (sl. 8).

Nakon krovišta, pročelja su najčešće oštećivani dijelovi spomenički vrijednih zgrada u Osijeku, a njihova je obnova otvoren problem zbog neusklađenosti interesa vlasnika i investitora s konzervatorskim zahtjevima. Privatni vlasnici, odnosno fizičke osobe, uglavnom ih ne obnavljaju zbog visokih troškova na koje utječu konzervatorski uvjeti koji ne dopuštaju parcijalne zahvate, nego traže istražne radove i cjelovitu sanaciju.

6 Osijek, zgrada Hrvatskoga narodnog kazališta (foto: K. Lendić, veljača 1998)

Osijek, the building of the Croatian National Theatre (photo: K. Lendić)

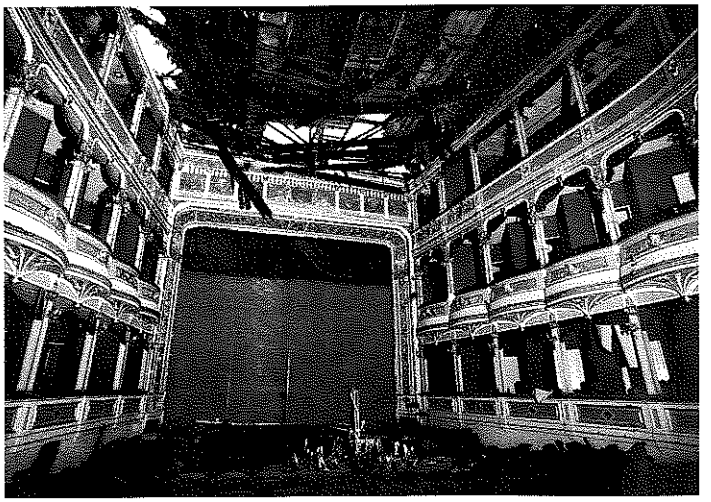

7 Osijek, zgrada HNK, oštećeno gledalište (foto: M. Topić, studeni 1991)

Osijek, the building of the Croatian National Theatre, damage to the auditorium (photo: M. Topić, November 1991)

Obnova pročelja oštećenih u ratu često je problematična i tada kada su vlasnici zgrada, odnosno investitori, grad, županije, veća poduzeća i ustanove. Pritom dolazi do pritisaka na konzervatore da se ublaže uvjeti kako bi se smanjili troškovi. Investitori forsiraju jeftinija, ali manje kvalitetna rješenja, premda su ona u konačnici skuplja zbog primjene neodgovarajućih materijala i kraćeg vijeka obavljenih zahvata. Ilustrativan primjer ove vrste jest secesijska zgrada *Glavne pošte* u Osijeku koja je obnovljena godine 1994. Prigodom izvođenja radova poštivani su samo konzervatorski uvjeti koji se odnose na kolorit, a promijenjeni su vrsta boje i žbuke. Sada su pročelja ponovno u lošemu stanju jer zbog primjene neodgovarajućih materijala dolazi do pucanja i osipanja žbuke i ljuštenja boje.

Uz Vukovar i Osijek, VINKOVCI su bili najžešće napadan grad u Slavoniji tijekom Domovinskog rata, što je uzrokovalo znatne štete na zaštićenoj urbanističkoj cjelini i na svim najvrednijim pojedinačnim spomenicima u gradu. Osim toga, dugo trajanje neposredne ratne opasnosti uzrokovalo je znatno kašnjenje obnove spomenika kulture, što je uvećalo sekundarne ratne štete. Mir je u Vinkovcima nastupio tek potpisivanjem »Erdutskog sporazuma« u studenome 1995, tako da pravi zamah i veći zahvati u obnovi spomenika počinju godine 1996.

Najteže oštećen spomenik u gradskoj jezgri jest parohijska crkva Svetoga Duha koja je potpuno uništena. Budući da je bila na smjeru gađanja dalekometnog topništva, ova je barokna građevina iz 1794. teško stradala već početkom rata. Crkva je većim dijelom srušena, a ostaci tornja mogli su se srušiti na vrlo prometnu Ulicu bana Jelačića pa su i oni uklonjeni. Dosad nisu pokrenute nikakve aktivnosti na eventualnoj faksimilskoj obnovi ove crkve.

Župna **crkva sv. Euzebija i Poliona** pretrpjela je znatna oštećenja po kojima je svrstana u 4. kategoriju oštećenja. Sagrađena je 1772. u baroknome stilu, a nalazi se na gradskome trgu u najužoj gradskoj jezgri. Tijekom granatiranja napose su stradali ulično pročelje i toranj na kojem je potpuno uništena lukovica (sl. 9). Upravo je taj konstrukcijski element bio najteža zadaća u obnovi crkve. Na temelju prijeratnih fotografija i starih razglednica, uz primjenu fotogrametrije i najsuvremenijih geodetskih pomagala, izrađen je projekt završetka tornja i lukovice koja je uspješno rekonstruirana. U cijelosti je zamijenjen pokrov i stavljen novi biber-crijep, a crkva je ponovno ožbukana i obojena, osim uličnoga pročelja koje će se urediti nakon dovršetka radova na tornju (sl. 10)

Znatna oštećenja krovišta i pročelja pretrpjele su i zgrade Gradskog muzeja i Galerije. Zgrada **Gradskog muzeja** podignuta je 1775. kao graničarska vojno-upravna zgrada, a do danas je sačuvala izvoran oblik tlocrta i dekorativno obrađena pročelja. Nakon smirivanja ratne opasnosti, korektno je obnovljeno krovište u kojem je uređen vrlo kvalitetan izložbeni prostor, te je smješten etnografski odjel s depoom i uredskim prostorijama.

Nasuprot tome, u sanaciji pročelja nastali su propusti u izvedbi dekorativnih profilacija i fasadnih ukrasa. Tako, primjerice, postoje veće razlike od ornamenta do ornamenta koji bi trebali biti istovjetni. Slični propusti u obnovi geometrijskih ukrasa pročelja učinjeni su i na zgradi Galerije.

S druge pak strane, obnova teško oštećene zgrade suda i javnoga pravobranilaštva, kojoj je izgorjelo cjelokupno krovište i katni dio, pokazuje kako se uz veće konstrukcijske zahvate mogu uspješno sanirati i detalji dekorativne plastike (sl. 11, 12).

Najznačajniji i najstariji arhitektonski spomenik u Vinkovcima, **crkva sv. Ilije**, prema lokalitetu na kojemu se nalazi, popularno zvana »Meraja«, razmjerno je dobro prošao u ratnim događanjima. To djelomično treba zahvaliti činjenici da je Meraja izvan zaštićene gradske cjeline, tj. izvan najužega gradskoga središta koje je najčešće bombardirano. Osim dvojih proboja na apsidi, ova gotička crkva iz XV/XVI. st. tek je krhotinama manje oštećena. Proboji su brzo zazidani opekom, a zamijenjeni su

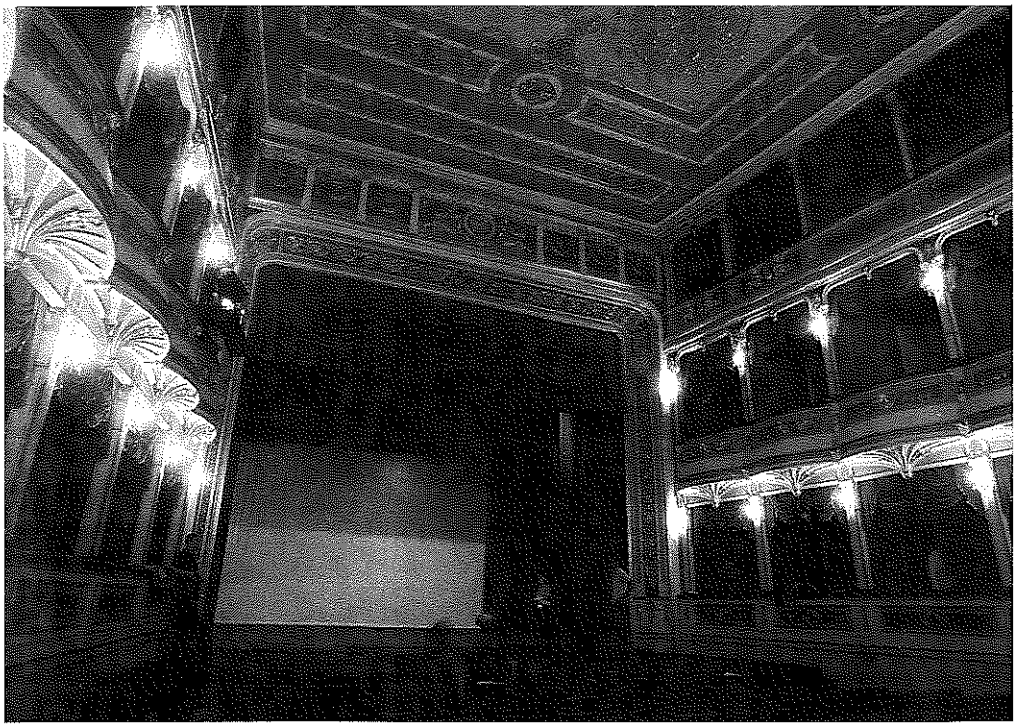

8 Osijek, zgrada HNK, obnovljeno gledalište (foto: K. Lendić, veljača 1998)

Osijek, the building of the Croatian National Theatre, the restored auditorium (photo: K. Lendić, February 1998)

i oštećeni dijelovi pokrova. Budući da se uz postojeću crkvu nalaze i temelji ranoromaničke crkvice, riječ je o vrlo važnom lokalitetu koji je ušao u cjelovit projekt obnove i revitalizacije.

Kao i u Osijeku, zbog nedostatka novčanih sredstava, obnova pročelja slabo napreduje i u Vinkovcima. Ipak je obnovljena većina zgrada na Trgu bana Šokčevića, dok se kao uspjeli primjeri obnove izvan gradskoga središta mogu navesti **vila Stanić** i preko rijeke Bosuta **vila Balling**, dva najreprezentativnija primjera građanske arhitekture između dvaju svjetskih ratova (sl. 13, 14).

Zbog potpuno različita pristupa obnovi ratom oštećenih spomenika kulture, značajna su još dva primjera iz vinkovačke okolice: crkve sv. Vendelina u Jarmini i crkve Sv. Duha u Nuštru.

Župna **crkva sv. Vendelina** opata u Jarmini sagrađena je 1846. u barokno-klasicističkome stilu, ali su kasnijim zahvatima na zvoniku i promjenom prozora godine 1883. naglašene barokne stilske osobine.

Tijekom Domovinskog rata crkva je više puta izravno pogođena i teško oštećena. Uništeni su gornji dio zvonika, krovište i svod (sl. 15, 16). Prema konzervatorskoj studiji i projektu T. Papića, d.i.a., godine 1993/94. pristupilo se faksimilskoj obnovi koju je u cijelosti financirao talijanski Caritas u iznosu od 2.000.000 DEM, a isti je donator financirao obnovu privatnih i javnih zgrada, te komunalnu infrastrukturu u Jarmini.

Župna **crkva Svetog Duha u Nuštru** sagrađena je sredinom 19. st. kao jednobrodna građevina s apsidom. I ona je teško oštećena višekratnim izravnim pogocima tako da su uništeni gornji dijelovi zvonika sa zvonima, krovište i stropna konstrukcija, a znatna su oštećenja bila i na pročeljima.

Tijekom planiranja obnove župnik je izrazio želju za proširenjem crkve, za što je uspio osigurati političku potporu, pa je usprkos nastojanju konzervatora da se crkva obnovi prema stanju prije ratnih stradanja, pod njihovim pritiskom odobreno produženje crkve za jedno stropno polje (crtež 1, 2), a obnova unutrašnjosti (zidovi, svodovi) izvedena je u betonu. Okolnost da je ovdje riječ o spomeniku niže kategorije može poslužiti kao izgovor, a nikako kao prihvatljivo načelo u obnovi spomenika lokalnoga značenja.

Važan je spomenik ovoga dijela Slavonije župna **crkva sv. Katarine u Nijemcima**. To je srednjovjekovna građevina koja je u tijeku stoljeća gubila svoj prvobitni gotički izgled, tako da je uoči Domovinskog rata predstavljala skup stilova. U tijeku rata i okupacije crkva je teško oštećena, a krovište se urušilo. Istražne radove, izradu dokumentacije i samu obnovu ovoga spomenika najvećim je dijelom financirala INA. Dosad su raščišćeni crkva i njezin okoliš, statički su sanirani zidovi, provedeni su istražni radovi i izrađen je projekt rekonstrukcije krovišta. U veljači 1998. dovršena je studija Instituta za povijest umjetnosti na temelju koje će se dovršiti projekt obnove.

Prema toj studiji, crkva će se obnoviti u baroknome stilu, ali će se prezentirati gotički detalji, u prvom redu prozori i kontrafori. Neposredno predstoji rekonstrukcija krovišta i lukovica zvonika, a zatim klesarski radovi na obnovi prozora i kontrafora, te drugi restauratorski zahvati.

Ratna razaranja najteže su pogodila rubne dijelove Slavonije, njezin istočni i zapadni kraj. Stoga se i u ovome pregledu treba osvrnuti na zapadni dio Slavonije, uz napomenu da je koncentracija spomenika ovdje ipak manja nego u istočnom dijelu.

Nedostatak konkrektnijih investicijskih planova i programa obnove ratom oštećenih spomenika kulture najdra-

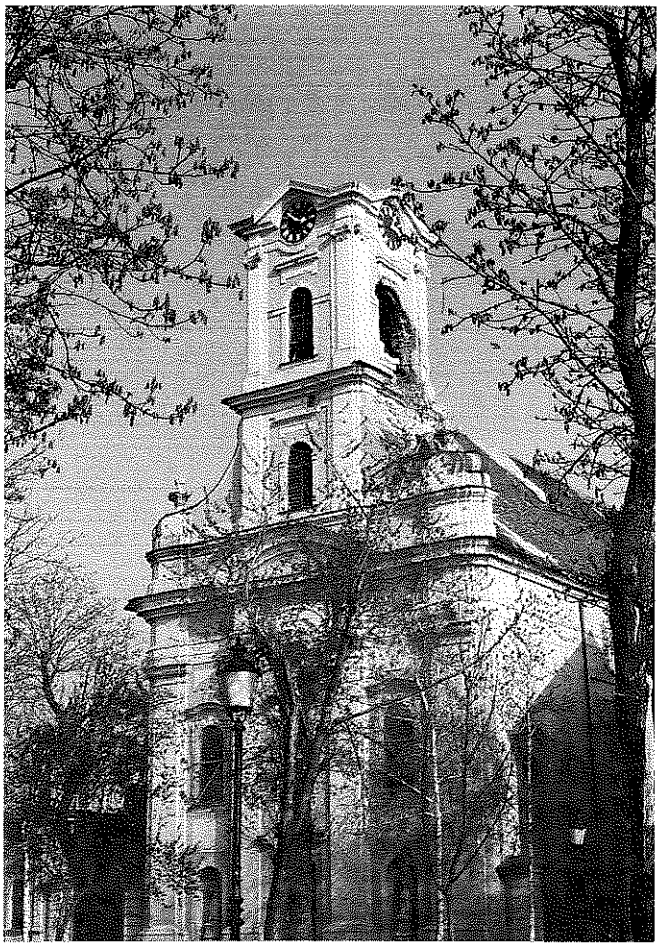

9 Vinkovci, župna crkva sv. Euzebija i Poliona, oštećenja tornja i krovišta (foto: Ljubica Gligorević, ožujak 1992)

Vinkovci, the parish church of St Eusebius and St Polion, the damage to the bell tower and the roof (photo: Ljubica Gligorević, March 1992)

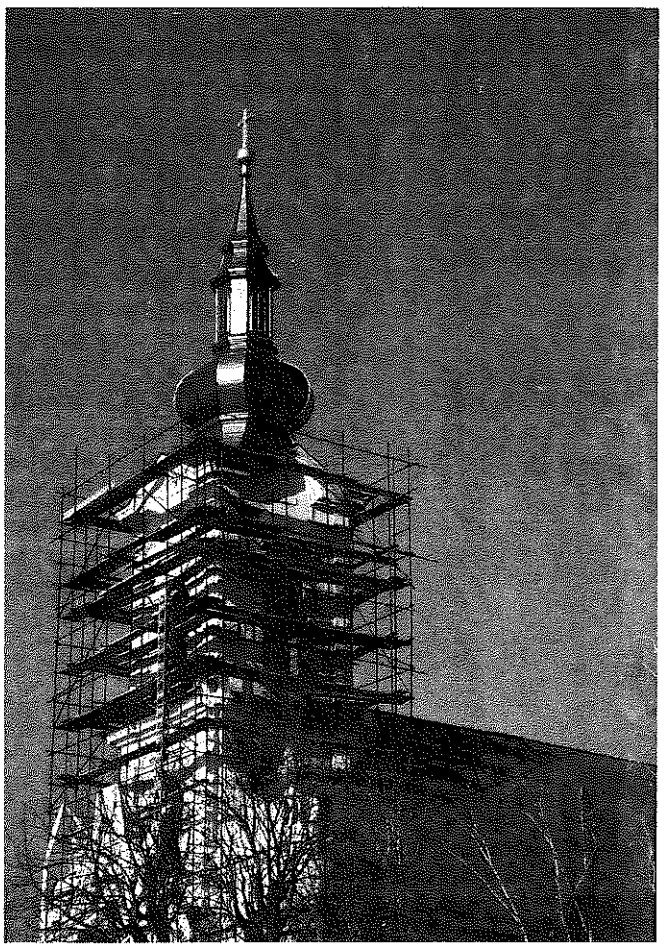

10 Vinkovci, župna crkva sv. Euzebija i Poliona, obnovljeni zvonik i krovište (foto: Rahela Pavašin)

Vinkovci, the parish church of St Eusebius and St Polion, the restored bell tower and roof (photo: Rahela Pavašin)

stičnije se odraziło na lječilištu u LIPIKU, u prvom redu na lječilišnom paviljonu, tzv. Kursalonu.

Kursalon je sagrađen potkraj 19. st. kao prizemnica s katom u središnjem dijelu, bogato razvedenim i ukrašenim pročeljima, te štuko-dekoracijom u unutrašnjosti. Riječ je o reprezentativnoj historicističkoj zgradi sagrađenoj u stilu koja je svoju izvornu ugostiteljsko-zabavnu namjenu zadržala sve do ovoga stradanja.

U napadima na Lipik Kursalon je granatiran različitim projektilima od kojih su neki uzrokovali požar, tako da je zgrada dijelom izgorjela, a dijelom se srušila. Potpuno je uništena krovna i stropna konstrukcija, a teško su oštećeni ili uništeni stolarija i unutrašnja dekoracija (sl. 17).

Budući da je ovaj lječilišni kompleks privukao veliku pozornost domaćih i stranih političara i uglednih ljudi iz javnoga života koji su obećali hitnu sanaciju Kursalona, nisu poduzimane odgovarajuće zaštitne mjere jer su se željeli izbjeći nepotrebni troškovi. No, obećane su investicije izostale pa su otkriveni zidovi i sačuvani ukrasni dijelovi nastavili propadati zbog djelovanja atmosferilija. Provizorna zaštita PVC-folijom izvedena je u dva navrata, 1993. i 1995, što nije imalo odgovarajući učinak. Do danas nisu provedene odgovarajuće mjere zaštite ovog spomenika, a stvarni početak obnove još nije na pomolu. Kursalon tako ostaje primjer nepravodobne i neprimjerene provedbe hitnih intervencija prevencije i zaštite, što je dovelo do sekundarnog uvećanja ionako velike ratne štete, u prvom redu na dekorativnim elementima. Godine 1995. Hrvatski je restauratorski zavod skinuo sve sačuvane ukrase i štukaturu, dokumentirao ih, restaurirao i pohranio u Uredu za zaštitu spomenika u Daruvaru.

Najviše je aktivnosti oko Kursalona bilo usmjereno na izradu dokumentacije, pri čemu je ostvarena i međunarodna suradnja. Načinjena je snimka postojećega stanja, koju su izradili diplomci Arhitektonskog fakulteta i stručnjaci Instituta za povijest arhitekture i konzervacije spomenika krakovske Politehnike pod vodstvom prof. Pavlickog. Isti tim Poljaka izradio je i tehničku ekspertizu. Institut građevinarstva Hrvatske načinio je ekspertizu o stanju i stabilnosti konstrukcije s ocjenom mogućnosti sanacije i prijedlogom mjera. Restauratorski zavod Hrvatske izradio je konzervatorsko-restauratorsku podlogu za obnovu dekorativnih elemenata u Kursalonu, a s poduzećem »Conex« iz Zagreba ugovoren je kompletan projekt obnove i rekonstrukcije zgrade.

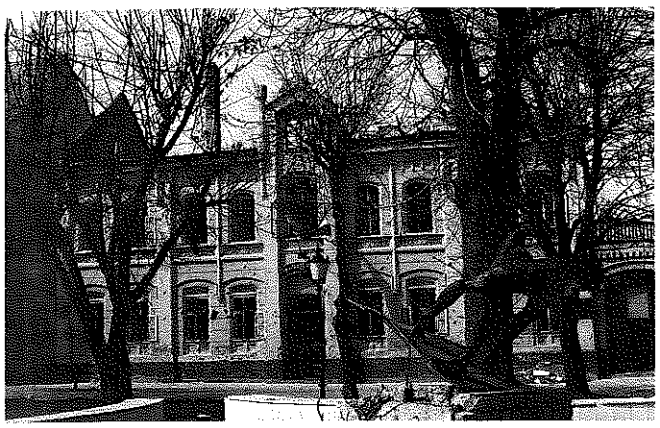

11 Vinkovci, zgrada općinskog suda i javnoga pravobranilaštva nakon ratnih oštećenja (Foto Lj. Gligorević, ožujak 1992)

Vinkovci, the building of the municipal court and ombudsman after damage sustained in the war (photo: Ljubica Gligorević, March 1992)

12 Vinkovci, zgrada općinskog suda i javnoga pravobranilaštva nakon obnove (foto: Žarko Španiček, veljača 1988)

Vinkovci, the building of the municipal court and ombudsman after restoration (photo: Žarko Španiček, February 1998)

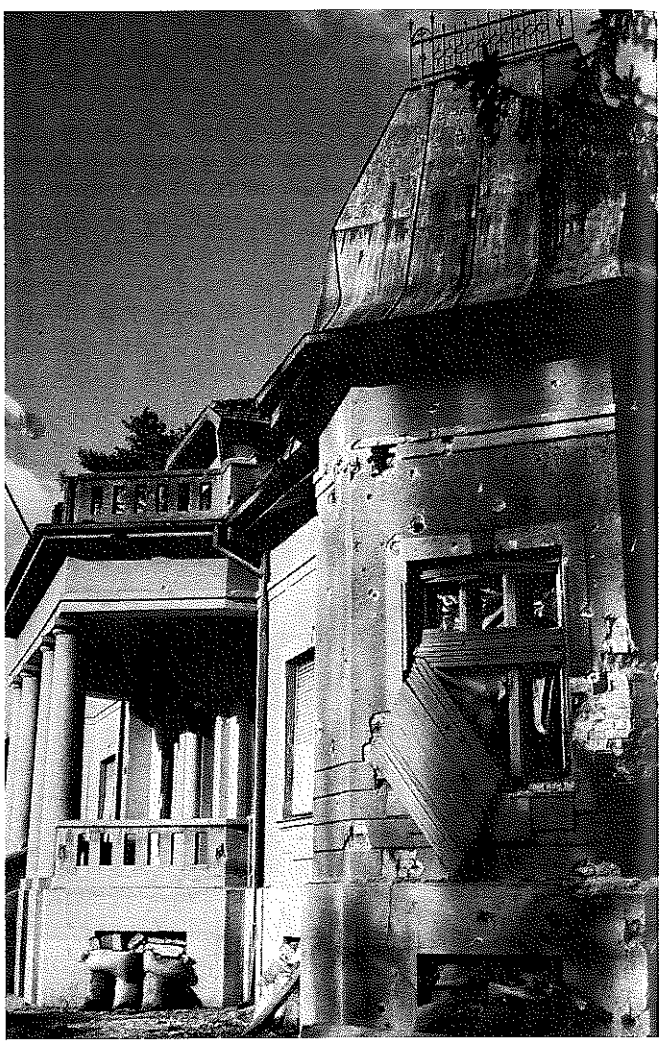

13 Vinkovci, vila Stanić (Zavod za zapošljavanje) nakon ratnih oštećenja (foto: R. Pavašin, ožujak 1992)

Vinkovci, the Stanić villa (Employment Bureau) after sustaining war damage (photo: R. Pavašin, March 1992)

Konkretna međunarodna pomoć u obnovi ratom oštećenoga spomenika ostvarena je i na zgradi **Malog dvora Janković** u PAKRACU gdje je UN-ov ured financirao obnovu mansardnoga krovišta u tijeku godine 1994. i 1995. (sl. 18, 19). Radovi na toj zgradi nekadašnjega vlastelinstva Janković obavljeni su prema projektu rađenom na osnovi konzervatorske dokumentacije i uz nadzor službe zaštite spomenika.

Još se jedna zgrada bivšega pakračkog zemljoposjeda počinje obnavljati. To je **Spahijski podrum**, središnja i najveća zgrada kompleksa Janković. Sagrađen je vjerojatno kao podrum za preradu grožđa i voća, te za smještaj vina i rakije. Služio je i kao skladište žita, a dijelom i kao upravna zgrada s kancelarijama (sl. 20). Gradnja je započela u prvoj polovici 18. st., a objekt je stalno dograđivan. Najveći je opseg dosegao već početkom 19. st., prateći uzlaznu liniju rasta i razvoja pakračkoga veleposjeda.

Spahijski podrum danas je jedina poznata vlastelinska gospodarska zgrada u Slavoniji sagrađena već početkom 18. stoljeća. Uz kulturno-povijesnu vrijednost, ističe se čvrstom gradnjom i posebnom arhitektonskom organizacijom specifičnoga utilitarnog objekta.

Zapušten još prije rata, dodatno je destabiliziran za topničkih napada na Pakrac. Najteže mu je oštećeno krovište koje je cijelo izgorjelo. U tijeku su radovi na rekonstrukciji krovišta, a predviđena je i sanacija cijele zgrade prema projektu Tona Papića koji je, uz prof. Božicu Valenčić, i autor konzervatorske studije. Sve radove financira Ministarstvo kulture Republike Hrvatske. Ostalo je neriješeno pitanje namjene ove zgrade, ali se očekuje da će se, dok se krovište sanira, i to riješiti.

Župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Pakracu kasnobarokna je građevina. Od njezine gradnje 1761. do 1991. nije bilo značajnijih promjena građevinske strukture, osim na sakristiji pa je do početka rata bila dobro sačuvana. Jedinstvena je u Slavoniji po koncepciji, geometrijski raščlanjenoj kompoziciji glavnoga pročelja, te po proporcijama postrance dograđenoga zvonika i izuzetno visokoj lukovici; crkva je i najznačajnija urbanistička dominanta Pakraca.

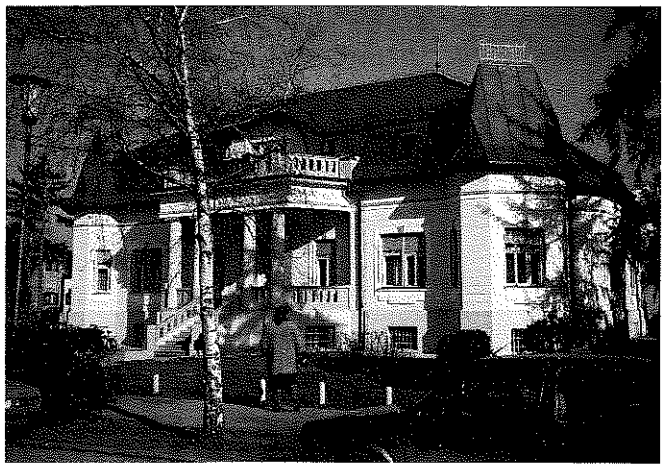

14 Vinkovci, vila Stanić nakon obnove (foto: R. Pavašin)

Vinkovci, the Stanić villa after restoration (photo: R. Pavašin)

15 Jarmina, župna crkva sv. Vendelina opata nakon razaranja

Jarmina, the parish church of St Vedelin the Abbot after destruction

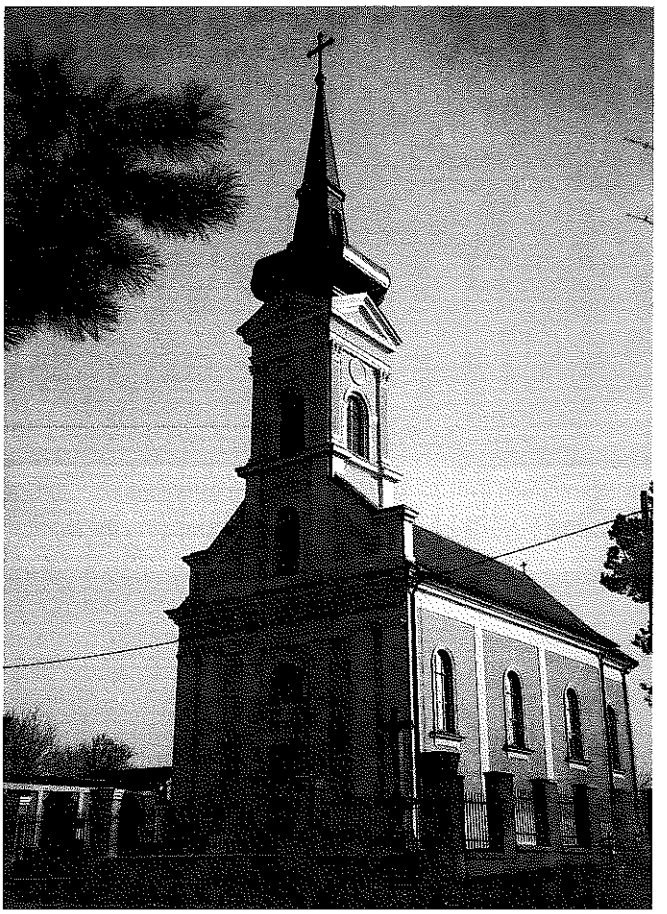

16 Jarmina, obnovljena župna crkva sv. Vendelina opata (foto: Ž. Španiček, veljača 1993)

Jarmina, the restored parish church of St Vedelin the Abbot (photo: Ž. Španiček, February 1993)

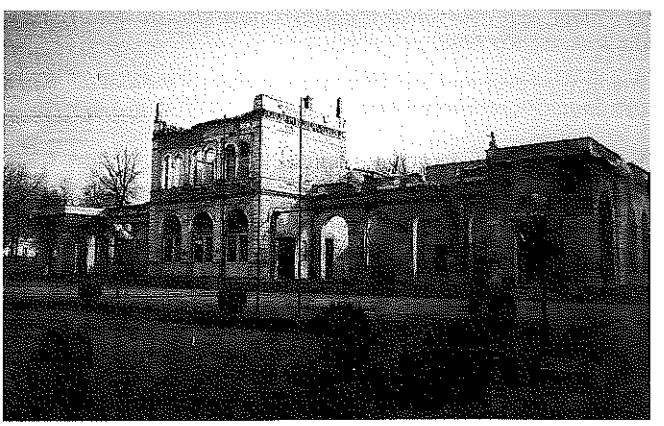

17 Lipik, Kursalon, sjeverno pročelje (foto: Vid Barac, ožujak 1995)

Lipik, Kursalon, the north façade (photo: Vid Barac, March 1995)

Nakon ratnih razaranja, crkva je svrstana u 5. kategoriju ratnih oštećenja. Crkveno krovište i završetak zvonika potpuno su uništeni (sl. 21). Najvredniji pokretni inventar iz crkve pravodobno je evakuiran. Izrađeni su konzervatorska studija i projekt faksimilske obnove čiji je autor dipl. inž. arh Tone Papić. Tijekom rekonstrukcije krovišta nadzorni inženjer samovoljno je odstupio od projekta i promijenio krovnu konstrukciju, nagib krovnih ploha i vrstu pokrova. Tako je, primjerce, u velikoj mjeri upotrijebljen bakreni lim tamo gdje je trebao doći cijep, što nije samo neprimjereno nego i znatno skuplje rješenje.

Dosad je u obnovu ove crkve uloženo oko 2.000.000,00 kn, a radovi su u tijeku. Uređuje se unutrašnjost i izvlače profilacije u žbuci, nad čime konzervatorska služba nastoji uspostaviti čvršći nadzor. Ipak, crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije ostaje primjer kako obnova spomenika može krenuti pogrešnim smjerom, čak i tamo gdje postoje potrebna konzervatorska i projektna dokumentacija i gd-

18 Pakrac, Mali dvor Janković nakon ratnih oštećenja

Pakrac, Mali dvor Janković after sustaining damage in the war

20 Pakrac, Spahijski podrum, stanje godine 1953.

Pakrac, the Spahija cellar in 1953

19 Pakrac, Mali dvor Janković nakon obnove krovišta (foto: Lidija Španiček, veljača 1998)

Pakrac, Mali dvor Janković after the restoration of the roof (photo: Lidija Španiček, February 1998)

21 Pakrac, župna crkva Uznesenja B. D. Marije nakon ratnih razaranja

Pakrac, the parish church of the Ascension of the Blessed Virgin Mary after sustaining damage in the war

je je osiguran konzervatorski nadzor. Među ostalim, to otvara pitanje utjecaja, ugleda i društvene relevantnosti službe zaštite spomenika kulture.

Grobljanska kapela **sv. Andrije apostola u Brezinama** kraj Pakraca bila je poseban problem u određivanju konzervatorskoga pristupa obnovi. Ta je drvena crkvica od hrastovih platica sagrađena nešto prije 1769, ali su joj u 19. st. dodani sakristija i trijem. Jedna je od dviju posljednjih drvenih kapela u Slavoniji i danas je rijedak primjer nekad brojne graditeljske vrste, osobito karakteristične za Slavoniju 18. stoljeća.

Zapuštena i dotrajala još prije rata, tijekom agresije dvaput je izravno pogođena, u apsidu i krovište, i teško oštećena (sl. 22).

Osnovna dvojba koju je trebalo razriješiti jest pitanje pristupa: sanirati postojeću građevnu strukturu uz maksimalno održanje postojećih materijala i konstrukcija, ili rušiti zgradu i graditi je novim materijalom. Nakon razmatranja svih prednosti i nedostataka obaju pristupa, stručni tim (Zoran Fumić, dip. inž. arh. i Žarko Španiček, etnolog) odlučio se za uklanjanje ostataka postoje-

će kapele, te za gradnju nove drvene crkvice autentičnim materijalom uz najveće poštivanje dimenzija te svih konstrukcijskih i oblikovnih detalja i tehnika obrade. Ocijenjeno je kako je autentičnost spomenika već narušena prijašnjim intervencijama koje su obavljene mimo konzervatorske službe, te da su razmjeri ratne štete i stupanj dotrajalosti materijala inkompatibilni s parcijalnim zahvatima. Najvažniji razlog takvome pristupu bio je u činjenici da su se u tradicijskome graditeljstvu dotrajale drvene građevine češće zamjenjivale novima nego što su se popravljale.Tako je kanonski vizitator godine 1763. zabilježio da je kapela sv. Andrije apostola u Brezinama u lošemu stanju pa je zaprijetio interdiktom. Sljedeći vizitator iz 1769. već opisuje novu, sadašnju kapelu, dok je stara napuštena.

Radovi su na obnovi ovoga spomenika u tijeku, a financira ih Ministarstvo kuklture. Dovršenje se predviđa tijekom 1998.

Tvrđava u SLAVONSKOM BRODU, jedan od najznačajnijih spomenika kulture u Slavoniji, pretrpjela je manja ratna oštećenja. Važniji dijelovi tvrđave koji su izravno

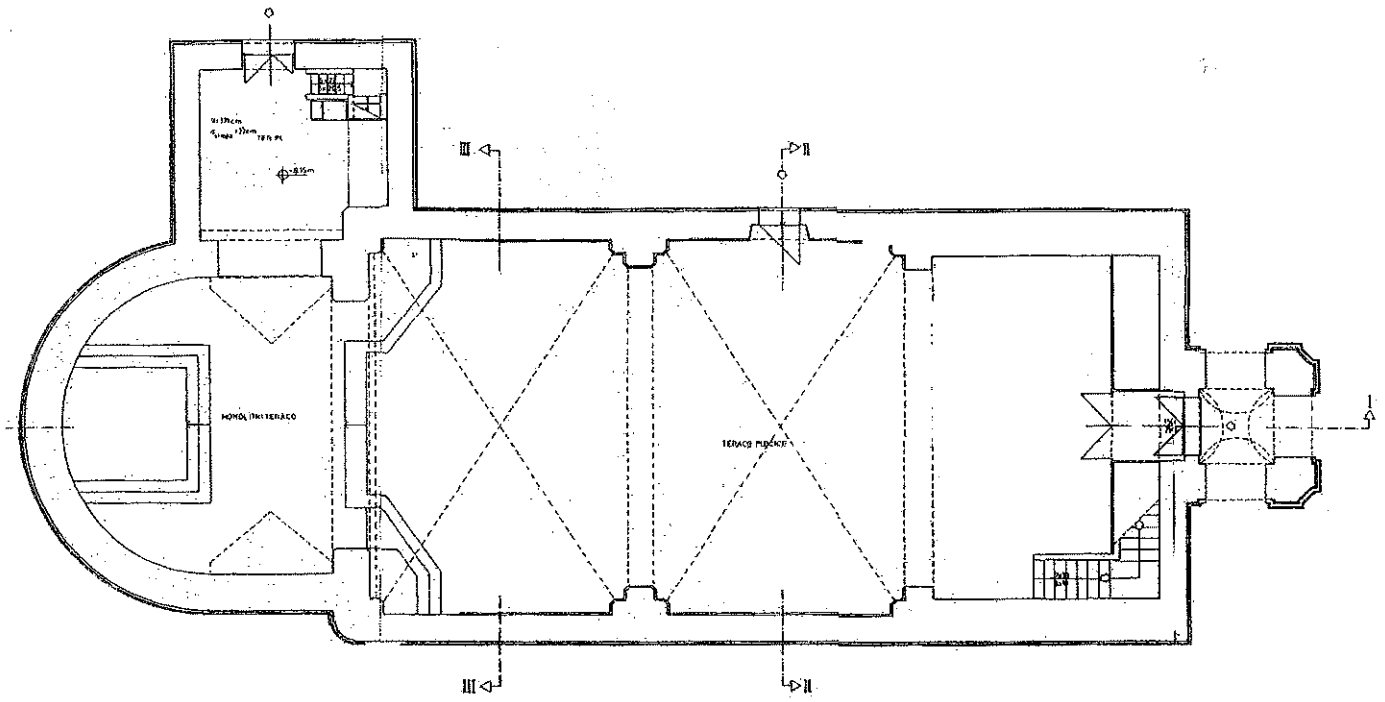

Crtež 1: Nuštar, župna crkva Sv. Duha prije obnove

Illustration 1: Nuštar, the parish church of The Holy Ghost before restoration

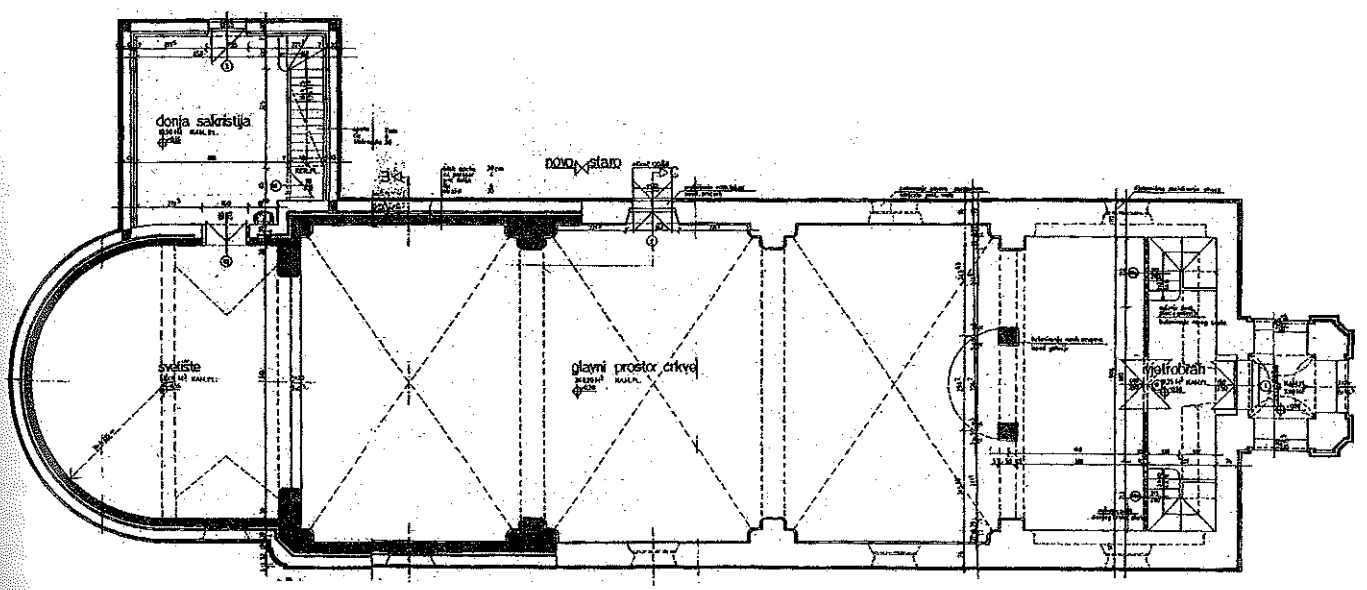

Crtež 2: Nuštar, župna crkva Sv. Duha nakon obnove (prema projektu mr. D. Stepinca)

Illustration 2: Nuštar, the parish church of The Holy Ghost after restoration (after the project by D- Stepinac)

22 Brežine, drvena kapela sv. Andrije apostola (foto: Rudolf Bartolović, 1992)

Brezine, the wooden chapel of St Andrew the Apostle (photo: Rudolf Bartolović 1992)

pogođeni i oštećeni jesu časnički paviljon, utvrda Hornwerk i središnje tvrđavno zdanje – kavalir. No, ovaj izvanredan primjer vojnokrajiške fortifikacijske arhitekture iz 18. st. sustavno je devastiran kroz duže razdoblje, a napose u posljednjih 50 godina, kada se njime koristila JNA, pa je i prije 1991. bio krajnje zapušten i devastiran.

Gradsko je poglavarstvo neposredno nakon ratnih sukoba i iseljenja vojske (godine 1993) poduzelo preventivne mjere na zaštiti objekata od daljnjega propadanja (improvizirani krov na Slavonskoj vojarni i dr.), a započeta su i razminiravanja i raščišćavanja tvrđavskog područja. Te je iste godine Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine, na osnovi postojeće dokumentacije, izradila okvirni program aktivnosti na dovršenju potrebne dokumentacije i uređenju tvrđavskoga kompleksa s razrađenim fazama rada. Godine 1994. s Poglavarstvom je utvrđen prioritet radova, te su, napose uz stručne upute hortikulturnoga stručnjaka konzervatora, započela raščišćavanja tvrđave i njezina okoliša. Godine 1996. projekt obnove i revitalizacije tvrđave Poglavarstvo je povjerilo projektnom birou SAM N.P.P. d.o.o. iz Zagreba, a koordinaciju istraživanja i obnove Institutu za povijest umjetnosti. Ratne štete saniraju se u sklopu revitalizacijskoga programa. Godine 1997. dovršena je obnova Slavonske vojarne koja je adaptirana za klasičnu gimnaziju.

Zaključak

Sažimajući iskustva i rezultate u obnovi ratom oštećenih spomenika kulture u Slavoniji može se konstatirati da je konzervatorski pristup korektnije i dosljednije definiran tamo gdje je Ministarstvo kulture financiralo izradu dokumentacije. Radovi izvedeni pod konzervatorskim nadzorom također su uglavnom primjereni spomeničkim značajkama pojedinih građevina. Ipak, kako se može vidjeti, ima izuzetaka koji su izmakli utjecaju i nadzoru konzervatorske službe, a primjeri su za to župna crkva Svetog Duha u Nuštru i crkva Uznesenja BDM u Pakracu.

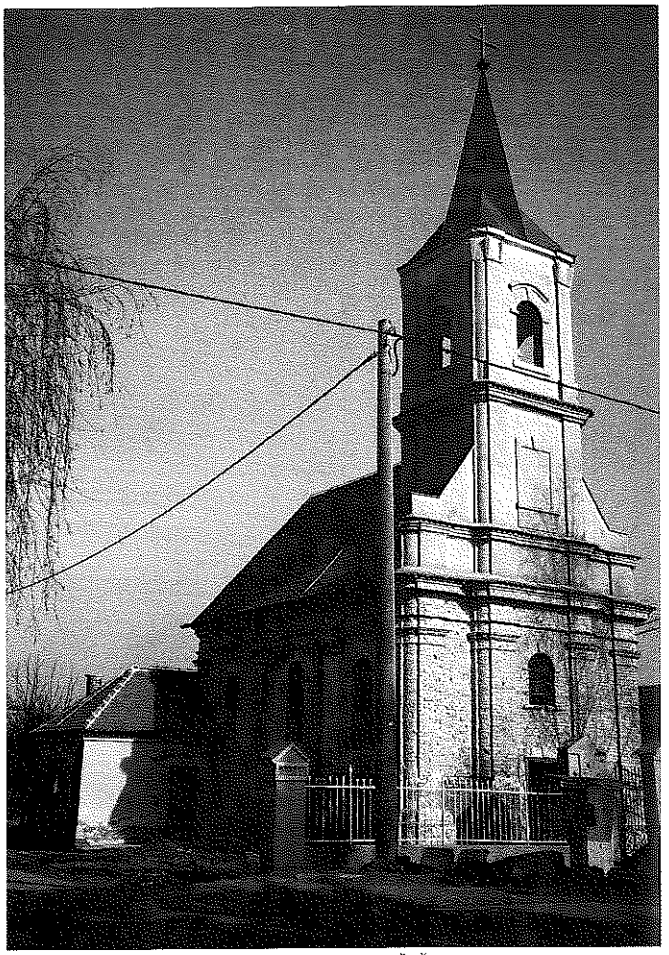

23 Apševci, obnova crkve u tijeku (foto: Ž. Španiček, veljača 1998)

Apševci, the reconstruction of the church (photo: Ž. Španiček, February 1998)

Nedostatak čvršće suradnje i koordinacije između Ministarstva obnove i razvitka i Ministarstva kulture, odnosno Uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine pokazalo se otvorenim problemom u obnovi arhitektonskog naslijeđa. Tako je Ministarstvo obnove i razvitka preuzelo obnovu crkava u Podgrađu i Apševcima u istočnoj Slavoniji bez odgovarajućih konzervatorskih podloga i suradnje sa službom zaštite spomenika kulture. Obnova prema programskim skicama, tzv. uputama, koja se izvodi, kao i obnova bilo koje druge oštećene kuće u selu ne daje mnogo nade u konzervatorski uspješnu sanaciju ovih spomeničkih crkava. To je već potvrđeno na primjeru crkve u Apševcima, gdje je, umjesto srušene lukovice, izvedena potpuno proizvoljno oblikovana kapa zvonika (sl. 23).

Među glavnim problemima u obnovi ističu se nedostatak novca i nedovoljan broj konzervatorskih ili drugih kompetentnih stručnjaka za izradu temeljite dokumentacije, te manjak restauratora obrtničkog tipa. Premda se u obnovu spomeničke baštine na području Slavonije ulažu znatna sredstva (samo je u tijeku 1997. Ministarstvo kulture izdvojilo 12.440,131 kn), razmjeri su ratnih šteta i potrebe sanacije iznad mogućnosti države, privatnih vlasnika i drugih investitora. Od stručnih kadrova

osobito nedostaju oni koji mogu kvalitetno izvesti radove tradicijskim materijalima, pa stoga izvedba stare žbuke, štukatura, obnova i postavljanje arhitektonske plastike, zahtjevnije profilacije, kovane ograde, stubišta, profilirane limarije, ukrasnih završetaka na krovovima i dr., postaju nerješiv problem, koji se onda, u pravilu, zaobilazi. Riječ je dakle, o nedostatku tradicionalnih obrtničkih vještina nužnih pri izvođenju građevinskih radova, za što današnji obrtnici uglavnom nisu osposobljeni.

Nedostatak strategije obnove i konkretnijih planova s razrađenim kriterijima i prioritetima stvorio je raskorak između želja i stvarnih mogućnosti obnove, što se najdrastičnije odrazilo na primjeru Kursalona u Lipiku, gdje je pogrešna procjena o početku obnove odgodila primjenu preventivnih zaštitnih mjera i povećala sekundarna oštećenja atmosferilijama. S druge strane, neizvjesno je kada bi i kako počela obnova ratom oštećenih spomenika da se uvijek čekalo na donošenje planova i programa, osobito imajući u vidu sporost državnih ustanova.

Razmjeri ratnih šteta na pojedinim spomenicima pitanje njihove obnove ostavili su posve neriješenim. To u prvom redu vrijedi za **župnu crkvu Blažene Djevice Marije** u Voćinu. Ta srednjovjekovna gotička građevina za srpske je okupacije pretvorena u skladište streljiva i pri povlačenju razorena. Ruševine su raščišćene i razminirane od mnoštva neeksplodiranih naprava. Klesanci su sakupljeni, obilježeni, deponirani i zaštićeni nadstrešnicom pored crkve. To su uglavnom veći fragmenti: sedilije, kontrafori, vijenci, portali, doprozornici, tako da ima elemenata za rekonstrukciju, a manji bi dio trebalo doklesati prema sačuvanim uzorcima i dokumentaciji. Razmišlja se o rekonstrukciji u izvornu obliku iz prijeturskog razdoblja sa svodom koji je uništen još za Drugoga svjetskog rata, ali još nije donesena odluka o obnovi ni o konzervatorskome pristupu. Pritom je stav službe zaštite spomenika jasan: crkvu treba rekonstruirati u obliku što bližemu izvornomu stanju, ali se čeka na odluku crkvenih vlasti.

Neizvjesna je daljnja sudbina pravoslavnih sakralnih spomenika u Slavoniji, budući da su najvećim dijelom napušteni još od 1991. Tako je obnovljena **crkva Vavedenja Bogorodice** u sklopu manastira Pakra u zapadnoj Slavoniji. Obnovljeni su krovište i ulazna vrata na crkvi. Dijelovi vrijednog ikonostasa na restauraciji su u Zagrebu, a ostali su evidentirani i deponirani u crkvi zajedno s ikonama.

Iz svega navedenog vidljivo je kako je obnova ratom oštećenih spomenika kulture u Slavoniji bila složen mozaik uspjelih rješenja i propusta, inventivnih konzervatorskih ostvarenja i pogrešnih pristupa, brzopletih zahvata i osmišljenih izvedbi. Tek kada obnova oštećene spomeničke baštine bude privedena kraju, dosege i rezultate ovoga procesa, zbog razmjera, izazova i problema koji su morali biti riješeni, moći će se temeljitije ocijeniti.

(Napomena: Ovaj je izvještaj sastavljen na temelju objavljenih i neobjavljenih podataka, te osobnih iskustava stručnjaka neposredno angažiranih u obnovi spomeničke baštine Slavonije: prof. Zvonka Bojčića, dip. inž. arh. Ivane Buzine, dipl. inž. arh. Damira Filipovića, dipl. inž. arh. Zorana Fumića, dipl. inž arh. Tone Papića, dipl, inž. građ. Zdenke Predrijevac, prof. Ljiljane Šarlah, prof. Zlatka Uzelca i prof. Božice Valenčić.)

SUMMARY

The restorstion of damaged cultural monuments in Slavonia

The report contains a review of individual monuments and the work that was done to them, chosen according to the criterion of their value as monuments and the diversity of the approaches to conservation and construction work.

In some cases the restoration of damaged cultural monuments began as early as in 1992, when damage was still being done, but gained in momentum in the following years. Two basic features characterise the general context in which restoration of cultural monuments damaged in the war is being carried out. First, there is no clear strategy or developed programmes for reconstruction and defined priorities on the state level; rather the principle of urgency of interventions was adopted so that the restoration of damaged buildings was undertaken in line with the value of the buildings as monuments on the basis of available financial resources.

Secondly, there is no single and defined approach to conservation, not even with respect to the same type of monument, for example religious monuments. Every monument is being approached individually as a specific work and its restoration is organised according to the logic of its construction and style, as well as according to the extent of the damage. The approaches to conservation are defined by individual professionals on the basis of personal judgements and without a firm stronghold in principles that should have been defined by the profession as a whole.

This situation has resulted in a variety of the executed work and implemented programmes that have succes-

sful solutions and failures, thought out conservation solutions and misconceived approaches.

Along with a lack of a closer co-operation between the Ministry of Development and Reconstruction and the Ministry of Culture, namely the Administration for the Protection of the Cultural Heritage, insufficient financial resources, a lack of experienced conservation staff and craftsmen restorers, the main problem in the restoration of the cultural heritage damaged in the war is the lack of a strategy of restoration and concrete plans with defined criteria, priorities and conservation approaches.

Although the urgency of work in some cases did not allow us to wait for the completion of plans and programmes, we should have at least tried to set up a balance between the urgent measures based on the specific circumstances of a particular monument and the individual estimates of experts or expert teams, as well as the strategic approach defined on the level of the conservation profession for the whole state.

Žarko Španiček

Obnova ratom oštećenoga tradicijskoga graditeljstva u istočnoj Hrvatskoj

Pregledni rad

Dosadašnja obnova tradicijskoga graditeljstva na području tzv. »Srijemskoga trokuta« u istočnoj Hrvatskoj pokazuje kako se početni pozitivni rezultati u obnovi temeljnih spomeničkih vrijednosti gube zbog nedovoljnog uvažavanja konzervatorskih uvjeta, prekasnog uključivanja službe zaštite spomenika kulture, te nedovoljne suradnje između Ministarstva razvitka i obnove i Uprave za zaštitu kulturne baštine.

Očuvanje, zaštita i obnova tradicijskoga graditeljstva već je desetljećima poseban problem u konzervatorskoj struci[1]. Iako je riječ o najbrojnijoj, najrašireniioj i najizvornijoj graditeljskoj baštini, ona je najslabije zaštićena i najizloženija propadanju i nestajanju. Tome je više uzroka, ali je najveći to što je postojeći sustav zaštite spomeničke baštine[2] omogućavao da se neka zgrada dokumentira i službeno proglasi spomenikom kulture, ali joj nije osiguravao odgovarajuću novčanu potporu države u stvarnoj fizičkoj zaštiti. Spomenici tradicijskoga graditeljstva koji su izraz lokalnoga graditeljskog umijeća i naslijeđa, malokad su se mogli naći u najvišim spomeničkim kategorijama, onima nacionalnog ili međunarodnog značenja, pa se za njihovo očuvanje nije skrbila država. Tako je nastao svojevrstan zaštitarski paradoks: država je svojim administrativnim aktom nešto proglasila spomenikom kulture, dakle kulturnim dobrom općega značenja, ali je brigu o tom dobru prepustila pojedincu, tj. vlasniku. Rezultat je toga da su vlasnici, u pravilu zainteresirani za suvremenu stambenu gradnju, a ne za očuvanje graditeljske starine, odustali od ulaganja i održavanja, što je dovelo do propadanja najvrednijeg i najbrojnijeg fonda tradicijskih stambenih i gospodarskih zgrada.

Domovinski rat 1991–1995. ubrzao je proces daljnjega propadanja pučkoga graditeljstva. Pritom se može zapaziti da su izravne štete znatno manje u selima koja su bila na udaru ratnih djelovanja, pa čak izložena čestim bombardiranjima, nego u naseljima koja su bila okupirana i iz kojih je prognano nesrpsko stanovništvo. To se najbolje može uočiti usporede li se, primjerice, naselje Voćin u središnjoj Slavoniji i Nuštar kraj Vinkovaca. Premda je Nuštar u tijeku 1991. i 1992. bio gotovo svakodnevno teško granatiran, neprijateljska ga vojska nije osvojila pa se u naselju sačuvao određen broj tradicijskih građevina bez većih ratnih oštećenja. Najčešći su, dakle, uzroci ratnih šteta na pučkoj arhitekturi ovoga područja pljačka i višegodišnje napuštanje kuća, a ne izravna ratna razaranja.

Zbog toga su nastale velike štete u selima središnje i zapadne Slavonije u kojima je živjelo većinsko srpsko stanovništvo i koje ih je napustilo 1991.

Sustavna i intenzivna obnova seoskih naselja započela je u Slavoniji neposredno nakon vojne akcije »Bljesak« u svibnju 1995, kojom su oslobođena zapadna područja ovoga dijela Hrvatske. Stoga je obnova najprije započela na tom području i tekla je naglo, bez sudjelovanja službe zaštite spomenika kulture, što je rezultiralo jednoobraznim tipskim rješenjima, bez povezanosti s graditeljskom tradicijom, za što su primjer naselja Gornji Bogićevci, Novi Varoš i Dragalić u novogradiškome kraju.

Godinu dana poslije obnova je započela i u nekoliko sela istočne Hrvatske iz Vukovarsko-srijemske županije, iz područja za koje se u novije vrijeme, ne baš opravdano, uvriježio naziv hrvatsko Podunavlje. Služba zaštite spomenika kulture ovdje se uspjela uključiti u obnovu, premda sa zakašnjenjem i u ograničenoj mjeri, što je znakovito za spoznavanje odnosa prema graditeljskoj baštini, tj. mjesta i zastupljenosti tradicijskoga graditeljstva u ukupnoj obnovi naselja.

Sela Lipovac, Apševci, Podgrađe, Nijemci, Donje Novo Selo i Cerić, o kojima je ponajprije ovdje riječ, imala su do domovniskog rata razmjerno brojan, dobro sačuvan i tipološki raznovrstan fond tradicijskih stambenih i gospodarskih zgrada. Paradoksalna je činjenica da su ratne štete, koje su ubrzale propadanje tradicijske arhitekture, ujedno otvorile nove mogućnosti za njezinu obnovu. Proglasivši financiranje obnove naselja i povratak prognanika u svoje kuće jednim od strateških ciljeva, država se prvi put pojavila u ulozi investitora u obnovi seoskoga graditeljstva (i onoga sa spomeničkim vrijednostima), a ne samo u administrativnoj ulozi određivanja, propisivanja i zabranjivanja, na što se najčešće svodila uloga njezinih stručnih službi. To je stvorilo priliku da se napokon prevlada spomenuti zaštitarski paradoks i da nakon službenih dokumenata o spomeničkoj vrijednosti uslijedi i novčana potpora države u zaštiti tih vrijednosti. U kratkome prikazu toka obnove u nevedenim selima pokušat ću pokazati kako je ta prilika iskorištena.

[1] Jedan radikalniji pristup mogao bi postaviti pitanje koliko je to uopće problem konzervatorske struke, a koliko tek nekolicine pojedinaca koji se bave ovom spomeničkom baštinom.

[2] U sklopu spomenutoga »radikalnog pristupa« moglo bi se postaviti pitanje postoji li u nas uopće sustav zaštite spomenika kulture ili tek skup pojedinih konzervatorskih mjera koje jedva dotiču ovu problematiku.

1 Lipovac, primjer uspješno obnovljene kuće bez konzervatorskih uvjeta

Lipovac, an example of a successfully restored house without prior conditions given by conservation professionals

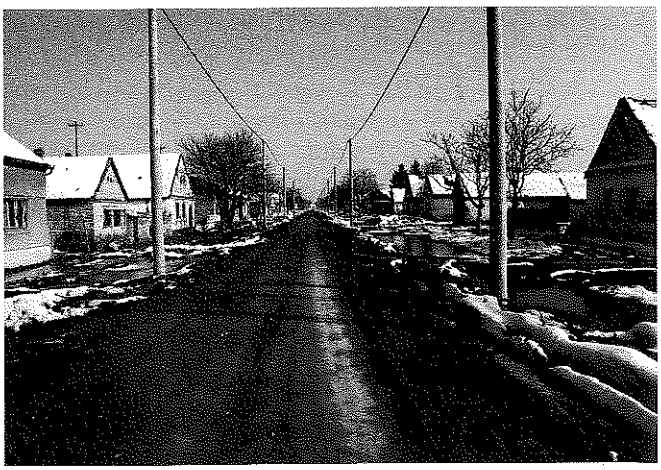

2 Podgrađe, električni stupovi u gustom rasporedu narušavaju autentičan izgled snaselja

Podgrađe, the dense pattern of electric power poles disrupts the authentic view of the village

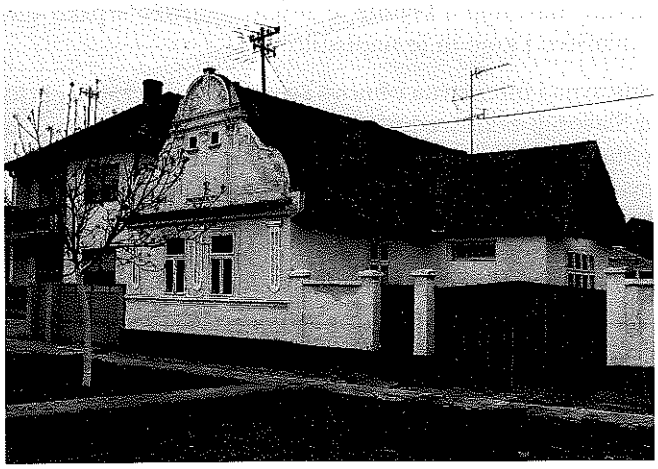

3 Lipovac, tradicijska kuća snimljena u travnju 1991.

Lipovac, a traditional house, April 1991

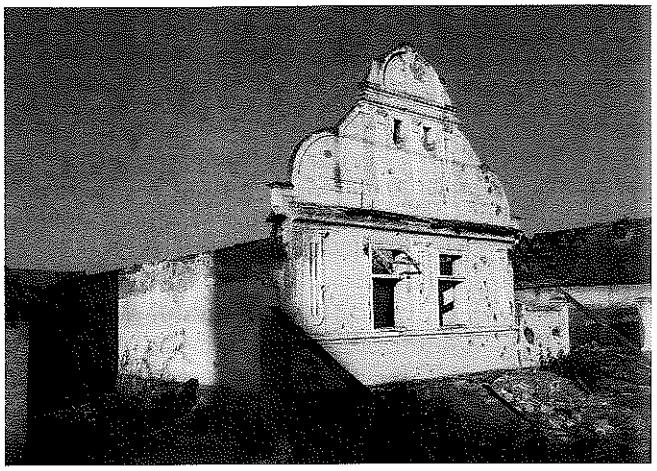

3a Lipovac, ista zgrada nakon ratnih razaranja, snimljena 1996.

Lipovac, the same house after destruction in the war, 1996

3b Lipovac, obnovljena zgrada, siječanj 1997.

Lipovac, the restored house, January 1997

Obnova je najprije započela u Lipovcu u tijeku 1996, a prvo je službeno konzervatorsko razgledanje ovoga terena obavljeno tek u studenome iste godine. Početak obnove naselja bez sudjelovanja službe zaštite spomenika kulture, pa čak i bez iscrpnijeg uvida u spomeničke vrijednosti i ratne štete na tradicijskim zgradama, nije, s konzervatorskoga stajališta, obećavao njezin povoljan tok. Naknadno uključivanje zaštitarskih zahtjeva i njihovu provedbu otežavala je i okolnost da nije bilo nikakvih planova i utvrđenih prioriteta u obnovi graditeljske baštine, ni dogovora između Ministarstva obnove i razvitka i tadašnje Državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine. Sve je prepušteno nadležnomu konzervatorskom odjelu i pojedincu zaduženom za tradicijsko graditeljstvo.

Unatoč tome, prvi su nalazi na terenu bili bolji od očekivanih. Kod samih projektanata i nadležnih konzaltinga spontano se pojavilo nastojanje da se očuvaju baštinjeni graditeljski oblici. Najbolji je primjer za to kuća u Lipovcu, Braće Radića 31 (sl. 1). Tu se pazilo čak i na detalje, tako da su na uličnome pročelju opekom izvedene autentične dekorativne profilacije. Nepostojanje dosljednoga konzervatorskog pristupa ipak se brzo očitovalo, pa su na ulično pročelje, umjesto karakterističnih dvokrilnih, ugrađeni neprimjereni tipski prozori.

U već započetu obnovu Konzervatorski se odjel iz Osijeka nastojao uključiti što hitnije. Stoga su već početkom prosinca 1996. donesena preventivna rješenja o zaštiti ru-

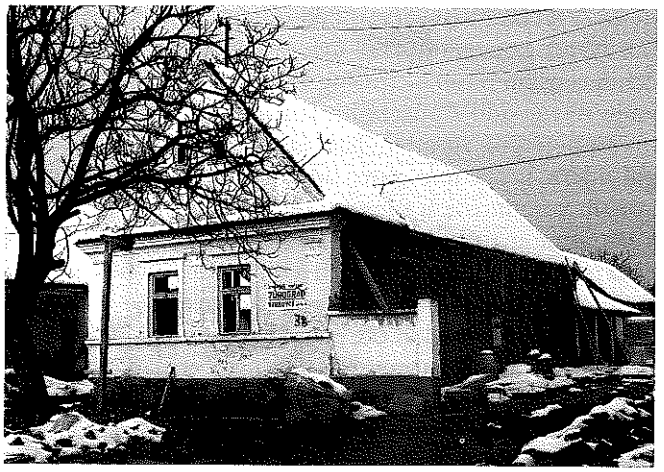

4 Lipovac, obnova tradicijske kuće u tijeku, siječanj 1997.

Lipovac, the restoration of a traditional house, January 1997

4a Lipovac, ista zgrada nakon dovršene obnove, srpanj 1997.

Lipovac, the same house after restoration, July 1997

5 Cerić, tradicijska kuća s tlocrtom »u ključ«, ožujak 1997.

Cerić, a traditional house with a »key« ground plan, March 1997

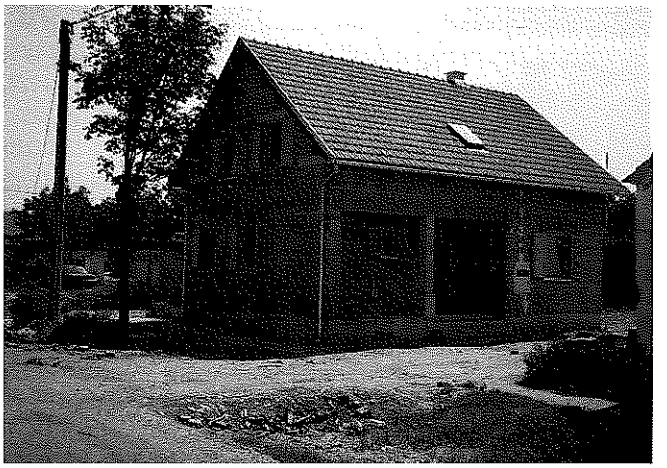

5a Cerić, kuća sagrađena na istomu mjestu suprotno konzervatorskim uvjetima, srpanj 1997.

Cerić, a house built at the same location contrary to terms set out by conservation professionals, July 1997

6 Nijemci, mala kuća s tlocrtom »u ključ«, siječanj 1997.

Nijemci, a small house with a »key« ground plan, January 1997

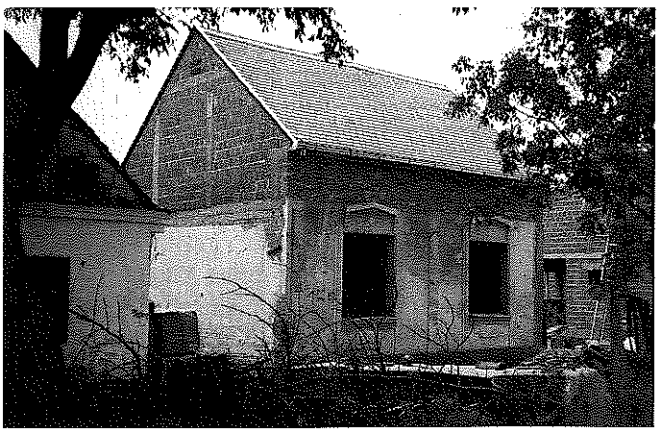

6a Nijemci, ista kuća u srpnju 1997. Za dovršenje obnove nedostaju izvantipski prozori koji nisu isporučeni do veljače 1998.

Nijemci, the same house in July of 1997. The restoration cannot be completed without custom-size windows that have not been delivered by February of 1998.

ralnih cjelina u Lipovcu, Apševcima, Podgrađu i Nijemcima, a početkom 1997. i u Donjem Novom Selu. Rješenjima su priložene i opće, kratke konzervatorske smjernice za obnovu pojedinih stambenih zgrada[3]. Odmah je bilo jasno da zbog brzine radova u naseljima nema vremena

[3] U Lipovcu su konzervatorski uvjeti propisani za 20 kuća, u Apševcima za 5, u Podgradu za 17, u tada dostupnom dijelu Nijemaca za 13, u Donjem Novom Selu za 15 kuća. Pri odabiru zgrada nastojalo se obuhvatiti sve karakteristične tipove i oblike, i to u takvom broju koji će, s jedne strane omogućiti prepoznatljivost naselja, a, s druge, neće biti zapreka za brzu i učinkovitu obnovu.

7 Nijemci, primjer uspješno projektirane tipske kuće za samca, siječanj 1998.

Nijemci, an example of a successfully designed standard bachelor house, January 1998

8 Donje Novo Selo, nepoštivanje gradnje na građevnom pravcu, siječanj 1998.

Donje Novo Selo, the disregard for construction along the set line, January 1998

za izradbu detaljnije konzervatorske dokumentacije kakvu bi obnova tradicijskoga graditeljstva zahtijevala, a procijenjeno je da izgledc za ostvarenje imaju samo najosnovniji konzervatorski uvjeti usmjereni na očuvanje općeg izgleda spomenika. Kod teško oštećenih zgrada čak se dopuštalo njihovo poptuno uklanjanje i gradnja novim materijalom uz zadržavanje općeg oblika.Takvim minimalnim zahtjevima obnova se u nekim slučajevima svela na očuvanje slike spomenika, a ne samog spomenika. Takav je pristup imao opravdanja ne samo u hitnosti obnove nego i u činjenici da je i za samo pučko graditeljstvo opći izgled bio temeljna značajka dok su se materijali i građevne tehnike brže mijenjali i lakše napuštali.

Već je prilikom prvoga izlaska na teren uočeno da se u naseljima ubrzano postavlja, u gustom rasporedu, javna rasvjeta na masivnim armiranobetonskim stupovima koji dominiraju selom i drastično narušavaju autentične seoske vizure (sl. 2). To je upozorilo na potrebu da se konzervatorskim smjernicama pokuša utjecati i na obnovu spomenički vrijednih ruralnih ambijenata, a ne samo zgrada. Stoga su Uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine iz Zagreba i Konzervatorski odjel u Osijeku formulirali »Opće konzervatorske uvjete za obnovu ratom oštećenih seoskih naselja« (prilog I) koje su se trebale primjenjivati zajedno s posebnim konzervatorskim smjernicama za pojedine zgrade. Osnovni je smisao jednih i drugih mjera, u prvome redu, bilo očuvanje osnovnih oblikovnih vrijednosti, a time i vizualnog identiteta naselja, a manje se inzistiralo na obnovi svih tradicijskih elemenata pojedinih seoskih kuća. To bi, uostalom, bilo nemoguće, kako zbog brzine i troškova obnove tako i zbog želja vlasnika i zakonskih odredaba. Spomenički vrijedne i prostorno razvijene seoske kuće često pripadaju staračkim kućanstvima ili samcima. U takvim slučajevima Zakon o obnovi predviđa obnovu znatno manje površine kuće od njezine stvarne veličine. Velik opseg radova na kojima su angažirani nedovoljno stručni izvođači bio je još jedna zapreka pri obnovi tradicijskih značajki na pojedinim kućama. U nekim su slučajevima izvođači mogli sazidati samo ravne plohe, a različite istake, vijence i profilacije na pročeljima, tako karakteristične za slavonsko tradicijsko graditeljstvo, nisu znali ponoviti.

Unatoč svemu, ne može se poreći nastojanje konzaltinga i izvođača da se očuvaju osnovne oblikovne vrijednosti pojedinih tradicijskih kuća. Tako je u Lipovcu, Braće Radića 9, razmjerno ispravno obnovljena kuća iz 1942. (sl. 3a, 3b, 3c). Uz neka manja pojednostavljenja, najveći je nedostatak ugradnja neprimjerene tipske stolarije, što je i inače najčešće odstupanje od propisanih konzervatorskih uvjeta i na drugim zaštićenim zgradama. Ovdje je taj propust djelomično ublažen naknadnom ugradnjom uzdužnih i poprečnih letvica na uličnim oknima tako da je stvoren privid karakterističnih dvokrilnih prozora.

Nesnalaženje projektanata i pogrešan odabir građevnih elemenata koje treba štititi najočitiji su na primjeru kuće u Lipovcu, Matije Gupca 38, sagrađene godine 1910. Projektom je predviđeno uklanjanje oštećenih uzdužnih pročelja, a očuvanje drvenoga grednika u prostorijama. To je znatno usporilo i poskupjelo radove jer je grednik trebalo podupirati, a zidove postupno uklanjati i zamjenjivati ih novima. Izvorno je ulično pročelje s dekorativnim profilacijama sanirano, ali su, umjesto izvornih dvokrilnih prozora, ugrađeni tipski jednokrilni, i to manjih dimenzija, uz obrazloženje da se takvom rješenju pribjeglo zbog troškova, iako su uvjeti iz rješenja o preventivnoj zaštiti nalagali suprotno. Tako je stvorena apsurdna situacija da se štitio skuplji, a spomenički manje važan građevni element, dok se pokušalo uštedjeti na mnogo jeftinijim, a oblikovno znatno važnijim prozorima (sl. 4a i 4b).

Karakteristični dvokrilni prozori tradicijskih slavonskih kuća, često dekorativno izvedeni, pokazali su se posebnim problemom u obnovi pučke arhitekture. Ako se njihova ugradnja, tamo gdje je bila propisana, nije naprosto ignorirala, onda su loše izvedeni ili je njihova isporuka kasnila više mjeseci tako da zaštićene kuće nisu bile useljive, što je, s pravom, izazvalo ogorčenje njihovih vlasnika.

U cjelini uzevši, pri obnovi su odstupanja od konzervatorskih uvjeta pravilo, dok je dosljedno pridržavanje izuzetak. Odstupanja se kreću od ugradnje neprimjerene tip-

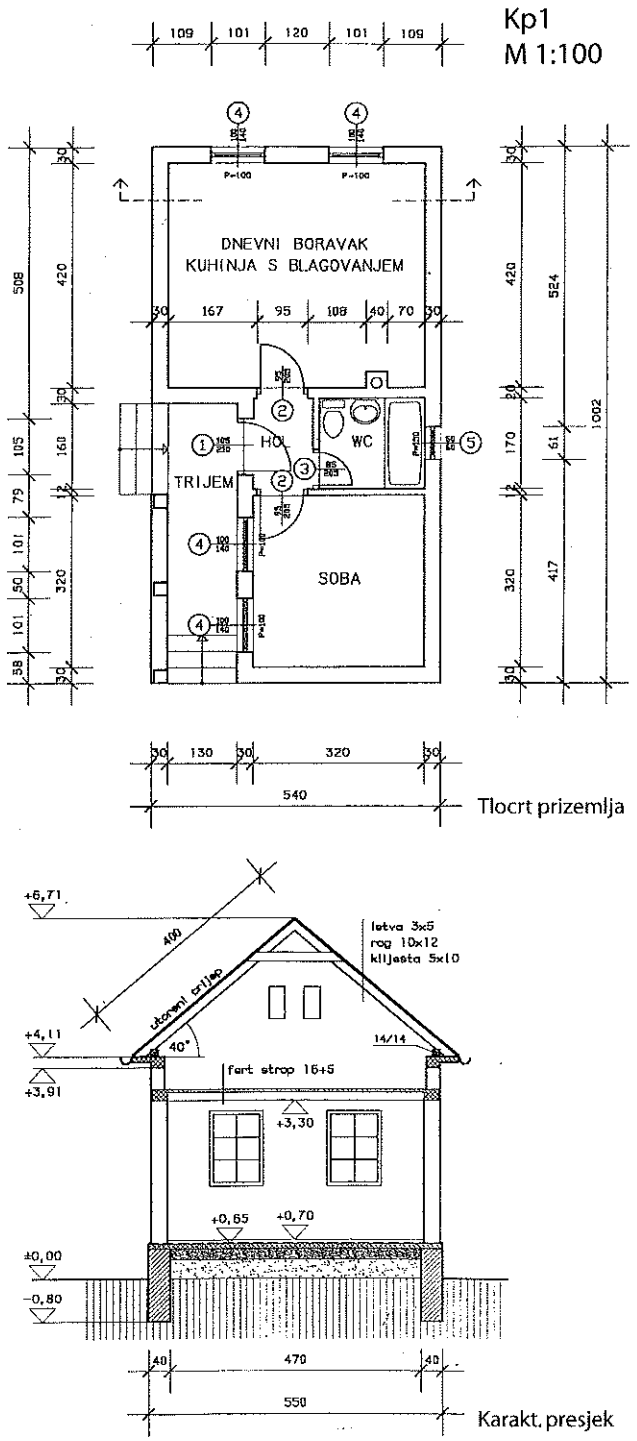

Crtež 1: tipska kuća za samce

Drawing 1: a standard bachelor house

ske stolarije, oblikovnih varijacija vanjskoga izgleda do gradnje kuća koje nemaju nikakve veze s propisanim smjernicama ni s baštinjenim graditeljskim oblicima (sl. 5a i 5b). U dosadašnjem toku obnove zapaža se dosljednije pridržavanje konzervatorskih uvjeta samo na oblikovno najjednostavnijim zgradama na kojima je bilo jednostavnije i jeftinije obnoviti kuću u postojećem obliku nego unositi neke izmjene (sl. 6a i 6b).

Složenost odnosa i različitost pristupa pri obnovi tradicijskoga graditeljstva predočuju i neka pozitivna rješenja koja se javljaju tamo gdje ih se ne bi očekivalo.

Dok se većina projektantskih ustanova odlučila za arhitektonski najsiromašnija rješenja, koja u oblikovnome smislu predstavljaju obične kocke ili kvadre s dvoslijevnim krovom, dotle su se pojedini konzaltinzi potrudili da nove kuće oblikovno usklade s tradicijskim graditeljstvom čak i tamo gdje to nije bilo konzervatorski uvjetovano. Tako ima primjera da su tipske kuće prihvatljivo projketirane i dobro uklopljene u tradicijski ambijent (crtež 1 i sl. 7).

Od općih uvjeta najčešće se krši prva i najvažnija odredba kojom se utvrđuje obveza gradnje novih kuća na uličnoj liniji. Nove se zgrade uvlače u parcelu na različitu dubinu, što ulici daje neuredan izgled (sl. 8).

Sva navedena odstupanja postaju negativni obrasci na koje se pozivaju drugi vlasnici u želji da izbjegnu konzervatorske uvjete koji ih ograničavaju i usmjeravaju. Projektanti, izvođači i vlasnici kuća ubrzo shvate da zbog nepoštivanja konzervatorskih uvjeta neće snositi nikakve posljedice što još više pridonosi samovolji i anarhiji u obnovi spomeničkih vrijednosti seoskoga graditeljstva.

Budući da obnova ratom oštećenih naselja u istočnoj Hrvatskoj nije dovršena, rano je donositi zaključne ocjene o obnovi tradicijskoga graditeljstva na ovom području. No, već se sada zapaža da osnovni uzrok slabostima i propustima u obnovi tradicijske arhitekture i pokušajima da se naseljima sačuva njihov vizualni, graditeljski, a to znači i kulturni identitet, jest nepostojanje suradnje između Ministarstva obnove i razvitka i Ministarstva kulture, odnosno Uprave za zaštitu kulturne baštine. Konkretnim dogovorima između navedenih ustanova trebalo je utvrditi prioritete i opseg zaštite, odnosno plan obnove pučke arhitekture. Tehničku dokumentaciju za obnovu trebalo je izrađivati prema konzervatorskim uvjetima i u suradnji sa službom zaštite kulturne baštine bez čije se suglasnoti ne bi smjelo pristupiti radovima na zaštićenim zgradama, kako to i predviđa Zakon o obnovi[4]. Samo tako bi postojeće pozitivne tendencije mogle postati načelo prema kojem bi se odvijali radovi, čime bi obnova postala nešto više od puke obnove stambenog i životnoga prostora.

Autori fotografija:
Rudolf Bartolović: 3a, Krešimir Lendić: 3b, Žarko Španiček: 1, 2, 3c, te 4a–8

[4] Članak 33. predvida da će se »izvoditi osnovni radovi obnove u skladu s načelima zaštite spomenika kulture i prirode, a na temelju tehničke dokumentacije na koju je prethodno dana suglasnost tijela državne uprave nadležnog za poslove zaštite kulturne i prirodne baštine i uz suglasnot Ministarstva«.

Prilog

OPĆI KONZERVATORSKI UVJETI ZA OBNOVU RATOM OŠTEĆENIH SEOSKIH NASELJA ILI DIJELOVA NASELJA

1. Svaku kuću koja se gradi iznova sagraditi na uličnoj liniji i uz jednu uzdužnu (susjednu) među.
2. U obnovi tradicijskih kuća, ovisno o vrijednosti i o stupnju oštećenja, sačuvati sve vrijedne elemente što će za svaki pojedinačni slučaj biti naznačeno posebnim uvjetima, uz mogućnost unutrašnje adaptacije.
3. U slučaju teško oštećenih ili potpuno razorenih građevina koje se ne mogu sanirati, nego ponovno graditi, posebnim će se uvjetima (ako za to postoje vjerodostojni dokumenti) tražiti faksimil uličnoga pročelja uz slobodniju organizaciju kuće po dubini dvorišta, a u slučaju da se to ne traži, ulično pročelje mora biti oblikovano na tradicijskome tragu, tj. sukladno ambijentu.
4. U program obnove uključiti gradnju ulične ograde.
5. Sačuvati karakterističan profil ulice: cesta u sredini, kanali s obiju strana, zelena površina (travnjak s drvoredom), nogostup uza samu građevnu liniju.
6. Nije dopuštena nikakva gradnja (ni privremena) bilo kakve građevine na javnome prostoru ulice.
7. Uličnu rasvjetu riješiti na tradicionalan način:
   a) postavljanjem standardnih rasvjetnih tijela na ulična pročelja kuća,
   b) postavljanjem rasvjetnih tijela na drvene stupove (»bandere«).
8. Vratiti tradicijske bjelogorične (listopadne) drvorede s obaju strana glavne seoske ceste (puta). Preporučuju se orah, kesten, lipa. Ni u kojem slučaju saditi crnogoricu, jer je kulturološki i ekološki stran element u seoskome prostoru ovoga dijela Slavonije.

SUMMARY

The restoration of the traditional architecture of eastern Croatia damaged in the war

The report gives a review of the results of work done to now in the restoration of monuments of traditional architecture in the region of the »Srijem Triangle« in eastern Croatia.

In the restoration of family houses that is being undertaken rapidly and with insufficient organisation, there have been isolated attempts of trying to preserve the basic monumental values inherent in traditional architecture, but these were unsystematic attempts lacking true criteria, and this has resulted in limited achievements and halfway solutions.

The main problems in the restoration of traditional architecture have shown that the late inclusion of the service for the protection of monuments, the insufficient regard for its conditions regarding conservation, as well as the lack of closer co-operation between the Ministry of Development and Reconstruction and the Administration for the Protection of the Cultural Heritage.

Tomislav Petrinec
Mirjana Visin
Ksenija Petrić

Obnova graditeljske baštine na području djelovanja Konzervatorskog odjela u Zagrebu

Pregledni rad

U članku se donose pregled i osvrt na obnovu stradale graditeljske baštine, pa se uz primjere uspjele obnove upozorava i na niz problema koji je prate, a zajednički su gotovo cijelom, od rata stradalom području Hrvatske: uz nestašicu sredstava za obnovu, velik su problem nedostatak utvrđene zajedničke metodologije i pristupa obnovi na razini Republike, neusklađenost djelovanja Ministarstva za obnovu i razvitak i njegove koncepcije masovne obnove s konzervatorskim načelima i djelovanjem, malobrojnost konzervatora i restauratora koji bi mogli usmjeravati i nadzirati provedbu obnove, nedostatak kvalificiranih obrtnika i izvođača na zahtjevnijim zadacima obnove. Tome se svemu ponegdje pridružuje i nespremnost lokalne zajednice i crkvenih vlasti da se važne građevine obnove prema pravilima konzervatorske struke.

Na prostoru šest županija sjeverozapadne Hrvatske, koji svojom djelatnošću pokriva Konzervatorski odjel u Zagrebu, ratna su razaranja u razdoblju od 1991. do 1995. ostavila neizbrisive tragove u Županiji sisačko-moslavačkoj te u pokupskom dijelu Županije zagrebačke.

Do uspostave crte razgraničenja na Kupi i Savi u zimi 1991/1992, a prilikom nadiranja JNA i pobunjenih Srba, nastale su znatne štete na urbanim i ruralnim cjelinama i pojedinačnim spomeničkim građevinama Banovine, Pokuplja i Posavine. Nakon stabilizacije bojišnice čitav je okupirani prostor prepušten uništavanju i zatiranju simbola hrvatske kulture, počevši od sakralnih građevina, pa do javnih i privatnih zgrada.

Tijekom ratnih godina sporadične napade trpe i prostori s ove strane bojišnice, dakako i spomenici kulture.

Prve akcije spasavanja kulturne baštine poduzeli su u jesen/zimu 1991. konzervatori Konzervatorskog odjela u Zagrebu u suradnji s restauratorima HRZ-a evakuacijom pokretne građe iz sakralnih spomenika koji su bili najčešća meta razaranja i uništenja. Zbog kratka razdoblja u kojem je dio Hrvatske bio nedostupan hrvatskim vlastima na okupiranom području nije bilo moguće provesti organiziranu evakuaciju sakralnog inventara pa je on uglavnom uništen, dok je inventar iz objekata na crti bojišnice evakuiran i pohranjen. Kipovi, oltari, slike i ostali sitniji inventar demontirani su i pohranjeni u depoe iz ovih crkava i kapela: župne crkve sv. Marte u Šišincu, kapela sv. Martina u Starom Brodu i sv. Fabijana i Sebastijana u Letovaniću, župne crkve sv. Križa u Sisku, crkve Sv. Duha u Lonji, kapela sv. Barbare u Brestu Pokupskom i sv. Ivana Krstitelja u Staroj Drenčini.

Nakon oslobođenja okupiranih područja u kolovozu 1995. ekipe konzervatora razgledale su teren, a u jesen iste godine započele su popisivanje i procjenu ratne štete na spomenicima kulture.

Tek nakon prvih obilazaka terena mogla se steći stvarna i cjelovita slika o razmjerima i oblicima razaranja. Šteta na građevinama nastala je uglavnom na dva načina:

- izravnim pogocima projektila različitih vrsta i razorne snage, njihovih krhotina, i kaoposljedica detonacija u neposrednoj blizini
- namjernim uništavanjem građevina, najčešće eksplozivom ili paljenjem.

Na područjima koja su bila okupirana do godine 1995. stanje oštećenih građevina dodatno je pogoršano djelovanjem atmosferilija.

Detaljna se spoznaja o stanju svake pojedine građevine koja ima svojstvo spomenika kulture može steći pregledom dokumentacije elaborirane u postupku popisa i procjene ratne štete. Stoga će se ovdje razmatranjem aktivnosti obnove navesti karakteristični primjeri koji predočuju tipične vrste oštećenja (uništenja), a ujedno i glavne grupe konzervatorskih problema te putove pristupa obnovi. Izlaganje će slijediti teritorijalno načelo, te će obuhvatiti osvrt na stanje i obnovu povijesnih gradskih cjelina, pojedinačnih spomenika unutar njih, i onih na širem gravitirajućem području.

U prostoru POKUPLJA, izloženom najžešćim neprijateljskim napadima tijekom jeseni 1991., po vrijednosti i po oštećenjima izdvajaju se barokna župna crkva **Uznesenja Blažene Djevice Marije u Pokupskom**, te drvena kapela **sv. Jurja u Lijevim Štefankima**. Na crkvi u Pokupskom dosad su izvedeni sanacijski radovi na lukovici zvonika, krovišta i pokrova lađe, te četiri kule cinktora koje su pokrivene šindrom, a djelomično je saniran i zapadni zid cinktora. Na kapeli sv. Jurja sanirani su krovište i proboj južne drvene stijenke. Treba napomenuti da je ovo područje početkom rata bilo u ovlasti Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Zagreba koji je i započeo s obnovom tih objekata. Nakon uspostave novoga administrativnog ustrojstva Hrvatske taj je teren vraćen pod ovlast Regionalnog zavoda u Zagrebu (sada Konzervatorskog odjela), koji je preuzeo daljnji konzervatorski nadzor u tijeku obnove.

Grad SISAK i njegovo područje glavninu napada i ratnih šteta pretrpjeli su godine 1991. Budući da je grad funkcionirao i u tijeku ratnih godina, oštećenja su na građevinama uglavnom sukcesivno popravljana, a razaranja

1 Jasenovac, župna crkva sv. Nikole, razoren zvonik i krovište (foto: M. Drmić, 1995)

Jasenovac, the parish church of Saint Nicholas, the destroyed bell-tower and roof (photograph by M. Drmić, 1995)

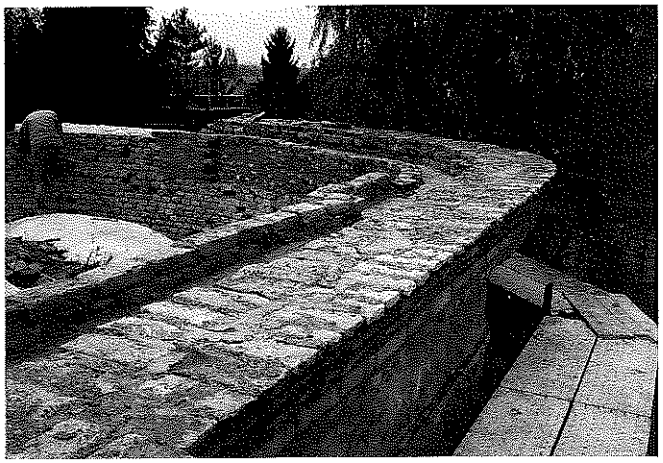

2 Jasenovac, župna crkva sv. Nikole, zidanje krovnog vijenca opekom prema izvornom detalju

Jasenovac, the parish church of Saint Nicholas, the construction of the roof cornice with bricks according to original details

većih razmjera, u usporedbi s okupiranim gradovima, nije bilo.

Crkve i kapele smještene uz bojišnicu bile su vrlo česta, i zbog visine tornjeva, istaknuta meta srpskim pobunjenicima. Zbog toga su upravo najčešće stradavali zvonici i krovišta građevina, a eksplozije su oštećivale pročelja i prozore. Treba istaknuti vrlo rijetke primjere žurnog popravljanja oštećenja (uglavnom krovišta) kojima su građevine neposredno nakon razaranja zaštićene od utjecaja atmosferilija i daljnjeg propadanja. Te su radove poduzimali sami mještani bez novčane i materijalne potpore službe zaštite, a izvedeni su na drvenoj kapeli u Letovaniću i na crkvama u Sunji i Lonji.

Popravak i sanacija sakralnih građevina poduzeti su odmah nakon prestanka ratnih operacija. U sisačkoj okolici ističe se rekonstrukcija lukovice na zvoniku kasnobarokne **župne crkve sv. Katarine u Komarevu**. Još u Drugome svjetskom ratu ta je crkva ostala bez izvorne lukovice. Umjesto nje u ondašnjoj je obnovi izveden vrh zvonika na »suvremeni način«, a i taj nije bio dovršen. Nakon oštećenja vrha zvonika u ratu godine 1991. odlučeno je da se na temelju analogije rekonstruira lukovica, što je izvedeno dosta uspješno, a crkvi, čiji zvonik dominira u krajoliku, vraćena je povijesna fizionomija.

Slična oštećenja zvonika i krovišta pretrpjele su župne crkve u Sunji, Šišincu i u Lonji uzrokovane višekratnim pogocima projektila. Znatna građevinska oštećenja uzrokovala su i teška oštećenja unutrašnje obrade i opreme.

Na baroknoj **župnoj crkvi sv. Marte u Šišincu** u dosadašnjim radovima obnove izvedena je rekonstrukcija čitave drvene krovne konstrukcije, pokrov biber-crijepom te je rekonstruiran vrh zvonika s novom konstrukcijom lukovice. Radove je financirala Sisačko-moslavačka županija. Na teško oštećenim zidnim plohama sondirani su višeslojni barokni iluzionistički oslici, a inventar je djelomično restauriran u Restauratorskoj radionici u Ludbregu.

Župna crkva sv. Marije Magdalene u Sunji građena u klasicističkim stilskim oblicima nije mnogo oštećena u unutrašnjosti, jer joj je odmah nakon stradanja popravljeno krovište nad lađom. U kasnijim je radovima obnove sredstvima Ministarstva kulture izvedena rekonstrukcija vrha zvonika i lukovice prema izvornome stanju. **Crkva sv. Duha u Lonji** (građena potkraj 19. st.) najbolji je primjer neostilskog oblikovanja u sisačkom dijelu Posavine. U tijeku su popravak krovišta, te rekonstrukcija vijenca zvonika i piramidne kape zvonika, i to novčanim sredstvima Ministarstva kulture i grada Siska.

Župna crkva sv. Nikole u Jasenovcu nalazila se na privremeno okupiranom području koje je oslobođeno u akciji Bljesak. Odmah nakon oslobođenja konzervatorska je služba utvrdila velika oštećenja građevine: urušen je gornji dio zvonika i lukovice, oštećena je krovna konstrukcija nad lađom, devastirani unutrašnji prostor i oprema. Obnova te crkve uvrštena je u program Ministarstva razvitka i obnove te su dosad izvedene rekonstrukcija krovišta novom krovnom građom i pokrovom i statička sanacija i rekonstrukcija zidanoga tijela zvonika koji je zbog pukotina morao biti djelomično porušen. Rekonstrukcija je izvedena istovjetnom tehnikom zidanja opekom staroga formata i karakterističnim izbacivanjem krovnoga vijenca prepustima opeke. Zbog dugotraj-

3 Mjesto na kojem je bila župna crkva sv. Lovre u Petrinji (foto: Vid Barac, 1995)

The location of the parish church of Saint Lawrence in Petrinja (photograph by Vid Barac, 1995)

ne izloženosti konstrukcije svodova atmosferilijama u unutrašnjosti je potpuno otpala žbuka sa svodova i gornjih djelova zidova pa je tako u nepovrat izgubljen zidni oslik. Svi radovi na građevinskoj sanaciji tih građevina izvedeni su pod nadzorom Konzervatorskog odjela iz Zagreba.

Kapelu sv. Jakova apostola u Mošćenici, između Siska i Petrinje (iz druge polovice 19. st.), treba spomenuti zbog činjenice da je obnovljena još 1992., iako je bila na samoj crti razgraničenja. Gornji je dio zvonika bio srušen, a lađa s krovištem teže je oštećena. Obnova je tekla pod konzervatorskim nadzorom, a obavljena je građevna sanacija i obnova pročelja. Dopušteno je manje povišenje zvonika, čime nije narušen njezin sklad.

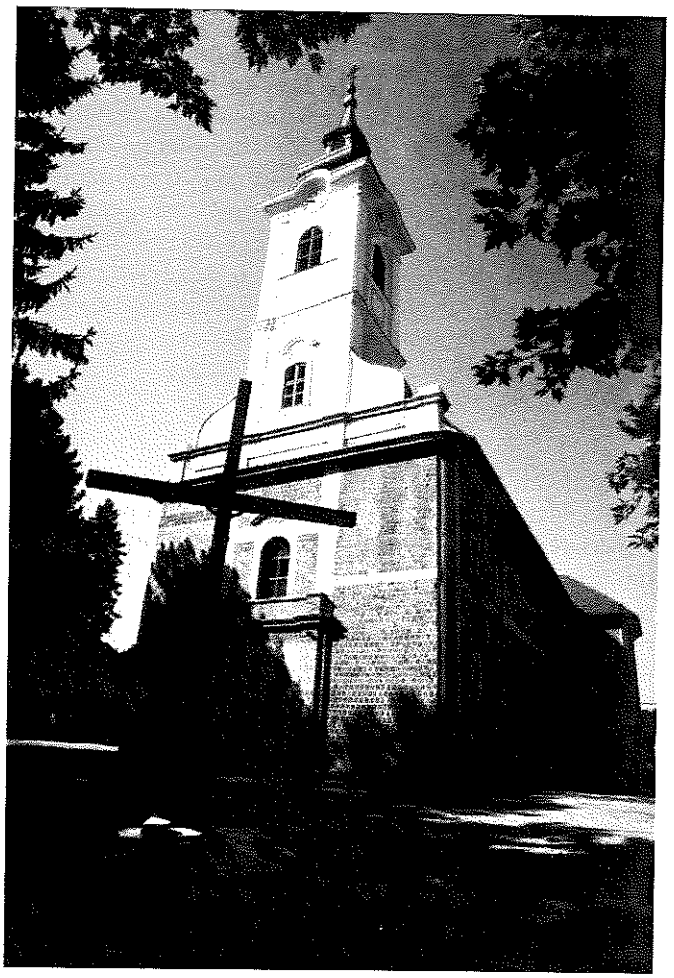

5 Obnovljena crkva sv. Lovre u Petrinji (foto: V. Barac, 1999)

The reconstructed church of Saint Lawrence in Petrinja (photograph by V. Barac, 1999)

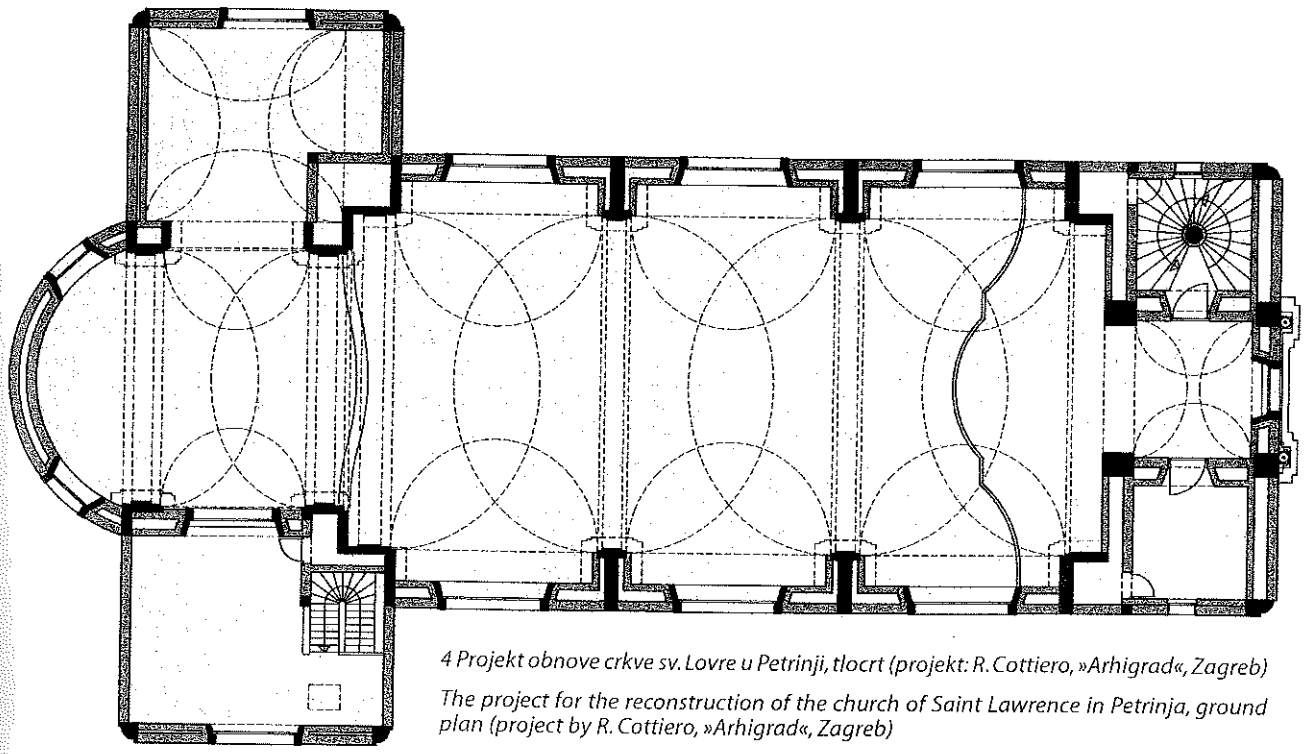

4 Projekt obnove crkve sv. Lovre u Petrinji, tlocrt (projekt: R. Cottiero, »Arhigrad«, Zagreb)

The project for the reconstruction of the church of Saint Lawrence in Petrinja, ground plan (project by R. Cottiero, »Arhigrad«, Zagreb)

Povijesnu urbanu cjelinu PETRINJE definira prostrani glavni trg – park s nekoliko prilaznih ulica, glavnih pravaca komunikacije. Trg je okružen nizom baroknih građanskih trgovačkih katnica, a župna crkva sv. Lovre smještena u dnu trga glavna je urbana dominanta. Prilazne ulice karakterizira raznovrsna gradnja i po vremenu nastanaka (kuće su nastajale od 18. do 20. stoljeća), i po tipu gradnje (od drvenih ožbukanih kuća ruralnog porijekla do baroknih, klasicističkih, historicističkih i secesijskih stambeno-trgovačkih kuća do obiteljskih vila). Vrijedni su i ambijentalni potezi prigradskih stambenih prizemnica s prelaska stoljeća.

Upravo je u tim prilaznim ulicama započelo razaranje Petrinje u borbama za grad prije okupacije. Nakon okupacije uslijedilo je uništavanje pojedinih kuća istaknutih Hrvata, a sustavno je do temelja razoreno svih pet katoličkih crkava i kapela. Od triju sakralnih građevina na užemu gradskom području nije ostalo ni građevinskog materijala. Srećom je glavnina povijesne građevne strukture s vrijednim baroknim kućama kao nositeljima urbanog identiteta ostala sačuvana, iako u većoj ili manjoj mjeri oštećena.

Obnova grada uglavnom obuhvaća stambene kuće stradale u prilaznim ulicama. Većina tih kuća pojedinačno nema status spomenika kulture, no s obzirom na njihovo ambijentalno značenje njihova je vrijednost neupitna. Nositelji i izvođači obnove nisu sa službom zaštite uspostavili kontinuiranu suradnju, iako su u pojedinim slučajevima tražili stručno mišljenje.

Gdje god je bilo moguće, zadržano je preostalo zidc, a time su barem donekle sačuvani i detalji pročeljne obrade čija obnova inače nije predvidena programom obnove. Na nekima, tipološki ili stilski izražajnijim zgradama, obnovljena je i stolarija po uzoru na izvornu. Budući da su mnoge kuće toliko uništene da nije moguća obnova njihove izvorne supstancije, konzervatorski su se zauzimali da se u tim slučajevima rekonstruiraju bar gabariti i raspored otvora na pročelju kako bi se sačuvala fizionomija ulice.

No, čest je slučaj da vlasnik, prema zadanim kriterijima Ministarstva razvitka i obnove, nema pravo na obnovu cjelokupne kvadrature zgrade već mu se nudi 35m^2 + 10 daljnjih m^2 za svakoga člana kućanstva. U takvim slučajevima Konzervatorski odjel, pozivajući se na zonu zaštite povijesne urbane cjeline, na osnovu stručnog mišljenja inzistira na obnovi prema prijašnjemu stanju.

Najveći je problem sa zgradama visoke ambijentalne vrijednosti koje su prepuštene propadanju jer nemaju nositelja obnove budući da njihov vlasnik, prema kriterijima Ministarstva, nema na to pravo.

Od uspješnijih primjera obnove javnih zgrada u Petrinji provedenih pod konzervatorskim nadzorom, treba istaknuti obnovu barokne **zgrade Suda** na glavnome trgu, koju je vodilo Ministarstvo pravosuđa. Glavni je konzervatorski problem u ovome slučaju bila obnova pročelja. Izvedene su korekcije arhitektonske plastike (okrnjene prijašnjim zahvatima) i prikladnija koloristička obrada.

6 Brest, kapela sv. Barbare, evakuacija triju oltara iz 17. stoljeća prije potpunog razaranja kapele

Brest, the chapel of Saint Barbara, the evacuation of three 17th century altars before the complete destruction of the chapel

Zamjenska stolarija izrađena je i ugrađena točno prema izvornom uzorku.

Crkva sv. Lovre sagrađena je godine 1780. kao oveća gradska barokna crkva, koja je ujedno bila i dominanta barokne kompozicije središnjega gradskog trga.

Za vrijeme okupacije okupacije Petrinje od 1991. do 1995. crkva je eksplozivom razorena, a sav je građevinski materijal s lokaliteta uklonjen na zasad nepoznato mjesto. Nakon oslobođenja grada zatečen je samo tlocrtni obris crkve zarastao u korov.

Konzervatorski stav i javno mnijenje bili su jednaki u pogledu obnove crkve metodom faksimilske rekonstrukcije shvaćene zapravo kao gradnje spomenika spomeniku. Takav je pristup omogućio opseg postojeće dokumentacije i prihvaćanje realnoga zahtjeva da se gradi novim materijalom.

Vjerodostojnosti rekonstrukcije pomogao je i nalaz temelja u terenu koji su zadržani kao temelji nove crkve pa je time sačuvan barem simbolički ostatak izvorne građevine.

Faksimilska rekonstrukcija crkve sv. Lovre odražava se na trima razinama, i to na urbanističkoj (urbane vizure), arhitektonskoj (geometrija građevine i obrada pročelja) te interijerskoj (geometrija i obrada unutrašnjeg prostora).

Obnova župne crkve sv. Lovre u Petrinji započela je 1996. izvedbom temeljne ploče, a gradnja je nastavljena u svibnju 1997. Do danas je izvedena cjelovita faksimilska rekonstrukcija građevine, u tijeku je izvedba žbukane obrade pročelja, a preostaje uređenje unutrašnjosti.

Projektant Renato Cottiero, dipl. inž. arh. (poduzeće »Arhigrad« iz Zagreba), primijenio je sustav dvostrukih zidova građenih standardnom šupljom opekom, čime je postignuta ukupna debljina crkvenoga zida jednaka izvornoj. Na mjestima pilastara, odnosno uporišta svodnih pojasnica, izvedeni su armiranobetonski vertikalni nosači. Svodovi, odnosno svodne plohe, konstruirani su

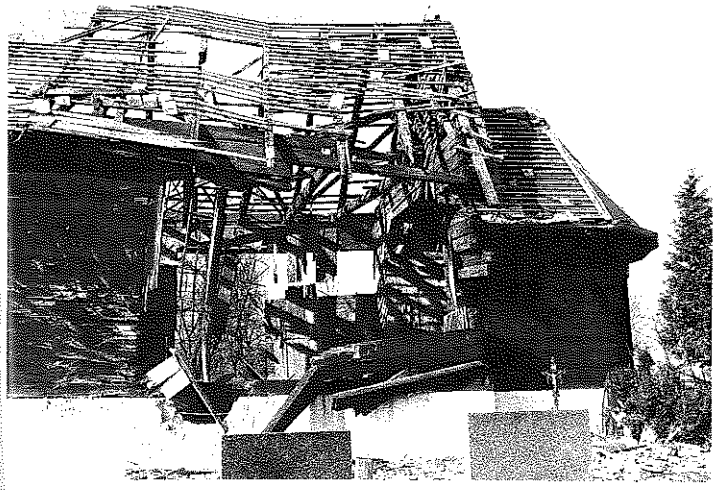

7 Brest, kapela sv. Barbare, meta neprijatelja tijekom čitavog Domovinskog rata (foto: Knežević, 1992)

Brest, the chapel of Saint Barbara, the target of enemy attacks during the entire Patriotic War (photograph by Knežević, 1992)

8 Brest, obnovljena kapela sv. Barbare (foto: V. Barac, 1998)

Brest, the restored chapel of Saint Barbara (photograph by V. Barac, 1998)

na montažnoj čeličnoj natkonstrukciji koja je služila za određivanje njihove geometrije.

U ovom je slučaju brzini i dosadašnjoj uspješnosti zahvata pridonijelo nekoliko čimbenika. Relativno sačuvana fizička supstancija grada, njegove povijesne i kulturne zasade i velik poratni entuzijazam Petrinjaca, utjecali su na brz oporavak grada i njegovih funkcija. Potreba za obnovom vjerskoga života i snažna želja za vraćanjem urbanog simbola Petrinje te osiguranje donatorskih novčanih sredstava bili su presudni za početak obnove župne crkve sv. Lovre.

Istodobno s obnovom crkve teče i obnova **župnoga dvora**. Tu su izvedene rekonstrukcija krovišta i građevinska sanacija zgrade. Valja istaknuti kvalitetno ponovljenu prozorsku stolariju.

Na petrinjskom području treba se osvrnuti na obnovu još nekoliko sakralnih objekata. **Kapela sv. Barbare u Brestu,** jedna u nizu drvenih sakralnih tradicijskih građevina, u tijeku Domovinskog rata gotovo je srušena pogocima projektila. Vrijedan inventar (glavni oltar i dva bočna) evakuiran je 1991. zahvaljujući hrabrosti restauratora i konzervatora te je restauriran u Nürnbergu.

Iako kapela nije bila na okupiranom području, nalazila se u zoni bojišnice pa nije bila obnavljana tijekom ratnih godina. U proteklih je godinu dana kapela građevinski obnovljena na betonskim temeljima koji su preostali od prijašnjega zahvata. Rekonstruirana je u točnim gabaritima i drvenom materijalu prema fotografijama i sačuvanim ostacima. Treba istaknuti da je svetište kapele izvedeno izvornim planjkama, a sačuvan je i pod od opeke, što je u metodološkom pogledu najbolje rješnje. Vraćen je izvorni, strmiji nagib krovišta lađe. Zamjerka u obnovi odnosi se na neprimjerenu dimenziju novih planjki.

Sama rekonstrukcija drvene strukture izvedena je bez izravnog uključivanja Konzervatorskog odjela, no uzimajući u obzir nezainteresiranost mještana da se kapela obnovi drvom, samo zahvaljujući entuzijazmu gosp. Jose Ljubičića iz Bresta i arhitekta Davora Salopeka, kao i činjenici da su sredstva i materijal za obnovu prikupljeni iz donacija, obnova je uspješno provedena.

Preostaju radovi na uređenju unutrašnjosti gdje je potrebno rekonstruirati drvene stropove, koritasti drveni »svod« svetišta i daščane zidne obloge. U konačnoj obradi ploha predviđa se oslik kao umjetnička ili majstorska reinterpretacija tradicijskoga načina unutrašnjeg uređenja drvenih kapela. U takav prostor vratili bi se restaurirani oltari.

Najkompleksniji zahvat obnove spomenika kulture na ovom području, pa i šire, vezan je uz crkvu **Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori,** no cijeli je tok istraživanja i problema obnove obradio konzervator D. Miletić u članku koji je objavljen u ovome broju 22/23 »Godišnjaka«.

Jednokatna oveća **zgrada župnoga dvora u Gori** iz prve polovine 19. st. bila je zapaljena pa je preostalo samo zide, dosta oštećeno u gornjoj zoni, te dio svodova u prizemlju. Zgrada je građevinski obnovljena i spašena od propasti na inicijativu crkvenog odbora i Konzervatorskog odjela, a u organizaciji Ministarstva razvitka i obnove. Umjesto izgorjelih drvenih grednika prihvaćeno je uvođenje polumontažnih stropova tipa »fert«. Zamjeriti se može izvedbi blažega nagiba krovišta u odnosu na prijašnje, betonskoga vijenca, te ugradbi neprimjereno oblikovane vanjske stolarije. Ti su promašaji rezultat obnove na brzinu, bez odgovarajuće dokumentacije i koordinacije s Konzervatorskim odjelom.

Župna kurija trebala bi u prvo vrijeme poslužiti kao središte vjerskoga života Gore.

Kapela sv. Petra na mjesnom groblju u **Taborištu** pokraj Petrinje iz 18. je stoljeća, iako se na tome mjestu spominje kapela iz predturskoga doba. To je građevina pravokutne lađe s četvrtastim svetištem, uredno građena rimskom opekom dok je u gornjoj zoni bočnih zidova lađe vidljiva mješovita građa od kamena i opeke. Sveti-

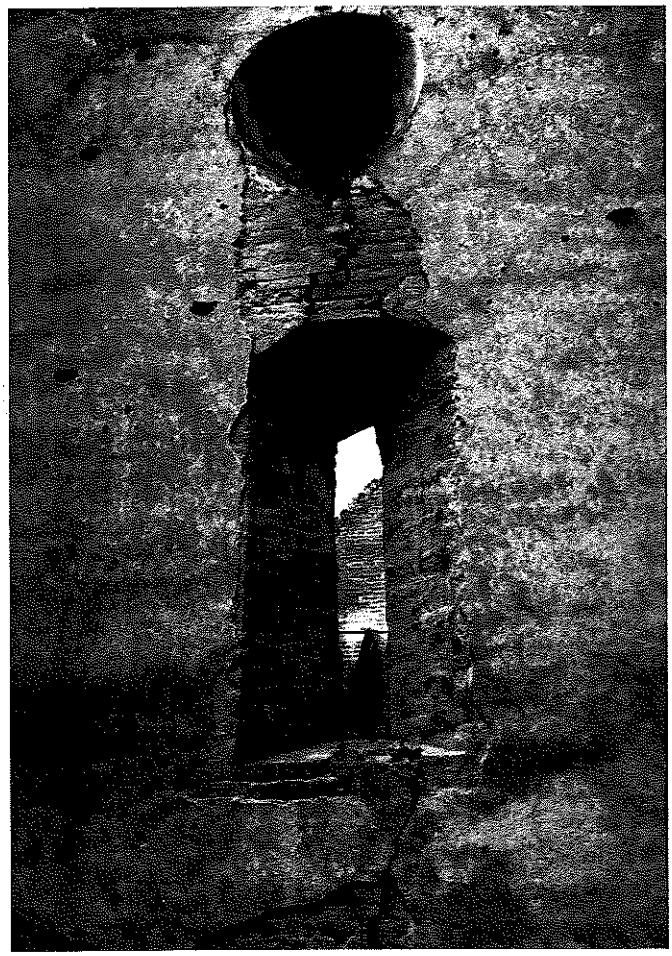

9 Taborište, kapela sv. Petra, odzidan kasnogotički prozor na svetištu (foto: T. Petrinec, 1998)

Taborište, the chapel of Saint Peter, the removed bricks from the late Gothich window in the sanctuary (photograph by T. Petrinec, 1998)

šte je svođeno, a nad ladom je bio drveni strop. Kasete drvenoga pjevališta bile su oslikane. Nad glavnim pročeljem stajao je drveni zvonik. Na pročeljnoj žbuci prije rata bili su vidljivi tragovi crno oslikanih pilastara i okvira oko prozora, a danas su na preostaloj žbuci sačuvani samo urezi. Za vrijeme okupacije izgorjeli su svi drveni dijelovi kapele osim krovišta nad svetištem. Dobro je očuvano sve zide, iako su se pukotine na svetištu pojavile i prije. Uoči rata 1991. na kapeli su bili planirani zaštitni radovi koji nisu realizirani.

U sklopu programa zaštitnih radova Konzervatorskog odjela iz Zagreba za 1997. osigurana su sredstva Ministarstva kulture za izradu projektne dokumenacije za građevinsku sanaciju, rekonstrukciju krovišta sa zvonikom te za prateća istraživanja, a dio sredstava bio je predviđen za početak radova na sanaciji. Odobrena sredstva doznačena su gradu Petrinji, no ugovor o projektiranju sklopljen je tek u prosincu 1997, pa dio novca nije potrošen. U ožujku 1998. započeta su prateća konzervatorsko-restauratorska istraživanja u sklopu kojih je, na začelju svetišta koji pokazuje gotički karakter, otvoren zazidani prozor. Daljnja će istraživanja i radovi zasigurno dati nove spoznaje o vremenu gradnje kapele.

10 Hrvatski Čuntić, crkva sv. Antuna Padovanskog i franjevački samostan, ruševine miniranog svetišta (foto: K. Petrić, 1997)

Hrvatski Čuntić, the church of Saint Anthony of Padua and the Franciscan Monastery, ruins of the mined sanctuary (photograph by K. Petrić, 1997)

Franjevački samostan i crkva sv. Antuna Padovanskog iz 18. stoljeća **u Hrvatskom Čuntiću** u tijeku svoje povijesti pretrpjeli su višekratna stradanja. Razaranjem u Drugome svjetskom ratu najteže je bilo oštećeno samostansko krilo, koje je u tijeku vremena djelomično mukotrpno rekonstruirano, a na crkvi je obnovljeno krovište. Neposredno prije početka agresije na Hrvatsku obnovljena je i vanjština kompleksa. Tijekom srpske okupacije crkva, koja je bila pošteđena u Drugome svjetskom ratu, razorena je velikom količinom eksploziva postavljenog u unutrašnjosti. Preostalo zide teško je raspucano i izbačeno iz vertikale, a svetište je srušeno. Ostao je sačuvan samo zvonik u punoj visini, koji se nalazi između svetišta crkve i samostanskoga krila. S obzirom na zatečeno stanje i očuvanost izvorne strukture, odlučeno je da se u prvoj fazi pristupi građevinsko-statičkoj konsolidaciji zvonika, što je sredstvima Ministarstva kulture izvedeno prošle godine. U drugoj fazi predviđa se obnova odnosno rekonstrukcija lađe i svetišta, uz zadržavanje izvornoga zida koliko god je to moguće.

Franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda financira rekonstrukciju i obnovu samostanskoga krila koja je upravo u tijeku. Samostanska su krila rekonstruirana u izvornim gabaritima na starom sačuvanom podrumu i uz zadržavanje izvornoga kamenog zida prizemlja i kata, dok se nekvalitetno izvedeno zide iz vremena obnove nakon Drugoga svjetskog rata ruši i zamjenjuje suvremenom konstrukcijom i materijalima. U unutrašnjosti, zbog promijenjenih zahtjeva stanovanja i uporabe, nije ponovljen izvoran tlocrtni raspored.

Obnova HRVATSKE KOSTAJNICE, napose s gledišta zaštite spomenika, bila je izuzetno težak zadatak iz nekoliko razloga:

1. u odnosu na ostale gradove, Hrvatska je Kostajnica jedno od najteže stradalih naselja, napose njezin spomenički fond. Preliminarna evidencija ratnih šteta pokazala je da je od 81 spomeničke građevine njih 10 %

11 Hrvatski Čuntić, crkva sv. Antuna Padovanskog i franjevački samostan, rekonstrukcija samostanskoga krila i sanirano zide zvonika (foto: K. Petrić, 1998)

Hrvatski Čuntić, the church of Saint Anthony of Padua and the Franciscan Monastery, the reconstruction of the wing of the monastery and the repairs done to the walls of the bell-tower (photographed by K. Petrić, 1998)

srušeno do temelja, a 30% teško oštećeno. Srušeni su ili teško oštećeni svi spomenički objekti najviše kategorije;

2. stanje graditeljskog fonda i prije početka Domovinskoga rata bilo je vrlo loše;
3. specifičan materijal kojim je građena većina povijesnih zgrada (drveni i zidani kanat, loša gradnja kamenom);
4. izostanak elementarnih, žurnih zaštitnih mjera na objektima nakon oslobađanja grada u svrhu sprečavanja daljnjega propadanja;
5. sredinom 1997. izveden je, suprotno osnovnim načelima zaštite spomenika, najagresivniji zahvat unutar povijesne jezgre: probijen je koridor brze gradske prometnice na obali.

Povijesna jezgra zaštićene urbanističke cjeline Hrvatske Kostajnice jedna je od najvrednijih i najosebujnijih među krajiškim gradovima u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Specifične je urbane matrice s neraskidivim prostornim odnosom prema rijeci Uni. Njezin nastanak i povijesni značaj usko su vezani za utvrdu sagrađenu na otoku u Uni. Topografske karakteristike izravno su utjecale na prostorni razvitak grada unutar uskoga pojasa obale između rijeke Une i brda Djed. Autentična graditeljska baština Kostajnice, izrazitih tipoloških grupa i pojedinačnih primjera građevina, bila je do ovog rata u velikoj mjeri očuvana.

Za vrijeme okupacije grad je, a napose njegova povijesna jezgra, sustavno razaran. Katolički sakralni objekti (župna crkva sv. Nikole, kapele sv. Ane i sv. Roka) razoreni su do temelja; franjevački je kompleks djelomično razoren i teško oštećen. Gotovo su svi najznačajniji objekti profane arhitekture izrazite kulturno-povijesne, urbanističke i arhitektonsko-ambijentalne vrijednosti zapaljeni, izravno gađani projektilima ili minirani. Nakon razaranja kuće Sonennschein i kompleksa Napoleonovih zgrada, dvaju primjera gradnje visokog dometa baroka i klasicizma, teren je poravnan, a materijal odvezen.

Takvo razaranje imalo je u prvom redu za svrhu uklanjanje najznačajnijih prostornih akcenta povijesne urbane matrice grada, koji su svjedočili o njegovu povijesnom urbanom razvoju, značenju i vrijednosti unutar naše cjelokupne spomeničke baštine.

Veći dio gradnje u povijesnoj jezgri karakterističnog oblikovanja i tipologije (uske katnice orijentirane zabatom na ulicu), a posebice materijala (drveni ili zidani kanat prvoga kata s prizemljem građenim kamenom), u tijeku ratnih djelovanja te zbog miniranja mosta prilikom oslobađanja grada, znatno je oštećen. Za takvu gradnju čak je i rastresanje pokrova bilo pogubno jer je zbog dugotrajnoga naknadnog prokišnjavanja potpuno degradiran materijal cijele konstrukcije.

Tako oštećena i razorena povijesna jezgra doživjela je u proljeće 1997. još jednu degradaciju koja ima dalekosežne, pogubne posljedice i za njezinu osebujnu urbanističku matricu. Naime, uz prethodno rušenje cjelokupne zatečene obalne gradnje na trasiranom koridoru uz obalu, probijena je, prema projektu izrađenom prije rata, magistralna cesta. Konzervatorski je odjel više od desetljeća nastojao administrativnim, zakonom predviđenim mjerama, spriječiti izvođenje ceste prema tome projektu, a na početku izvođenja radova izdao rješenje o njihovoj obustavi. No, nije mogao spriječiti rušenje obalne gradnje koja je bila jedan od najznačajnijih elemenata povijesne jezgre, pogotovo obalne slike grada koja se, iako ratom oštećena i građevinski degradirana mogla obnoviti; postojeće je građevine trebalo sanirati, a novu gradnju oblikovanjem i gabaritima uskladiti s njima. Kako je za ovu, još i prije rata građevinski narušenu povijesnu jezgru postotak oštećenog i razorenog spomeničkog fonda upućivao na opasnost od potpuna gubitka njezina identiteta, bilo je potrebno što žurnije provesti nužne intervencije na njezinoj zaštiti. No, takve intervencije nisu provedene, a unatoč našim očitovanjima mjerodavnim tijelima zaduženima za obnovu, njezina je organizacija neprimjereno tekla pa su sve građevine, koje su se do početka zime 1995/96. uz hitne intervencije privremeno mogle sanirati, sada urušene.

Suočeni s problemom ubrzane degradacije građevinske strukture, stručnjaci Konzervatorskoga odjela obavili su u jesen 1996, u teškim i opasnim uvjetima, snimanje četiriju vrijednih zgrada za potrebe rekonstrukcije.

Početkom 1996, prilikom izdavanja konzervatorskih uvjeta za izradu Uputa za obnovu ratom oštećenih stambenih objekata, započela je vrlo dobra suradnja s projektnom organizacijom APZ iz Zagreba. Zonirane su zaštićena urbanistička cjelina kao povijesna jezgra (zona A) i kontaktne zone B i C, uz prateće režime zaštite. Izdane su konzervatorske propozicije za obnovu 35 objekata u zoni A te načelne propozicije za zahvate obnove za 18 objekata u zonama B i C.

Sredinom 1997. izradu Uputa za obnovu kao i projektnu dokumentaciju preuzela je druga projektna tvrtka s ko-

12 Hrvatska Kostajnica, Ul. D. Trstenjaka 56, stanje prije obnove (foto: M. Visin, 1997)

Hrvatska Kostajnica, D. Trstenjak Street No. 56, the situation before reconstruction (photograph by M. Visin, 1997)

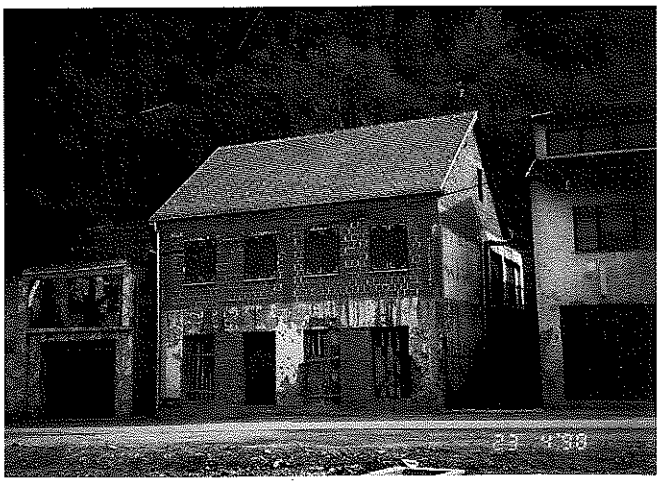

13 H. Kostajnica, Ul. D. Trstenjaka 56, primjer uspješne rekompozicije zgrade postupkom obnove (snimila: M. Visin)

Hrvatska Kostajnica, D. Trstenjak Street No. 56, an example of a successful re-composition of a building through reconstruction (photograph by M. Visin)

jom nismo uspjeli uspostaviti zadovoljavajuću suradnju. Radovi se izvode uglavnom bez projektne dokumentacije koja je propisana posebnim uvjetima, a često i suprotno danim uvjetima.

Do sredine 1998. Konzervatorski je odjel iz Zagreba izdao uvjete za 60 objekata unutar povijesne jezgre (zona A) i još za 20 objekata unutar zone B i C.

Prema izdanim uvjetima koji su se odnosili uglavnom na uklapanje nove gradnje u postojeći ambijent sagradjeni su svi objekti u zonama B i C koji su uglavnom manjega gabarita, i to na mjestima porušenih objekata koji nisu imali spomenička svojstva. U zoni A obnovljeno je nerazmjerno manje objekata od broja za koje su izdani konzervatorski uvjeti.

Obnova u povijesnoj jezgri (zona A) sastojala se od sanacije pojedinih konstrukcijskih dijelova, uglavnom krovišta i stropova, te ugradnje vanjske stolarije, a kod građevina na kojima se moralo zidati i perimetralno zidc izvedeni su i betonski krovni vijenci, na žalost, ne uvijek prema uvjetima. Uglavnom su poštovani uvjetovani otvori, nagibi krovnih ploha, detalji strcha, vrsta pokrova, a na nekoliko građevina obnovljen je (suvremenije koncipiran) detalj otvorenoga drvenoga ganjka. Iako je konzervatorskim uvjetima propisana i obrada pročelja, zbog obvezujućih kriterija iz Zakona o obnovi neće biti izvedena. Možda se najuspjeliji primjeri obnove očituju u preoblikovanju, prema konzervatorskim propozicijama, teško oštećenih građevina iz novijega vremena, koje su svojim gabaritima i oblikovanjem degradirali povijesni ambijent, ili pak rekonstrukcijom onih koje su u tijeku vremena zbog niza zahvata izgubile osnovne stilske karakteristike (npr. Marakovićeva 69, D Trstenjaka 15, 52 i 56).

Loši primjeri obnove spomeničkih objekata u Ulici D. Trstenjaka 30 i u Marakovićevoj 49, rezultat su nepoštivanja izdanih uvjeta, odnosno rada nekompetentnih projektanata i izvođača. Na baroknoj kući u Ul. D. Trstenjaka, unatoč dostavljenoj snimci postojećega stanja, koju je izradio Konzervatorski odjel iz Zagreba, čak su i osnovne dimenzije pogrešno rekonstruirane, a radovi se izvode bez projektne dokumentacije koju su uvjetovali konzervatori.

Sanacija objekta u Marakovićevoj 49, koju su konzervatori tražili kako bi se bar djelomično sačuvala izvorna povijesna struktura, nije provedena. Bez prethodnoga arhitektonskog snimanja građevina je do temelja srušena i zamijenjena novom, neodgovarajućega gabarita i bezlično oblikovanom.

Dva vrlo uspješna primjera obnove izvan organizacije Ministarstva obnove jesu **hotel »Central« i zgrada starog Magistrata**.

Voljom i zalaganjem, napose Gradskoga poglavarstva, te su građevine obnovljene u skladu s konzervatorskim propozicijama. Uspjehu obnove hotela posebice pridonosi rekonstrukcija i restauracija oslika i stilskih detalja unutrašnjosti. Na zgradi Magistrata uklonjena je nadograđena etaža te su rekonstruirani izvorni barokni gabarit i krovište, dok se u nastavku očekuje restitucija tlocrtne dispozicije i pročelja.

U obnovi sakralnih građevina posebno je važna obnova franjevačkoga kompleksa. **Samostan i crkva sv. Antuna Padovanskog** tijekom srpske okupacije u cijelosti su u unutrašnjosti devastirani: svi su oltari i ostali crkveni inventar uništeni ili pokradeni, vrata i prozori u velikoj su mjeri uništeni i spaljeni (u samostanu su pronađena samo jedna vrata), žbuka je obijena, podne obloge demontirane. Veliko oštećenje same konstrukcije uzrokovano je miniranjem tornja koji se urušio i oštetio glavno pročelje, svod crkve i zidani kor. Krovište na samostanu u cijelosti je izgorjelo, dok je na crkvi djelomičmo sačuvano. Obnova ovoga kompleksa započela je ubrzo nakon oslobođenja jer je Franjevačka provincija željela što prije uspostaviti funkcioniranje vjerskog života u Hrvatskoj

14 H. Kostajnica, zgrada Magistrata, stanje prije obnove (foto: M. Visin, 1997)

Hrvatska Kostajnica, the Town Hall, the situation before reconstruction (photographed by M. Visin, 1997)

15 H. Kostajnica, zgrada Magistrata, primjer restitucije izvornoga gabarita (foto: M. Visin, 1997)

Hrvatska Kostajnica, the Town Hall, an example of the restitution of the original dimensions (photographed by M. Visin, 1997)

Kostajnici. Bez potrebnih konzultacija s konzervatorskom službom prišlo se rekonstrukciji krovišta nad samostanom i crkvom pri čemu je, zbog povišenja krovnoga vijenca, došlo do promjene izvornog izgleda krovišta. Krovna konstrukcija izvedena je potpuno novim sistemom. Zamjeriti se može i izgledu prozorske stolarije na samostanu koja je naručena bez suglasnosti ovlaštenoga konzervatora. Poteškoće u obnovi proizašle su zbog činjenice da Konzervatorska studija i projektna dokumentacija nisu izrađeni prije radova, nego usporedo s njima. Detalji su rješavani sukcesivno, prema dinamici i potrebi pojedine faze rada. Svod crkve i kora rekonstruirani su prema izvornome stanju klasičnim zidanjem svodova, a između kora i crkve interpolirano je novo stubište. U unutrašnjosti samostana poštivana je izvorna tlocrtna dispozicija uz minimalne promjene zbog uvođenja novih standarda stanovanja. U unutrašnjosti crkve, zbog liturgijskih propisa i činjenice da ništa od stare opreme nije sačuvano, dopuštene su određene promjene. Dosadašnji su radovi financirani isključivo sredstvima franjevačke provincije, a obnovu pročelja koja je u tijeku, financira Ministarstvo kulture. Teško oštećena crkvena lađa uspješno je obnovljena klasičnim zidanjem urušenoga svoda i pjevališta, a rekonstrukcija zvonika je u tijeku.

Osim franjevačkog kompleksa i zgrade Magistrata, na ovom se prostoru predviđa i faksimilska rekonstrukcija znamenite barokne **kuće Sonnenschein**, čime bi se velikim dijelom vratila povijesna slika baroknoga trga.

Stari grad na unskom otoku znatno je oštećen, ali je nedostupan budući da otok još nije reintegriran u sastav Republike Hrvatske.

Glavni je povijesni dio naselja TOPUSKO kompleks topličkoga lječilišta. U tijeku 19. i početkom 20. stoljeća gradnjom nekolicine reprezentativnih zgrada i uređenjem parkova naselje je poprimilo izgled mondenog lječilišta. Zahvatima u prostoru nakon godine 1945. narušen je sklad ambijenta, ali je glavnina »lječilišnoga krajolika« ostala čitljiva.

Tijekom okupacije ovoga prostora planski su srušene najznačajnije zgrade – spomenici kulture, kao što su zgrada lječilišnoga restorana (Dom ZAVNOH-a) i vila Mirna.

Zbog kulturno-povijesne i urbanističke važnosti tih građevina na lokalnoj i republičkoj razini opravdana je primjena faksimilske metode obnove. To se napose odnosi na zgradu lječilišnoga restorana za koju postoji odgovarajuća dokumentacija, a i uprava lječilišta zainteresirana je za njezinu obnovu.

Najvrednији pojedinačni spomenik Topuskog, zapadni portal cistercitske opatije, srećom, nije u ratu devastiran, no zbog oštećenja nastalih zubom vremena započinje se s njegovom sanacijom.

Župna crkva Pohoda Blažene Djevice Marije u Topuskom građena je u prvoj polovici 19. stoljeća kao jednobrodna s polukružnim svetištem i zvonikom u osi glavnoga pročelja. Lađa je imala dva svodna polja. U drugoj polovici 19. stoljeća lukovica zvonika zamijenjena je piramidnim krovom, polukružni su prozori lađe zazidani, a ispod njih su izvedene neoromaničke bifore. Taj je zahvat pratilo i bogato dekorativno oslikavanje unutrašnjosti. Za vrijeme okupacije od 1991. do 1995. crkva je eksplozivom razorena, a očuvani su južni zid lađe i svetište sa svodom te donja zona sjeveronoga zida lađe i pjevališta.

Pri određivanju metode obnove od početka je prihvaćen konzervatorski stav da se zadrži očuvani dio strukture koji bi se uklopio u rekonstrukciju. Razmatrane su dvije mogućnosti: prva je predviđala kombinaciju sačuvanoga izvornog zida i suvremeno oblikovane dogradnje, a drugom se varijantom predviđala faksimilska rekonstrukcija srušenoga dijela prema izvornome obliku, ali u novom materijalu. Pri donošenju konačne odluke Konzervatorski je odjel uzimao u obzir želje župnika i mještana da se crkva rekonstruira faksimilskom metodom, to više što je na temelju ostataka crkve moguća točna rekonstrukcija. Osim toga, u prorijeđenoj gradnji naselja (osim crkve,

16 H. Kostajnica, crkva sv. Antuna Padovanskog i franjevački samostan, zatečeno stanje kompleksa nakon razaranja (foto: V. Barac, 1995)

Hrvatska Kostajnica, the church of Saint Anthony of Padua and the Franciscan Monastery, the state of the complex after destruction (photograph by V. Barac, 1995)

17 H. Kostajnica, crkva sv. Antuna Padovanskog, porušeno pjevalište i svod crkvene lađe (foto: T. Petrinec, 1996)

Hrvatska Kostajnica, the church of Saint Anthony of Padua, the destroyed choir and the ceiling of the aisle (photograph by T. Petrinec, 1996)

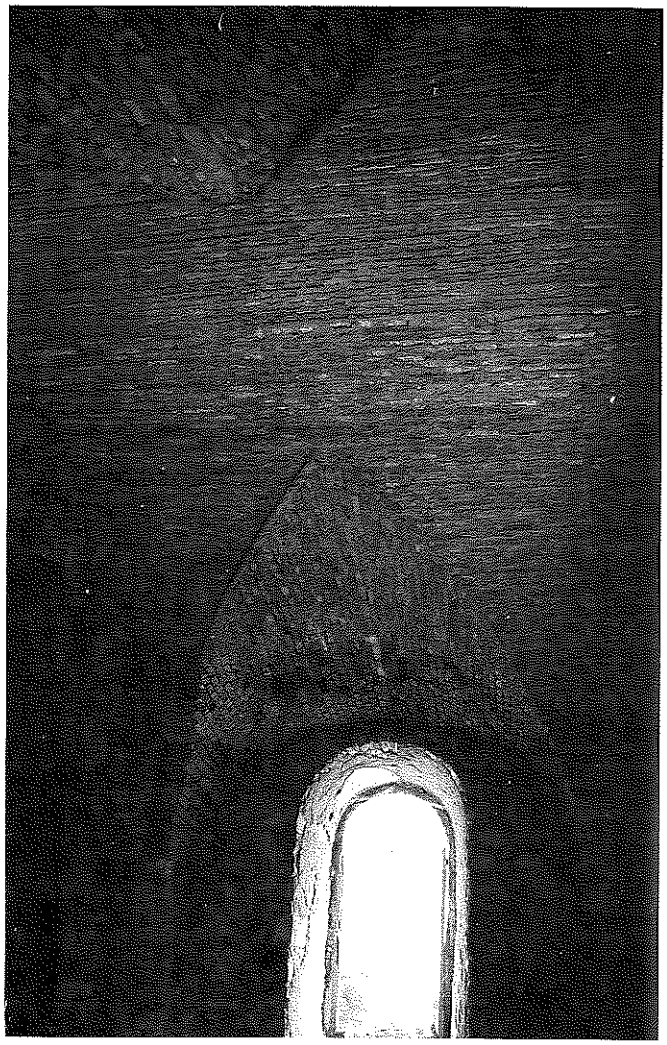

18 H. Kostajnica, crkva sv. Antuna Padovanskog, rekonstrukcija prvoga svodnog polja lađe

Hrvatska Kostajnica, the church of Saint Anthony of Padua, the reconstruction of the first vault on the ceiling of the aisle

srušene su najvažnije povijesne zgrade u kompleksu lječilišta) uistinu je svaki povijesni trag dragocjen, makar na simboličnoj razini.

No, istodobno su crkvene vlasti i lokalna zajednica zatražile i povećanje korisnoga prostora crkve zbog očekivanoga porasta broja vjernika, jer je naselje, a posebice lječilište, brzo oživjelo. Budući da crkva u cjelini više neće biti izvorna, prihvaćeno je rješenje da se crkvena lađa produlji za jedno svodno polje, istvojetno izvornima. Ocijenjeno je da to neće ugroziti sklad građevine, a takvi zahvati nisu rijetkost u povijesti crkvene gradnje. Najvažnija je ipak činjenica da je sačuvan dio originalne strukture.

Urbana struktura GLINE nije u Domovinskom ratu znatnije oštećena. No, i tu je kao i u Petrinji, neprijatelj udario na najistaknutiju građevinu, **župnu crkvu sv. Ivana Nepomuka** i srušio je do temelja. Čak je i građevinski materijal raščišćen. Crkva je građena po nacrtima Bartola Felbingera u duhu baroknog klasicizma na početku 19. stoljeća. Osim arhitektonske kvalitete, ona je bila urbana dominanta i kompozicijski naglasak na obodu glavnog trga – parka.

Poput obnove sv. Lovre u Petrinji i ovdje bi obnova faksimilskom metodom imala opravdanje, kako iz arhitektonsko-urbanističkih i simboličkih razloga, tako i zbog značenja njezina autora. Usto je, čak i u slučaju gradnje nove crkve, kontinuitet crkvenoga lokaliteta od izuzetne važnosti. Uza sav napor Konzervatorskoga odjela iz Zagreba da crkvene vlasti uvjeri u ispravnost takva pristupa obnovi, ipak je odlučeno da se novo pastoralno središte gradi na drugoj, novoj lokaciji, koja, usput rečeno, zadire u područje zatrpanoga šanca, koji je dio fortifikacijskoga sustava glinske utvrde. Uspjelo se samo postići da se planirana gradnja pomakne sa šanca radi očuvanja zaštitnoga zelenog pojasa. Drugi je problem obnove graditeljske baštine u Glini obnova hotela »Casino«, za koji se do danas nisu uspjela osigurati sredstva ni za hitnu rekonstrukciju krovišta.

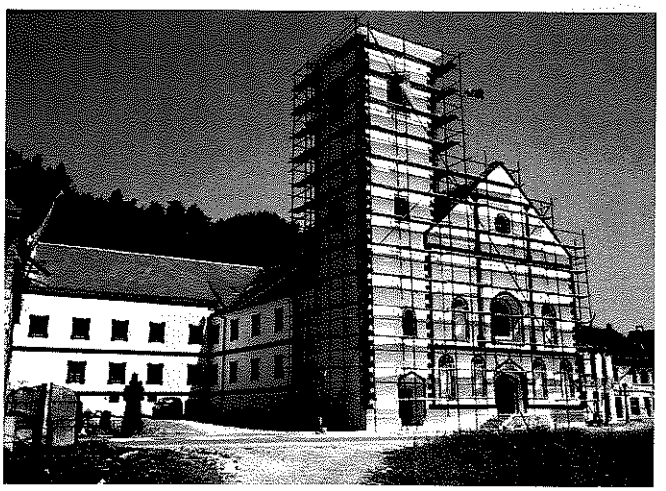

19 H. Kostajnica, crkva sv. Antuna Padovanskog i franjevački samostan, stanje u tijeku obnove (foto: V. Barac, 1998. i 1999)

Hrvatska Kostajnica, the church of Saint Anthony of Padua and the Franciscan Monastery, the situation after reconstruction (photograph by V. Barac, 1998 and 1999)

Grobljanska **kapela sv. Antuna Padovanskog u Dvorišću** kraj Gline građena je 1743, a u 19. je stoljeću produljena. Zvonik se diže u osi glavnoga pročelja, a svetište je polukružno. Zidje je u cijelosti zidano opekom. Svojim smještajem na brijegu kapela je važan dio panoramske vizure s ceste prema Glini.

U ratnim su razaranjima teško oštećeni krovište i zvonik, a od prokišnjavanja potpuno je uništen oslikani drveni strop.

U obnovi je prihvaćen pristup projektanta da se kapela građevinski sanira prema postojećemu stanju, a da se uništena unutrašnja obrada i oprema riješi na suvremen način. Drveni strop nije vraćen, već je ostavljena vidljiva nova drvena krovna konstrukcija. Pod je izveden od opeke, a izvedba crkvenoga namještaja predviđena je od drva, jednostavnih i čistih oblika. Zanimljivo je da je ova kapela prva sakralna građevina na Banovini koja je obnovljena i vraćena u funkciju.

Obnova ruralnih građevina dosad je doprla do svih spaljenih sela, a u nekima je već dovršena. Pozitivni učinak obnove globalne je naravi, a očituje se u očuvanju matrice naselja budući da su nove kuće uglavnom građene na starim temeljima, a njihovi gabariti ne pokazuju znatnija odstupanja od tradicionalnih mjerila.

Tako se u panoramskim vizurama Banovnine ponovno očitavaju grupacije crvenih krovova uokvirenih zelenilom krajolika. No, zauvijek su izgubljene značajke tradicijske gradnje u drvu, neponovljivi detalji nastali rukom seoskog majstora.

Osim aktivnosti na čitavom spomenutom području, djelatnici Konzervatorskog odjela u Zagrebu skrbe se o obnovi graditeljske baštine unutar Nacionalnog parka Plitvička jezera, obnovi tradicijske cjeline Rastoka u Slunju i grada Otočca, o čemu iscrpnije piše u zasebnim radovima.

Na osnovi iznesenoga pregleda stanja graditeljskoga naslijeđa na velikom području središnje Hrvatske nakon razaranja u Domovinskom ratu mogu se ukratko izdvojiti osnovni konzervatorski problemi, i to stručno-teorijski, administrativno-organizacijski i tehničko-operativni.

Pristup obnovi pojedinačnih spomenika kulture, koji su razoreni ili uništeni toliko da ne postoji mogućnost očuvanja i sanacije izvorne supstancije, najprije je problem teorijskoga pristupa. Budući da su zbrisani mnogi povijesni i prostorni reperi kulturnoga krajolika, što je i bio cilj neprijatelja, smatrali smo opravdanim primijeniti metodu obnove fakimilskom rekonstrukcijom (bez obzira na upitnost takvih zahvata i konzervatorskoj teoriji) gdje god je riječ o povijesno i prostorno istaknutim građevinama, za koje postoji vjerodostojna dokumentacija ili sačuvani ostaci na terenu. Ne može se zaobići ni emocionalni čimbenik izražen kod lokalnih stanovnika u čijem sjećanju još uvijek žive njihove crkve prije rušenja, a koje bi ponovno željeli vidjeti.

Osim toga, iz praktičnog iskustva u postojećim okolnostima, teško je očekivati da će naručitelji angažirati kvalificirane arhitekte odgovarajućeg senzibiliteta za projektiranje suvremenih rješenja koja bi svojom kreativnošću i kvalitetom nadomjestila vrijednost i duh izgubljenog.

U obnovi sakralnih građevina velik je problem i odustajanje crkvenih vlasti od obnove nekih crkava koje bi prema konzervatorskoj valorizaciji imale prioritet kao spomenici kulture, a i kao orijentiri u kulturnome krajoliku.

Poseban problem administrativno-organizacijske naravi jest program obnove Ministarstva razvitka i obnove, koji, primijenjen na objekte spomeničke ili ambijentalne vrijednosti, nije kadar pratiti zahtjeve konzervatora bez obzira na neke zakonske prilagodbe. Velik broj projektanata i izvođača različite je razine kvalitete, a često, na žalost, i bez osnovnog razumijevanja i poštovanja konzervatorskoga pristupa obnovi. Administrativni kriteriji o pravu na obnovu kuća također u mnogim slučajevima ne omogućuju obnovu zgrade prema prijašnjemu stanju ili veličini. Tako se primjerice događa da se vrijedne građanske i tradicijske kuće obnavljaju polovično jer suvla-

20 Topusko, župna crkva Pohoda Blažene Djevice Marije, ostaci crkve nakon razaranja (foto: T. Petrinec 1995)

Topusko, the parish church of the Ascension of the Blessed Virgin Mary, the remains of the church after destruction (photograph by T. Petrinec, 1995)

21 Topusko, župna crkva Pohoda BDM, obnova građevine (foto: T. Petrinec, 1998)

Topusko, the parish church of the Ascension of the Blessed Virgin Mary, the reconstruction of the church (photograph by T. Petrinec, 1998)

snik nema pravo na obnovu ili njezina veličina premašuje propisanu kvadraturu obnove kuće po članu kućanstva.

Svi navedeni čimbenici prelamaju se napose na obnovi velikoga broja stambenih građevina ambijentalnoga značenja koje čine osnovno tkivo zaštićenih urbanih cjelina i nositelji su njihova urbanog identiteta. Riječ je o kućama osobite gradnje, najčešće zidanog prizemlja i kata od drvenih planjki ili kanata, mekih žbukanih ploha. Takav materijal i konstrukcije propadaju zbog višegodišnjega prokišnjavanja, a svako jače oštećenje ima pogubne posljedice za njihov opstanak. Slikovitost tih kuća i ambi-

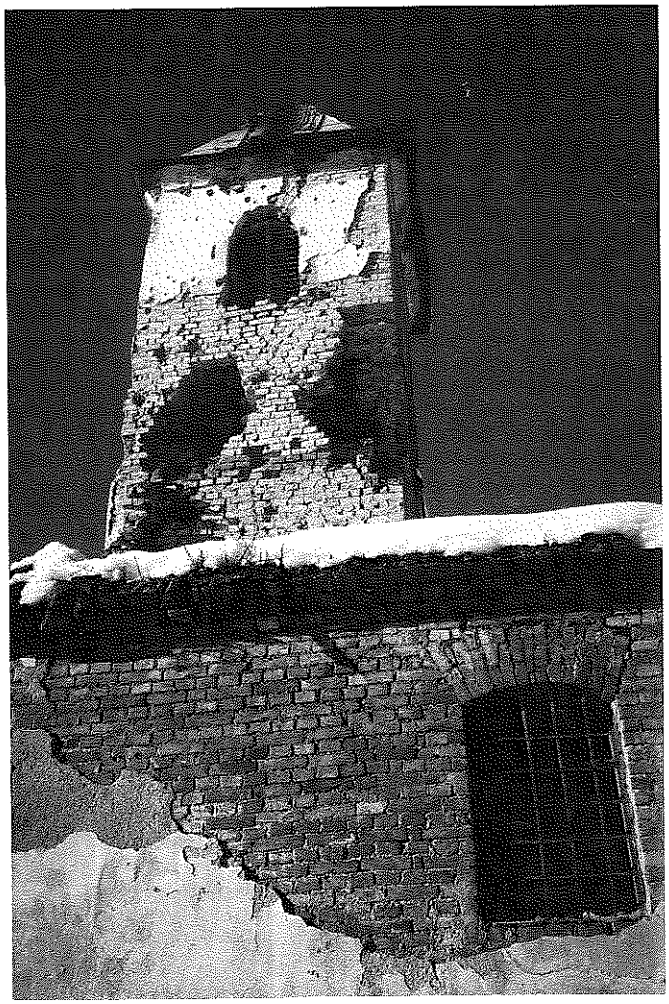

22 Dvorišće, razorena kapela sv. Antuna Padovanskog, stanje 1996. (foto: T. Petrinec)

Dvorišće, the destroyed chapel of Saint Anthony of Padua, the situation in 1996 (photograph by T. Petrinec)

jentalnih poteza nemoguće je, bez odgovarajućih projekata, obnoviti u postojećem sustavu masovne i brze obnove opekom i industrijskom stolarijom. Obnova takvih objekata tradicijskim načinom, prema stručnim konzervatorskim kriterijima, bila bi relativno lako provediva budući da nije riječ o pojedinačnim umjetničkim ostvarenjima ni o delikatnim restauratorskim zahvatima. Konsolidacija ili rekonstrukcija zidanih dijelova te razgradnja i rekonstrukcija ili djelomična zamjena drvene građe u duhu je tradicionalnog održavanja i obnavljanja kuća. No, za takav način obnove velikoga broja građevina, na žalost, nema sredstava, a najčešće ni želje vlasnika koji, u pravilu, žele čvršće zidanice.

Stoga jedino preostaje odabrati nekoliko najboljih primjera ovog tipa gradnje i uz naklonost vlasnika i dodatna novčana sredstva obnoviti ih uz primjenu konzervatorskih načela obnove.

U slučajevima gdje su razaranja takva da nije moguće obnoviti izvornu građevnu strukturu, moguće i prihvatljivo rješenje jest kvalitetna kreativna reinterpretacija. No, i u tim se slučajevima pojavljuje problem referenci projektanata uključenih u obnovu.

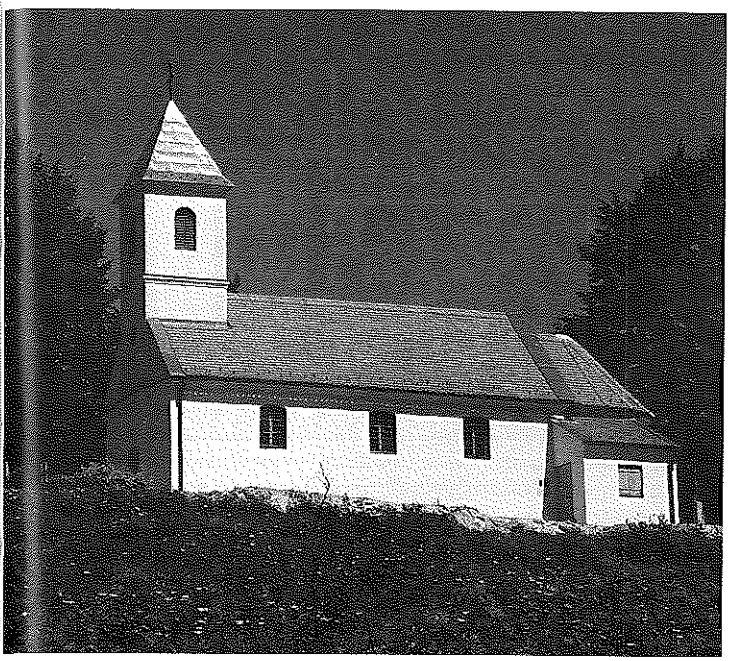

23Dvorišće, kapela sv. Antuna Padovanskog nakon obnove (foto: V. Barac 1997)

Dvorišće, the chapel of Saint Anthony of Padua after reconstruction (photograph by V. Barac, 1997)

Svemu ovome treba dodati i kronični nedostatak kozervatorskih i restauratorskih stručnjaka, koji jedva uspijevaju obavljati redovite poslove.

Na kraju se može zaključiti da je obnova graditeljske baštine na promatranom prostoru odraz općega stanja i sposobnosti službe zaštite spomenika kulture da se nametne kao stručno odgovorni čimbenik u procesu obnove. Ona je i odraz stupnja kulturne zrelosti lokalne sredine, financijske situacije i ograničenja koja proizlaze iz koncepcije programa organizirane masovne obnove.

Prema dosadašnjem konzervatorskom iskustvu u obnovi, samo se pojačanim zauzimanjem, posebice na terenu, te velikom upornošću može učiniti nešto više za obnovu graditeljske baštine nego što je puka fizička obnova prostora za nasušnu upotrebu.

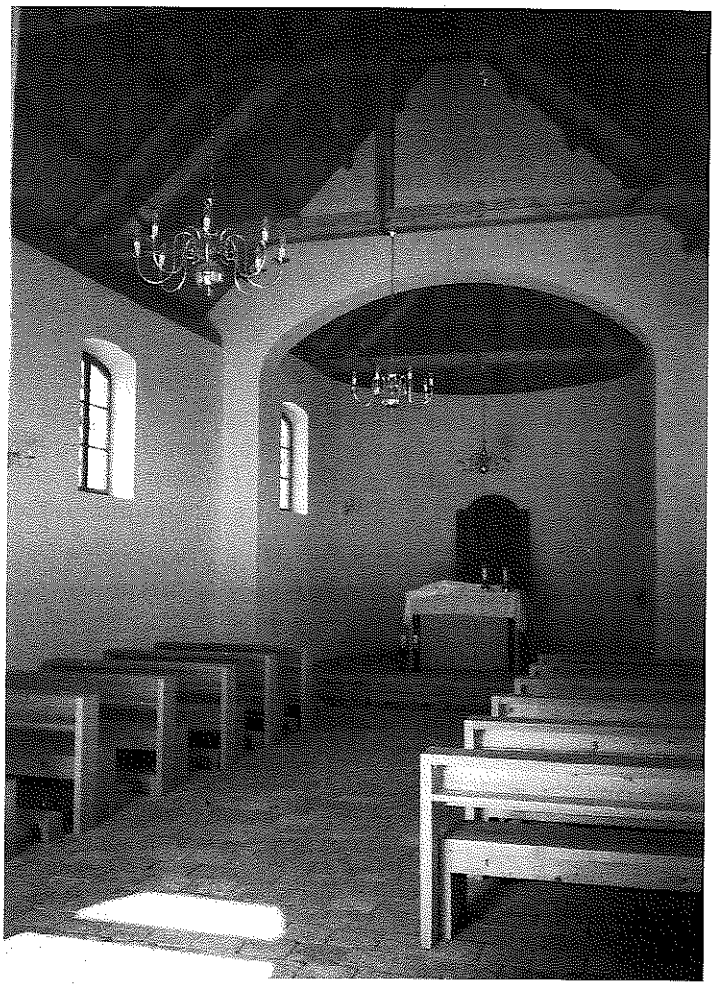

24 Dvorišće, kapela sv. Antuna Padovanskog, unutrašnjost nakon obnove (projektant dipl. inž. arh. R. Cottiero, izvedba 1997)

Dvorišće, the chapel of Saint Anthony of Padua, the computer simulation of the interior (project by R. Cottiero, 1997)

U daljnjem toku obnove, osim borbe za održanje elementarnih konzervatorskih standarda, pruža se prilika da se pokušaju popraviti prije učinjene pogreške, ili spriječiti nove, i na razini obnove pojedinačnoga spomeničkog objekta, i na razini prostornoplanske zaštite.

SUMMARY

The Restoration of the Architectural Heritage in the Area Covered by the Conservation Department in Zagreb

The article brings a review and comments on the restoration of the damaged architectural heritage, and, along with examples of successful examples of restoration, draws attention to a number of problems that accompany restoration that arise in almost all areas of Croatia that suffered destruction in the war: not only a lack of funds for restoration, but also a lack of a defined common methodology and approach to restoration and re-

construction in the state as a whole, the lack of co-ordination between the Ministry for Reconstruction and Restoration and its concept of mass reconstruction on the one hand, and the lack of conservation and restoration staff required to direct and monitor the reconstruction on the other. Here we can also mention the lack of qualified artisans and builders in the case of demanding restoration tasks. Another problem is the unwillingness of the local community and the church authorities to carry out the reconstruction of important buildings according to the rules of conservation.

Ksenija Petrić
Ana Mlinar

Obnova ruralnih naselja u Nacionalnom parku Plitvička jezera

Stručni rad

U članku se obrazlaže postupak obnove seoskih obiteljskih kuća razorenih u Domovinskom ratu na području nacionalnog parka upisanog u Svjetsku listu prirodne i kulturne baštine. Konzervatori su na ovlaštenom ministarstvu za obnovu uporno inzistirali na kreativnom i individualnom pristupu projektiranju kuća uz uporabu karakterističnih elemenata graditeljske baštine područja. U cjelokupnome procesu obnove konzervatori su kontinuirano sudjelovali na izdavanju uvjeta, konzultacijama pri projektiranju, izdavanju dozvola i obavljanju nadzora nad gradnjom. Iako svi zahtjevi nisu uzeti u obzir, rezultati dosadašnje obnove ocjenjuju se pozitivnima. Od presudne važnosti za izgled kuća bit će financiranje vanjske završne obrade pročelja.

Uvod

Nacionalni park Plitvička jezera prvi je proglašeni i najpoznatiji nacionalni park u Hrvatskoj, a od godine 1979. uvršten je u UNESCO-vu Listu prirodne i kulturne baštine.

Zaštitu svjetske kulturne i prirodne baštine reguliraju međunarodne preporuke o zaštiti kulturne i prirodne baštine[1] koje se temelje na činjenici da je prirodna i kulturna baština harmonična cjelina čiji su elementi nedjeljivi, a čine ih ne samo reprezentativna djela velike vrijednosti već i skromni, ambijentalno značajni elementi. Sukladno tom polazištu propisano je da se na područjima s visokim statusom zaštite prirode kulturni aspekt baštine treba sustavno štititi, a zaštitu, očuvanje i popularizaciju kulturne i prirodne baštine treba smatrati jednim od osnovnih elemenata regionalnoga razvoja i planiranja. Takav pristup zaštiti kulturne baštine na prostoru Nacionalnog parka Plitvička jezera više od desetak godina nastoji osigurati Konzervatorski odjel u Zagrebu (nekad Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture) preko osnovne evidencije, pravne zaštite, izrade različitih projekata i studija te operativnim upravnim postupkom i nadzorom.

Godine 1987. Regionalni je zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu u suradnji s Nacionalnim parkom i urbanističkom službom izradio konzervatorsku studiju za područje Nacionalnog parka Plitvička jezera[2]. Obavljena je iscrpna evidencija terena na kojoj se temeljilo dokumentiranje i istraživanje kulturne baštine cijeloga prostora Nacionalnog parka Plitvičkih jezera. Utvrđeno je da su tradicijska naselja, kao karakteristične aglomeracije s regionalnim značajkama i pojedinačnim autohtonim primjercima tradicijske arhitekture, osnovni i dominantni kulturni element. Studija, koja je izrađena prema konzervatorsko-planerskoj metodologiji, poslužila je za izradu prostorno-planerske podloge uređenja seoskih naselja, a propisala je i modalitete gradnje i oblikovanja u zaštićenom prostoru.

Na čitavom području Nacionalnog parka Plitvička jezera evidentirano je nekoliko autentičnih zaselaka koji su s okolišem činili skladnu, nedjeljivu cjelinu. Posebno vrijedni i atraktivni, a za očuvanje raznolikosti tradicijskoga gospodarenja napose važni, jesu privredni objekti koji funkcioniraju na pogon vode: pilane, mlinovi i bućice. Najvrednije skupine, kao i nekoliko izvornih vrijednih pojedinačnih objekata, zaštićeni su aktom o zaštiti, dok je čitav seoski prostor nacionalnog parka zaštićen kao specifična antropogena zona koju treba čuvati, obnavljati i prezentirati u skladu s međunarodnim konvencijama i obvezama koje nalaže visok stupanj zaštite Nacionalnoga parka.

Konzervatorskom studijom definirani su uvjeti gradnje na području seoskih naselja, pa je otad služba zaštite kulturne baštine počela i sustavno pratiti gradnju u Nacionalnom parku.

Stanje tradicijskih seoskih naselja do domovinskog rata

Osnovna prostorna organizacija i raspored naselja na području Plitvičkih jezera karakteristični su za stočarsku kulturu dinarskog areala, a sastoje se od raspršenih manjih skupina okućnica. Tradicijske stambene i gospodarske zgrade vrlo su jednostavne prizemnice izdužena tlocrta koje se koriste prirodnim nagibom terena, slične po gabaritima, natkrivene dvostrešnim krovištima, građene prirodnim materijalima, drvom i kamenom.

Vrijednosti i značajke naselja i tradicijskoga graditeljstva Plitvičkih jezera prvi je istražio Aleksandar Freudenreich 50-ih godina 20. st. Valorizirajući ambijente i arhitekturu kao i specifičnosti zaštićenoga nacionalnog parka, dao je ujedno svoju viziju problema gradnje i naznačio bitne

[1] »Preporuka o zaštiti kulturnog i prirodnog nasljeđa na nacionalnom planu", Generalna konferencija UN, 17. zasjedanje u Parizu 1972.

[2] Studija seoskih naselja na području Nacionalnog parka Plitvička jezera, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, Zagreb, 1988, autori K. Petrić, A. Mlinar

elemente koje treba slijediti u budućim arhitektonskim rješenjima.[3]

Njegove su smjernice donekle poštovane pa su 50-tih i 60-ih godina 20. stoljeća poznati hrvatski arhitekti projektirali objekte koji su ocijenjeni kao vrlo uspješni (L. Horvat, M. Haberle, I. Vitić, Z. Marohnić, Böhm).

Na žalost, proces gradenja u Nacionalnom parku nije se dalje odvijao prema Freudenreichovim načelima. Prezentacija kulturne baštine u organizaciji uprave Nacionalnog parka nije bila na zadovoljavajućoj razini, a neki su njezini oblici sasvim neprihvatljivi. Etnografska i arheološka baština služila je kao dekor u ugostiteljskim objektima; uz magistralnu cestu postavljane su staklene vitrine s artefaktima iz bliže i dalje prošlosti, a tradicijsko graditeljstvo, umjesto obnovljenim autohtonim ambijentom, bilo je predstavljeno minijaturnim maketama postavljenima uz turističku šetnicu u blizini hotela. Konzervatorski je prezentirana samo jedna tradicijska okućnica u prirodnom ambijentu, s gumnom i stambenim gospodarskim zgradama koje su bile opremljene tradicijskim inventarom. Najprije je u njoj, za vrijeme prošloga političkog sustava, bilo predviđeno memorijalno središte[4], a na preporuku konzervatorske službe sadržaj je postava proširen ambijentalnim i etnografskim elementima te je postala privlačan turistički sadržaj.

Od 70-ih se godina u Nacionalnom parku sve više gradi. U organizaciji Nacionalnog parka i privatnih investitora sagrađeni su brojni objekti a da nisu poštovane prostorne i oblikovne zakonitosti koje se temelje na ambijentalnim specifičnostima i elementima tradicionalnoga građenja.

Tradicijska arhitektura nije bila u zadovoljavajućemu stanju. Nisu postojali programi i novčana sredstva za obnovu, a u svijesti ljudi nije bio izgrađen stav o njezinoj vrijednosti. Zgrade su zapuštane jer su ih žitelji sve više zamjenjivali zidanicama. Zato su na mnogim starim kućištima, uza staru kuću koja je prepuštana propadanju, sagrađene nove stambene, pomoćne ili gospodarske zgrade. Većina ih je bespravno građena, bez stručne kontrole i posebnih uvjeta oblikovanja. Takvi su objekti, najčešće građeni po uzoru na konfekcijsku arhitekturu prigradskih naselja, svojim gabaritima i oblikovanjem unosili disharmoniju u prostor. Naknadno su legalizirani uz minimalne zahvate radi uskladenja s ambijentom. Provedbene odredbe Prostornoga plana nisu bile dovoljno iscrpne za kvalitetnu arhitektonsku intervenciju u prostoru, a u jednom su dijelu čak bile i neispravne budući da su bile izrađene bez konzervatorskih analiza i smjernica.

Razaranja u domovinskom ratu, obnova

Cijelo područje Nacionalnoga parka od samoga početka Domovinskog rata bilo je okupirano, hrvatsko stanovništvo prognano, a njihove kuće do temelja uništene, opljačkane i spaljene. Najveći je broj građevina u vlasništvu Nacionalnog parka opljačkan i devastiran.

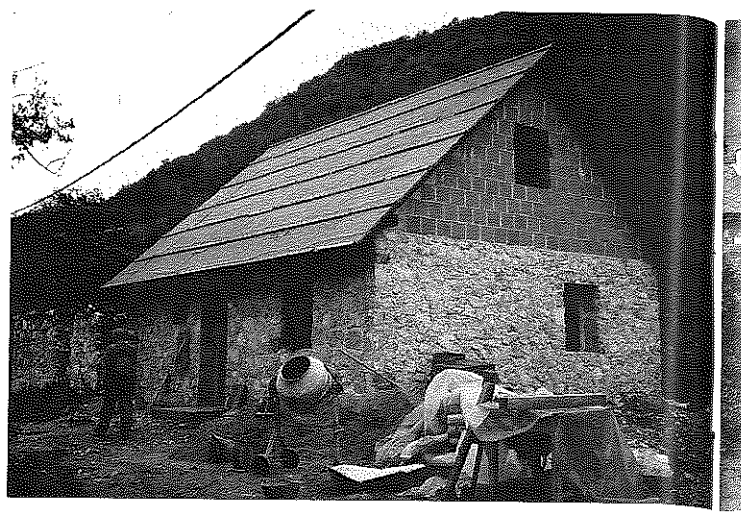

1 Korana kbr. 7, rekonstruirana kuća građena kamenom: ponovljen je gabarit, otvori na fasadi, nagib krovišta i materijali (foto: A. Mlinar, listopad 1998)

Korana, house No. 7, reconstructed stone house: the dimensions, the openings on the facade, the angle of the roof and the materials have all been restored (photograph by A. Mlinar, October 1998)

Nakon redarstvene akcije »Oluja« stručna je služba ove Uprave (Konzervatorski odjel u Zagrebu) prilikom obilaska za procjenu štete utvrdila da su u cijelosti uništena sela Poljanak, Sertić Poljana, Rastovača i Korana. Prostor tih naselja bio je potpuno devastiran, zarastao u raslinje tako da se ruralna struktura ni položaj kuća nisu mogli identificirati. Sve su drvene stambene i gospodarske zgrade izgorjele, pojedine betonske ostale su donekle očuvane, ali su zbog utjecaja vatre i atmosferilija bile potpuno neupotrebljive.

Poslijeratnu obnovu Hrvatske, Odlukom Vlade RH, provodi Ministarstvo razvitka i obnove (MRO) na temelju Zakona o obnovi. Zakon je propisao skraćeni upravni postupak, izbjegnuto je izdavanje lokacijske i građevne dozvole, a smanjen je i opseg projektne dokumentacije za obiteljske kuće. Obnova se provodi prema posebnom aktu, »Naputku za sanaciju ratom oštećenih obiteljskih kuća«. Zakon o obnovi propisao je da se područja sa spomeničkim statusom zaštite kulturne baštine obnavljaju na temelju posebnih uvjeta i uz prethodnu dozvolu ovlaštene konzervatorske službe[5].

Već u prvim pripremama za obnovu i procjenu ratnih šteta Konzervatorska je služba upozorila Ministarstvo razvitka i obnove i Ministarstvo graditeljstva da na području Nacionalnog parka obnovu treba provesti prema posebnim kriterijima, uz individualni pristup projektiranju svake pojedine kuće. Pritom je ocijenila da je organizirana obnova jedinstvena prilika da se poprave prije načinjene pogreške i da se obnova i nova gradnja provode u skladu s regionalnim značajkama. S konzervatorskoga

[3] Aleksandar Freudenreich, *»Kako narod gradi na području Hrvatske«*, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb, 1972.

[4] Rodna kuća Rade Končara u Končarevom kraju

[5] Zakon o obnovi, Narodne novine, br. 24, ožujak 1996,. članak 33.

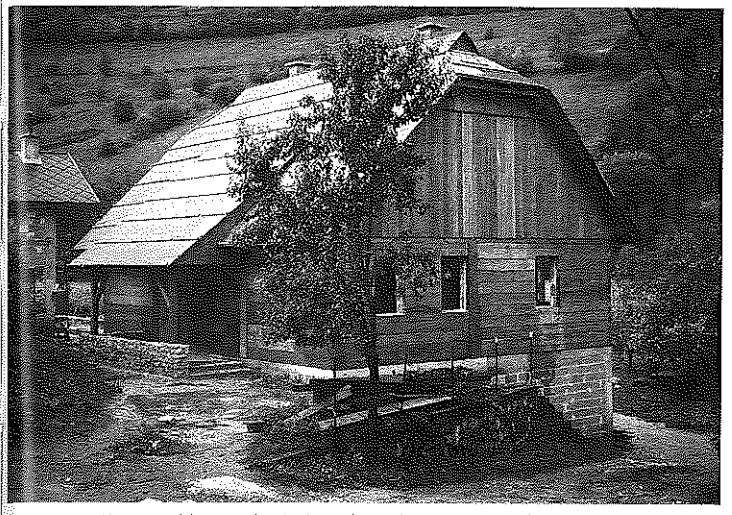

2 Korana kbr. 17, kuća izvedena brvnima, natkrivena dvostrešnim krovištem s karakterističnim zabatnim skošenjima (foto: A. Mlinar, listopad 1998)

Korana, house No. 17, the house built using logs, covered by and eaved roof with characteristic gable angles (photograph by A. Mlinar, October 1998)

stajališta pri obnovi je trebalo poštivati dva osnovna zahtjeva: u prostornom pogledu zadržati tipologiju i oblik naselja, a u arhitektonsko-oblikovnom smislu osigurati prijenos graditeljske tradicije.

Za rekonstrukciju prostornih karakteristika izdali smo ove uvjete:

- uspostavljanje izvorne regionalne tipologije naseljavanja tj. formiranje manjih skupina okućnica. Ovaj je uvjet bio provediv budući da je Zakon o obnovi propisao gradnju na prijašnjim kućištima. Zahtjev je trebalo uskladiti u slučaju opravdanoga preseljenja ili promjene lokacije. Decidirano je odbačen zahtjev za gradnjom novih okućnica u nizu uz cestu;
- prezentacija dvaju karakterističnih tipova naselja: naselja na krčevinama na primjeru Sertić Poljane i naselja uz vodu na primjeru Korane. Naselja su odabrana na osnovi prijeratne očuvanosti i statusa zaštite;
- formiranje kućišta i lociranje kuće u skladu s tipičnim kućištem toga kraja;
- nije dopuštena promjena konfiguracije terena, izravnavanje, usijecanje u brijeg ili nasipavanje vrtača;
- dana je preporuka za osmišljavanje specifične turističke ponude koja se osniva na prezentaciji ruralnog ambijenta i karakterističnih sadržaja, na oživljavanju rukotvorstava i običaja sa svrhom revitalizacije naselja. Za naselje Korana razrađen je koncept prezentacije objekata na vodeni pogon, a u ostalim je naseljima trebalo poticati sve oblike privređivanja vezanih uz tradicionalno poljodjelstvo i stočarstvo;
- dane su smjernice za izvedbu ograda, mostova, putova, vidikovaca, oblikovanje zajedničkih zgrada, uvjeti za rekonstrukciju elektromeže kabliranjem ili nadzemnom trasom isključivo na drvenim stupovima, te usporedo s gradnjom kuće izvedbu septičnih jama bez kojih nije moguća zaštita prirode.

Za kuće koje se obnavljaju u prvoj fazi obnove utvrđeni su arhitektonsko – oblikovni uvjeti prema tradicijskim značajkama:

- određeni su izduženi tlocrt omjera približno 1:2 i visinski gabariti – prizemnice obvezno s podrumom;
- projektiranje trijema – uobičajenog u tradicijskoj kući, izvođenog kao komunikacija uz duže pročelje, često zatvaranog daskom. Kod skromnih tlocrta, umjesto trijema, trebaju se izvesti manje nadstrešnice ispred ulaza;
- uvjetovani su materijali: u zaštićenim cjelinama – kamen, brvna, šindra, a u ostalim su naseljima dopušteni opeka i crijep uz oblaganje pročelja daskom;
- preoblikovanje predimenzioniranih i neprihvatljivo oblikovanih zidanica. Njihova su oštećenja procijenjena 5. kategorijom pa ih je prema kriteriju MRO-a trebalo sanirati, a s konzervatorskoga stajališta to je prilika da se preoblikuju i usklade s graditeljstvom kraja.

Zakonom o obnovi određeni su elementi obnove obiteljskih kuća. Neki su od tih elemenata, sa stajališta službe zaštite, bili prihvatljivi, a neki su bili ograničavajući. Na brojnim sastancima i mnogim dopisima uspjeli smo uvjeriti MRO da je poseban pristup projektiranju i izvođenju kuća na ovome području nuždan:

- na samome početku izborili smo se za veći opseg projektne dokumentacije i individualno rješavanje svake kuće. Tako je standardni »Naputak« proširen nacrtima pročelja s posebnim naglaskom na završnoj obradi;
- veličina je kuće prema Zakonu o obnovi definirana brojem članova kućanstvo ($35\ m^2 + n \times 10m^2$), a trebala je biti organizirana kao prizemnica bez podruma. Odobrena kvadratura i katnost, bili su u pravilu prihvatljivi za tip ličke tradicijske kuće, uz dodatno prihvaćenu preporuku konzervatora da se na kućama izvodi podrum jer lička seoska kuća ne može funkcionirati bez podruma, a morfologija terena također uvjetuje takav način gradnje;
- od oblikovnih elemenata MRO je prihvatilo dodatne zahtjeve službe: odobren je nagib krovišta od 45 %, tip dvostrešnoga krova uz primjenu zabatnih skošenja – »lastavica«. Korigirane su i dimenzije prozora: uvjetovani su manji (od onih koji se izvode u novije doba), koji su u proporcijama slični tradicijskima, a za nekoliko standardnih tipova prozora dogovorena je tipna proizvodnja. Na tradicijske prozore, koji su izvorno bili bez zaštite od sunca ili su samo na malobrojnim kućama postojali puni drveni priklopi, sada su postavljene fiksne grilje. Ovakav je ustupak bio nuždan zbog klimatkih uvjeta i današnjih standarda stanovanja. Prihvaćen je i zahtjev da se uz propisanu osnovnu kvadraturu kuće izvodi i trijem;

- zahtjev da se za gradnju isključivo upotrebljava autohtoni, tradicijski materijal nije prihvaćen. Sve su kuće izvedene kao zidanice koje bi u drugoj fazi trebale biti djelomično obložene daščanom oplatom da bi donekle stekle izgled tradicijske arhitekture. Nadtemeljna zona kuće izvodi se u rustikalno obrađenom kamenu. Brvna i pokrov šindrom odobreni su samo za naselje Korana. Kuće se prekrivaju tamnosivim vučenim betonskim crijepom (»Bramac«);
- MRO je prihvatilo mogućnost rekonstrukcije autohtone ličke arhitekture samo u naselju uz rijeku Koranu; iz nepoznatih razloga konzervatorski zahtjev da se Sertić Poljana obnovi faksimilskom metodom nije prihvaćen pa smo bili prisiljeni pristati na standardnu obnovu, iako je riječ o zaštićenoj ruralnoj cjelini.

Organizaciju cjelokupnoga procesa obnove, od projektiranja do izvedbe, MRO je povjerilo privatnim tvrtkama (konzalting). Te su tvrtke preuzele ulogu posrednika između MRO i ostalih ovlaštenih ministarstava pa se dogodilo da su posebni uvjeti za obnovu naselja izdavani privatnim tvrtkama umjesto investitoru; te su tvrtke preuzimale, odnosno nekompetentno i na svoju ruku provodile dio poslova u procesu obnove, što je bilo suprotno i Zakonu o upravi. Odlučivanje u MRO nije bilo transparentno i učinkovito; konzervatorska je služba, u nastojanju da obnova teče na odgovarajući način, tom ministarstvu mnogo puta upućivala svoje zahtjeve i dopise, no nije dobila nijedan pisani odgovor.

Uprava Nacionalnog parka Plitvička jezera nije se uključila u proces rješavanja obnove sela, a Ministarstvo graditeljstva izdalo je samo opće uvjete za postupanje u obnovi, dok u samom procesu građenja nije predvidjelo ni provodilo nikakav oblik nadzora.

Projektiranje je povjereno tvrtkama koje nisu imale iskustva ni znanja o tradicijskoj, ruralnoj arhitekturi i graditeljstvu. U procesu projektiranja izmijenilo ih se nekoliko (često su projektanti bili tek pripravnici); svaki bi put novouključena tvrtka bila potpuno neiformirana o već prije izdanim konzervatorskim uvjetima i specifičnim zahtjevima za ovo područje. Mislimo da je bilo nužno osigurati kreativan projektantski pristup obnovi obiteljskih seoskih kuća, a investitor i projektanti takav su pristup u cijelosti zanemarili i problem minorizirali. Stoga smo bili prisiljeni sudjelovati u rješavanju i kreiranju svake pojedinačne građevine vodeći računa o prirodnim elementima mikrolokacije, orijentaciji građevine i njezinih prostorija u odnosu na strane svijeta i njihove funkcije, mogućnost smještaja komunikacije za potkrovlje (žitelji su, u pravilu, željeli da im se osigura mogućnost naknadne adaptacije potkrovlja, što zbog proširenja vlastita stambenog prostora, što za iznajmljivanje turistima).

Osnovni preduvjet za ispravnu obnovu tradicijske arhitekture jest da tu obnovu izvode lokalni majstori koji dobro poznaju lokalnu tradiciju gradnje, a izvoditelji radova bili su iz različitih regija, nijedan iz Like, pa to najbolje predočuje kakvim je poteškoćama bila praćena obnova.

3a Rastovača kbr. 32, jedna od novih zidanica dimenzijama i oblikom u neskladu s tradicijskim graditeljstvom ovoga kraja, 4. kategorija oštećenja (foto: A. Mlinar, svibanj 1997)

Rastovača, house No. 32, a new house whose dimensions and form are out of place with respect to the traditional architecture of this region, category IV damage (photograph by A. Mlinar, May 1997)

Uz prethodno navedene probleme pojavio se i problem nabave kvalitetnog autohtonog materijala i njegove tradicionalne obrade. Šindra se može nabaviti samo kod jednog proizvođača koji ne može isporučiti dovoljne količine prosušene građe, a umjesto tesanih brvana dostupna je samo piljena građa.

Financiranje obnove seoskih naselja bilo je ograničeno, a jedini je investitor bilo MRO; činjenica da se cijena obnove povećava ako se provodi u skladu s konzervatorskim uvjetima bila je presudna pri odluci Ministarstva razvitka i obnove da u cijelosti odbaci konzervatorske uvjete za naselja izvan Nacionalnog parka. Upozoravali smo da su za obnovu naselja na području Nacionalnoga parka Plitvička jezera nužna dodatna novčana sredstva, ali, na žalost, ona nisu osigurana ni iz fondova kulture, ni iz Državne uprave za zaštitu okoliša, UNESCO-a, a ni iz specijalnih donacija.

Zaključak

Konzervatorska služba, na žalost, nije kadrovski ojačana za povećani opseg poslova koji traži obnova (novoformirani glomazni sustav Ministarstva razvitka i obnove diktira način i prioritet obnove, a nadasve kratke rokove).

Konzervatori su u čitavom lancu obnove jedini nastojali da se osigura kreativan pristup uređenju Nacionalnog parka uz poštivanje regionalnih specifičnosti graditeljskog naslijeđa kako bi se izbjegla uniformirana projektna rješenja. Stalno smo isticali da se Nacionalni park Plitvička jezera nalazi na UNESCO-voj Listi svjetske baštine, kao i povijesne jezgre Dubrovnika i Splita, a u najnovije vrijeme Trogira i Eufrazijeve bazilike u Poreču. Stoga kriteriji za obnovu kulturne baštine na prostoru najvišega statusa zaštite moraju biti u skladu s međunarodnim propisima i najstrožim konzervatorskim režimima,

3b U tijeku je preoblikovanje kuće prema konzervatorskim propozicijama (foto: A. Mlinar, listopad 1998)

The reconstruction of the house is being undertaken according to conservation guidelines (photograph by A. Mlinar, October 1998)

a služba zaštite morala bi utvrdivati opseg i način zahvata u prostoru. Mišljenja smo da je Ministarstvo kulture nedovoljno uključeno u problem zaštite i obnove ruralne baštine i da NP Plitvička jezera zaslužuje tretman jednak ostalim spomeničkim cjelinama koje se nalaze na UNESCO-oj Listi.

Na temelju dosadašnjih rezultata i iskustava u obnovi seoskih naselja mogu se uočiti i pozitivni rezultati: do kraja kolovoza 1998. Konzervatorski je odjel u Zagrebu izdao 24 rješenja o prethodnoj dozvoli za naselje Poljanak, za Rastovaču 35, Koranu 25 i Sertić Poljanu 12 rješenja. Postignuti su poboljšanje standarda stanovanja, zadovoljavajuće oblikovanje i primjena detalja tradicijske arhitekture, gabariti su usklađeniji s tradicijskim, a najlošije zidanice preoblikovane su i donekle usklađene s ambijentom. Stanovništvo je prihvatilo takav oblik gradnje i svjesno je da su rješenja obiteljskih kuća u Nacionalnom parku bolja od onih izvan zaštićenoga područja. Zbog toga što su seoska naselja danas orijentirana na turističku djelatnost, stanovništvo upravo u uređenju naselja prema tradicijskim značajkama vidi dodatnu prednost.

Da bi obnova i realizacija projekata koji se smatraju usklađenima s ambijentom i kvalitetnijima od prijeratne stambene gradnje bila ispravno dovršena, služba zaštite nastojat će ishoditi dodatno financiranje završne obrade pročelja, što je nužno da bi građevine dobile izgled tradicijske arhitekture ovoga kraja.

Promatrano s aspekta integralne zaštite i vrijednosti šireg prostora, obnova će biti uspješna tek kad se širi prostor uredi prema općim propozicijama službe zaštite kulturne baštine (uključujući obnovu gospodarskih zgrada, javnih sadržaja, specifičnih gospodarskih objekata koji za pogon koriste vodu, infrastrukture, autohtonog raslinja i dr.). Od presudne će važnosti biti osiguranje novčanih sredstava za provedbu organizirane obnove, poticanje lokalnoga stanovništva na takav pristup obnovi, rigorozna kontrola i sprečavanje bespravne gradnje. U suprotnom, buduća će gradnja, čija se ekspanzija već sada može predvidjeti, nanijeti goleme štete u prostoru, što, prema međunarodnim propisima i režimima uređenja nacionalnog parka svjetskog značenja, nije dopustivo.

Literatura:

Mlinar, A., Neki primjeri čuvanja i prezentacije narodnog graditeljstva s osvrtom na razinu i modalitete zaštite i revitalizacije seoskih naselja u zoni Nacionalnog parka Plitvička jezera, *Zbornik radova XXXVII kongresa SUFJ-a,* Plitvička jezera 1990.

Petrić, K. – Mlinar, A., Seoska naselja na području Nacionalnog parka Plitvička jezera, Etnologija i arhitektura – *Zbornik radova sa simpozija održanog u okviru programa 12. internacionalnog kongresa antropoloških i etnoloških znanosti* (Zagreb, 28. i 29. srpnja 1988.), Zagreb, 1991.

Petrić, K. – Mlinar, A., *Studija seoskih naselja na području Nacionalnog parka Plitvička jezera,* konzervatorsko-urbanistička dokumentacija Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, 1988.

Petrić, K. – Mlinar, A., Konzervatorski pristup vrednovanju i uređenju seoskih naselja na području Nacionalnog parka Plitvička jezera, *Zbornik 3. Jugoslovenskog savjetovanja o sanaciji zgrada i okoline,* Maribor 26–29. 9. 1989.

Videodokumentacija

– *Seoska naselja na području Nacionalnog parka Plitvička jezera.* RTV Zagreb, 1988, F16 (scenario, organizacija, stručna suradnja: Ana Mlinar, Ksenija Petrić)

– *Nacionalni park Plitvička jezera – seoska naselja nakon ratnih razaranja,* autori Ana Mlinar, Ksenija Petrić, listopad 1995, Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine, Konzervatorski odjel u Zagrebu

– *Nacionalni park Plitvička jezera – prva faza obnove seoskih naselja,* autori Ana Mlinar, Ksenija Petrić, ožujak 1998, Konzervatorski odjel u Zagrebu

SUMMARY

The Reconstruction of Rural Settlements in the Plitvice Lakes National Park

The protection of the cultural heritage in the Plitvice Lakes National Park is carried out in parallel with the protection of the natural heritage. Through the historical development and the settlement of this area, its cultural identity developed with the characteristics of the traditional way of life in the country, and this has remained preserved to this day through the appearance of the settlements and the architecture.

The greatest destruction inflicted upon the buildings in the Patriotic War occurred in villages, many of which were completely destroyed. The procedure of the restoration of family homes is being carried out by the Ministry of Reconstruction on the basis of the Act Concerning Reconstruction using funds earmarked in the budget of the Republic of Croatia. The Conservation Service is involved in the reconstruction process by issuing special conditions whose basic aim was to have the village architecture restored according to contemporary housing standards with elements of traditional architecture. The results have been satisfactory with respect to honouring the most essential building elements like: the orientation and the location of the buildings, the dimensions, the angle of the roof, the design of the facades, the construction of cellars, as well as the keeping of the characteristics and the typology of the village as a whole.

Apart from limited funds received from the Ministry, other institutions failed to come through with respect to financing (UNESCO, the protection of the natural and cultural heritage, the NPPJ Directorate, various funds), although this is necessary with respect to the high status of the protection of the physical environment. Because of the limited resources for reconstruction, not even the Conservation Service's original conditions were respected and carried out in their entirety. The initial aims at post-war reconstruction and restoration of the cultural identity will not be achieved if the process of construction is not carried out completely under the control and financial backing in line with the conservation programme.

Tomislav Petrinec

Rastoke – temeljne vrijednosti i osobitosti

Stručni rad

U članku se opisuje specifično mlinarsko naselje na sutoku Slunjčice u Koranu: njegov položaj, razvitak, funkcija, organizacija okućnice, materijali i tehnike gradnje, prostorna organizacija kuća i mlinica. Osim toga, govori se o stradanju naselja u ratu te o osnovnim načelima i provedbi njegove obnove.

Naselje Rastoke smješteno je na povijesnom putu od Karlovca prema Plitvicama i moru, neposredno uz grad Slunj. Prostor Rastoka karakterizira zanimljiva topografska situacija koju čini kanjon rijeke Korane u koji se preko niza široko razvedenih slapova ulijeva rijeka Slunjčica.

Ovdje, na sutoku Slunjčice u Koranu, na slapovima i sedrenim kaskadama već tristotinjak godina postoji naselje mlinova. Koristeći se vodenom energijom za pokretanje mlinova, čovjek ovdje gradi i popravlja, razgrađuje te opet gradi, uvijek samo onoliko koliko mu treba: kamenom i drvom koje nalazi u svojem okolišu, gradi mlinice, stambene kuće, suše, staje i ostale vrste gospodarskih zgrada, te disksretnim zahvatima na vodotocima usmjerava vodu na svoj mlin.

Jedinstvo prirodnog fenomena, te skromnog, ali skladnog, jednostavnog, ali funkcionalnoga graditeljstva čini temeljnu vrijednost Rastoka. Može se reći da su Rastoke izvanredan primjer suživota čovjeka i prirode.

Osim ocrtavanja temeljnih vrijednosti i osobitosti Rastoka namjera je ovog izlaganja prikazati aktualnu problematiku obnove ovoga povijesnoga naselja s konzervatorskih stajališta.

Treba još napomenuti da ovaj rad iscrpnije razrađuje elemente obnove i zaštite graditeljske baštine, dok je zaštita prirodnih čimbenika predmet zasebnoga stručnog rada.

Tradicionalni oblici gradnje

Tradicionalni oblici gradnje u Rastokama načelno pokazuju iste značajke kao i u ostalim dijelovima gorske Hrvatske (Lika, Gorski kotar) pogotovo u pogledu građevnoga materijala – drva i kamena. No ovdje se mogu uočiti i neke posebnosti gradnje uvjetovane životom na vodi ili uz nju, i u pogledu vrste objekata i u pogledu pojedinih tehničkih detalja.

Organizacija okućnice

Gradnju u Rastokama tek uvjetno možemo podijeliti na stambene zgrade, proizvodne objekte pod kojima razumijevamo mlinice i pilane, te različite vrste gospodarskih zgrada kao što su staje, suše, sjenici, spremišta i slično.

No, najčešće susrećemo kombinacije ovih funkcija pod istim krovom ili u obliku cjelovitih građevinskih sklopova. Organizacija okućnica podređena je uporabi energije vodenih tokova te mogućnostima gradnje na prostoru između njih.

Na pogodnim mjestima, na rukavcima ili slapovima grade se mlinice, a povezane s njima ili u neposrednoj blizini podižu se stambene zgrade. U blizini svake mlinice bila je suša – natkriveni prostor za smještaj kola, a iznad suše sjenik (»šajer«). Kućanstva koja su držala stoku gradila su štale, te svinjce i kokošinjce. U etnografskomu smislu značajni su i koševi za ispiranje biljaca. Tako je na široku prostoru slijevanja Slunjčice u Koranu nastao niz okućnica sa skupinama zgrada na prirodnoj matrici vodene mreže, sedrenih ploča i otočića.

Materijali i tehnika gradnje

Cjelokupna povijesna građevna struktura Rastoka sastoji se od kamena i drveta. Kamenom se uglavnom zidaju donje zone građevina, i to temelji i podrumi, prizemlja stambenih katnica, nadtemeljni zidovi – kao nosači radnih etaža mlinica, bočni ili stražnji zidovi gospodarskih zgrada.

Kameni se dijelovi grade lomljenim ili grubo priklesanim kamenom, osim na uglovima ili završecima, gdje se uzidavaju klesanci. Iznimno su poneki visoki podzidi iznad vode u cijelosti građeni klesancima. U građenju se u mnogo slučajeva upotrebljava domaći tuf. Zanimljivo je da zbog zasićenosti vode otopljenim vapnencem kameni temelji u vodi zadržavaju trajnost jer ih s vremenom obavije sloj sedre pa ne dolazi do ispiranja veziva. Također su zanimljiva iskustva Rastočana koji imaju podrume građene od tufa gdje se ne pojavljuje vlaga u zidu.

Drvo se upotrebljava za gradnju gornjih dijelova zgrada u kojima su prostori za stanovanje i radne etaže mlinica. To su konstrukcije od horizontalnih hrastovih planjki približno 10 do 12 x 25 do 30 cm povezanih na uglovima na preklop (hrvatski vez) ili »lastin rep« (njemački vez). Planjke su međusobno po dužini povezane drvenim trnovima. Na vrhu takvih stijenki postavljaju se horizontalne grede (vjenčanice) na kojima počivaju stropne grede, ujedno vezne grede pojasnoga krovišta.

1 Rastoke, pogled na kompleks kuća i mlinica obitelji Skukan, druga polovica 19. stoljeća (presnimka iz: T. Žalac, »Rastoke«, 1990)

Rastoke, view of the complex of buildings and water mills of the Skunan family, the second half of the 19th century (copied from T. Žalac, »Rastoke«, 1990)

Drveni dijelovi gospodarskih objekata grade se konstrukcijom stupova i greda, a zatvaraju se vertikalno pribijenim daskama. Tako postavljene daske upotrebljavaju se i za zatvaranje krovnih zabata, te za ograde ganjaka stambenih kuća.

Kameni zidovi pročelja u ranijoj fazi nisu bili izvana žbukani već su reške široko zamazivane vapnenim mortom. Drvena su pročelja ostajala bez dodatne vanjske obrade ili su premazivana vapnom.

U kasnijoj fazi, pod gradskim utjecajem, na pročeljima nekih kuća pojavljuje se žbuka, ponegdje sa skromnim dekoracijama.

Na kameno zide žbuka se nanosi žlicom te ostavlja gruba, nezaravnjena ili se zagladuje te premazuje vapnenim bojama. Na drvena se pročelja nanosi preko pribijenoga pruća ili letvica te zagladuje, a ista se tehnika primjenjuje u unutrašnjoj obradi. Stropni su grednici izvorno vidljivi. Prozori i vanjska vrata opremljeni su drvenim kapcima.

Prostorna organizacija kuća i mlinica

Tipične stambene kuće redovito su pravokutnoga tlocrta. Na kamenom podnožju – prizemlju ili podrumu, nalazi se glavna stambena etaža od drvenih planjki.

Glavni arhitektonski motiv tih kuća jest konzolno istaknut drveni ganjak na katu na koji se s terena uspinje stubama. Ganjak se proteže dužim pročeljem, a često je i karakterističan slučaj da postoji na oba duža pročelja. Kod najstarijih kuća ganjak obavija kontinuirano čitavu gornju etažu. S ganjka se ulazi u središnje predsoblje, a lijevo i desno po dvije su prostorije od kojih je jedna kuhinja. Zahod se nalazi na kraju ganjka. Krovišta stambenih zgrada bila su u izvornoj fazi četverostrešna ili dvostrešna sa skošenim zabatima. Za pokrov se isključivo upotrebljavala šindra. U kasnijoj fazi početkom 20. stoljeća krovišta se preinačuju u dvostrešna, a kao pokrov, osim šindre, počinje se upotrebljavati crijep.

Mlinice kao samostalni objekti grade se na dva usporedna kamena zida između kojih protječe voda. Radna etaža građena je od planjki. Samo mlinsko postrojenje izrađuje se od kestenova drveta.

Krovišta mlinica u početku su, kao i kod stambenih kuća, bila četvorostrešna pokrivena šindrom, a poslije se izvode jednostavnija i praktičnija dvostrešna.

U nekim slučajevma stambena zgrada i mlinica čine sklop ili građevinsku cjelinu. Na ravnijim dijelovima vodotoka mlinice se priključuju prizemlju stambene zgrade, a povezuje ih predsoblje s ložištem.

2 Panorama Rastoka 70-ih godina pokazuje degradaciju povijesne tradicijske cjeline. U prvom planu kompleks Skukanovih zgrada (foto: I. Nikolić, 1974).

The panorama of Rastoke in the 70s shows the degradation of the historical traditional whole. The foreground shows the complex of the Skukan buildings (photograph by T. Petrinec, 1996).

Kod nekih kuća na slapovima ili strmijim tokovima mlinica se nalazi u donjoj etaži, ispod stambenoga prostora.

Povijesni razvoj i graditeljski kontinuitet Rastoka te njihova degradacija u novije doba

Radi lakšeg razumijevanja problematike obnove i revitalizacije Rastoka, napose s konzervatorskoga stajališta, potrebno je ukratko prikazati povijesni razvoj naselja i slojevitost njegove građevne strukture.

Prema izvještajima putopisaca, sasvim je sigurno da je već u 17. i u 18. stoljeću ovdje postojao određeni broj mlinica. Naseljavanje Rastoka, a time i gradnja stambenih kuća i gospodarskih zgrada počinje nešto kasnije, u tijeku 19. stoljeća. Rastoke toga vremena zasigurno su pružale skladnu sliku. Izvorne stambene kuće bile su uglavnom kamenog podnožja s drvenom nadgradnjom obrubljenom ganjcima te pokrivene šatorastim krovovima s pokrovom od šindre. Jednako su bile građene i mlinice.

Za razvoj i sliku naselja tog doba od presudnog je značenja bila organizacija seoskih kućanstava kao zadružnih zajednica. Prema toj organizaciji najstariji muški član bio je glava cijele obitelji te je vodio brigu o svim poslovima pa tako i o gradnji i održavanju zgrada te vodotokova. Sva je imovina bila zajednička te se nije dijelila. Raspadom takve organizacije između dvaju svjetskih ratova došlo je do pojave privatnoga vlasništva unutar obitelji pa time i do dijeljenja posjeda i zgrada. To je značilo i početak degradacije izvorne građevinske strukture Rastoka. Stare se kuće pregrađuju i dograđuju na razne načine gubeći pritom izvorni sklad. Nestaju četverostrešna krovišta i šindra, a uvode se dvostrešna, pokrivena crijepom.

Uza staru cestu koja od mosta na Korani vodi u Slunj grade se na prelasku stoljeća nove kuće građanskog tipa, ali tradicionalnim načinom i mjeriłom, uklopivši se tako u rastočki ambijent.

U tijeku ovoga stoljeća, a napose u razdoblju nakon II. svjetskog rata počinje proces propadanja i daljnje degradacije Rastoka. Taj se proces očituje u dva oblika. Jedan je fizičko propadanje zgrada i gospodarstava, a uzrok je tome najčešće odlazak mlađega, aktivnog stanovništva budući da tradicionalni način života u Rastokama nije više pružao perspektive.

Drugi oblik degradacije nastupa zbog neodgovarajućih zahvata na postojećim objektima ili neprimjerenom zamjenskom gradnjom. Razlog tim pojavama jest želja stanovnika za čvrsto građenim kućama od opeke i betona koje su komfornije i jednostavnije za održavanje. U suvremenim životnim uvjetima, a pogotovo u domaćim okolnostima nije više jednostavno niti jeftino nabaviti tradicijski građevinski materijal, a nestaju i stare vještine gradnje. S druge strane, industrijski građevni materijal znatno je pristupačniji pa se ugrađuje u ambijent u koji nikako ne pripada.

Rastoke su još 1962. proglašene spomenikom prirodne i kulturne baštine, no taj akt nije spriječio proces degradacije, jer vlasnicima nisu dane nikakve olakšice ni materijalna pomoć kako bi ih se stimuliralo da čuvaju i obnavljaju postojeće objekte, pa služba zaštite, kao i u mnogim drugim slučajevima, napose u čuvanju tradicijske arhitekture, nije mogla postići značajnije rezultate.

Ratna razaranja od 1991. do 1995. dovela su tradicijski graditeljski fond Rastoka gotovo do potpune propasti.

3 Rastoke, u prvom planu do temelja srušen kompleks Skukanovih zgrada (snimio T. Petrinec 1996).

Rastoke, the foreground shows the completely destroyed of the Skukan buildings (photograph by T. Petrinec, 1996).

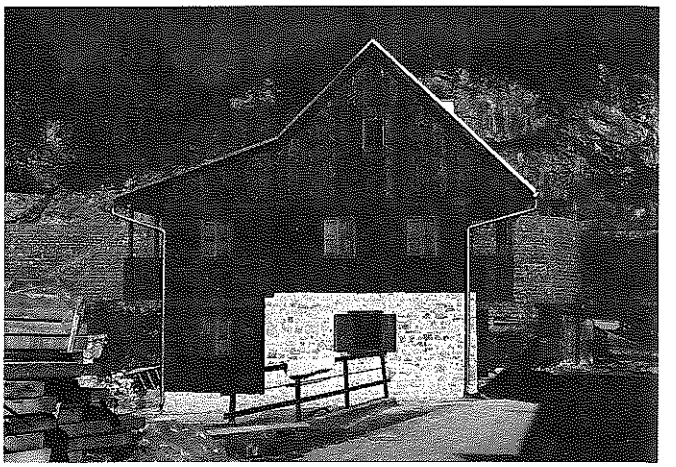

4 Kuća Skukan, dijelom faksimilski obnovljena (foto: T. Petrinec 1998).

The Skukan house, partly reconstructed in facsimile fashion (photograph by T. Petrinec, 1998).

U tijeku okupacije pobunjeni su Srbi spalili do temelja nekoliko najvrednijih stambenih zgrada, mlinica i gospodarskih objekata. Napose je težak gubitak kompleksa Skukana na ulazu u Rastoke kod Slunjskog mosta, koji je osim arhitektonske vrijednosti, bio i glavni motiv jedne od tipičnih vizura na Rastoke.

Sve su preostale kuće opljačkane i demolirane, a zbog višegodišnjeg neodržavanja mnoge su zgrade još više propale.

Prilikom miniranja mosta na Korani dodatno je uništen ili rastresen pokrov na svim zgradama, a drvene konstrukcije zidova, stropova i krovova na zgradama bliže mostu, rastresene su ili čak dislocirane. To je uzrokovalo golemu štetu od prokišnjavanja.

Takvo stanje zatekla je stručna ekipa Državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine pri razgledanju terena u rujnu 1995.

Od načela do provedbe obnove

Osnovno polazište u obnovi Rastoka jest očuvanje integralne vrijednosti prirodne i kulturno-povijesne cjeline. S jedne strane, svrha je, dakle, očuvanje prirodnoga feonomena slapova i sedrenih kaskada kao dijela nacionalne prirodne baštine, a, s druge, očuvanje specifičnih sklopova tradicijskoga graditeljstva stvorenih životom na vodi, kao važnoga dijela hrvatske kulturne baštine.

Istodobno se nameće problem osiguranja životnih uvjeta i opstanka stanovnika Rastoka, te njihova uključivanja u suvremene životne tokove, a u sklopu ekoloških imperativa i nastojanja oko turističkog razvoja.

Na osnovi iskustva o zaštiti pučke graditeljske baštine u svijetu i u nas može se govoriti o dvama modelima. Jedan je zaštita i očuvanje s pomoću etnoparkova, dakle, muzejski oblik zaštite. Drugi model ide preko oživljavanja životnih funkcija u objektu ili naselju, što uz određene uvjete uporabe i održavanja te financijskih olakšica vlasniku, osigurava zaštitu i opstanak baštine.

U slučaju Rastoka riječ je uglavnom o "živom" naselju gdje je stanovanje integrirano s mlinarstvom, donedavno osnovnom djelatnošću stanovnika, što je jedna od temeljnih vrijednosti cjeline. Stoga se ovdje model revitalizacije nameće sam po sebi, dok muzejska prezentacija može biti samo iznimno rješenje za napuštene objekte.

U sklopu cjelovite revitalizacije nužno je omogućiti pristojne uvjete stanovanja te oživjeti mlinarstvo kao djelatnost koja donosi barem dopunsku, ako ne i osnovnu zaradu. Uz odgovarajući marketing, trebalo bi osigurati trajan plasman mlinarskih proizvoda na licu mjesta te preko trgovačke i ugostiteljske mreže na širem području. Primjeren i osmišljen turistički program također bi mogao donijeti znatan prihod.

Temeljni uvjet za ostvarenje tih ciljeva jest maksimalna zaštita prirodne i povijesne cjeline te pravilna i što autentičnija obnova i prezentacija građevne strukture Rastoka.

Uzimajući u obzir ove postavke, trebalo je odrediti stručna načela obnove i zaštite, od cjeline naselja i prirodnog fenomena na kojem ono počiva, pa do konzervatorsko-restauratorskih zahvata pri tehničkoj sanaciji i rekonstrukciji pojedinih zgrada.

Tako se, primjerice, u smislu zaštite temeljnoga prirodnoga fenomena zahtijeva odgovarajuće ekološki prihvatljivo rješenje odvodnje otpadnih voda, a radi zaštite prirodne i ambijentalne cjeline naselja i njegove slike u prostoru načelno ne dopušta daljnje popunjavanje prostora novom izgradnjom.

U planiranju obnove naselja javlja se i konzervatorska dvojba, vezana uz to koju fazu građevine obnoviti u slučajevima gdje se na zgradi može utvrditi više razvojnih faza. Ta je dvojba posebno izražena kada je građevina oštećena ili uništena do te mjere da obnova znači gradnju potpuno nove građevine, tj. izvedbu faksimilske

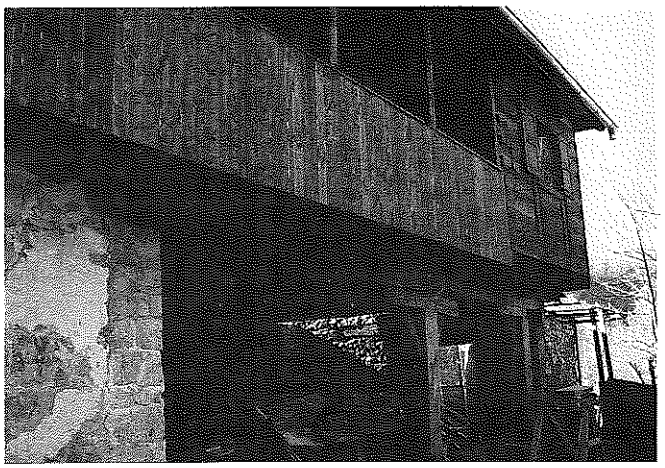

5 Rastoke, djelomičnom rekonstrukcijom obnovljena kuća Kovačević (foto: T. Petrinec, 1998).

Rastoke, the Kovačević house, restored through partial reconstruction (photograph by T. Petrinec, 1998).

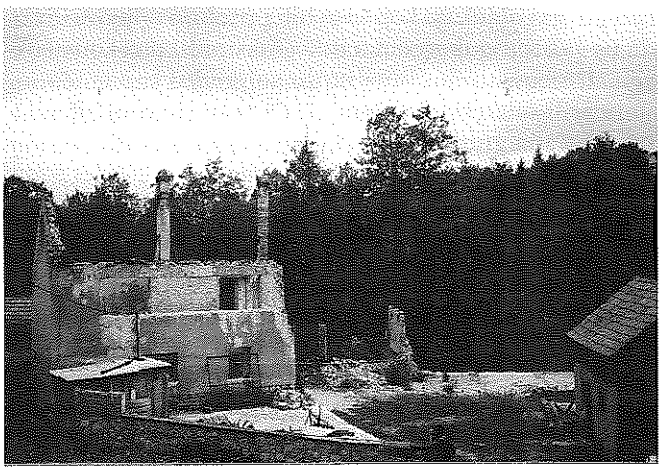

6 Rastoke, ruševine kuća Vučeta, desna do temelja srušena.

Rastoke, The ruins of the Vučeta house, the right building was completely destroyed.

rekonstrukcije. U nekim slučajevima to bi značilo realno smanjenje kvadrature u odnosu na zadnje stanje, što je za vlasnike uglavnom neprihvatljivo. Neke su pak kuće toliko pregrađene ili su se transformirale pod utjecajem kasnije izgradnje u bliskom okolišu tako da vraćanje izvorne faze više nema konzervatorskog opravdanja.

Stoga je odlučeno da se kao polazište prihvati zadnje, konzervatorski relevantno stanje, bez ulaženja u dublje strukturalne promjene, uz napomenu da se neutraliziranjem neprimjerenih zahvata na zgradama, u procesu obnove obave određene korekcije radi što kvalitetnije prezentacije zgrade i naselja kao ambijentalne cjeline.

Što se pak tiče obnove pojedinačnih građevina konzervatorski se pristup svodi na maksimalno moguće očuvanje i zaštitu zatečene povijesne građevne strukture te primjenu tradicijskih tipoloških elemenata i građevnih materijala kod svih rekonstrukcijskih zahvata.

Prvi korak Državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine u operativnome smislu bio je preliminarni pregled i evidencija stanja na terenu, a odmah zatim uslijedili su popis i procjena ratnih šteta. Time je ujedno stečen točan uvid u stanje svakoga pojedinog objekta u svrhu određivanja načelnih, a potom i detaljnih konzervatorskih smjernica za obnovu. U međuvremenu je prikupljena i postojeća grafička, fotografska i ostala dokumentacija.

Postavljena su tri kriterija za određivanje metode obnove, odnosno određivanje vrste zahvata na pojedinačnim objektima, i to:

- valorizacija objekta prema prijeratnomu stanju
- trenutno stanje objekta i karakter oštećenja
- raspoloživa dokumentacija o objektu prije razaranja.

Prema tim kriterijima, potrebni zahvati u konzervatorskom smislu na objektima, odnosno njihovim ostacima, grupirani su na sljedeći način:

1. Popravci dijelova lakše oštećenih zgrada

Pri tom se podrazumijeva obavljanje manjih zahvata na objektima kao što su popravak ili zamjena pokrova, zamjena dasaka na zabatima krovišta, stijenkama i slično, zamjena pojedinih drvenih konstrukcijskih elemenata. Zahvat se mora izvesti u tradicijskom materijalu i tehnici, a odnosi se na 1. i 2. kategoriju oštećenja.

2. Rekonstrukcijski zahvati

Podrazumjevaju se veći zahvati na objektima pojedinačne vrijednosti s težim oštećenjima na jednom ili više građevinskih sklopova. Zahvat se provodi zamjenom oštećenih dijelova sklopa ili čitavoga sklopa u tradicijskom materijalu i tehnici gradnje. Ti se zahvati odnose na građevine 3. ili 4. kategorije oštećenja.

3. Faksimilska rekonstrukcija

Primjenjuje se u slučajevima potpuno uništenih građevina koje su predstavljale pojedinačnu vrijednost u sklopu cjeline Rastoka, uz uvjet da za njih postoji dostatna dokumentacija o prijašnjemu stanju. (Objekti su 5. i 6. kategorije oštećenja)

4. Zahvati ambijentalnog uklapanja

Odnose se na novije građevine ili dijelove građevina koji ne poštuju karakteristike gradnje te narušavaju ambijent Rastoka. Korekcijom gabarita, preoblikovanjem i obradom površina u tradicijskom materijalu, nastoji se objekt ili njegov dio uklopiti u ambijentalnu cjelinu.

U ovom slučaju dolaze u obzir objekti od 2. do 5. kategorije oštećenja.

5. Zamjenska gradnja

Gradnja zamjenskih objekata ambijentalnoga značaja odnosi se na ponovnu gradnju na lokacijama uništenih (6.

kategorija) objekata koji nisu bili posebno vrijedni ili kada ne postoji dokumentacija za faksimilsku rekonstrukciju. U ovim slučajevima može se graditi suvremenom standardnom tehnologijom, ali uz poštivanje ambijentalnih značajki gradnje.

Obnovu Rastoka kao i ostalih ratom oštećenih naselja poduzelo je Ministarstvo razvitka i obnove Republike Hrvatske. No, pri obnovi ovako specifičnog oblika graditeljstva nastaju veliki problemi: kako realizirati njezinu provedbu uz primjenu konzervatorskih načela i zahtjeva; kako u kratkome vremenu uz strogo standardiziranu i tipiziranu tehnologiju gradnje, osmišljenu za brzo i jeftino podizanje obiteljskih kuća, obnoviti tradicijsku ambijentalnu strukturu nastajalu spontano i postupno kroz više stoljeća bez projekata. Uza sve to potrebno je poštovati želje vlasnika za usputnim adaptacijama i što bržim useljenjem, te određene tehničke standarde građevinske fizike i slično.

U suradnji s projektnom kućom »Arhitektonski studio« iz Zagreba kao nositeljem izrade projektne dokumentacije razrađeni su detalji sanacije pojedinih kuća (u prvoj fazi samo stambenih) uz napore da se zadovolje svi spomenuti zahtjevi.

Tehnička sanacija rastočkih kuća, mlinica i ostalih građevina, s obzirom na građevni materijal, provodi se sanacijom, odnosno rekonstrukcijom dviju osnovnih grupa građevnih konstrukcija. To su zidane kamene i drvene konstrukcije, a postupak njihove sanacije može se zbog različite tehnologije gradnje i konstrukcijskih osobina promatrati zasebno.

Kamene zidane strukture trajniji su dio gradnje. Bez obzira na pregradnje tijekom vremena, fizičko propadanje ili ratna razaranja one ostaju sačuvane barem u tragovima. Stoga je posebno važno i ovom prilikom sačuvati kameno zide makar kao konzervirane ostatke.

Zatečena oštećenja kamenih zidova očituju se u dva oblika i to: degradacijom veziva zbog djelovanja atmosferilija te rastresanjem zbog detonacija. U najtežim slučajevima riječ je o namjernom rušenju, pri čemu su eventualno sačuvani samo temelji.

Prva dva oblika oštećenja mogu se sanirati prezidavanjem nestabilnih dijelova zida injiciranjem ili samo zapunjavanjem reški.

U određenim slučajevima predviđa se i uvođenje horizontalnih završnih armiranobetonskih serklaža skrivenih s unutrašnje strane zida, koji ujedno prihvaća drvenu konstrukciju nadgrada.

Kada je riječ o cjelovitoj rekonstrukciji, odnosno o faksimilskoj rekonstrukciji srušenoga ziđa, prihvaćeno je kompromisno rješenje: vanjska strana zida slaže se u kamenu prema tradicionalnoj fakturi, a s unutrašnje gradi se zid od opeke koji preuzima nosivost. Time se, uz vraćanje autentičnog izgleda vanjskoga lica zida, omogućuje brža izvedba u odnosu na tradicijsku gradnju kamenom.

Obnova i sanacija drvenih sklopova, posebno zidova od planjki, problem je drukčije naravi. Drvena je građa materijal manje trajnosti od kamena pa se radi održavanja periodično zamjenjuje. Stoga se može reći da su ovakvi zahvati u duhu ovdašnje pučke tradicije građenja.

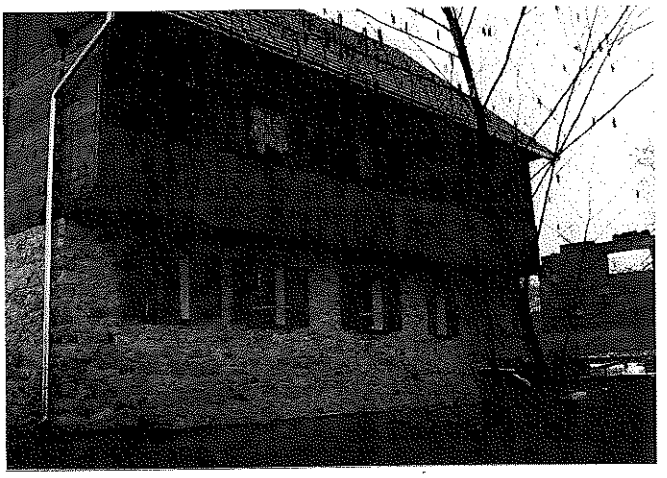

7 Ista kuća, prva u cijelosti faksimilski obnovljena kuća u Rastokama (foto: T. Petrinec, 1998).

The same house, the first completely restored building in Rastoke in facsimile fashion (photograph by T. Petrinec, 1998)

Drvene se konstrukcije sastoje od ovih sklopova:

- stijenke od drvenih planjki
- međukatne konstrukcije
- krovne konstrukcije
- razne konstrukcije sustava stupova i greda za ganjke, nadstrešnice, suše i slično
- daščane oplate, ograde i slične nenosive konstrukcije.

Pri obnovi drvenih konstrukcija, napose stijenki od drvenih planjki, javlja se temeljni problem vezan uz izradu i ugradbu planjki. U postojećim okolnostima obnove, zbog poskupljenja i produljenja roka izvedbe, ne prihvaća se tesarska završna obrada planjki s vidljive strane. Tako će se pri zamjeni dotrajalih izvornih planjki ili pri faksimilskim rekonstrukcijama ugrađivati industrijski piljene planjke, što će znatno umanjiti vjerodostojnost obnove i prezentacije rastočkih kuća. Također je dovedena u pitanje i nabava hrastovine kao najkavlitetnijeg i najtrajnijeg materijala.

Što se tiče ostalih drvenih konstrukcija, ne očekuju se veći problemi konzervatorske naravi.

Osim spomenutih glavnih konstrukcijskih sklopova koji čine osnovni korpus zgrade, za prezentaciju zgrada i naselja vrlo su važni i ostali elementi zgrade kao što su pokrov, stolarija i žbuka.

Pokrov od drvenih daščica, šindre, nekada jedini pokrov svih rastočkih zgrada, u potpunosti je nestao. Uz ostale promjene u tijeku ovog stoljeća na građevinama, uvodi se se i pokrov crijepom eternitom ili limom, a takvi se pokrovi izvode i na novogradnjama. Pri obnovi konzervatori moraju nastojati da se drvena šindra vrati na sve kuće koje su nekad bile njome pokrivene, ukoliko nisu u međuvremenu bitno promijenile tipološke karakteristike. Za ostale zgrade predviđa se pokrov crijepom.

Stolarija se u slučaju rekonstrukcije predvida u obliku i detaljima prema izvornoj.

Sva zatečena originalna stolarija zadržava se i prema potrebi popravlja. Na prozore i ulazna vrata predviđa se vraćanje punih drvenih kapaka (»tabli«).

U slučaju vanjskih zidnih žbuka predviđa se, ovisno o tipu zgrade, izvedba zaglađene žbuke ili žbuke nabačene žlicom koja ostavlja grublju, rustičnu strukturu pročeljne plohe. I ovdje su u realizaciji javlja problem budući da tipska obnova ne predviđa žbukanje pročelja, pa se ne zna kada će pojedine zgrade dobiti konačan izgled.

Analizirajući dosadašnji tok obnove, može se zaključiti da su početni napori konzervatora u nametanju uvjeta obnove dali određene rezultate. Dosad je izvedena jedna faksimilska rekonstrukcija te nekoliko rekonstrukcija većeg ili manjeg opsega. Najveći je uspjeh svakako obnova objekta tradicijskim materijalima kao što su kamen, drvo, šindra i slično, a napose vrijedi istaknuti da se vanjska građevna stolarija izvodi prema izvornoj.

U ovom se procesu, s konzervatorskoga stajališta, moraju istaknuti i neke loše strane obnove, koje su posljedica ovako zamišljenoga i organiziranog projekta koje provodi Ministarstvo razvitka i obnove. Tako je, primjerice, zbog kašnjenja početka obnove, na pojedinim zgradama propao i dio izvornoga materijala koji se još na početku mogao spasiti.

Problem stjecanja prava vlasnika na obnovu u nekim je slučajevima doveden do apsurda. Tako se jednoj od najstarijih, najvrednijih i prostorno najistaknutijih kuća u Rastokama obnavlja (približno) tek jedna polovica, budući da vlasnik druge polovice nema, prema propisima Ministarstva razvitka i obnove, pravo na obnovu svojega dijela. Zbog istih razloga nekoliko vrijednih izvornih kuća i dalje propada.

No, nadamo se da će dosad uspješno provedeni primjeri obnove utjecati na daljnji tok i oblik svih budućih aktivnosti. Obnova Rastoka trajat će još dugo, a kad se u »boljim » trgovinama pojavi paketić s rastočkim domaćim brašnom, znat ćemo da su, bar djelomice, postignuti željeni rezultati.

SUMMARY

Rastoke – Basic Values and Features

Rastoke, a village near the town of Slunj, is picturesque millers' village located at the confluence of the river Slunjčica into the Korana. It began to develop in the 17th century, and its houses, water mills and farm buildings make it an excellent example of traditional architecture in stone and wood. Under the influence of social and economic changes in the 20th century, the original architectural forms and types were adapted to new needs and altered. In recent times there was significant degradation of the historical structure through attempts at »modernising« housing by using cheap and permanent materials.

During the Patriotic War and occupation, the most valuable architectural complexes and buildings in Rastoke were destroyed.

The view of the conservation experts with respect to the reconstruction of Rastoke is based on the preservation of the natural phenomenon of limestone cascades and waterfalls, as well as on the restoration of the architectural forms and the environment of the village primarily using traditional building materials.

The strictly standardised reconstruction organised by the Ministry of Reconstruction and Restoration cannot follow the specific conservation demands, but the Agency for the Protection of Cultural Monuments succeeded in imposing basic principles, and the result is evident in the increasing number of reconstructed houses.

Marinka Mužar

Stradanja i obnova graditeljske baštine na području djelovanja Konzervatorskog odjela u Karlovcu

Pregledni rad

U članku se donose podaci o stradanju spomeničke baštine na području karlovačkog Konzervatorskog odjela, o provođenju primarne zaštite na najznačajnim spomeničkim građevinama u Karlovcu u tijeku samoga rata, te se donose podaci o sanaciji i obnovi spomeničkih građevina nakon završetka rata. Također je riječ i o problemima i poteškoćama vezanim uz obnovu graditeljske baštine na karlovačkom području.

Početak Domovinskog rata zatekao je Konzervatorski odjel u Karlovcu, koji je osnovan tek godine 1990, samo s tri stručnjaka koji su vodili stručni i konzervatorski posao na terenu. U bivšim općinama Vojnić i Vrginmost već su se vodile borbe, a na prometnicama prema Slunju, Saborskom i Plaškom bile su postavljene barikade kada je stigao Naputak Ministarstva prosvjete, kulture i športa o obilježavanju spomeničke baštine prema Haškoj konvenciji, o izradi tehničke zaštite na spomenicima kulture te Naredba o mjerama neposredne zaštite i spašavanja kulturnih dobara u Republici Hrvatskoj. Malobrojni stručnjaci Odjela u suradnji s Civilnom zaštitom, dobrovoljačkim odredima ili pak preko povjerenika za zaštitu spomenika kulture, uspjeli su označiti najvažnije spomeničke građevine u gradu Karlovcu, u njegovoj neposrednoj blizini te na cijelom dostupnom području svojega djelovanja. Izbor umjetnina za evakuaciju i njihovo pohranu na sigurno mjesto Odjel je provodio uz pomoć eminentnih stručnjaka, poznavatelja ovoga područja[1], interventne ekipe za sklanjanje umjetnina koju je osnovalo Ministarstvokulture, prosvjete i športa, te Konzervatorskoga odjela iz Rijeke. Do prosinca 1991. skloњeno je i pohranjeno 526 paketa s 23 lokaliteta.

Slijedom istoga naputka, koji se odnosio i na tehničku zaštitu objekata od ratnih stradanja, Odjel je u teškim okolnostima, uz pomoć lokalnih zajednica, organizirao tehničku zaštitu važnih dijelova crkvene opreme (oltari, klupe, antependiji i sl.) u devet sakralnih objekata.

Budući da tek osnovani Konzervatorski odjel nije imao osnovne podatke o kulturno-povijesnim vrijednostima na svojemu području, osobita je pozornost posvećena evidentiranju spomeničke baštine, njezinoj valorizaciji i preventivnoj zaštiti. Stoga su u Hrvatskom državnom arhivu, Arhivu Zagrebačke i Arhivu Riječko-senjske nadbiskupije prikupljani arhivski podaci i stari planovi, koji su nam, među ostalim, omogućili da u tijeku godine 1992. i 1993. zaštitimo povijesnu urbanu cjelinu grada Gospića i Duge Rese, a nakon akcije »Oluja« i povijesnu cjelinu grada Slunja. Izdali smo 284 rješenja o preventivnoj zaštiti pojedinačnih spomeničkih građevina.

Podatke o stanju spomeničkih građevina na velikom dijelu Karlovačke županije koji je bio okupiran, zatražili smo u tijeku 1992. i 1993. od UNPROFOR-a s kojim smo stupili u kontakt preko operativne zone Karlovac. UNPROFOR nam je dostavio izvješće o stanju 30 objekata i arheoloških lokaliteta u UNPA-zoni i PINK-zoni. Upoznati sa stupnjem oštećenja zatražili smo da se na osam sakralnih objekata izvede privremena zaštita najlonskom folijom i daskama, što, na žalost, nije učinjeno pa su ti objekti bili izloženi daljnjem propadanju i uništavanju inventara (npr. župne crkve u Vukmaniću, Skakavcu, Kamenskom, Slunju, Rakovici, u Drežniku, Cvitoviću, Lađevcu i dr.).

Od samoga početka ratnoga stradanja u povijesnoj cjelini KARLOVCA sustavno su poduzimane primarne mjere zaštite objekata: zaštićivanje izloga i probojnih rupa daskama, prozora najlonskim folijama, a nakon kraćih prekida neposredne ratne opasnosti odmah bi započinjala trajna sanacija ratnih šteta na kućama s lakšim oštećenjima i lakšim oštećenjima nosive konstrukcije. Te su radove financirali Fond za stambeno-komunalnu djelatnost grada Karlovca ili vlasnici građevina kreditima za sanaciju ratnih šteta, a izvođenje je nadzirao Konzervatorski odjel u Karlovcu. Radovi su izvođeni na osnovi troškovnika sanacijskih radova, a izvedbena dokumentacija statičke sanacije izrađena je za građevine u Prešernovoj 17, Križanićevoj 32, Križanićevoj 2, Zrinjskom trgu 10, Perivoju slobode 10, Nazorovoj/Domobranskoj OŠ »Braća Seljan«, Strossmayerom trgu 7 – zgrada Gradskog muzeja, Cesarčevoj 2, Radićevoj 31, Maloj Glorijeti, Gundulićevoj 4, Gajevoj 2, Banjavčićevoj 2, Haulikovoj 3, Radićevoj 19 i 21, Banjavčićevoj 9 i Franjevačkom samostanu s crkvom Presvetoga Trojstva. U tijeku je izrada idejnoga projekta za sanaciju i rekonstrukciju barokne pravoslavne crkve sv. Nikole u Karlovcu, za što je dosad u cijelosti novčana sredstva osiguralo Ministarstvo kulture.

U povijesnome središtu Karlovca u južnomu dijelu grada, neposredno uz bedeme, ističe se **drvena kuća s početka 18. st.** Ta je pokupska seoska kuća, koju je gradio Michael Rauch (graditelj lađa na Kupi, mosta i tvrđave)

[1] Veliku i nesebičnu pomoć pružile su nam dr. Doris Baričević, dr. Đurđica Cvitanović, gđa Zdenka Stupić i gđa Branka Stergar, prof.

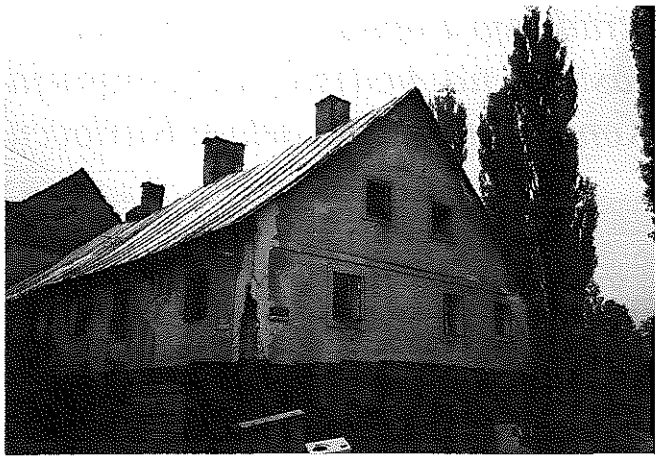

1 Karlovac – privremena zaštita barokne kuće. Postavljanje rogova i vodonepropusne cerade

Karlovac – the temporary protection of a baroque buildinž. The fitting of rafters and a waterproof cover

prilagođena urbanom načinu života, još godine 1979. u programu revitalizacije »Zvijezde« određena za etnografski muzej. Konzervatorski je odjel od svojega osnutka nastojao pronaći sredstva za uređenje toga muzeja. Godine 1991. osigurana su početna sredstva za obnovu, a projektni biro »Conex« iz Zagreba izradio je projekte za njezinu sanaciju i rekonstrukciju. Kuća je 1992. stradala od izravnoga pogotka pa su preostala sredstva preusmjerili u njezinu primarnu zaštitu: teško oštećeni dijelovi uličnoga pročelja poduprti su postavljanjem horizontalnih i vertikalnih greda (okivra) s drvenim kosnicima. Poduprt je i stabiliziran ugao dvorišnoga pročelja stradalog od direktnog pogotka, jednako kao i ulični. Djelomično su izmijenjeni i dopunjeni rogovi, te je na njih razapeta i učvršćena vodonepropusna cerada. Radi zaštite prolaznika, a i građevine od vibracija prilikom prolaska automobila, oko kuće je izvedena puna zaštitna drvena ograda visine do 2 metra. Takva je ograda uspješno štitila kuću od propadanja. No, zbog djelovanja atmosferilija i detonacija u tijeku akcije »Oluja«, početkom godine 1996. uočeno je znatno pogoršanje stanja. Konzervatorski je odjel višekratno tražio od Ministarstva kulture i grada Karlovca da osiguraju novčana sredstva za cjelovitu sanaciju spomenute kuće jer joj prijeti samourušavanje. Jedino nam je uspjelo postići to da je grad Karlovac naručio reviziju projekta statičke sanacije s obzirom da je u međuvremenu građevno stanje znatno izmijenjeno. Hoćemo li uspjeti spasiti kuću ili ćemo se odlučiti na izradu replike, ovisit će o statičkoj ekspertizi. (Sl. 1, 2)

U povijesnoj jezgri Karlovca ističe se **zgrada gradskog Magistrata**, barokna uglovnica, temeljito redizajnirana godine 1903. u neorokoko stilu, kad su joj dograđeni drugi kat i krilo prema Banjavčićevoj ulici. S obzirom na položaj u središtu grada i njezinu kulturno-povijesnu vrijednost (od 1781. bila je u funkciji gradskoga magistrata) važna je građevina središnjega gradskog ambijenta. Posebice se ističe prostorna funkcionalnost i oprema tzv. Velike vijećnice, te vrsni obrtnički detalji od kovanoga željeza i stolarije.

2 Karlovac – detalj potporne konstrukcije na južnomu pročelju

Karlovac – detail of the support construction on the south façade

U prvim napadima od 4. do 7. listopada 1991. izravni su pogoci, a potom požar, uništili krovište s pokrovom. Požar je zahvatio drvenu međukatnu konstrukciju prvoga i drugog kata, a pokretni je inventar spašen uz pomoć vatrogasaca. Ubrzo nakon toga, zbog daljnjega mogućeg oštećenja nosive krovne konstrukcije, krov je privremeno pokriven salonitnim pločama, a strop Velike vijećnice cijevnom skelom i daskama.

Već je tijekom 1992. nakon utvrđivanja konzervatorskih uvjeta, započela izrada idejnog, a potom izvedbenog projekta obnove koji je izradila »AGORA« d.o.o. iz Karlovca. Konzervatorskom su studijom predviđene konzervacija i rekonstrukcija svih dekorativnih elemenata Velike vijećnice i pročelja; prilikom obnove potkrovnoga prostora, redizajna začelja u prizemlju, ugradnje pomoćne komunikacije (za potrebe evakuacije) i interpolacije prizemnog objekta (skloništa) za potrebe funkcioniranja suvremenog Magistrata, usklađivani su konzervatorski i projektantski stavovi. Najveći su se problemi pojavili prilikom statičke sanacije stropne konstrukcije iznad Velike vijećnice, ukrašene neorokoko elementima, budući da su projektant-statičar i izvođač tražili cjelovitu zamjenu konstrukcijskih elemenata, a bez prethodnoga sondažnog otvaranja stropne konstrukcije i utvrđivanja stvarnoga stanja nakon požara. No, Odjel je, uz pomoć stručnoga konzultanta mr. Damira Ćorka iz tvrtke »Conex«, uspio izvođača privoljeti da se istraži i utvrdi pravo sta-

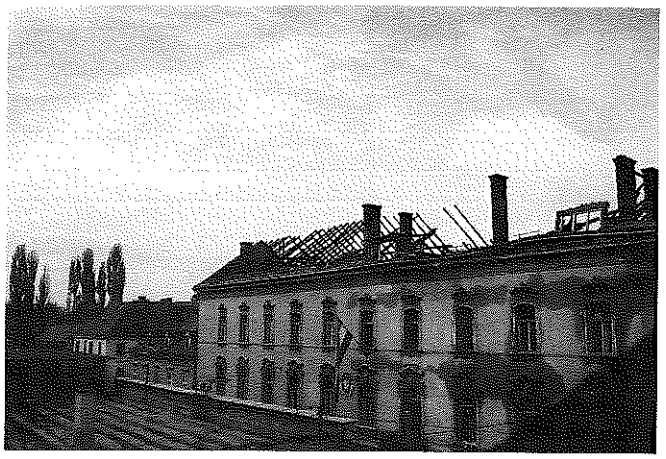

3 Karlovac – zgrada Magistrata 7. rujna 1991.

Karlovac – the Town Hall on September 7th 1991

nje pa se pokazalo da je nakon požara stropna konstrukcija u cijelosti sačuvana i neoštećena te da njezina zamjena nije potrebna.

Akademski slikar restaurator Josip Minks izveo je stucco-dekoraciju na stropu i sondirao unutrašnjost. Na osnovi nalaza rekonstruiran je cijeli prostor vijećnice (među ostalim, amfiteatralno su postavljene originalne klupe za vijećnike) te je konzerviran i restauriran inventar (neostilske peći, luster i dr.). Prilikom uređenja sondirano je pročelje, uključujući dekorativne elemente stolarije i bravarije, a u cijelosti je obnovljena (i nadomještena) teško oštećena stucco-dekoracija s bogatom profilacijom. Konzervatorsko-restauratorske radove izvodio je Slavko Marić pod stručnim nadzorom RZH iz Zagreba. Stalnom suradnjom konzervatora, izvođača GP »Tempo« i projektana D. Jurčevića ova je građevina uspješno obnovljena. Jedini je neispravan postupak pri obnovi bio pokrivanje. Zgrada Gradskog magistrata jedina je zgrada u gradu Karlovcu na kojoj je programski, sustavno i u relativno kratkomu roku (od 1993. do 1996) u cijelosti sanirana ratna šteta. Osim biber-crijepa iz donacije tvrtke »Bramac«, koju je preporučila Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine, novčana je sredstva za obnovu ove zgrade osigurao grad Karlovac.

Župna crkva Presvetoga Trojstva s Franjevačkim samostanom u Karlovcu registrirani je spomenik kulture i nalazi se u središtu karlovačke »Zvijezde«. Crkva je barokna građevina s tri pobočne kapele. Uz svetište je sagrađen zvonik koji je najprije imao fortifikacijsku namjenu, a godine 1793. vojni inženjer Josip Stiller nadogradio ga je za jedan kat i od tada je glavna urbanistička vertikala Karlovca. Isti je arhitekt projektirao drugi kat samostana nad vanjskim krilima s posebnim ulazom za školski prostor gimnazije koju su vodili franjevci. Cjelokupan barokni inventar crkve i samostana, zajedno s vrijednom samostanskom knjižnicom, jedinstvena je cjelina visoke umjetničke vrijednosti i neodvojiv je dio kulturnopovijesnoga indentiteta grada Karlovca.

Obnova crkve i samostana provođena je postupno, od godine 1979. (kada je otvoren Muzej sakralne umjetnosti i školstva) pa do 1991, a prema programu koji su izradile konzervatorsko-restauratorske ustanove (Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, Restauratorski zavod Hrvatske, Restauratorski zavod HAZU, Općinski zavod za zaštitu spomenika kulture u Karlovcu) uz suradnju Instituta za povijest umjetnosti. Na osnovi istraživanja i konzervatorske studije do 1991. restaurirani su zapadno pročelje i cjelokupna unutrašnjost, a rat nas je zatekao prilikom započetih radova na restauraciji južnoga pročelja. Crkva je bila obilježena oznakom Haaške konvencije. Glavni oltar i freske bili su zaštićeni skelama i vrećama pijeska, a stalni postav sklonjen. Već u tijeku studenoga 1991. od detonacija su popucali vitraži u lađi, a dvije granate oštetile su krovište samostana i crkve. Odmah nakon napada, zahvaljujući gvardijanu, pokriven je oštećeni pokrov s djelomičnim letvanjem. Kada je godine 1993. izravnim pogocima teško oštećen ugao samostana i stropna konstrukcija drugoga kata, na osnovi postojeće dokumentacije rekonstruirano je cijelo krovište samostana i crkve s pokrovom i limarijom, a prema uvjetima i uz nadzor karlovačkoga Konzervatorskog odjela. Radovi na rekonstrukciji južnoga samostanskog pročelja izvođeni su (prema projektnoj dokumentaciji Restauratorskog zavoda Hrvatske) u toku trajanja ratnih djelovanja u okolici grada. Radove je godine 1993. izvodilo GP »Bingra« iz Karlovca. U tijeku akcije »Oluja«, kada su oštećene mnoge zgrade u blizini ratnoga dje-

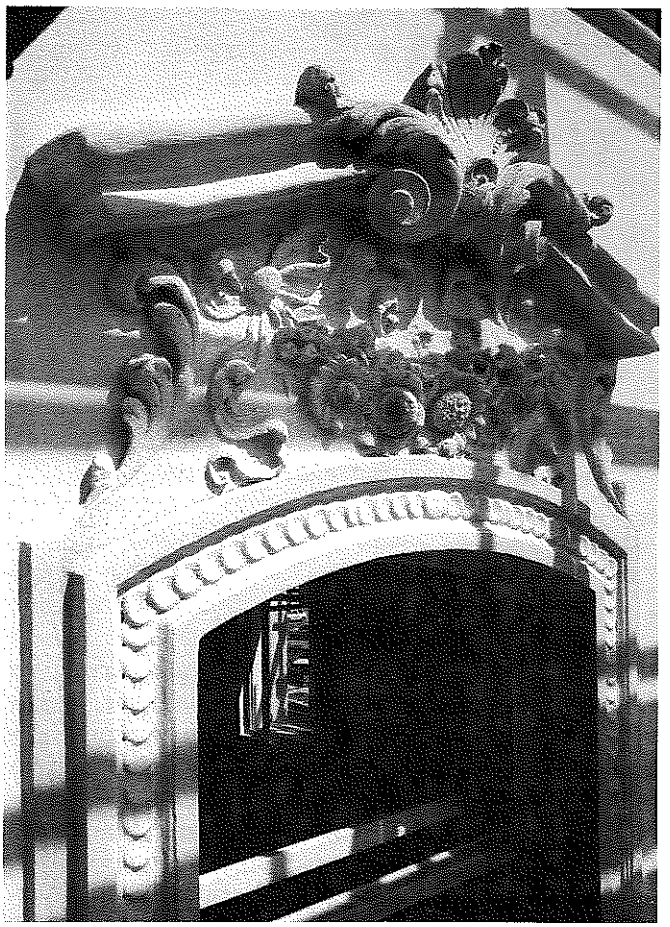

4 Karlovac – zgrada Magistrata detalj obnovljenog natporzornika 1995.

Karlovac – the Town Hall, detail of a restored lintel in 1995

5 Karlovac – zgrada Magistrata, restaurirana Velika vijećnica, 1996.

Karlovac – the restored Great Chamber

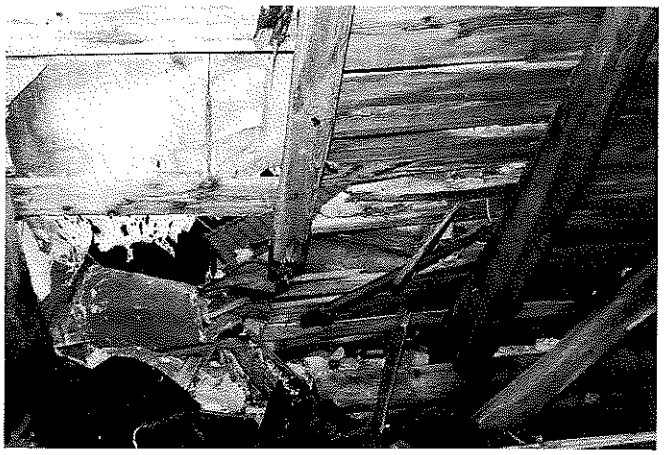

6 Rečica – župna crkva sv. Ivana Krstitelja, stanje 1993, oštećenje krovne konstrukcije nakon izvedene primarne zaštite

Rečica, the parish church of St John the Baptist, the situation in 1993, damage to the construction of the roof construction after primary measures of protection

lovanja, na svodu crkvene lađe i na tornju zapaženi su statički poremećaji i jače oštećenje ugla crkve. Prema konzervatorskim uvjetima, »Graduja-inžinjering-R« iz Karlovca izradila je glavni projekt statičke sanacije, a na osnovi geomehaničkih ispitivanja koja je obavio »Conex« iz Zagreba. Novčana sredstva za građevnu obnovu osigurali su Ministarstvo kulture, grad Karlovac i župljani. Ugao crkve u cijelosti je saniran. Vitraži s cvjetnim motivima, koji su bili dio cjelovitog, oslikanog ambijenta 19. stoljeća, najteže su stradali. U tijeku godine 1995. Konzervatorski je odjel saznao da je župna zajednica naručila nove vitraže i da ih je akademski slikar Branimir Dorotić iz Samobora već izradio. Stoga je Odjel zatražio da se gotovi vitraži komisijski ocijene i odobri njihovo postavljanje. U komisiji su bili predstavnici službe zaštite iz Zagreba i Instituta za povijest umjetnosti, te je uz određene primjedbe na ikonografska rješenja prihvaćeno postavljanje predloženih figuralnih motiva iz života sv. Franje. Budući da su crkva i samostan u cijelosti građevno sanirani, predstoji sanacija ratom oštećenoga zidnog oslika u crkvi, postava Muzeja umjetnina franjevačke provenijencije i građevno-statička sanacija tornja.

U neposrednoj okolici Karlovca **župna je crkva sv. Ivana Krstitelja u naselju Rečica**, koja odnosima masa korpusa crkve i zvonika dominira u prostoru; građena je u 18. stoljeću, a unutrašnji prostor i inventar imaju značajke baroknoga klasicizma. Registrirani je spomenik kulture. Neposredno prije početka Domovinskoga rata u cijelosti je obnovljena pod nadzorom tadašnjeg Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Zagreba. Posebice se isticao crni uglovni oslik zvonika restauriran prema istraživanjima i nalazima RZH. Budući da je crkva bila na crti bojišnice, tijekom 1991. i 1992. s jedanaest izravnih pogodaka projektila teže su joj oštećeni pročelje i krovište zbog čega su se pojavile pukotine na zidovima; jedan je projektil probio tjeme lađnoga svoda i načinio rupu na njemu, a pojavilo se i nekoliko pukotina. Oštećeni su vitraži, unutrašnja dekoracija i kameni portal. Zahvaljujući župniku D. Oraiću, koji nije napuštao mjesto i koji se cijelo vrijeme brinuo o crkvi i njezinu inventaru, odmah nakon napada crkva je primarno zaštićena: proboji na krovu bili su zatvoreni daskama, a probojna rupa zaštićena bitumenskom ljepenkom. Početkom 1993. konzervatori su, u suradnji sa statičarem-projektantom, pregledali crkvu te predložili plan sanacijskih radova kojim se tražio hitan popravak krovišta i izmjene trulih ili oštećenih dijelova krovne konstrukcije. Budući da je zatečeni pokrov bio od eternita, konzervatori su zahtijevali da se zamijeni biber-crijepom kako bi se naglasio vizualni dojam krovnih ploha u prostoru. Oštećene je zidove trebalo prezidati i plombirati istovjetnim materijalom kojim je zidan crkveni zid te tako osigurati kvalitetnu podlogu za izvedbu pročelja. Statička sanacija podrazumijevala je plombiranje rupa na svodu opekom, a punjenje pukotina injekcijskom masom. Ljusku svoda trebalo je sanirati produžnim vapnenim mortom. Zahvate na sanaciji (sprezanju) zidova trebalo je izvesti ugradnjom prenapregnutih kablova. Cjelokupnu obnovu pročelja bilo je potrebno izvesti prema stanju prije stradanja uz izvedbu svih profilacija s pomoću prethodno načinjenih šablona.

Projektna dokumentacija zajedno s revidiranim statičkim projektom bila je u cijelosti dovršena do svibnja 1993., pa je Konzervatorski odjel u Karlovcu izdao prethodnu dozvolu. To je bio prvi cjelovit projekt za obnovu u ratu stradalih sakralnih spomenika na karlovačkom području izrađen u tijeku rata prema kojemu su odmah započeti radovi. Radove je izvodila »Centrogradnja« (primarna zaštita) i »Conex« iz Zagreba koji je izradio i projektnu dokumentaciju. Zahvaljujući donaciji i novčanim sredstvima koja su osigurali Ministarstvo kulture, grad Karlovac, Karlovačka županija i župna zajednica, radovi su, uz konzervatorski nadzor, tekli kontinuirano. Na župnikov zahtjev i uz suglasnost s nadzornim konzervatorom, biber-crijep je zbog lakšeg održavanja zamijenjen bakrenim limom. Crkva je u cijelosti građevno sanirana prema planu i konzervatorskim propozicijama, a još slijede konzervatorsko-restauratorski sanacijski radovi portalne zone i unutrašnjosti. (Sl. 6, 7)

7 Rečica – crkva sv. Ivana Krstitelja – pročelje nakon građevne obnove crkve i tornja 1997.

Rečica, the church of St John the Baptist – the front after the reconstruction of the church and the tower in 1997

U povijesnoj se cjelini GOSPIĆA od početka rata nije sustavno provodio konzervatorski nadzor pa je sanacija ratnih šteta ovisila o inicijativi pojedinca, a Fond za stambeno-komunalne djelatnosti koji je provodio obnovu nije dostavljao tehničku dokumentaciju na ovjeru Konzervatorskom odjelu u Karlovcu. Obustavu radova nije bilo moguće provesti zbog neprimjerenog rada građevinske inspekcije. Za važnije građevine, kao što je Muzej Like i župna crkva Navještenja BDM, postojala je cjelovita izvedbena dokumentaciju za građevnu i statičku sanaciju, a za sanaciju kuće Jurjević – Tomljenović i kuće Pavelić (Senković kula) izrađen je projekt statičke sanacije i djelomične rekonstrukcije, no radovi nisu obavljeni. Izradu navedene dokumentacije financiralo je Ministarstvo kulture.

Zgrada Muzeja Like građena je potkraj 18. st. (za stan i ured brigadira austrijske vojske), u vrijeme formiranja ljevkastoga trga okruženoga zgradama javnoga i sakralng sadržaja koje danas čine povijesnu gradsku jezgru. Budući da je u njoj bio muzejski inventar, neposredno prije napada zaštićena je daščanom oplatom (prozori) i vrećama pijeska (podrumski dio) te označena znakom Haaške konvencije. U tijeku ratnih operacija od 1991. do 1993. nekoliko je puta pogođena minobacačkim granatama i VBR-om koji je probio krovni pokrov i stropnu

8 Otočac – župna crkva Presvetoga Trojstva – pogled iz glavne lađe prema koru 1992.

Otočac, the parish church of The Holy Trinity –view from the nave to the choir in 1992

konstrukciju, srušio dio dimnjaka, a u istočnomu krilu zgrade srušio je dio zida. Zgrada je nakon napada primarno zaštićena tako da joj je djelomično izmijenjen limeni krovni pokrov, djelomično zamijenjena prozorska stakla, a preostali su prozori zaštićeni najlonskom folijom. Početkom godine 1995. izdana je prethodna dozvola na glavni projekt sanacije i rekonstrukcije koji je izradio »RAINGTRADE« s.p.o. Zagreb. Prema tom projektu rekonstruirani su krovna konstrukcija i pokrov. Pokrov je zamijenjen eternit-pločama vidljivim na razglednicama s početka 20. st. Sanacija stropne konstrukcije izvedena je zamjenom drvenoga grednika, a djelomično je saniran i pod na kojemu su rekonstruirani dijelovi mozaik-parketa. Nakon istraživanja slojeva žbuke konzervatori su prema izvornomu sloju odredili boju pročelja, a postojeća hirofa zamijenjena je glatkom žbukom. Konzervatori su u tijeku radova, obavljajući nadzor, upozoravali izvođača (zapisnički i usmenno, na licu mjesta) na neispravnu izvedbu detalja profilacija, pojedinih detalja u unutrašnjosti te izvedbu mozaik-parketa, što je na žalost, samo djelomično popravljeno. Danas je zgrada Muzeja Like u cijelosti obnovljena. Izvođač je bio »GPV« d.o.o. Zagreb, a Ministarstvo kulture i Županija Ličko-senjska osigurali su novčana sredstva za obnovu.

Prije izvođenja sanacijskih radova na registriranim i preventivno zaštićenim sakralnim objektima Konzervatorski odjel u Karlovcu zatražio je od svih župnika na području svojega djelovanja da, sukladno zakonskim propisima službe zaštite i posebnim uvjetima, Odjelu obvezno dostave dokumentaciju za izvođenje zaštitnih radova na sakralnim građevinama; opseg te dokumentacije kretao se, ovisno o stupnju oštećenja, od troškovničkih stavki za sanaciju lakših oštećenja, do projektne dokumentacije za statičku i građevnu sanaciju, a prema potrebi i konzervatorske studije s analizama povijesno-građevinskih promjena i mogućnosti prezentacije građevine. Od 44 sakralne građevine na kojima je procijenjena ratna šteta, za 12 nije pripremljena dokumentacija niti su započete sanacije. Od preostale 32, na 7 je građevina s lak-

9 Otočac – crkva Presvetoga Trojstva 1997, pogled prema svetištu nakon konzervatorsko-restauratorskih radova

Otočac, the parish church of The Holy Trinity in 1997, the view towards the sanctuary after conservation and restoration work

10 Otočac – crkva Presvetoga Trojstva 1997, obnovljeno pročelje i rekonstruirana lukovica tornja

Otočac, the parish church of The Holy Trinity in 1997, the restored front and the reconstructed bulbous cap of the tower

šim stupnjem oštećenja sanacija provođena samoinicijativno, bez sudjelovanja i nadzora službe zaštite. Razgledavanjem terena nadležni je konzervator zaključio da je rekonstrukcija krovne konstrukcije na **župnoj crkve sv. Josipa u Ličkom Osiku** (iz godine 1824.) primjereno izvedena, ali je umjesto pokrova mediteran-crijepom trebalo uporabiti limeni s obzirom na to da je crkva izvorno bila njime pokrivena. Radove na rekonstrukciji crkvenog pokrova izvodili su stručnjaci donatora Antuna Regnera iz Bavarske. Budući da su sanacijski radovi na rekonstrukciji crkve u tijeku, nadležni je konzervator od župnika zatražio cjelovitu projektnu dokumentaciju za statičku sanaciju i obnovu crkve i zvonika. Dostavljeni glavni projekt koji je izradilo projektno poduzeće ZLODI d.o.o. nije zadovoljavao posebne konzervatorske uvjete pa je upućen na izmjene i dopune.

Budući da je župna **crkva sv. Petra i Pavla u Ličkom Ribniku** (građena potkraj 19. st.) do akcije »Oluja« bila nekoliko puta oštećivana, zauzimanjem župnika stavljen je privremeni pokrov od rebrastoga lima i djelomično su sanirana veća oštećenja vanjskoga zida te je takvom privremenom zaštitom zaustavljeno njezino daljnje propadanje.

Na **župnoj crkvi sv. Jurja Mučenika u Donjem Lađevcu** (sagrađena 1786.) sanirani su oštećenje krovne konstrukcije zamjenom šets rogova prvoga polja lađe, sjeverna nazidnica i vezna greda, stup i razupora te ruke prvoga veza. Također je saniran zabatni zid sakristije, krovna i stropna konstrukcija, a djelomično je zamijenjen pokrov lađe svetišta i sakristije. Radovi su, o trošku župne zajednice, izvedeni primjereno. Na glavni projekt reskonstrukcije zvonika i sanacije pročelja (»Projekting-VIK« d.d. Zagreb) Konzervatorski je odjel u Karlovcu izdao prethodnu dozvolu, a Ministarstvo kulture osiguralo je dio novca dostatnog za početak sanacije zvonika.

Na **crkvi sv. Franje Ksaverskog na Švarči** (sagrađena 1804.) izvedeni su sanacijski radovi na pročelju, oličena je stolarija i unutrašnjost te izmijenjena gelerima oštećena stolarija, sve bez prethodne dozvole Konzervatorskoga odjela iz Karlovca. Odjel je u obnovu uključen tek nakon postavljanja skele kad je počeo provoditi nadzor i davati upute pri izvođenju radova. Tad je otkriven izvorni sloj boje pročelja, hrapavo je zamijenjena glatkom žbukom, a svi radovi, uključujući i profilacije, izvedeni su na zadovoljavajući način i pod konzervatorskim nadzorom. Novce za radove u cijelosti je osigurala župna zajednica.

Obnova **župne crkve Presvetoga Trojstva u Otočcu** tekla je s mnogo poteškoća. Malobrojnim djelatnicima službe zaštite u Karlovcu, koji su od godine 1991. i 1992. radili u izuzetno teškim uvjetima, nesebično je na području Like u organizacijskim poslovima pomagao tadašnji Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Rijeci. U dogovoru s Konzervatorskim odjelom u Karlovcu obvezao se da će organizirati izradbu izvedbene projektne dokumentacije za župnu crkvu Presvetoga Trojstva u Otočcu, sv. Ivana Krstitelja u Švici i Pohođenja BDM u Brlogu. Budući da im je najprije pristigla projektna dokumentacija za crkvu Presvetoga Trojstva u Otočcu koju je izradio arhitektonski studio »ART-ING« iz Rijeke, riječki su konzervatori, nezadovoljni predloženim pro-

11 Gospić – župna crkva Navještenja Blažene Djevice Marije oko 1929. nakon preoblikovanja izvorne barokne lukovice tornja

Gospić, the parish church of the Annunciation of the Blessed Virgin Mary around 1929, after the remodelling of the original baroque bulbous cap of the tower

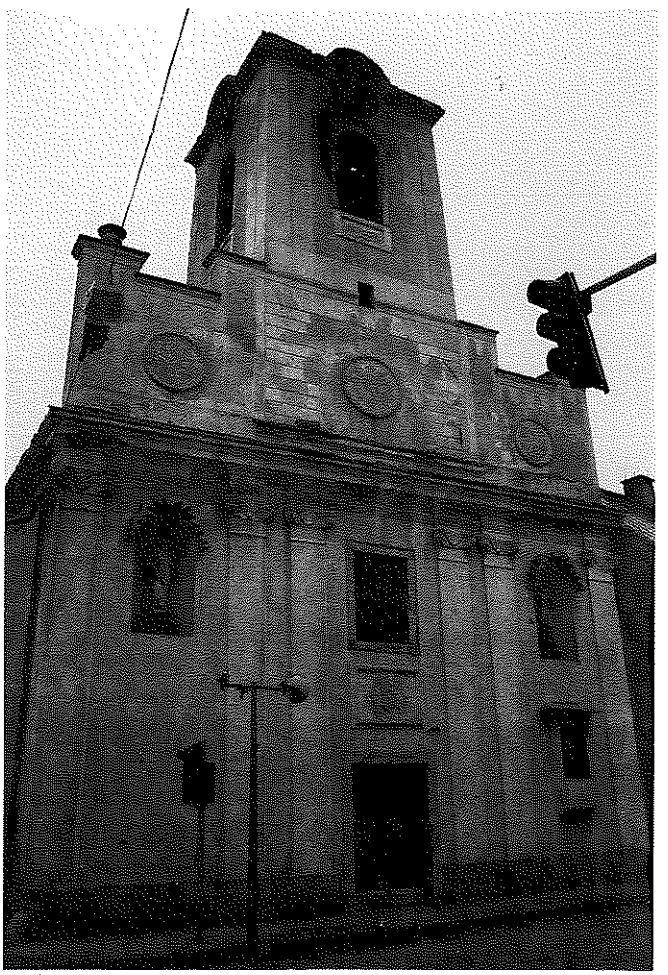

12 Gospić – crkva Navještenja BDM 1992. nakon napada, a prije sklanjanja skulptura i zaštite skulpturalne plastike

Gospić, the parish church of the Annunciation of the Blessed Virgin Mary in 1992, after the attack and before the storage and conservation of sculptures

jektom obnove, pravodobno reagirali (31. kolovoza 1992), a svoje su mišljenje, s detaljnim konzervatorskim smjernicama za ispravku projekta, proslijedili autoru i nadležnom Konzervatorskom odjelu u Karlovcu. Naime, projektant je slobodnim arhitektonskim pristupom obnovi u cijelosti zanemario spomeničko značenje objekta i kriterije koji su obvezujući pri projektiranju sanacijskih radova na spomenicima kulture.

Crkva Presvetoga Trojstva jednobrodna je kasnobarokna građevina s poligonalnim svetištem i bočnim kapelama s emporama te zvonikom koji se izdiže iz glavnoga pročelja; registrirani je spomenik kulture i jedna je od malobrojnih građevina zreloga baroka s klasicističkim odlikama u oblikovanju pročelne zone segmentnih lukova empora, s profiliranom i oslikanom dekoracijom u unutrašnjostu. Sve te značajke, i nakon upozorenja konzervatora, projektant nije bio voljan akceptirati. Stoga je Konzervatorski odjel u Karlovcu u rujnu 1992. organizirao sastanak na koji su pozvani projektant i župnici susjednih župa te stručnjaci Konzervatorskog odjela iz Rijeke i Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu, kako bi se pronašla optimalna rješenja i potom mogli izdati posebni uvjeti. Na sastanku su primjedbe konzervatora iz Rijeke u cijelosti poduprte te je prihvaćeno stajalište da se crkva, kojoj je u cijelosti uništena krovna i stropna konstrukcija lađe i sakristije i svoda u svetištu, rekonstruira prema stanju iz godine 1773, a prema vidljivim tragovima i dostupnoj fotodokumentaciji. Na izričit zahtjev investitora (župske zajednice) dopustili smo da se u crkvenoj lađi postavi kasetirani armiranobetonski (dalje: AB) strop, tako da ploča unutar kaseta bude s donje strane, da se kasete ne vide, te da se AB strop izvede po uzoru na prijašnje stanje; pritom se moraju ponoviti medaljon i sve profilacije u žbuci (visine stropova u lađi i svetištu određene su prema postojećim tragovima koji su ostali na zidovima na koje su se naslanjale stropne konstrukcije).

Prethodna je dozvola izdana 24. rujna 1992.; prije toga obavljene su revizija i dopuna projektne dokumentacije koju je izradio P.O. »ART-ING« iz Rijeke, revizija i dopuna statičkog proračuna koje je izradio Građevnoprojektni zavod iz Rijeke. Kontrolu tehničke dokumentacije u pogledu stabilnosti i računske točnosti izradio je A.G. Projekt iz Rijeke. Konzervatorski je odjel iz Karlovca posebno izdao prethodnu dozvolu na projektnu do-

13 Gospić – crkva Navještenja BDM, stanje 1998, rekonstruirana barokna lukovica tornja, a u tijeku je uređenje pročelja

Gospić, the parish church of the Annunciation of the Blessed Virgin Mary in 1998, the reconstructed baroque bulbous cap of the tower; the restoration of the front is still under way

14 Gospić – crkva Navještenja BDM neoštećena propovjedaonica iz vremena gradnje crkve, stanje nakon napada 1992.

Gospić, the parish church of the Annunciation of the Blessed Virgin Mary, the undamaged pulpit from the time when the church was built, the situation after the attack in 1992

kumentaciju za žbukanje i izradu profilacije unutrašnjosti crkve koju je izradio »CEO PEN TEH« iz Novalje. Restauracija i rekonstrukcija dekorativnih baroknih kapitela s biljnim motivima povjerena je akademskom kiparu restauratoru Zdravku Ladišu iz Zagreba.

Prilikom izvođenja gruboga žbukanja pročelja (kasetna polja između lezena) Konzervatorski je odjel organizirao demonstraciju primjene »gotik« žbuke koju je proizvela »SAMOBORKA« pa je tada određena i granulacija; boja je pročelja određena na osnovi nalaza starijeg naliča. Uz nadzor djelatnika Konzervatorskoga odjela iz Rijeke, a od godine 1994. Odjela iz Karlovca, do travnja 1998. izvedena je sanacija zida (završni serklaž lađe i zvonika), saniran je dio pročelja, a u cijelosti je sanirana i rekonstruirana arhitektonska plastika u unutrašnjosti crkve. Rekonstruirani su stropna i krovna konstrukcija te pokrov lađe svetišta, sakristije i zvonika. U cijelosti su primjereno izvedeni arhitektonska plastika i oslik unutrašnjosti te vanjština crkve. Problematična je rekonstrukcija stropne konstrukcije svetišta i lađe u armiranom betonu, izvedena na izričit zahtjev investitora. Neprimjereno je aplicirana »gotik« žbuka na dijelu pročelja unatoč uputama proizvođača i Konzervatorskog odjela u Karlovcu. Rekonstrukcija i sanacija župne crkve u Otočcu obavljena je sredstvima župne zajednice, raznim donacijama, a za obnovu lukovice i preostaloga dijela pročelja, novac je osiguralo Ministarstvo kulture. (Sl. 8-10)

Župna crkva sv. Ivana Krstitelja u Švici, sagrađena 1876. kao jedna u nizu tipskih krajiških crkava, u prvim je neprijateljskim napadima bila raketirana. Tada su probijeni istočni zid crkvene lađe, krovna konstrukcija s pokrovom, a sva su prozorska stakla bila oštećena. Postavljanjem limenoga rebrastog pokrova crkva je primarno zaštićena. Prethodna je dozvola izdana godine 1993. na osnovi izvedbenoga projekta koji je izradio AGA d.o.o. Rijeka. Prema tom projektu i uz konzervatorski nadzor izvedena je statička sanacija zida AB serklažom krovišta i pročelja te rekonstrukcija stropne i krovne konstrukcije lađe i svetišta (uporabljen je drveni gredni), pokrova zvonika lađe i svetišta. No, bez znanja i uputa konzervatora uklonjen je oltar, unutrašnjost je oličena i popločana, što je u cijelosti degradiralo crkveni interijer. Unatoč izričitim zahtjevima službe zaštite da u crkvi ostanu autohtone tamne kamene ploče, župnik ih je samoinicijativno izvadio te složio u prostoru cinkture pred crkvom. Boja za ličenje pročelja pripravljana je na gradilištu pa nije postignut ton iz tonske karte. Budući da je u tijeku rata u Liku pristizao lim iz različitih donacija, neprimje-

15 Gospić – crkva Navještenja BDM, stanje u tijeku radova 1994: u svetištu je demontirana propovjedaonica, a bočni su oltari uklonjeni.

Gospić, the parish church of the Annunciation of the Blessed Virgin Mary, the situation during the work done in 1994; the pulpit was removed from the sanctuary, and the side altars were also removed.

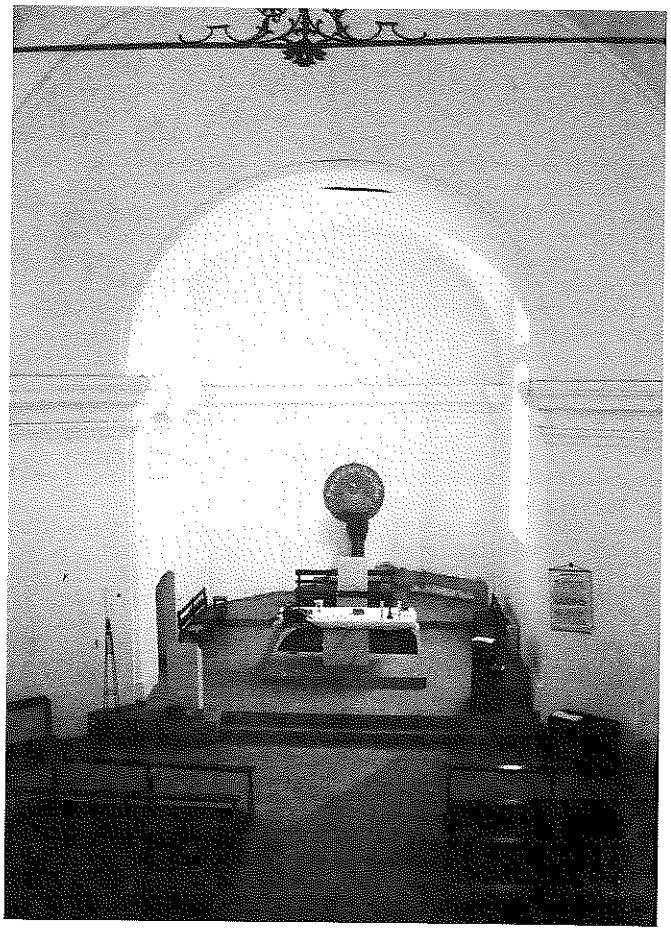

16 Gospić – crkva navještenja BDM, pogled na svetište 1998.

Gospić, the parish church of the Annunciation of the Blessed Virgin Mary, view of the sanctuary in 1998

ren rebrasti lim zamijenjen je neprimjerenim aluminijskim limom, dok je kapa tornja obložena bakrenim limom. Osim projektne dokumentacije, Ministarstvo kulture osiguralo je novačana sredstva za sanacijske radove, a sredstva za rekonstrukciju župna zajednica.

Nakon burnih reakcija eminentnih statičara zbog pristupa rekonstrukciji župne crkve u Otočcu, Konzervatorski je odjel iz Karlovca zahtijevao da se za sanaciju i rekonstrukciju **župne crkve Navještenja Blažene Djevice Marije u Gospiću** izradi konzervatorska studija koja će prethodnim istraživanjima valorizirati crkvu i razriješiti nelogičnosti u oblikovanja pročelja i dijela unutrašnjega prostora nastale u tijeku popravaka 1927. te odrediti pristup obnovi. Analize su pokazale da je župna crkva građena u razdoblju od 1781. do 1783. prema tipu poslijebaroknih »krajiških crkava« s propovjedaonicom iz vremena gradnje i monumentalnim klasicističkim zidanim oltarima te je među malobrojnim primjerima sakralne arhitekture (u urbanim graničarskim naseljima ličkoga područja) koje su gradili graditelji bečkoga kruga. Godine 1991. izravnim pogocima zapaljivim projektilima uništeni su cjelokupna krovna konstrukcija i pokrov crkve, međustropna konstrukcija zvonika i kor. Požar je teško oštetio oslik unutrašnjosti, a od detonacija su uništena sva stakla. Tijekom 1994. izdana je prethodna dozvola na glavni projekt koji je izradio »ARMONT« s.p.o. iz Zagreba te se unatoč učestalim napadima pristupilo sanaciji: svodovi su presvučeni AB ljuskom, izvedeni su serklaži zvonika i lađe, te je postavljena krovna konstrukcija i bitumenska ljepenka. Budući da je u napadu na Gospić ponovno djelomično oštećeno krovište, odmah nakon napada štete su sanirane: zamijenjena je krovna konstrukcija, a na krov je postavljen pocinčani lim. Barokna lukovica zvonika rekonstruirana je prema starim fotografijama iz godine 1910. i prema zapisu o promjeni lukovice između 1924. i 1927. Na žalost, loše izvedeni limarski radovi umanjili su dojam ispravne i kvalitetne rekonstrukcije vanjskoga dijela crkve.

I dok su radovi na sanaciji i rekonstrukciji vanjskoga dijela crkve tekli ispravno i pod konzervatorskim nadzorom, u unutrašnjosti su, bez znanja konzervatora, načinjene nepopravljive štete: uklonjena je barokna propovjedaonica koja nije bila oštećena pri stradanju crkve te su srušeni zidani klasicistički oltari. Konzervatorski je odjel u Karlovcu odmah prosvjedovao i o tome pisano obavijestio Nadbiskupiju riječko-senjsku i Državnu upravu za zaštitu kulturne i prirodne baštine u Zagrebu, no jedino je, zauzimanjem Odjela, spašena propovjedaonica

17 Slunj – župna crkva Presvetoga Trojstva, južno pročelje 1995.

Slunj, the parish church of The Holy Trinity, the south façade in 1995

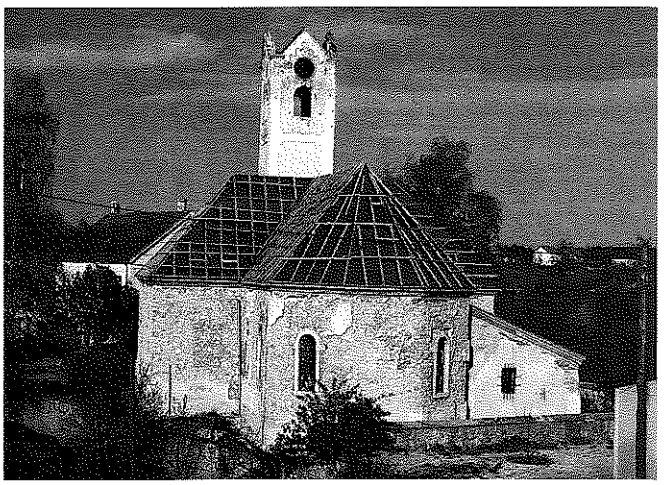

18 Slunj – župna crkva Presvetoga Trojstva godine 1998: pogled na svetište, bočne kapele i sakristiju nakon postavljanja krovne konstrukcije

Slunj, the parish church of The Holy Trinity in 1998: view of the sanctuary, side chapels and sacristy after the roof was put up

koja je pohranjena u Muzeju Like. Uklanjanjem zidanih oltara i propovjedaonice te novim uređenjem svetišta, crkvenoga poda i vitraža (prema izjavi župnika donacijom Caritasa iz Genove) u cjelini je degradiran jedan od najvrednijih sakralnih prostora u Lici.

Kvalitetno su izvedeni kapiteli pilastra pročelja (radionica Ladiš), a zadovoljavajuće je rekonstruirana i arhitektonska plastika u unutrašnjosti.

Izradu konzervatorske studije i projektne dokumentacije za rekonstrukciju zvonika u cijelosti je financiralo Ministarstvo kulture, a ostali su radovi izvedeni sredstvima župne zajednice i s pomoću donacija u materijalu i radovima. (Sl. 11–16)

Možda je upravo nesretna obnova unutrašnjosti gospićke crkve i reakcija karlovačkih konzervatora potaknula Nadbiskupiju riječko-senjsku da se aktivno angažira, u granicama svojih mogućnosti, u praćenju radova na sanaciji i rekonstrukciji sakralnih spomenika. Nadbiskupija je osnovala crkveni Odbor[2] čija je zadaća da prati građevne radove na sakralnim objektima, da po mogućnosti prati priljev sredstava za njihovu obnovu, da potpomaže dodatna istraživanja i pruža povijesne podatke o spomeniku. Uskom suradnjom toga odbora i nadležne konzervatorske službe, na području ove nadbiskupije osigurana je ispravna obnova sakralnih građevina. Upravo su u tijeku radovi na rekonstrukciji i sanaciji 12 sakralnih spomenika kulture.

Ističemo vrlo pažljiv pristup sanacijskim radovima na baroknoj **crkvi Presvetoga Trojstva u Slunju** koji se temelji na dosadašnjim analizama i konzervatorsko-arhitektonskim istraživanjima barokne crkve s vidljivim i prepoznatljivim odlikama gotičkih i renesansnih elemenata.

Na toj, u tijeku rata teško oštećenoj crkvi, dosad su sanirani zidovi prevlačenjem AB-serklažom, a da nije oštećen ni jedan element tjemena gotičkoga luka; sakristija, svod svetišta i bočne kapele sanirani su prevlačenjem AB-ljuskom uz poštivanje konzervatorskog zahtjeva da se prezentiraju, u tragovima vidljivi, lučni otvori u lađi (zazidani oko 1782). Budući da je crkva bila svođena sedrom, u podgledu je (pri razgledavanju građevine nakon akcije »Oluja«) bilo mnogo zelenih algi. Nakon postavljanja krovne konstrukcije s izolacijom od bitumenske ljepenke svođeni se prostor vidljivo i postupno suši. Novčana sredstva koja je Ministarstvo kulture osiguralo za izradu konzervatorske studije i za hitne sanacijske mjere, zajedno sa sredstvima župne zajednice, omogućila su (dosad) pravilan konzervatorski pristup u sanaciji ratne štete. Sanacija toga važnog spomenika kulture provodi se sustavno zahvaljujući razumijevanju župnika i talijanskog donatora koji su u blizini crkve podigli privremeni montažni objekt za bogoslužje. Radove na obnovi crkve izvodi karlovačko građevinsko poduzeće »Temelj« prema projektnoj dokumentaciji »Projekting-VIK« iz Zagreba uz građevinski nadzor inž. Jose Štefanca. (Sl. 17, 18)

Novčanim sredstvima Ministarstva obnove u Karlovačkoj su županiji rekonstruirane dvije crkve po izboru biskupske konferencije i pod konzervatorskim nadzorom. Prva je **župna crkva sv. Jelene u Rakovici** koja je sagrađena polovicom 19. st. i u strukturi svetišta ima zadržan oblik i prozorske otvore barokne crkve; u 19. st. proširena je za prostor kapele i tom je prilikom sagrađen zvonik. Na primjereno izrađenu projektnu dokumentaciju »Projekting-VIK-a« iz Zagreba izdana je prethodna dozvola. Izvedena je statička sanacija zidova AB serklažom, statička sanacija svoda svetišta prevlačenjem AB ljuskom, žbuke pročelja i unutrašnjosti. Rekonstruirana je stropna konstrukcija lađe i sakristije, te cjelokupno krovište i pokrov crkve i zvonika. Unatoč čestim obilascima te zapisničkim i usmenim prosvjedima Karlovačkog konzervatorskog odjela neprihvatljivo je izvedeno oblikovanje arhitektonske plastike pročelja, nezadovoljavajuće je izvedena arhitektonska plastika u unutrašnjosti, pogrešno je in-

[2] U taj su odbor uključeni dr. Mile Bogović, ravnatelj Arhiva Riječko-senjske nadbiskupije, Tješimir Zeneral, dipl. inž. arh., nadzorni inženjer, i Marija Gržinić administrator.

19 Drežnik – župna crkva sv. Antuna Padovanskog – sjeverno pročelje, stanje 1995.

Drežnik grad, the parish church of St Anthony of Padua – north façade in 1995

terpretirano i izvedeno oblikovanje izvorne češke kape, neprimjeren je nagib krovišta sakristije; konzervatori su zamijetili i odstupanja u izvedbi geometrije krovišta zvonika. Neispunjeni zahtjevi službe zaštite opravdavani su nepovoljnim vremenskim prilikama u tijeku gradnje, dostavom neodgovarajuće krovne građe za zvonik, a izvođač nije pristao otkloniti nepravilnosti. Radove je izvodilo »Prebeg građenje« s. p.o. Zagreb, a građevinski nadzor uime Ministarstva obnove obavlja »3 KA« d.o.o. Zagreb. Nadamo se da će do primopredaje radova na objektu konzervatorski zahtjevi ipak biti djelomično uvaženi.

Župna crikva sv. Antuna Padovanskog u Drežniku druga je crkva koju obnavlja Ministarstvo obnove i razvitka. To je oveća jednobrodna građevina u obliku križa s poligonalnom apsidom i visokim zvonikom u ravnini pročelja, u cijelosti sagrađena 1883. Obnavlja se na osnovi projekta koji je izradio »Projekting-VIK-a« d.d. Zagreb i uz prethodnu dozvolu i suradnju Konzervatorskog odjela iz Karlovca. Ministarstvo kulture sufinanciralo je izradu hrastove stolarije. Teška su oštećenja (urušeni svodovi i zvonik) zahtijevala, radi postizanja što vjernije rekonstrukcije, izradu iscrpnih konzervatorskih analiza temeljenih na odgovarajućim istraživanjima. Dosad je ziđe statički sanirano s kamenom upotrijebljenim od probojnih oštećenja zida pročelja i svodova zidanih opekom, uz prevlačenje AB-ljuskom svih svodova unutrašnjosti. U cijelosti su rekonstruirani zvonik i krovna konstrukcija s pokrovom. Konzervatorski je nadzor provođen istodobno na župnim crkvama u Rakovici i u Drežnik-gradu, u kojemu su dosad, za razliku od Rakovice, svi radovi zadovoljavajuće izvedeni. Napose ističemo da su majstori izvodili sve profilacije ispravno, prema izvorniku, poštujući konzervatorske propozicije. Izvođač je radova u Drežniku »Maksi gradnja« d.o.o. iz Zagreba, a nadzor uime Ministarstva obnove provodi »3 KA« d.o.o. Zagreb. (Sl. 19, 20)

I na kraju ističemo dva primjera sanacije ratnih šteta u gradu Karlovcu, na kojima su se jednakim angažmanom mobilizirali istraživači, konzervatori i restauratori: to je sanacija i rekonstrukcija **crkve Blažene Djevice Marije**

20 Drežnik – crkva sv. Antuna Padovanskog u tijeku rekonstrukcije 1998.

Drežnik grad, the parish church of St Anthony of Padua during reconstruction in 1998

Snježne na Dubovcu, što je u javnosti prošlo gotovo nezapaženo, i sanacija i rekonstrukcija grobne crkve sv. Doroteje u Logorištu, čija je obnova i rekonstrukcija izazvala burnu medijsku reakciju.

Crkva sv. Doroteje u Logorištu, zajedno s inventarom, ranobarokna je građevina s ranijom građevnom strukturom svetišta i lađe, a rezultati restauratorsko-konzervatorskih istraživanja (oslici na uglovima vanjskih zidova) upućuju na stilske i građevne značajke 17. i 18. st. Obrađena je u znanstvenoj literaturi i kao spomenik kulture preventivno je zaštićena.

Crkva je u tijeku rata izravnim pogocima teško oštećena pa je nakon procjene ratne štete 1994. načinjena projektna dokumentacija za sanaciju crkve i cjelovitu rekonstrukciju gotovo urušenoga tornja. Dokumentaciju je, zajedno s ekpertizom postojećega stanja, izradio »Conex« d.o.o. iz Zagreba. Teško stanje građevine zahtijevalo je hitne mjere pa je Konzervatorski odjel iz Karlovca tražio od Državne uprave za zaštitu kulturne baštine iz Zagreba, Županije i grada Karlovca da se što prije započne sa sanacijom. Zavod za restauriranje umjetnina iz Zagreba restaurirao je glavni ranobarokni oltar[3], a provedena

[3] Restaurirani oltar pokazan je na izložbi »Srušena crkva – obnovljen oltar« koja je održana u Gradskom muzeju u Karlovcu i kojom je Konzervatorski odjel iz Karlovca 20. 9. 1996. obilježio Međunarodni dan zaštite kulturne baštine.

21 Karlovac, Logorište – crkva sv. Doroteje, stanje prije izvođenja zaštitnih radova 1996.

Karlovac, Logorište – the church of St Dorothea, the situation before conservation work was carried out in 1996

22 Karlovac, Logorište – crkva sv. Doroteje – stanje 1996, prije uklanjanja tornja

Karlovac, Logorište – the church of St Dorothea, the situation in 1996, before the tower was removed

su i restauratorska istraživanja koja su otkrila oslike na uglovima vanjskih zidova svetišta i lađe (iz 17. i 18. stoljeća). Tragovi na zabatnom zidu upućivali su na mogućnost da je građevina u izvornom obliku imala preslicu za zvona. Budući da građevina (do rujna 1992.) nije bila ni primarno zaštićena od daljnjeg propadanja, stanje se sve više pogoršavalo[4], pa je Konzervatorski odjel i dalje tražio da se poduzmu hitni sanacijski radovi. Početna je sredstva odobrilo Ministarstvo kulture u visini od 100.000,00 kn pa su u listopadu 1996. započeli radovi. Statički su razlozi nalagali da se odmah na početku radova ukloni dio ruševnoga tornja, što je provedeno uz stručne ekspertize i mišljenja[5]. Na površini pročelja, uz koji je toranj bio prigrađen, otkrivena je tehnika gradnje i vrsta upotrijebljenoga materijala, a ravni završetak zabatnoga zida nedvojbeno je upućivao na izvorno postojanje preslice za zvona. Uz konzultacije sa stručnjakom za baroknu sakralnu arhitekturu ovoga područja dr. Đ. Cvitanović i uz pristanak priora Pavlinskoga samostana patera J. Domšića, odlučeno je da se crkva obnovi u izvornu obliku, s preslicom, što je, s obzirom na sredstva i vrijeme potrebno za obnovu, istodobno omogućavalo brži dovršetak radova i stavljanje crkve u funkciju, nego kada bi se rekonstruirao zvonik. Rapidno osipavanje građevnoga veziva crkve i samourušavanje križnoga svoda u svetištu koji je bio zidan sedrom, samo su ubrzali odluku o obnovi crkve s preslicom. Daljnje su konzultacije u vezi sa statičkom sanacijom konzervatori Karlovačkog Odjela obavili s mr. Božicom Marić iz »Conexa«, a o projektu preslice i zapadnoga pročelja, sukladno konzervatorskim načelima, konzultacije su obavljene s konzervatorom – višim savjetnikom Zdravkom Živkovićem,.

U tijeku 1997. konsolidirano je zide crkve injiciranjem i plombiranjem oštećenih dijelova kamenom, izveden je serklaž na apsidi te na sjevernoj i južnoj strani lađe. Nakon uklanjanja preostaloga donjeg dijela tornja (koji nije bio temeljen) pristupilo se izvođenju serklaža na zapadnome pročelju, te je istovjetnim materijalom sazidan za-

[4] U to je vrijeme započelo i nedopustivo, daljnje devastiranje crkve i njezine najbliže okolice. Naime, »nepoznati počinitelj« navezao je otpadni građevni materijal s Turnja uz samo raspucano crkveno svetište. Konzervatori su pravodobno upozorili nadležne službe pa je sprijećeno daljnje navožcnje i devastiranje crkve i okoliša.

[5] Ekspertize i mišljenja statičara Imre Radića, dipl. inž. grad.

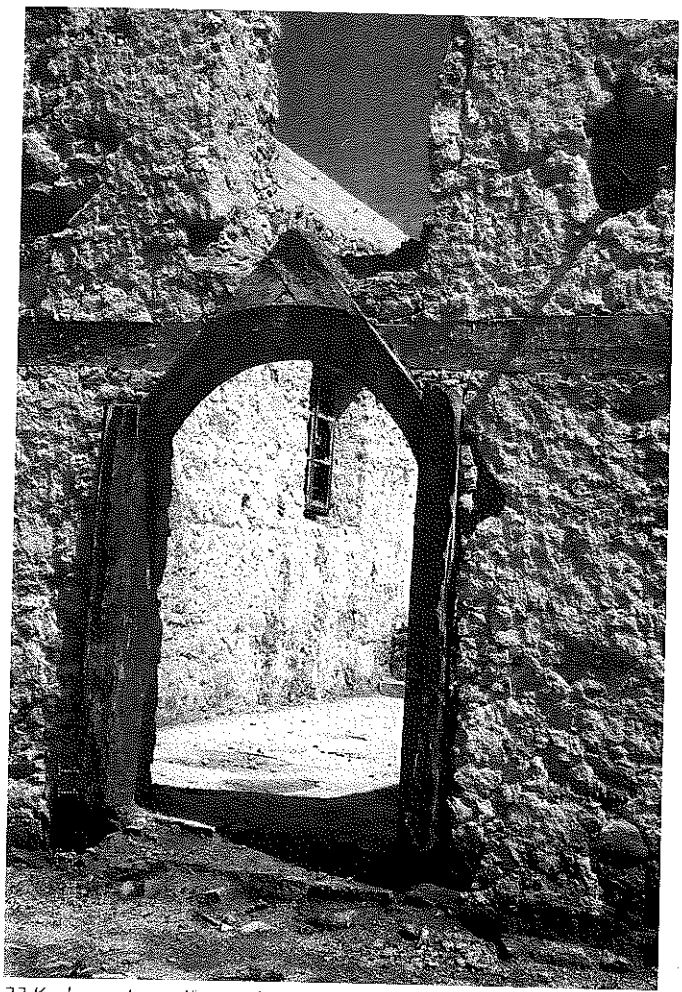

23 Karlovac, Logorište – crkva sv. Doroteje 1997, zapadno pročelje – drveni portal i ostaci izvorne žbuke nakon uklanjanja donjega dijela tornja

Karlovac, Logorište – the church of St Dorothea in 1997, west façade – wooden portal and the remains of the original plaster after the lower part of the tower was removed

batni zid. Na zapadnom pročelju (na mjestu koje je bilo pokriveno zidom zvonika) otkrili smo drvenu portalnu zonu s lučnim otvorom i drvenim jednostavnim zabatnim završetkom te izvorni sloj vrlo tanke vapnene žbuke.

Radovi koji su izvođeni bili su popraćeni izuzetno negativnim reakcijama u lokalnim medijima; Konzervatorski je odjel u Karlovcu bio optuživan da nepotrebno troši novčana sredstva i da primjenjuje neispravne konzervatorske postupke pri obnovi spomeničke baštine. Stoga je u siječnju 1998. priređen okrugli stol u Društvu arhitekata, građevinara i geodeta Karlovac (DAGG) na koji su pozvani svi sudionici u javnoj polemici te niz renomiranih stručnjaka[6]. Tom je prilikom priređena i izložba

[6] Okrugli stol vodio je pomoćnik ministra kulture mr. Mario Kezić, a izlagači su bili dr. Pavuša Vežić, konzervator– viši savjetnik, dr. Đurdica Cvitanović, znanstveni savjetnik Instituta za povijest umjetnosti, mr. Davorin Stepinac iz Instituta za povijest umjetnosti, Hrvoje Giaconi, dipl. inž. arh, konzervator – viši savjetnik, Zdravko Živković, dipl. inž. arh, konzervator – viši savjetnik, akademski slikar Romana Jagić, restaurator i Marinka Mužar, prof. pov. umj. konzervator – viši savjetnik, koja je kronološki obrazložila slijed konzervatorskih zahvata na crkvi sv. Doroteje.

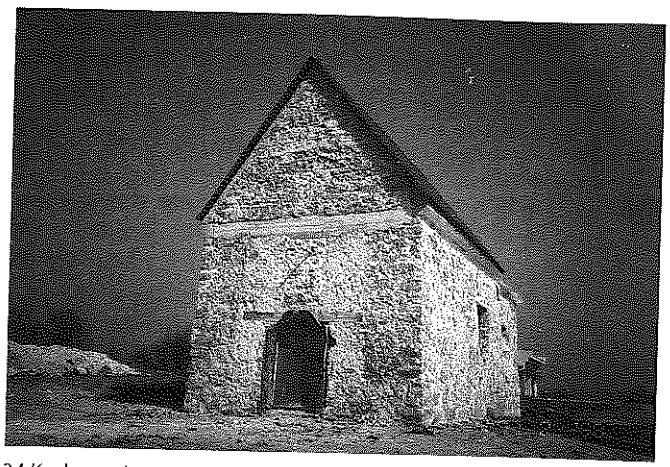

24 Karlovac, Logorište – crkva sv. Doroteje u tijeku radova: injicirani su zidovi, izveden je serklaž na zapadnomu pročelju na kojemu je zabat dovršen uzvornim materijalom

Karlovac, Logorište – the church of St Dorothea during reconstruction: the walls were injected, and the west façade was strengthened where the gable was completed using original materials

»Pristup rekonstrukciji, reanimaciji i aktivnoj zaštiti sakralnih objekata u Hrvatskoj s posebnim naglaskom na sanaciju crkve sv. Doroteje u Logorištu«.

Nakon sastanka stručnjaci konzervatori izradili su Stručno mišljenje iz kojega je razvidno da su izvedeni radovi na sv. Doroteji obavljeni sukladno načelima konzervatorske struke. »Mišljenje« je sadržavalo i prijedloge da se nalazi najranijega oslika repliciraju, da se drveni okvir izvornoga portala kao posebno vrijedan nalaz sačuva *in situ* i u prvotnoj funkciji. No, komisija također predlaže da se srušeni zvonik faksimilski rekonstruira, te ističe: *»...određene korekcije u odnosu na staro stanje vjerojatno će biti potrebne u zoni temelja kako bi građevina bila kvalitetnije fundirana negoli ranije, te u zoni staroga portala kako zide zvonika ne bi pokrilo njegov okvir«.*

Dosad je potrošeno, uključujući i izradu potrebne tehničke dokumentacije, 510.000,00 kn za radove injiciranja vanjskih zidova, izvođenja AB-serklaža, prezidavanje zabatnoga dijela zapadnoga pročelja i postavu krovne konstrukcije s pokrovom (Ministarstvo kulture izdvojilo je 370.000,00 kn). Da bi se crkva mogla staviti u funkciju, mora sa sazidati križni svod u svetištu, izraditi drveni tabulator i ostali drveni elementi (prozori i vrata). U svetištu i lađi potrebno je ukloniti oštećeni betonski pod, a istraživanjem utvrditi nalazi li se ispod njega izvorni kameni pod; usporedo treba započeti izradu drvenoga pjevališta. Prilikom gradnje novoga tornja (budući da stari toranj nije bio temeljen) na zapadnom je dijelu potrebno obaviti arheološka istraživanja jer se pokazalo da je proširenjem postojećeg puta oštećena stara cinktura i tom su prilikom, prema izvješću arheologa Konzervatorskog odjela u Karlovcu, uništena tri groba.

Za sve navedene radove, na žalost, ni župna zajednica, ni grad Karlovac zajedno s Karlovačkom županijom, ni Ministarstvo kulture nisu osigurali novčana sredstva, pa je nastavak radova na crkvi sv. Doroteje, u navedenom opsegu, u cijelosti neizvjestan.

Primjer dobre suradnje vlasnika spomenika kulture i službe zaštite u istraživanju i prezentaciji, što je dalo odlične rezultate, jest sanacija barokne crkve Blažene Djevice Marije Snježne na Dubovcu.

U tijeku svibnja 1996. dubovački je župnik od Konzervatorskog odjela u Karlovcu zatražio posebne uvjete za sanaciju ratne štete na pročelju, koje je bilo oštećeno gelerima, i za djelomičnu izmjenu krovne konstrukcije s pokrovom. Budući da je vanjština crkve bila glatko ožbukana i bijelo oličena, konzervatorske su preporuke bile usmjerene samo na popravak oštećenih dijelova koje je bilo moguće riješiti troškovničkim stavkama. No, pokazalo se da je gornji sloj žbuke iz 19. st., zbog detonacija i dotrajalosti, počeo otpadati te su se na južnomu zidu sakristije i sjevernomu zidu lađe, već prilikom pripremnih građevnih radova, pojavili tragovi prijašnjih slojeva oslika i obrade žbuke. Budući da je Majka Božja Snježna ranobarokna crkva dvoranskoga tipa (izduženo svetište i peterostrani zaključak, zvonik pred zapadnim pročeljem, na portalu uklesana godina 1734), odlučeno je da se provedu restauratorska istraživanja pročelja. Ta je istraživanja proveo akademski slikar – restaurator Josip Minks. Arhitektonsku dokumentaciju s projektom prezentacije izradio je mr. Davorin Stepinac, a dodatna arhivska istraživanja s konzervatorskim smjernicama obavio je Konzervatorski odjel u Karlovcu. Istraživanja su pokazala da najstariji ostaci žbuke i zazidani otvori na apsidi upućuju na gradnju crkve prije 1683. Svodna konstrukcija zvonika (križni svod i otvoreni drveni grednik) s ugrađenim kamenim stubama, te pisani dokumenti iz 1573. potkrepljuju pretpostavke da je današnji zvonik crkve služio kao čardak za potrebe dubovačkoga podgrađa. Uglovni kvadri svetišta i lađe, tzv. crne faze izvedeni godine 1683. u glatkoj žbuci svjedoče da je lađa bila odvojena od tornja za oko 3 m. No, iz istoga je razdoblja i drugi kat tornja koji je vidljiv na grafičkome prikazu karlovačke okolice iz polovice 17. stoljeća. Pronađeni tragovi tzv. crvene faze i bijela polja ističu vertikalnu raščlambu zidne mase, što odgovara vremenu gradnje zabilježenom na ulazu u crkvu (godina 1734). O promjenama u građevnoj strukturi 19. st. svjedoče lukovica tornja, povišenje krovišta za visinu nazidnice, izmjena prozorskih otvora i dogradnja sakristije, a zabilježene su i u župnoj Spomenici. Danas je pročelje obnovljeno uz uporabu klasičnih građevnih materijala (riječni šljunak, vapnena žbuka, disperzivne boje i sl.); u cijelosti je prezentirana barokna, crvena faza, ali su poštovani građevni zahvati iz 19. stoljeća.

Radove na obnovi vodio je građevni poduzetnik Mijo Popovečki, a novac za cijeli projekt osigurala je župna zajednica.

Zaključak

Obnova ratom oštećene spomeničke baštine na karlovačkom području odvija se u teškim uvjetima: uz nedostatak novčanih sredstava za obnovu najveći je problem u malobrojnosti stručnjaka konzervatora koji nisu u mogućnosti, i to najčešće u vrlo kratkim rokovima, osigurati kvalitetnu pripremu za obnovu spomenika te potom obavljati kontinuiran i kvalitetan nadzor u toku izvođenja radova. Sve zajedno otežava činjenica da nedostaje kvalitetan izvođački obrtnički kadar, koji bi znanjem i iskustvom morao zadovoljiti visoke kriterije pri izvođenju radova na povijesnim građevinama. Pritom su u cijelome procesu obnove, od izrade projektnog zadatka do realizacije, konzervatori u izvanredno teškom položaju jer moraju usklađivati želje i potrebe investitora s konzervatorskim načelima. No, pokazalo se da u procesu poslijeratne obnove poseban problem čine izvođači koji, nudeći investitoru brza i jednostavna rješenja uz suvremenu tehnologiju i materijale, u cijelosti zanemaruju konzervatorske uvjete i elementarne norme pri radu na povijesnim građevinama te tako stradalu spomeničku baštinu dalje devastiraju uništavajući do kraja njezine povijesne strukture, bez ikakva izgleda da se jednoga dana mogu obnoviti.

Zahvaljujući uspješnoj suradnji konzervatora s ovlaštenim predstavnicima Riječko-senjske nadbiskupije obnova ratom oštećenih sakralnih spomenika kulture na tom području teče postupno i planski te ne donosi veća konzervatorska iznenađenja ili pak ishitrene odluke. Takvu obnovu uspješno novčano osigurava Ministarstvo kulture. Na žalost, obnova teže stradalih građevina u zaštićenim gradskim središtima ne provodi se sustavno jer najčešće ovisi o vlasnicima ili korisnicima spomeničke građevine koji, bez obzira na njihova nastojanja oko obnove građevine, nemaju materijalne mogućnosti da je provedu.

Rekonstrukcija ratom oštećene spomeničke baštine dug je proces te se nadamo da će dosadašnja, pozitivna i negativna iskustva, pomoći da se obnova naše stradale spomeničke graditeljekse baštine ubuduće obavlja na način koji će trajno sačuvati dokaze našega kulturnog i civilizacijskog postojanja na ovim prostorima.

Napomena:

Izvješće je rađeno na osnovi podataka koje su pripremili djelatnici Konzervatorskog odjela u Karlovcu:
Mirjana Goršić-Drašković, dipl. inž arh, konzervator, viši savjetnik
Branka Križanić, dipl. inž arh, konzervator, viši savjetnik
Milan Pezelj, dipl. inž arh, konzervator
Branka Seiter, dipl. iur, viši savjetnik

Fotografije 8 i 10 iz Konzervatorskog su odjela u Zagrebu, ostale su iz arhiva Konzervatorskog odjela u Karlovcu.

SUMMARY

The restoration of cultural monuments damaged in the war in the region covered by the conservation department in Karlovac

The restoration of the cultural monuments damaged in the war in the Karlovac region is being carried out in difficult circumstances: apart from a lack of financial resources for restoration the greatest problem is the small number of professional conservation workers that are unable, especially in a very short space of time, to ensure the quality of the preparatory work for the restoration of monuments and then to perform a continuous and high quality supervision during the restoration work. This is made all the more difficult because of a lack of competent craftsmen, whose knowledge and experience needs to satisfy the high criteria for work on historical buildings. At the same time, in the process of restoration, from the elaboration of the project task to its realisation, the conservation professionals are in an extremely difficult situation since they have to co-ordinate the wishes and requirements of investors with the principles of conservation. However, a particular problem in the process of post-war reconstruction are the contractors that, while offering the investor quick and simple solutions with modern technology and materials, completely disregard conservation principles and elementary norms relating to work on historical buildings so that they further devastate and completely destroy the damaged historical structures, leaving them without hope of ever being restored.

As a result of a successful co-operation between conservation professionals and representatives of the Archbishopric of Rijeka and Senj, the restoration of the ecclesiastical cultural monuments in the region is being carried out gradually and according to plan, so that the conservation workers are not faced with surprises or reckless decisions. The Ministry of Culture is successfully financially supporting this restoration. Unfortunately, the reconstruction and restoration of heavily damaged buildings in protected urban centres is not being carried out systematically since it most frequently depends on the owners or users of the historical building who, regardless of their efforts of restoration, lack the means for carrying it out.

The reconstruction of the cultural monuments damaged in the war is a long process and we hope that the experience we have had so far, both positive and negative, will assist us in ensuring that the restoration of our damaged architectural heritage in future proceeds in a way that permanently preserves the proof of the existence of our culture and civilisation in this region.

Miljenko Domijan

Obnova graditeljske baštine na području djelovanja Konzervatorskog odjela u Zadru

Pregledni rad

Autor u članku donosi pregled svega što je učinjeno na zaštiti i obnovi stradale spomeničke baštine na zadarskome području. S primarnom zaštitom građevina u gradu Zadru započelo se još u tijeku samoga rata, a nakon oslobađanja zadarskoga zaleđa započela je obnova niza teško stradalih i uništenih sakralnih građevina. U tijeku istraživanja i priprema za obnovu na gotovo svim građevinama otkrivene su stare strukture, a njihova višeslojnost svjedoči o izvanredno dugom kontinuitetu sakralnoga kulta kao i dugom kontinuitetu življenja hrvatskoga puka na ovim prostorima. Također je riječ i o primijenjenim konzervatorskim metodama obnove teško stradalih građevina, a donose se i podaci o poduzetim mjerama na zaštiti pokretnoga inventara te o poduzetim restauratorskim radovima na umjetninama nakon rata kao i o njihovoj ponovnoj prezentaciji.

Zadarski je kraj u tijeku rata pretrpio teška razaranja, a pritom su najteže prošli sakralni objekti, crkve, samostani, groblja. Jedni su oštećeni u tijeku ratnih operacija (uglavnom topničkih ili zračnih napada na sela i gradove), a drugi, na okupiranom području, sustavno su uništavani kao i sve drugo što je prepoznavano kao hrvatsko.

U tijeku ratnih operacija oštećeni su ili dijelom razoreni pojedini spomenici graditeljstva u povijesnoj jezgri Zadra i Novigrada, te nešto manje u Biogradu na moru. Na okupiranom području Ravnih kotara, podvelebitskog i bukovačkog kraja uništeno je ili teško oštećeno više desetaka spomenika kulture, među kojima su neke sakralne građevine od prvorazrednoga značenja, najviše spomeničke kategorije, o čemu smo (kao uostalom i o oštećenjima u gradovima) već više puta izvijestili hrvatsku kulturnu javnost, a predavanjima ili distribucijom informacija o stradanju zadarske baštine izvijestili smo i dio europske kulturne javnosti. Sve su štete evidentirane i na odgovarjući način dokumentirane, uključujući i procjenu vođenu na državnoj razini.

U tijeku radova na dokumentiranju vrste i opsega ratnih razaranja donošene su prve odluke o primarnom i preventivnom zaštićivanju pojedinih spomenika, a na nekima se odmah pristupilo sustavnoj obnovi da bi se, zbog naravi štete i građe spomenika, izbjegla mogućnost još većeg oštećivanja.

Takvi su se zahvati provodili u Zadru već potkraj godine 1991, a još više u tijeku 1992. i 1993. Nakon akcije »Maslenica« takvi su zahvati nastavljeni i na oslobođenom području, a nakon akcije »Oluja« i na cijelom terenu na kojemu je za očuvanje kulturne baštine ovlašten Konzervatorski odjel u Zadru.

Obnova u povijesnoj zadarskoj jezgri

Zadarska povijesna jezgra sa svojom izuzetno vrijednom graditeljskom baštinom, koja je nastajala od antičkih pa sve do najnovijih vremena, i dragocjenim zbirkama pokretnoga spomeničkog inventara, bila je u tijeku prvih godina Domovinskog rata pogođena s više od tristo raznovrsnih projektila iz minobacača, haubica i topova te zračnih raketa, ispaljenih s kopna i mora. Već i površna analiza rasporeda pogodaka u njoj pokazuje da su, na žalost, ratni ciljevi bili upravo najznačajniji spomenici kulture, identifikacijski simboli grada, kao npr. katedrala sv. Stošije, crkva sv. Šime, Kopnena gradska vrata, Kapetanova kula, crkva sv. Krševana, samostan sv. Marije, Kneževa palača i drugi. Oštećenja su bila različita: od manjih, površinskih do gotovo potpunog razaranja, kao npr. na Kneževoj palači. U tim je trenucima trebalo odlučiti, ostati u Zadru ili ne.

Kada su odluke donesene, ostali smo i mobilizirali sve svoje snage sa svrhom da zadarsku kulturnu baštinu spasimo i očuvamo; uspjeli smo je evakuirati i pohraniti na sigurno, a ubrzo nakon toga donesene su odluke o promptnoj obnovi i o njezinoj praktičnoj provedbi. Preventivno je zaštićen ili u cijelosti obnovljen cijeli niz spomenika, a u ovom, sumarnom prikazu predočit ćemo samo one najznačajnije, bilo zbog vrijednosti same građevine bilo zbog opsega šteta i primijenjenog zahvata na njima.

Katedrala sv. Stošije: Crkva je 18. studenoga 1991. s dvama zračnim projektilima pogođena u krovište glavnoga i sjevernog bočnog broda, pri čemu su oštećeni krovna konstrukcija (srećom, među veznim gredama) i kameni lukovi i stupovi matroneja iz XIII. st. Orgulje su potpuno uništene. Pročelje je bilo zaštićeno vrećama pijeska te se sačuvalo od krhotina zračnih raketa koje su pogodile pročelje susjednoga baroknog sjemeništa biskupa Zmajevića iz sredine XVIII. st. Usprkos zaštiti u gornjim su ravnim plohama, koje su bez kiparskog ukrasa, zamijećena manja oštećenja lica klesanaca.

U dogovoru s nabiskupom Marjanom Oblakom odmah se pristupilo pravoj, a ne tek preventivnoj obnovi, jer je bilo nemoguće provizorno, a kvalitetno zaštiti krovište bez bojazni da će atmosferilije uzrokovati njegovo daljnje i još brže propadanje. Svjesno je prihvaćen i rizik od mogućih novih razaranja, jer cjelovit zahvat nije bio znatno skuplji od preventivnog, a svi su istraživački radovi

bili provedeni tijekom dugotrajne i cjelovite, tek prije rata dovršene obnove građevine, kada je obnovljeno i krovište, koje je oblikom i konstrukcijom izvedeno primjerenije spomeniku, nego ono koje je na crkvu postavljeno između dvaju svjetskih ratova.

Oštećenja na unutrašnjem licu zida popravljena su istovjetnom žbukom. Orgulje su zamijenjene novima.

Osnovni piloni, lukovi i stupići parapeta mauroncja obnovljeni su metodom »taseliranja«, tj. na uništeno ili oštećeno mjesto umetnut je novi, istovrsni kameni blok, čija je površina obrađena oponašajući fakturu naslijeđenih dijelova.

Na žalost, opsegom najmanja, ali značenjem najveća šteta na zadarskoj baštini jest oštećenje lica na freskoprikazu lika sv. Donata s početka XIII. st. Ogrebotinom oštećena freska, koju je u žbuku zaparala krhotina spomenutoga zračnog projektila, popravljena je zatvaranjem rupe novom odgovarajućom žbukom i toniranjem njezine površine. Razmišljamo i o mogućnosti likovne integracije, za što uvijek ima vremena, i o čemu treba donijeti odluku tek nakon svestranog razmatranja.

U posljednjih su se nekoliko godina nastavili opsežni i sustavni konsolidacijski, konzervatorski i restauratorski radovi na sjevernoj fasadi i na pročelju katedrale, te su tom prilikom popravljena oštećenja nastala navedenim raketiranjem.

1 Zadar, Sjemenište Zmajević, nakon razaranja 18. 11. 1991.

Zadar, Zmajević Seminary after destruction on November 18th 1991

Sjemenište nadbiskupa Vicka Zmajevića: sjemenište je sagrađeno 1748. u jednostavnim baroknim oblicima. Glavno je pročelje zidano klesancima s ukrasnim okvirima i vijencima nad prozorima i vratima barokne profilacije.

Sjemenište je pogođeno i znatno oštećeno kada i katedrala. Na mjestima dvaju izravnih pogodaka uništeni su klesanci u promjeru od oko 2 m. U cijelosti je razoren desni dovratnik glavnoga portala te okviri prozora lijevo i desno od zone pogotka na završnoj etaži građevine. Od krhotina granata više su ili manje oštećeni ukrasni vijenci.

Zaštitnim zahvatom, koji je bio znatno opsežniji no što bi to zahtijevao samo popravak oštećenja, sjemenište je tijekom 1994. u cijelosti obnovljeno. Osim pročelja prema trgu, sve je zide konsolidirano uglavnom injiciranjem, zamjenom dotrajalih fuga i odgovarajućim žbukanjem.

Oštećeno je pročelje obnovljeno tako da su, nakon konsolidacije zidne strukture, razoreni dijelovi integrirani postavljanjem novih kamenih blokova iste provenijencije i istovrsno površinski obrađeni kao i izvorni, koji su klesani *in situ*. Nakon iscrpnoga arhitektonskog dokumentiranja načinjeni su radionički klesarski nacrti svih oštećenih ukrasnih dijelova pročelja; nadvratnika, natprozornika, okvira i dr., te su nakon izvedbe tradicijskim alatom i načinom, ugrađeni na izvorna mjesta umjesto razorenih. Iza toga cijelo je pročelje vodom očišćeno od recentne prljavštine, pri čemu je očuvana povijesna »plemenita« patina, a novi su dijelovi blago patinirani. Na taj je način likovno integrirano staro i novo, tj. vraćena je cjelovitost ove skladne kasnobarokne građevine.

Nešto prije tih radova u cijelosti je, iako ne na posve sretan način, adaptirano novo zadarsko sjemenište koje svojim pročeljem zatvara trg pred katedralom s njegove zapadne strane. Tom su prilikom, zamjenom oštećenih kamenih ukrasnih dijelova arhitekture i postavljanjem nove žbuke artikulirane istim ukrasnim elementima koji su se nalazili na izvornoj, obnovljena i ratna oštećenja na njemu.

Sredstva za sve dosad navedene radove osigurala je talijanska regija Lombardija posredovanjem Komisije za kulturu Zajednice »Alpe-Adria«.

Crkva sv. Šime: izvorna faza građevine potječe iz ranokršćanskoga razdoblja (V. stoljeće), kada joj je titularom bio Sv. Stjepan, a sadašnji je oblik stekla nizom pregradnji i dogradnji, od srednjega vijeka do posljednjih opsežnih zaštitnih zahvata u tijeku 80-ih, pri čemu su revalorizirani najznačajniji spomenički dijelovi. Svetom Šimi crkva je posvećena 1632, kada se u barokonim oblicima pregrađenom svetištu smješta čuveni srebrni i pozlaćeni sarkofag s relikvijom toga sveca.

Crkva je 4. listopada 1991. pogođena s dvama minobacačkim granatama u krovište sjevernoga broda i u sjever-

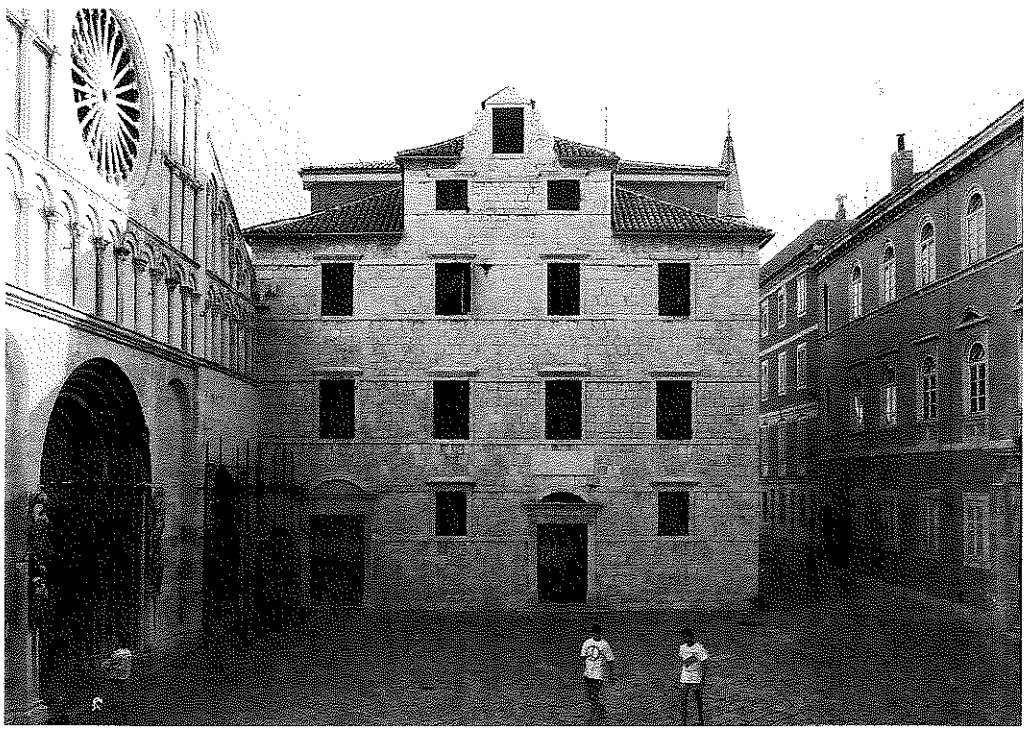

2 Sjemenište Zmajević nakon obnove, 1994.

The Zmajević Seminary after restoration, 1994

ni zid glavnoga. Srećom, mine su bile manjega kalibra pa nisu izazvale veća oštećenja koja bi utjecala na stabilnost građevine. Krovište je popravljeno ponavljanjem istih drvenih elemenata (rogova, veznih greda, daščanih oplata i kupa kanalica), a rupa u zidu je očišćena, pažljivo prezidana, fugirana i ožbukana.

Napominjemo da je vrlo zahtjevan i kompliciran posao bila evakuacija svečeve škrinje i njezina pohrana u odgovarajuće skloniste.

Crkva sv. Krševana najcjelovitija je romanička sakralna građevina u Dalmaciji posvećena je godine 1175. Pogođena je u podnožje sjevernoga zida, na mjestu gdje se zid spaja sa sakristijom. Osim velike rupe u zidu oštećen je i djelomično razoren oltar od višebojnog mramora i kamena iz XIX. stoljeća.

Krhotinama granata na više je mjesta uništen krovni pokrov i probijena drvena oplata, a krovište nad zvonikom znatnije je oštećeno.

Nakon uklanjanja oštećenih dijelova rupa je u sjevernome zidu ponovno zazidana, a rastreseni su dijelovi prezidavanjem konsolidirani. Oltar je demontiran, razoreni su dijelovi zamijenjeni, nakon čega je ponovno sastavljen. Oštećeni dijelovi krovišta obnovljeni su zamjenom daščane oplate i kupa kanalica, a krov je nad završnim trijemom zvonika faksimilski obnovljen.

Crkva sv. Andrije i sv. Petra Starog: uz istočnu stranu ranokršćanskoga jednobrodnog oratorija s polukružnom apsidom prigrađen je pravokutni prostor, u XI. stoljeću presvođen križnim svodovima koji se oslanjaju na masivne pilone i jedan stup. Krovište prednje crkve i pokrov predromaničkoga dijela posredno su oštećeni urušavanjem zida i krovišta pogođene susjedne kuće. Nad prednjim, ranokršćanskim dijelom, krovište je u cijelosti faksimilski obnovljeno, a nad predromaničkim je zamijenjen krovni pokrov.

Kapela sv. Roka godine je 1508, u oblicima zrele renesanse prigrađena uz južni brod crkve sv. Marije Velike, koja je prilikom gradnje novih gradskih bedema porušena 1571. Naknadno je desakralizirana, a na njoj se sada privode kraju veliki restauratorski radovi. Nakon dovršetka radova u taj će se prostor smjestiti restauratorska radionica našega Konzervatorskog odjela. Konsolidacijom horizontalnih konstrukcija i zidnih ploha ponovno se uspostavlja konstrukcijska osnova građevine, a vraća joj se i izvorna renesansna artikulacija, napose na elementima arhitekture kao što su bifora na pročelju, ostaci zvonika i sl.

Dvije su minobacačke granate pogodile sjevernu plohu krovišta kapele u listopadu 1991. Tijekom navedenog zahvata šteta je popravljena zamjenom oštećenih dijelova drvene građe i kupa kanalica.

Kopnena gradska vrata: u sklopu novog utvrđivanja grada u tijeku XVI. stoljeća zbog velike turske opasnosti, godine 1543. otvaraju se i nova, renesansna vrata. Vrata su sagrađena po nacrtima mletačkog arhitekta Michele Sanmichelija iz Verone i jedan su od najljepših primjera kasnorenesansne arhitekture i skulpture te vrste na teritoriju tadašnje Mletačke Republike.

Vrata su 4. listopada 1991. s dva pogotka znatno oštećena, jednim izravnim u završni vijenac, a krhotine haubične granate pale su na pod pred samim vratima. Krateri nastali krhotinama nisu oštetili samo osnovne dijelove arhitekture, već i ukrasnu skulpturu na profilima vijenca, rozete i volujske lubanje na metopama. Izvanredno lijepa skulptura lava u hodu, simbola sv. Marka, bila je već početkom 50-ih godina dobrim dijelom otučena (glava, krilo i lijeva noga).

Zaštitni je zahvat bio opsežan i slojevit, a započelo se s istraživanjem oštećenja, koja nisu bila samo površinska i posljedica najnovijih, ratnih oštećenja. Utvrđeno je da su tijekom višestoljetnog razdoblja različiti uzroci poremetili statičku stabilnost, pa i samu geometriju spomenika. Prilikom otvaranja gornjega dijela vrata pronađeni su zanimljivi protuutezi istaknutom, bogato profiliranome završnom renesansnom vijencu; to je zapravo, cijelom širinom vrata, bio niz usko poredanih rimskih nadgrobnih spomenika u obliku kubičnih cipusa (neki od njih s već poznatim epitafima). Ti su cipusi s blokovima vijenca bili spojeni željeznim skobama, no veza je prekinuta jer su skobe tijekom vremena korodirale. Gornji dijelovi (više od tri metra širokoga) zida vrata, na kojima leže blokovi vijenca i navedeni cipusi, bili su rastreseni pa su na stražnjem licu vrata učvršćeni jednom armiranobetonskom gredom. Na stražnje se lice naslanja ograda s ukrasnim kamenim stupićima koji su uglavnom svi bili oštećeni pa su najvećim dijelom rekomponirani i konsolidirani te ponovno ugrađeni na izvorno mjesto. Na mjestu prvotnih skoba postavljene su nove od nehrđajućeg čelika te je na taj način obnovljena njihova izvorna konstrukcijska funkcija. Pažljivim zahvatom pomicanja blokova vijenca vraćena je izvorna geometrija njegova jugozapadnog ugla.

Napose je bio zanimljiv rad na integraciji oštećene ukrasne skulpture na pročelju: od »taloženja« osnovnih blokova do kompleksne faksimilske izvedbe dijelova triglifa i metopa s rozetama i volujskim glavama, kao i dijelova na skulpturi lava koji su nedostajali. Prvi su ukrasi obnavljani uzimanjem otisaka sa sačuvanih, potom su odliveni od smjese epoksidne smole i istovrsne kamene prašine, nakon čega su, uz naknadno retuširanje spojeva, vraćeni na izvorno mjesto. Glava lava modelirana je u glini na osnovu više sačuvanih fotografija, prvi put u ateljeu, a gipsani se odljev montirao na tijelo lava *in situ*. Komisijskim uvidajem odlučeno je da se ponovno modeliranje izvede na samim vratima, te je nakon više popravaka verificirano stanje najvjernije originalu. Noga i krilo modelirani su također *in situ* te su izrađeni od već navedene smjese umjetnoga kamena. Nakon retuširanja spojeva, površina novoizvedenih dijelova lika obrađena je dlijetom oponašajući zatečenu fakturu. Važno je napomenuti da su novi dijelovi postavljeni na stare tako da se vrlo lako mogu skinuti, i da ih se, u skladu s eventualnom promjenom konzervatorskoga stava prema očuvanju i prezentaciji svih povijesnih slojeva spomenika, može ukloniti bez ikakva oštećivanja izvornih dijelova. Odluku o načinu obnove s primjenom metoda konzervacije i konsolidacije, restauracije i djelomične rekonstrukcije, donijeli smo nakon dugotrajna promišljanja i iscrpnih analiza ukupne vrijednosti i značenja spomenika, kao

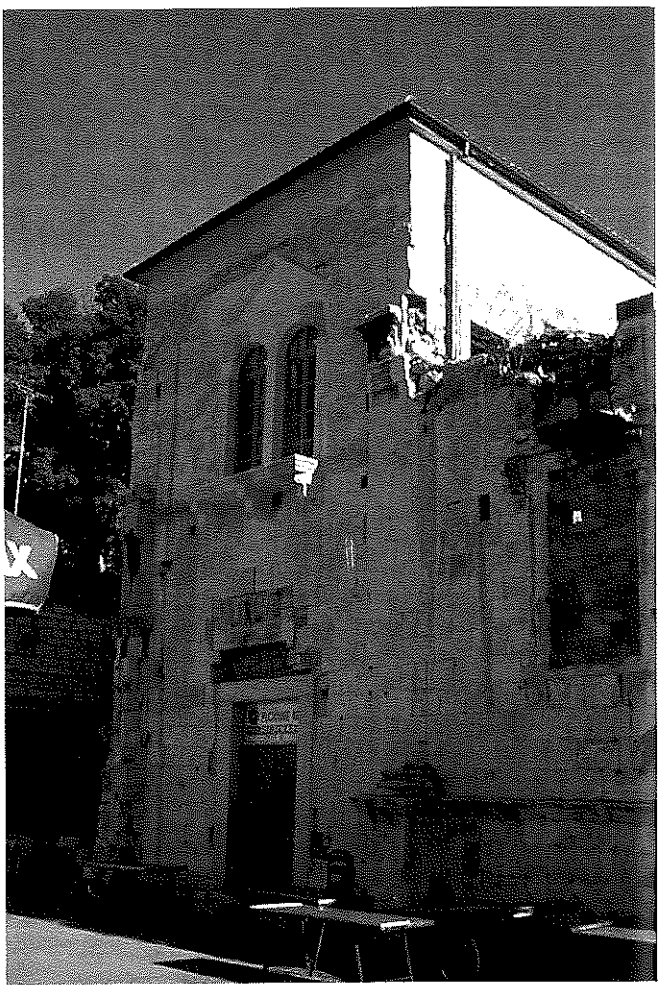

3 Zadar, kapela sv. Roka u tijeku obnove 1998.

Zadar, the Chapel of St Rochus during restoration, 1998

i vrste i opsega oštećenih naspram sačuvanih dijelova. Obnovom ukrasne plastike te čišćenjem prljavštine ponovno je integriran jedan vrijedan renesansni spomenik kulture kojih je malo u našim krajevima.

Istodobno s dovršetkom radova na obnovi vrata obnavljani su i cijeli potezi gradskih bedema, koji su na pojedinim mjestima bili oštećeni topovskim granatama.

Kula Velikog kapetana jedina je sačuvana kula iz srednjovjekovnoga gradskog fortifikacijskog sustava. Pregrađnjama u XVII. stoljeću podijeljena je u četiri etaže bačvastim svodovima, od kojih je u izvornu obliku sačuvan samo onaj u prizemlju. Tada je sagrađena i završna terasa s cilindričnom promatračnicom na vrhu. Strijelnice su sačuvane na prvome katu dok su ostali otvori recentniji, uglavnom iz XIX. stoljeća, kada je kula služila kao zatvor.

U jesen 1991. topovskom joj je granatom oštećen vrh u dužini od oko 10 m i oko 2 m visine.

U rano proljeće 1992. odmah se započelo s cjelovitom obnovom oštećenja; provedena je rekompozicija oštećenih dijelova (klesanci fasada i profilirani vijenac), konsolidirana je cilindrična astronomska promatračnica i očišćeno je lica zida.

4 Zadar, Kopnena gradska vrata nakon oštećenja, 4. 10. 1991.

Zadar, the Town Gate after suffering damage, October 4th 1991

5 Kopnena vrata nakon obnove

The Town Gate after restoration

Već u tijeku ovog zahvata odlučili smo, u suglasnosti s gradskom upravom, pristupiti cjelovitoj obnovi kule, a napose njezine unutrašnjosti koja se uređuje za izložbeni prostor Hrvatskoga društva likovnih umjetnika. Projektom je predviđeno vraćanje izvornog izgleda obodnih dijelova kule i uklanjanje naknadnih graditeljskih elemenata, kao npr. vrata u prizemlju, pojedinih prozora i sl. Zazidani su izrezi recentnoga stubišta u svodovima, a na izvorni svod prizemlja (koji je konstrukcijski kosolidiran), oslonilo se zatvoreno spiralno stubište koje vodi do vrha kule, tj. panoramske terase, koja je postala najatraktivniji gradski vidikovac. Iz stubišta se može pristupiti svakoj etaži, tj. izložbenom prostoru. Podovi svake etaže također su obnovljeni odgovarajućim načinom i materijalom, a svi otvori odgovarajućom stolarijom. Projektom je predviđeno i vraćanje izvorna ulaza u kulu s prsobrana sačuvanog dijela obrambenoga gradskog zida. Prostori za izlaganje umjetnina opremljeni su vrlo kvalitetno oblikovanom opremom i rasvjetom.

Obnova u zadarskom zaleđu

Zadarsko zaleđe, Ravni kotari i Bukovica, krajevi su koji su u tijeku Domovinskog rata najviše stradali. Njihovim razaranjem neprijatelj je sustavno zatirao sve nesrpsko, a napose katoličke bogoslužne građevine, pri čemu nisu bili pošteđeni ni najznačajniji spomenici. Dapače, prilikom prvih obilazaka terena uvjerili smo se da su na najbrutalniji način razarani upravo povijesni biljezi u prostoru koji su svjedočili prisutnost hrvatskog življa.

Najgore su stradale sakralne građevine koje su u prvim godinama okupacije tih prostora razorene miniranjem, i od kojih je gdjegdje ostalo djelomično sačuvano tek perimetralno zide u razizemlju. Druga grupa crkava teško je oštećena i za njihovu ponovnu upotrebu morat će se provesti opsežni zahvati obnove. Samo je nekoliko građevina prošlo neoštećeno ili s manjim oštećenjima.

U kratkom i sumarnom opisu obnove spomeničkih građevina koji slijedi, na žalost, nema osvrta na obnovu pučkoga, tradicijskoga graditeljstva; ono je u zadarskom zaleđu gotovo u cijelosti izgubljeno paljenjem ili miniranjem, kako u tijeku okupacije, tako i neposredno nakon dovršetka rata.

Pristup obnovi teško stradalih sakralnih spomenika mogao je imati više osnova: mogla se provoditi hitna obnova manje oštećenih spomenika kako bi se spriječilo njihovo daljnje razaranje (što se uglavnom i činilo); obnavljati teže oštećene crkve u nerazorenim naseljima jer se nužno morala riješiti potreba za kultnim prostorom; provoditi kompleksni istraživački i zaštitarski zahvati na izuzetno značajnim i povijesno slojevitim spomenicima, a koji su redovito rezulturali njihovom revalorizacijom.

Na neki od navedenih načina obnovljen je cijeli niz sakralnih spomenika kulture, a obnova nekih još je uvijek u tijeku, i to onih koji su tražili kompleksan pristup.

Manja oštećenja, napose ona na spomeničkim građevinama, sanirana su tradicijskim načinom gradnje, kao što je to npr. zamjena oštećenih dijelova drvene krovne konstrukcije i pokrova, konsolidacija zida (od prezidavanja do injiciranja), žbukanje i sl. Takvi su zahvati obavljeni na crkvi **Gospe od Ružarija u Briševu** iz godine 1885. i na grobnoj kapeli istovjetnog titulara u **Murvici**, gdje je zahvat bio opsežniji i gdje su u cijelosti zamijenjeni krovna konstrukcija i pokrov, a neki recentni dijelovi arhitekture, kao npr. zvonik na preslicu, primjereno preoblikovani. U **Raštevi-ću** je na taj način obnovljena **crkva sv. Jurja** iz 1845. Vrlo slikovita gotička crkva **sv. Ivana u Medvidi** bila je zanimljiva i zbog dvokonfesinalne uporabe – pravoslavni je ži-

6 Kopnena vrata, obnovljena skulptura lava

The Town Gate, the restored sculpture of a lion

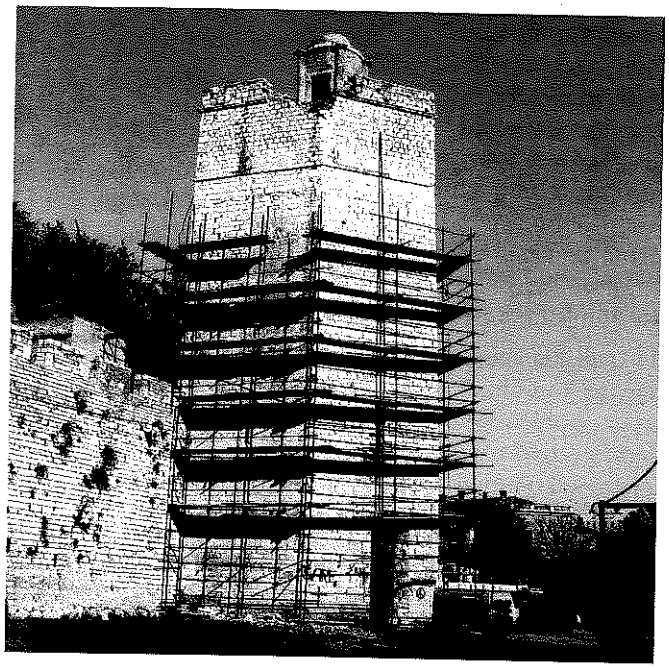

7 Kula Velikog kapetana u tijeku obnove 1992.

The Tower of the Grand Captain during restoration 1992

valj imao svoj oltar – zbog čega zacijelo nije razorena, ali je zbog zapuštenosti i neodržavanja u tijeku okupacije bila lakše oštećena. Na crkvi je preslożen izvorni pokrov od kamenih plača složen na tzv. »bukovački način«, odnosno isto onako kako su se pokrivali krovovi kuća u dalmatinskom zaledu. Pritom su upotrijebljene i ploče sa starih porušenih kuća koje se neće obnavljati. Unutrašnjost je uređena za bogoslužje, a oko crkve očišćeni su korov i divlje raslinje u koje je u cijelosti bila obrasla. Sada služi kao župna crkva, jer je župna crkva, građena potkraj XIX. stoljeća, gotovo u cijelosti srušena.

Crkva sv. Ante u Nadinu: kontinuitet kultnoga mjesta znatno je stariji od sadašnje građevine koja je podignuta (ili obnovljena, s današnjim titularom), što pokazuju i nalazi predromaničke pleterne dekoracije na ulomcima kamenoga crkvenog namještaja. Barokna jednobrodna građevina s jednostavnim, u oblicima provincijalnog baroka oblikovanim prozorima (polumjeseci) i vratima, sagrađena je potkraj XVII. stoljeća, a obnovljena je i posvećena godine 1845, kad joj je dodana i pravokutna sakristija.

Zapaljena je u prvim mjesecima okupacije kada joj je u cijelosti izgorjelo krovište i inventar. Obnovljena je pri čemu joj je izvedeno krovište s otvorenim podgledom, jer je ono, izgorjelo, bilo posve recentno s neprimjerenim stropom od »lamperije«. Zidne površine vanjštine i unutrašnjosti ožbukane su tradicijskim materijalom i načinom, pri čemu je vraćen izvoran izgled baroknih prozora u obliku polumjeseca. Prilikom istraživačkih radova pronađen je manji rimski žrtvenik s natpisom koji je u požaru ispucao. Natpis je slijepljen i restauriran.

Crkva Uznesanja Blažene Djevica Marije u Rodaljicama: široka jednobrodna građevina s pravokutnom sakristijom na istočnoj strani imala je do prije rata izgled koji je stekla prilikom znatne pregradnje godine 1936. U crkvu je na mjesto glavnog oltara u svetištu postavljen barokni mramorni oltar koji je do sredine šezdesetih godina bio u apsidi južnoga broda zadarske katedrale.

Crkva je teško oštećena miniranjem i požarom u tijeku okupacije; srećom, navedeni je oltar gotovo u cijelosti očuvan, osim manjih pomicanja dijelova i rubnih oštećenja ukrasne plastike.

U istraživanjima prilikom početka obnove utvrđene su dvije prethodne faze gradnje, od kojih bi prva mogla biti iz druge polovice XV, a druga barokna, s kraja XVII. stoljeća. Ostaci tih dijelova crkve vidljivi su samo na južnome perimetralnom zidu, a tlocrt cijele gradjevine iz XVII. stoljeća razaznaje se po ostalim sačuvanim zidovima u razini temelja.

Zbog nemogućnosti integracije spomeničkih dijelova pretposljedne faze, crkva je obnovljena u obliku kakav je imala prije razaranja. Rastreseni dijelovi zida u zonama prozora i pod vijencem prezidani su i konsolidirani, a posve recentna cementna žbuka otučena je i navučena nova, vapnena. Najveći dio podnih kamenih ploča ponovno je ugrađen u pod, a one, u cijelosti uništene, zamijenjene su starim izlizanim pločama s drugih građevina koje se neće obnavljati. Krovište je drveno i otvorenoga podgleda, prekriveno kupom kanalicom odgovarajućeg izgleda i kakvoće. Oltaru je vraćena izvorna geometrija, a oštećenja su retuširana.

Kapelu sv. Nikole u Pristegu kao obiteljsku grobnu kapelu sagradio je godine 1765., Lovre Lemić mještanin Pristega za sebe i svoju suprugu, kako to kaže natpis izveden po rubu zanimljive i vrlo slikovite nadgrobne ploče, pravoga dragulja pučkoga kotarskog kiparastva. U gornjem su dijelu ploče muške insignije: konj, sablja i lula dugačkog kamiša, a na rubu je lik žene vidljivih grudi s preslicom. U donjem dijelu isklesane su plitica, vrč za vino i čaša. Ostali su dijelovi ukrašeni jednostavnom viticom i ro-

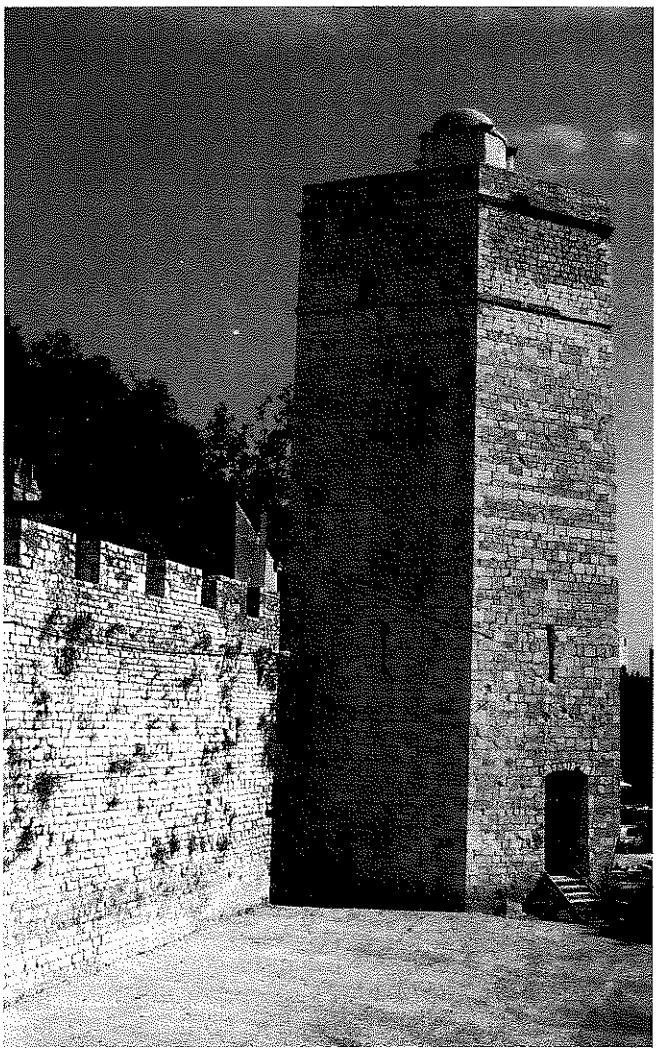

8 Kula Velikog kapetana nakon dovršenja radova

The Tower of the Grand Captain after the completion of the work

zetama oblikovanim šestarom. Ime majstora klesara lokalne provenijencije na žalost je nečitljivo uklesano; možda je bio iz sela Rodaljice, koje se ističe upravo tom zanatskom tradicijom. Kapela je skromnih dimenzija, jednobrodna s neznatno suženim i nadvišenim pravokutnim svetištem, prekrivena drvenim krovištem s kupom kanalicom iz recentnije faze, kada joj je povišeno i krovište. To je povišenje znatno smanjilo zvonik na preslicu koji se uzdiže iznad pročelja na kojemu su tipična barokna vrata flankirana s dva, otprilike kvadratna prozora. Na oltaru je bio drveni barokni retabl iz vremena gradnje crkve.

Dvije su minobacačke granate oštetile krovište i unutrašnjost (zidove i oltar). U istraživačkim je radovima utvrđena izvorna razina sljemena i vijenca krovišta, te se na tu razinu novo krovište i postavilo, čime je vraćena i prava geometrija građevine, posebno važna za izgled njezina pročelja s visokim zvonikom »na preslicu«. Krovište je prekriveno kamenim pločama postavljenima na tradicijski način, u dobroj mjeri prisutan i na sačuvanim tradicijskim kućama u samome Pristegu. Dobro očuvane vanjske sljubnice kamenja upotrijebljene su, a one su trošne ispunjene novim vapnenim mortom oponašajući izgled i boju izvornih. Lica zida u unutrašnjosti ožbukana su vapnenom žbukom navučenom zidarskom žlicom bez poravnavanja.

Retabl s oltara demontiran je i prenesen u Restauratorsku radionicu našeg Odjela.

U neposrednoj blizini ove kapelice nalazi se župna crkva sagrađena potkraj prošloga, stoljeća koja je također teško oštećena. U dogovoru sa zadarskim nabiskupom, kapela je sv. Nikole obnovljena i služi za redovite obrede dok se ne pronađu mogućnosti za obnovu župne crkve.

Crkva sv. Martina u Pridragi: u tijeku sedamdesetih godina, prilikom zaštitnih i u pripremnim istraživačkim radovima, crkva je prepoznata kao ranokršćanska građevina izdužena pravokutnog broda i trikonhalnoga svetišta, presvođenoga polukalotama od sedre. Prednji je brod bio prekriven drvenim krovištem. U tijeku vremena više je puta pregrađivana, a jednom i zapaljena, te je svoj izgled, do prije navedenoga zaštitnog zahvata, napose u pseudobaroknoj artikulaciji unutrašnjosti (oltar, pjevalište, stekla početkom ovoga stoljeća. Na pročelju su bila samo jednostavna pravokutna vrata uokvirena kamenim dovratnicima i nadvratnikom. Fasade su raščlanjene nizom plitkih lezena bez lučnoga završetka na vrhu. Na bočnim zidovima bile su četiri velike monofore polukružna završetka. U zoni navedenih prozora otkriveni su tragovi ranokršćanskih bifora sa stupićima i kapitelima i fino oblikovanim urezanim križevima na unutrašnjem licu. Pri dnu glavne apside otkrivena je klupa (subselij), a nad vratima pročelja rasteretni sedreni polukružni luk, zidan na način koji nedvojbeno upućuje na ranokršansko razdoblje. Lezene na fasadama zidane su istodobno s osnovnom masom zida kao i pilastri i slijepi lukovi koji se na njih u unutrašnjosti oslanjaju, te se bez ikakve dvojbe ovaj spomenik mogao uvrstiti u korpus ranokrašćanskoga graditeljstva u nas, štoviše, kao jedini gotovo u cijelosti sačuvan u nizu sličnih građevina. Takva je datacija definitivno potvrđena pronalaskom dijelova oktogonalne krstionice s heksagonalnom piscinom prilikom iskopa jame za jedan grob.

Građevina je nakon višegodišnjih konzervatorskih radova i prezentirana u svojem, koliko je najviše bilo moguće, izvornom izgledu. Pritom su obnovljeni pojedini dijelovi arhitekture, kao što su to npr. bifore na bočnim zidovima, te je u takvom stanju dočekala i ratna razaranja, kad je pogođena s više tenkovskih i topovskih granata, potom minirana i zapaljena. Zide apsida bilo je probijeno na trima mjestima i potpuno rastreseno, kao i sve drugo što nije bilo srušeno. Polovica sjevernoga zida i cijelo pročelje u cijelosti su porušeni, a krovište je izgorjelo.

Obnova je započela već u ljeto 1996. raščišćavanjem ruševina i razvrstavanjem kamenja, čime su na svojvrstan način započela i istraživanja jer su se u porušenom kamenju našli brojni ulomci ranokršćanske i predromaničke arhitekture i crkvene opreme. Najznačajniji je nalaz među njima svakako klupčica ranokršćanske bifore s pročelja i fragmenti ostalih, te dijelovi stupića, a koje nismo

zamijetili u istraživanjima sedamdesetih godina. Pažljivim promatranjem i računalnim povećanjima fotografija iz toga vremena, njezini su se tragovi u recentnijem zazidu mogli zamijetiti. Značajni su i nalazi predromaničkih dijelova oltarne ograde s natpisima, koje treba komparativno analizirati i povijesno obraditi. Kamenje i blokovi sedre iz svodova i lukova pažljivo su razvrstani i pohranjeni za ponovnu uporabu, što je u velikoj mjeri odredilo teorijski aspekt obnove, o čemu ćemo naknadno pokušati nešto više reći. Napose su pažljivi bili radovi na pronalaženju ulomaka u požaru raspuklih dijelova ranokršćanskih stupića i kapitela, te dijela predromaničke oltarne ograde s reljefnim prikazom viteza konjanika, pri čemu se praktično prosijavao nasip iz ruševina i probirali komadići koji su omogućili rekompoziciju navedenih dijelova spomenika.

Konstrukcijska analiza sačuvanih dijelova građevine upućivala je na potrebu hitne konsolidacije i to prezidavanjem probijenih i oštećenih dijelova izvornim kamenjem, ili pak novim, iste vrste i obrađenim na isti način, te injiciranjem Emaco Resto tekućim mortom.

Izradili smo arhitektonsku snimku zatečenog stanja i, uspoređujući je s prethodnim snimkama, načinili projekt obnove porušenih dijelova građevine: pročelja, na kojem je rekonstruirana bifora, portala i zvonika »na preslicu«, te dijela sjevernoga zida s ugaonim pilastrom, slijepim lukom i biforom pod njegovim tjemenom. Krovište je izvedeno tesanom gradom otvorena podgleda, a nosiva je konstrukcija jednostruka visulja povijesnog oblika, česta na srednjovjekovnim bazlikama (taj se oblik, za razliku od prethodnog, likovno bolje integrira u sačuvanu arhitekturu). Krovište je prekriveno kupom kanalicom koja je oblikom i bojom primjerena povijesnim građevinama. Polukalote apsida prekrivene su kamenim pločama, u pravilnim koncentričnim slojevima, pri čemu su ploče dosta preklopljene. Unutrašnja i vanjska lica crkve ožbukana su vapnenom žbukom nanesenom zidarskom žlicom, bez poravnavanja površine. Pod je pokriven preostalim sačuvanim kamenim pločama i »novim« izlizanim, već upotrijebljenim u drugim, porušenim starim građevinama. Na izvorna su mjesta vraćene ploče recentnijih grobova s kraja XVII. i XVIII. stoljeća; vrijeme ukopa potvrdila su sustavna arheološka istraživanja u unutrašnjosti, koja su pokazala da se u crkvi nije ukopavalo do vremena odlaska Turaka i dolaska novog življa u ovaj kraj.

Oko crkve su obavljena sustavna arheološka istraživanja koja su urodila dragocjenim spoznajama o ranokršćanskoj dvoslojnosti građevine, kad je osnovnom korpusu broda i trolisnoga svetišta dodana krstionica s bočnim prigradnjama i narteksom pred pročeljem, i kada su na bočnim apsidama otvorena vrata za obostrano komuniciranje.

Ostaci krstionice u cijelosti su iskopani te je potvrđen ne samo njezin pretpostavljeni izgled osmerokutne građevine sa šesterostranim bazenom za krštenje već i vjerojatno srednjovjekovna adaptacija istočne stranice s polukružnom apsidiolom. Unutar piscine, po licu zida i na podu, sačuvana je izvorna hidrofobna žbuka (*opus signinum*). Na sjevernoj su stranici sačuvani prag i dijelovi dovratnika vrata, koja su se otvarala u spomenuti prigrađeni prostor. Na pragu su sačuvani utori karakteristični za onodobno ugrađivanje drvenih vratnica. Svi su nalazi konzervirani i konsolidirani, a u sljedećoj godini, nakon uklanjanja recentnih, uglavnom betonskih obiteljskih grobnica, dovršit će se definitivna prezentacija nalaza. Uklanjanje grobnica vrlo je složen posao, a ovom prilikom zahvaljujemo na razumijevanju žiteljima Pridrage – vlasnicima grobnica – i administraciji općine Novigrad.

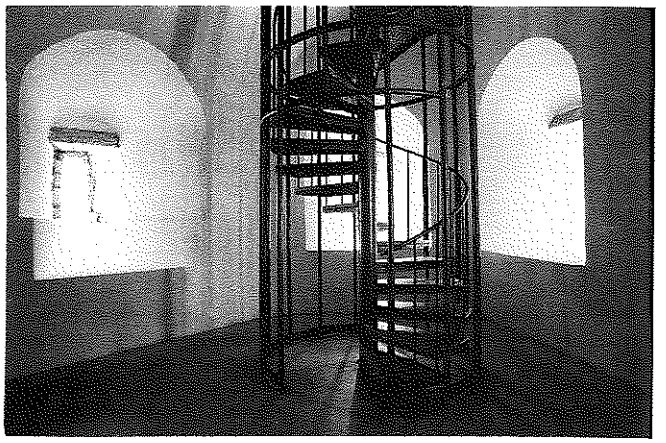

9 Kula Velikog kapetana, obnovljena unutrašnjost, 1998.

The Tower of the Grand Captain, the restored interior, 1998

Na sjevernoj strani zahvaljujući intuiciji istraživača i projektanta obnove dr. Pavuše Vežića otkriven je prag lučnoga tlocrta istovjetnih vrata kao na južnoj apsidi, a otkriveni su i tragovi žbuke na zidu osnovne građevine i na nju oslonjenih zidova druge faze. Svi su nalazi žbuke i podova (u krstionici i bazenu) konzervirani i konsolidirani opšivanjem rubova novom žbukom.

Arheološkim istraživanjem oko crkve obuhvaćena je i grobna arhitektura u više povijesnih slojeva, a najstariji nalazi jednojagodnih naušnica starohrvatske provenijencije mogu se datirati u početak XII. stoljeća.

Crkva je vraćena u funkciju 11. studenoga 1997, na blagdan sv. Martina, a za privremeno bogoslužje načinjen je drveni namještaj koji bi trebalo zamijeniti konačnim, kamenim. Za oblikovno rješenje možda bi bilo potrebno provesti javni kiparski natječaj kako bi se osiguralo kvalitetno rješenje koje bi svakako trebalo biti suvremeni doprinos ovome izuzetnom povijesnom i s mnogo napora obnovljenom prostoru.

Kaštel u Benkovcu je na brežuljku iznad Benkovca sagradila obitelj Benković u XV. stoljeću, kao utvrdu četvrtasta tlocrta s dvije okrugle kule na istočnom i zapadnom kraju južnoga zida i s četvrtastim visokim donžonom po sredini sjevernoga. U sjeveroistočnom uglu bile su zgrade za stanovanje, preoblikovane i dograđivane u kasnijim razdobljima, sve do XIX. stoljeća. Uz istočni je zid u XVIII. stoljeću prigrađena kapela sv. Ante.

10 Pridraga, crkva sv. Martina prije ratnih razaranja

Pridraga, St Martin's Church before the destruction inflicted during the war

Nakon niza godina, potkraj osamdesetih, kaštel je obnovljen i u njemu je do 1991. bila zavičajna muzejska zbirka. U tijeku okupacije zapušten je i neodržavan tako da su mu istrunule drvena galerija-vidikovac, oslonjena uz vrh južnoga zida, i njezino pristupno stubište.

Iz zbirka je popisana i evakuirana arheološka, kulturnopovijesna i etnografska građa i pohranjena u zadarske muzeje do konačnog postava nove zbirke i zasnutka zavičajnoga muzeja. Prostori za izlaganje ponovno su uređeni i kaštel je otvoren prigodnom izložbom o blagdanu sv. Ante, 13. lipnja 1998.

Galerija-vidikovac i pristupno stubište faksimilski su obnovljeni uz neka poboljšanja (drvena građa, njezino ličenje i uglavljivanje u zidc kaštela).

Crkva sv. Petra u Kuli Atlagića: oko pet kilometara zapadno od Benkovca, na brežuljku u polju, bila je crkvica sv. Petra čije morfološke osobitosti upućuju na ranoromaničko graditeljstvo s kraja XI. ili početka XII. stoljeća. Riječ je o jednobrodnoj građevini s pravokutnim, za oko debljinu zida užim svetištem, koje je presvođeno polukalotom sazidanom na dvjema ugaonim trompama. Lijevo i desno u masi su zida utisnute dvije apsidiole polukružna tlocrta, s plitkim polukalotičama na vrhu, pa svetišna zona ima svojevrsni troapsidalni završetak. Lica bočnih zidova bila su raščlanjena dvjema plitkim lezenama međusobno spojenima nizom slijepih arkadica oslonjenih na menzole. Na južnoj su strani, sve do nedavnog rušenja, te lezene bile sačuvane, a sjeverni je zid u novije vrijeme pregrađen. Tragovi tih lezena (njihova osnova) pronađeni su u najnovijim istraživanjima. Na pročelju je bio jednostavni pravokutni romanički portal s polukružnim rasteretnim lukom preoblikovanim vjerojatno u XIX. stoljeću, kad i prozor na zabatu ispod istodobne preslice. Do nje se, kada je trebalo, moglo prići s južne strane arhaičnim kamenim stubištem. Portal na južnome zidu također je bio romanički, a prag i dio dovratnika sačuvani su mu na izvornome mjestu. Zbog zatrpavanja grobnim nasipom njegov je svijetli otvor povišen podizanjem nadvratnika. Desno od otvora, prema svetištu, jednostavni je pravokutni prozor. Svetište je u svojoj osi također bilo predviđeno jednostavnim pravokutnim prozorom ukošenih bočnih strana. Očekivana podjela unutrašnjosti na tri traveja, sukladna onoj na fasadama, čini se da je izostala već pri izvornoj gradnji, tako da je crkvica zacijelo već tada bila pokrivena otvorenim drvenim krovištem, a ne sustavom uzdužnih i poprečnih lukova-pojasnica i svodova.

Čak i ovako sažet opis može predočiti povijesno-umjetničko značenje ovoga spomenika za ovaj kraj, te je, zasigurno, upravo zbog toga i miniran i porušen do površine zemlje. Sretan je stjecaj okolnosti da je zemlja, zbog već navedenih grobova, za gotovo 150 cm zatrpala spomenik, tako da se uzduž cijeloga njegova perimetra ipak sačuvalo dosta izvornoga zida. Pod se u unutrašnjosti također povisio te su zidovi zaštićeni zemljom izdržali udare mina.

U sklopu dokumentiranja graditeljskih spomenika u prijeratnim godinama izrađena je i fotogrametrijska arhitektonska snimka ove crkvice i dopunjena klasičnim snimkama detalja u unutrašnjosti. Zahvaljujući tim snimkama izrađen je projekt te je ovaj dragocjeni spomenik opet vraćen u prostor.

Zbog uporabe izvornoga građevnog materijala (očišćen i razvrstan kamen i sedra iz polukalote apside), ne može se govoriti o posvemašnjoj stilskoj rekonstrukciji, već o svojevrsnoj rekompoziciji pri kojoj se u najvećoj mogućoj mjeri nastojao postojeći materijal ugraditi na izvorna mjesta. Pritom se napose pazilo na dijelove koji svojim oblicima određuju stilsku pripadnost ili morfološku osobitost spomenika.

Pri projektiranju obnove odlučili smo sačuvati izgled spomenika prije rušenja, te rekonstruirati ranoromaničku artikulaciju sjevernoga zida na osnovi nalaza lezena u njegovu dnu i analogije s izvorno očuvanom južnom fasadom. To je rezultiralo ne samo estetskom revalorizacijom već i vraćanjem izvorne, prostorno razložne geometrije cijele građevine. Krovište je jednostavno od drvene tesane građe otvoren podgleda, prekriveno odgovarajućom kupom kanalicom, kojom je pokriven i presvođeni dio svetišta koje završava zidanim zabatom. Fasade i lica unutrašnjih zidova ožbukani su vapnenom žbukom čiji je završni sloj zaglađen zidarskom žlicom, bez poravnavanja površine. Pod je u crkvi od starih izlizanih klamenih ploča te se dobro uklapa u ukupnu sliku obnovljne unutrašnjosti.

Prilikom istraživačkih arheoloških radova i radova na razvrstavanju kamenja pronađen je veći broj kamenih

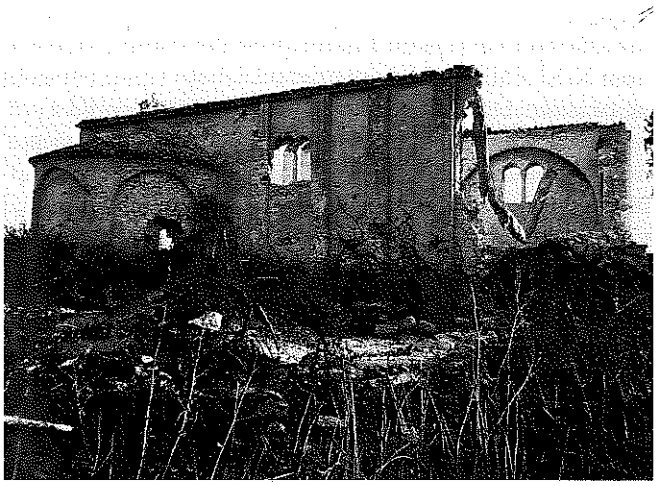

11 Pridraga, crkva sv. Martina nakon razaranja, snimka iz 1995.

Pridraga, St Martin's Church after destruction, 1991/1992

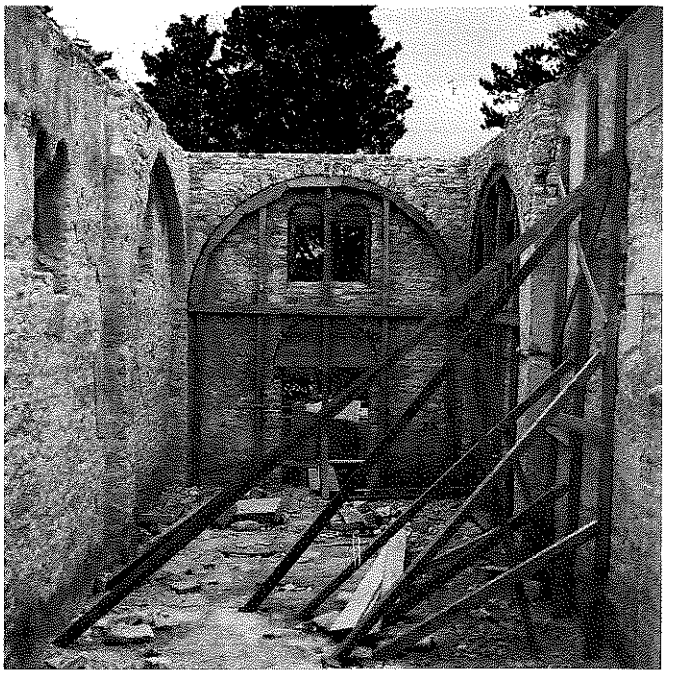

12 Pridraga, crkva sv. Martina u tijeku obnove

Pridraga, St Martin's Church during restoration

ulomaka predromaničkoga crkvenog namještaja iz dvaju povijesnih slojeva, IX. i XI. stoljeća, koji su sukladni (štoviše, pojedini se dijelovi naprosto fizički spajaju u suvisle cjeline) već prije na ovom mjestu pronađenim ulomcima pohranjenim u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu. Preostaje iscrpno dokumentiranje ove građe i njezina komparativna povijesnoumjetnička analiza pa će se tek tada s više sigurnosti moći odrediti njegova provenijencija i točnije datiranje.

Sumarna analiza mjesta pronalska upućuje na to da je grupa ulomaka, koja se morfološki može datirati u IX. stoljeće, uglavnom upotrebljavana kao građevni kamen (spolija), uzidan u zide izvorne ranoromaničke arhitekture, te je zacijelo pripadala nekoj ranijoj obližnjoj kultnoj građevini. Ulomci s posve specifičnim ukrasom punciranih rozeta, npr., pripadali su crkvenom namještaju ili dijelovima arhitekture same crkvice, što pokazuje njihova stilska osobitost sukladna ne samo vremenu nastanka arhitekture već i mjestu pronalaska u ruševinama crkvice. Na žalost, nedostatak podataka u crkvenom prostoru koji bi pobliže mogli odrediti mjesto oltarne ograde, ili bilo kojeg drugog dijela liturgijske opreme unutrašnjosti ili dijela arhitekture, onemogućuje bilo kakvu prezentaciju, osim muzejske (ova, dakako, ne isključuje i unutrašnji crkveni prostor).

U sustavno provedenim zaštitnim arheološkim istraživanjima, u unutrašnjosti i oko crkvice, nisu nađeni znatniji grobni prilozi, uglavnom je bila riječ o materijalu recentnijeg podrijetla XVII. i XVIII, a najstariji je sloj pripadao XII. stoljeću.

Graditeljski spomenici na kojima je obnova u tijeku

Na žalost, mnoštvo nam je razorenih ili oštećenih spomenika odredilo opseg i ritam poslova u obnovi te ima još gotovo desetak otvorenih gradilišta na kojima je obnova u tijeku; ili su radovi u početnoj istraživačkoj fazi ili su već poodmakli, pa će nakon njihova dovršetka tim objektima uglavnom biti vraćene izvorne funkcije.

Neke su teško oštećene građevine privremeno konsolidirane da se njihovi očuvani dijelovi ne bi urušili i da ih tako očuvamo do trenutka obnove, kojoj je zasad, zbog niza objektivnih razloga, nemoguće pristupiti.

Crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije u Korlatu, slikovito smještenoj na vrhu brda u kotarskom polju, porušen je sjeverni i istočni zid, a južni i zapadni, iako teško oštećeni, još uvijek stoje. Poduprli smo ih skelom (za koju je izrađen projekt i statički račun) da bi se sačuvalo što više izvornih dijelova povijesne građevine. Prema rezultatima istraživanja, u budućoj će se obnovi, po pravilima konzervatorske struke, primijeniti odgovarajuća metoda obnove i prezentacije.

U bukovačkom selu **Popovićima** miniranjem je srušena crkva sv. **Mihovila na groblju**. To je bila jednobrodna građevina s neznatno užim pravokutnim svetištem, cijelom svojom dužinom pokrivena dvostrešnim krovom, bez ikakvih arhitektonskih i skulptorskih akcenata, osim nekoliko ugrađenih rimskih spolija. Svojim je oblikom crkva upućivala na moguću stariju gradnju na prelasku ranog u zreli srednji vijek, pa je zacijelo zbog toga i porušena.

Ruševine su raščišćene, sačuvano je kamenje razvrstano, obavljena su i sustavna istraživanja (u zaštitnim arheološkim istraživanja nije bilo znatnijih nalaza) koja su pokazala da je crkva građena u dvije faze, tj. da je produžena na zapadnu stranu, pri čemu su upotrijebljena dva rimska nadgrobna spomenika. Naslućivana podjela unutrašnjega prostora nije posve dokazana, a struktura zida ipak upućuje na znatnu starost spomenika. Postojeće je zide,

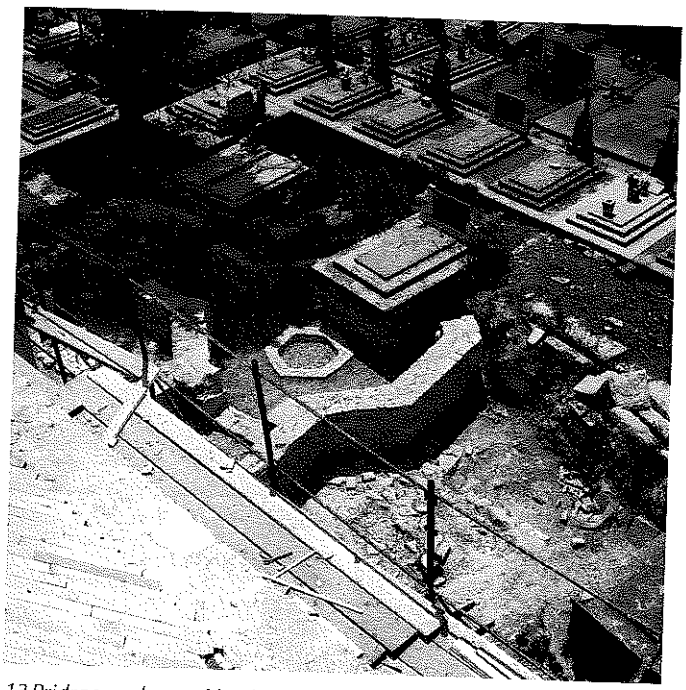

13 Pridraga, crkva sv. Martina, novootkriveni ostaci krstionice iz 6. stoljeća

Pridraga, St Martin's Church, the newly-discovered remains of the 6th century baptism font

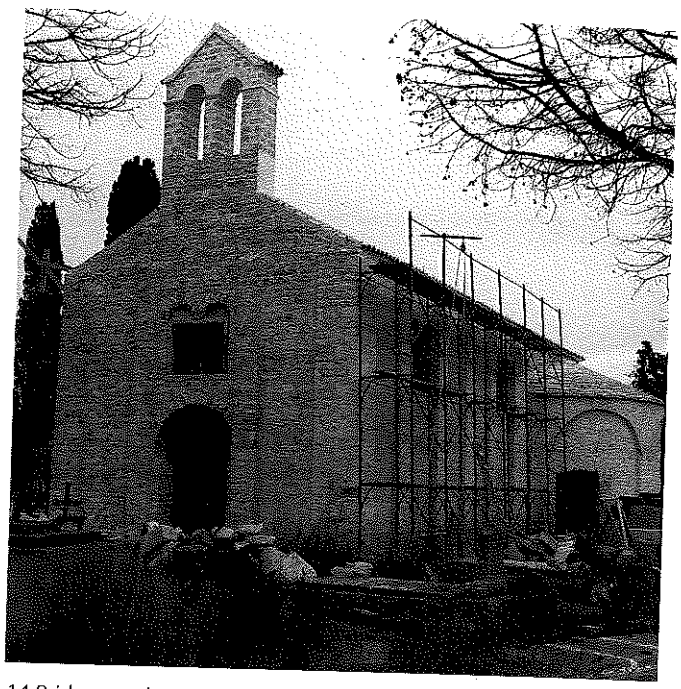

14 Pridraga, crkva sv. Martina pri kraju obnove, 1997.

Pridraga, St Martin's Church near the end of restoration, 1997

do izrade projektne dokumentacije i početka obnove, konsolidirano i zaštićeno dogradnjom nekoliko novih redova kamena. Srećom, zahvaljujući sačuvanoj župnoj crkvi u selu preostaje vremena da se crkva obnovi na odgovarajući način.

Nedavno dovršena konzervatorska i arheološka istraživanja na ruševinama crkve **sv. Kuzme i Damjana na groblju u Polači** pokazala su da je crkva, osim posljednjeg prije rušenja, sadržavala i ostatke još dvaju povijesnih slojeva, iz srednjovjekovnoga razdoblja i kraja XVII. stoljeća. Izvorno je srednjovjekovna crkva bila jednobrodna građevina s raščlanjenom unutrašnjošću na tri traveja i dva pilastra na koja su se, zasigurno, oslanjale poprečne pojasnice svodova. Oblik apside, na žalost, nije bilo moguće utvrditi jer su ostaci zidova u cijelosti uništeni kasnijim pregradnjama i kopanjem grobnica. Ta je građevina (zasigurno, stradala za turske vlasti) nakon odlaska Turaka adaptirana; brod joj je produžen, a njegova je širina ostala ista. Tek su adaptacijom iz 1820. porušeni svetište i sjeverni zid, a vjerojatno i zid pročelja, te je crkva znatno proširena, a na istočnoj joj je strani prizidana pravokutna sakristija.

Ulomci kamenoga namještaja s karakterističnim pleternim predromaničkim ukrasom upućuju na postojanje starije crkve na ovome mjestu. Glagoljski natpis urezan u manju kamenu ploču pronađen u ruševinama iz vremena je poslijeturske pregradnje crkve.

Nakon iscrpne analize svih slojeva nalaza odlučeno je da se crkva obnovi u oblicima zatečenima prije četničkog razaranja, naravno, bez betonskoga zvonika na pročelju koji ju je nagrđivao. Ogovarajuća se projektna dokumantacija izraduje.

U **Jasenicama** je godine 1874. sagrađena **župna crkva sv. Jerolima** u historicističkim oblicima. Fasade su joj građene krupnim klesancima s finim sljubnicama, naglašene soklom i horizontalnim vijencima. Otvori su prozora i vrata također uokvireni profiliranim klesancima. Na pročelju je bio zvonik na preslicu, a u unutrašnjosti glavni i dva bočna oltara; lica ziđa bila su ožbukana.

Crkva je pokraj 1991. miniranjem teško oštećena, bolje reći, gotovo u cijelosti srušena.

Nakon raščišćavanja ruševina i razvrstavanja klesanaca te arheoloških istraživanja u unutrašnjosti, s nadbiskupijom je dogovorena njezina faksimilska obnova. Projektna je dokumentacija već izrađena, a u obnovi se predviđa vraćanje svakog kamena na njegovo izvorno mjesto. Obnova je zapravo, s pripremom gradilišta i odabirom kamena, već započela.

Crkva sv. Josipa u Obrovcu sagrađena je u XV. stoljeću, a pregrađena godine 1794. Teško je oštećena napalmminama. Krovište je izgorjelo, zidovi su se u uglovima raspukli, a pri vrhu, u zoni krovnoga vijenca, izmaknuti su iz vertikalne osi. Od visokih temperatura u požaru teško su oštećeni oltari na sjevernome i južnom zidu crkvenoga broda, dok je glavni u svetištu u cijelosti uništen.

Crkvu je u program obnove uvrstio Restauratorski zavod Slovenije kao pomoć Republike Slovenije Republici Hrvatskoj u obnovi u ratu stradale kulturne baštine. Kolege konzervatori iz navedenog zavoda uz našu su suradnju izradili projekt obnove kojim se predviđa konstrukcijska konsolidacija osnovnih struktura građevine i repristinacija – vraćanje igubljenih dijelova arhitektutre, kao što je krovište s pokrovom i crkveni strop, te restauraci-

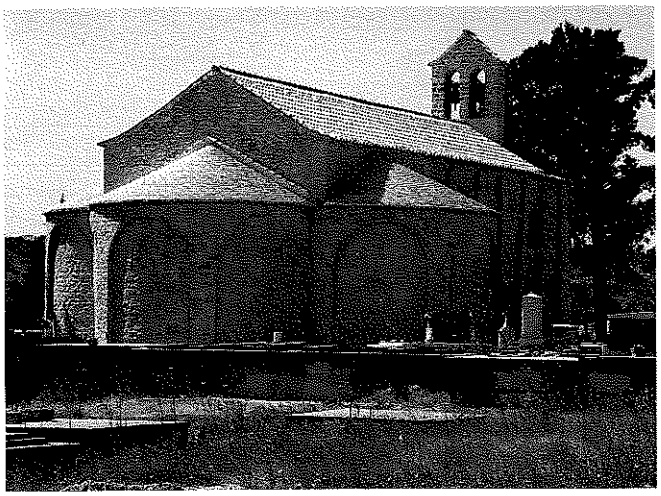

15 Pridraga, obnovljena crkva sv. Martina, 1998.
Pridraga, St Martin's Church after restoration, 1998

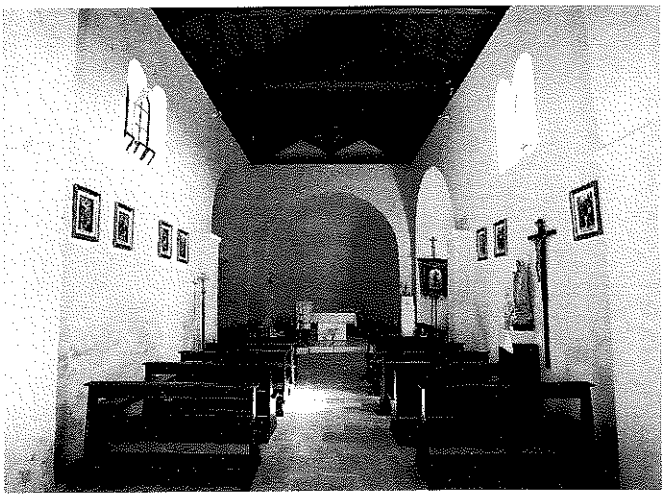

16 Pridraga, obnovljena unutrašnjost crkve sv. Martina, 1998.
Pridraga, St Martin's Church, the restored interior, 1998

ja bočnih i rekonstrukcija glavnog oltara, pjevališta, propovjedaonica, pilastara i trijumfalnog luka apside, poda i stubišta svetišta i dr.

Konstrukcijska je konsolidacija obavljena »ušivanjem« pomaknutih uglova s čeličnim zategama i šipkama. Krovište je u cijelosti obnovljeno i prekriveno kupom kanalicom. Obnovljen je i strop sa sferičnom zonom vijenca. Isklesani su dijelovi pilastara i trijumfalnog luka apside i bit će uskoro ugrađeni, a isklesani su i škropionica i krstionica. U pripremi je restauracija bočnih oltara, a u idućoj se godini nastavlja uređenje unutrašnjosti uz prethodno istraživanje poda i zidova na kojem se u prvom sloju zemjećuje (možda) renesansna žuka. Predviđa se i obnova zvonika s vraćanjem izgleda i izvorne podjele iz XV. stoljeća.

Franjevački samostan u Karinu sagrađen je polovicom XV. stoljeća iz kojeg je vremena gotovo u cijelosti bila sačuvana crkva uzdužnoga tlocrta, pokrivena gotičkim, slomljenim svodom i s pravokutnim svetištem jednako nadsvođenim. Prozori, gotičke monofore, iako zazidane, još su se zamjećivale na južnome zidu. Crkva i samostan bili su u XVI. stoljeću zapaljeni i dijelom porušeni, a poslije su, nakon odlaska Turaka potkraj XVII. stoljeća, obnovljeni kad je crkva dobila unutrašnju opremu prema novim liturgijskim pravilima i ukusu novoga stila. Tada su povišena samostanska krila koja su dosta nadvisila malen, ali skladan klaustar s nadvišenom platformom cisterne i bunarskom krunom u njezinu središtu. Samostan je posjedovao znatan inventar, skromnu kulturno-povijesnu zbirku i značajnu knjižnicu s nekoliko inkunabula. Na ulazu u samostansko dvorište, u njegovu jugozapadnom kutu, dvije su gospodarske zgrade, a pod samim zapadnim samostanskim krilom izduženo je spremište. Samostanski je sklop s triju strana ograđen visokim kamenim zidom, a na sjevernoj je otvoren prema rječici Karišnici na kojoj je i samostanska lučica.

Franjevci su iz samostana protjerani već u kolovozu 1991, a potom je u dva navrata miniran i gotovo u cijelosti srušen. Teško su oštećeni istočno krilo, koje još dijelom sačuvano stoji, i dvije strane klaustra sa sačuvanim lukovima i stupovima do razine prvoga kata.

Ruševina je raskrčena, a kamenje zidova i sedra crkvenih svodova su sortirani. U želji da svakako sačuvamo dijelove klaustra i teško oštećeno istočno krilo, načinjen je projekt konsolidacije i konstrukcijske revalorizacije; tim se projektima predviđaju nužna rušenja posve novih horizontalnih AB-ploča, što neće biti nimalo lak ni jednostavan posao.

Poštujući stajalište franjevačke zajednice, tj. uprave Provincije Presvetog Otkupitelja, da je u prostor samostana važno što prije vratiti život, što znači najprije urediti gvardijanov stan i nužni prostor za bogoslužje, navedene su se gospodarske zgrade kod ulaza u dvorište obnovile za gvardijanat i gvardijanovo stanovanje, a štala i skladište pod zapadnim krilom u privremenu crkvu. Obnova je izvedena prema konzervatorskim načelima poštujući sve zatečene povijesne oblike, dapače vraćeni su i oni izgubljeni pri recentnim adaptacijama. Stalan boravak gvardijana ili manje redovničke zajednice i redovito bogoslužje vratili su izvornu samostansku funkciju, što je i izuzetno važan socijalni čin, koji ujedno jamči da će se provesti konačna, cjelovita obnova sklopa.

Jedini otočni spomenik koji je pretrpio izravna ratna razaranja jest **tvrđava sv. Mihovila** iznad Preka na otoku Ugljanu iz XIII. stoljeća, koja je raketirana u zračnim napadima početkom Domovinskog rata. Projektili su na više mjesta oštetili lice zida, a na jednom je mjestu pri njegovu vrhu bilo i većeg urušavanja.

Obnova je započela raščišćavanjem ruševina u ratu stradalog dijela samostana i onih oko glavnih ulaznih vrata romaničkog oblika, te će se ujedno obaviti konsolidacija zida oko njih.

Crkva sv. Martina na groblju u Lepurima nalazi se izvan naselja, južno od njega pri dnu kose, a neposredno uz najznačajniju kotarsku prometnicu. Prije rušenja crkva je imala oblik omanje jednobrodne građevine s pra-

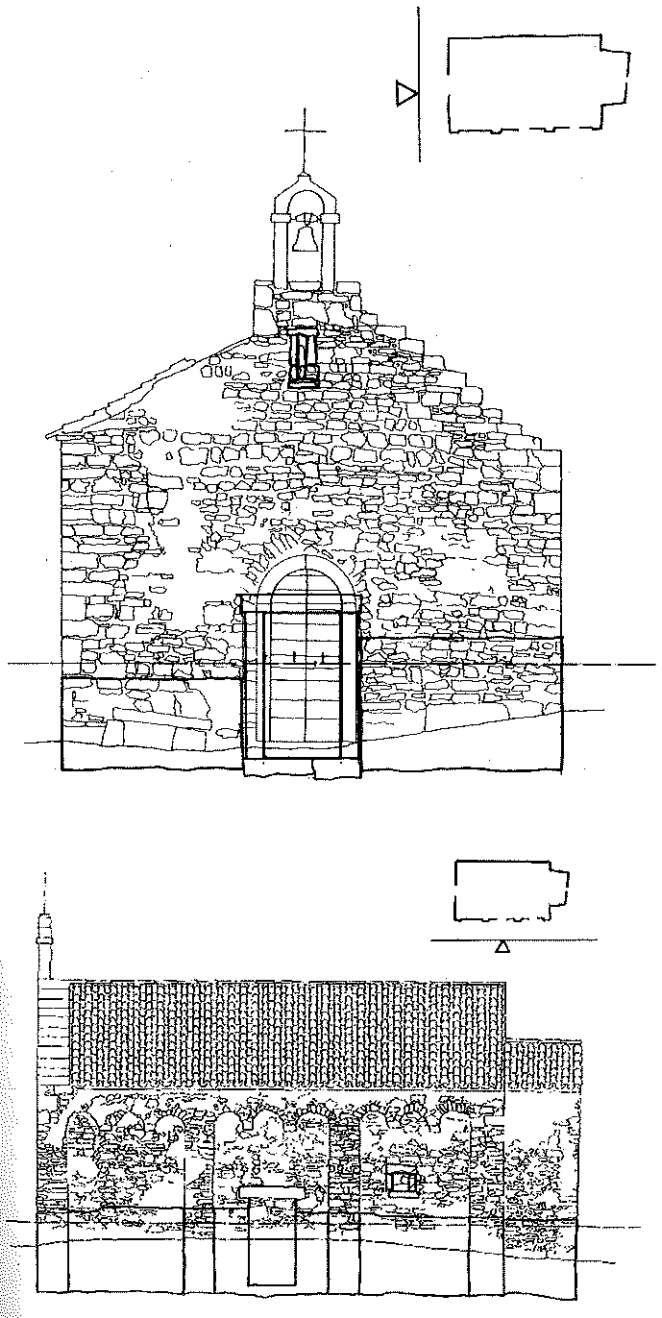

17 Kula Atlagića, crkva sv. Petra, fotogrametrijska snimka pročelja i južne fasade

Kula Atlagića, St Peter's Church, the photogrametric image of the façade and the south façade

vokutnom, nešto užom apsidom na istočnoj strani. Nad zabatom pročelja uzdizao se zvonik »na preslicu«. U crkvu se ulazilo kroz jednostavni pravokutni portal na pročelju uokviren kamenim okvirom, nad kojim je bio prozor, okulus, izdubljen u kvadratnoj ploči. Na bočnoj južnoj strani, u zoni bliže svetištu, bio je jedini otvor s polukružnim završetkom srednjovjekovnog oblika. Apsida je u svojoj osi bila providena recentnijim prozorom, čije su bočne stranice ipak bile sastavljene klesancima profiliranim na romanički način.

Sama lokacija, antički i kasnoantički dijelovi arhitekture na groblju ko crkve i u njoj samoj, poneki srednjovjekovni elementi arhitekture (spomenuti prozor) na njoj te povijesni podaci, upućivali su na stariju i možda značajniju arhitekturu od zatečene, koja je svoj oblik stekla u poslijetursko doba. S obzirom na to da mjesto nije imalo drugu crkvu, ova je služila i kao grobna kapela i kao župna crkva.

Namjera nam je bila, od koje nismo ni sada odustali, obnoviti srušenu crkvu u obliku u kakvu je bila prije razaranja, te smo pristupili raščišćavanju ruševina uz pažljivo razvrstavanje kamenja, čime zapravo već započinje i istraživanje. I zaista, već u prvim danima u ruševinama zida nailazili smo na brojne ulomke s predromaničkim pleternim ukrasima i na dijelove arhitekture romaničkih osobina, što je upućivalo na nužna daljnja zaštitna, a i sustavna arheološka istraživanja. Sama količina, vrsta i oblik nađenih artefakata pokazivali su da je riječ o znatno prostranijoj sakralnoj građevini od zatečene, što se uskoro i potvrdilo kad su pronađeni perimetralni zidovi veće jednobrodne ranokršćanske crkve, koja je iznutra imala polukružnu, a s vanjske strane poligonalnu apsidu. U sljedećoj graditeljskoj fazi, koju uvjetno možemo nazvati ranobizantskom, navedenoj se crkvi sa sjeverne i južne strane dodaju novi kultni prostori obuhvaćeni narteksom na zapadu, te crkva postaje kompleksnom sakralnom građevinom. U središnjemu prostoru crkve u srednjem je vijeku, kad je već cijeli sklop vjerojatno bio porušen, sagrađena nova crkva. Ova, potonja također je u tijeku vremena srušena, a posljednju je pregradnju doživjela u poslijeturskom vremenu.

Već su prve analize pokazale da je unutrašnjost ranokršanske crkve bila adaptirana sukladno duhu vremena, kada su joj i bočne prigradnje pregrađene u vjerojatno zavjetne kapele s pulukružnim apsidama. Između kapela i crkve komuniciralo se kroz vrata smještena u zoni svetišta. Sjeverna kapela ima manje svetište nadvišeno za dvije stube nad podom naosa, a na istoj je razini i ono u južnoj, ali je dublje uvučeno u brod. Dragocjen je nalaz gotovo u cijelosti sačuvan pod u istočnoj polovici kapela, i to posebice u sjevernoj, jer je u južnoj više poremećen i razvaljen srednjovjekovnim ukapanjem. U obje kapele u cijelosti su sačuvane čelne stube svetišta s utorima u koje bijahu usađeni stupići oltarne ograde, koja bi se, rekomponirajući nalaze pluteja i greda, gotovo sva mogla grafički rekonstruirati.

Mnoštvo ulomaka, različitost njihove kiparske obrade i znakovitost natpisa, upućuju na to da su u sva tri kultna prostora postojale ograde, a zbog istih ih osobina možemo datirati u sredinu i u drugu polovicu IX. stoljeća. Pronađeni i očuvani natpisi, iako u fragmentima, upućuju na moguće donatore, biskupe, opate i vladare (knezove). Ukrasi na gredi s natpisom imena opata morfološki upućuju na usporedbu s namještajem iz vremena kneza Branimira. Ovaj spomenički korpus kao i razultati ukupnih istraživanja (grobna arhitektura i nalazi u njoj pomogli su u posrednom datiranju povijesnog i prostornog razvitka sklopa) u fazi su znanstvene obrade i, nadamo se, skorog publiciranja.

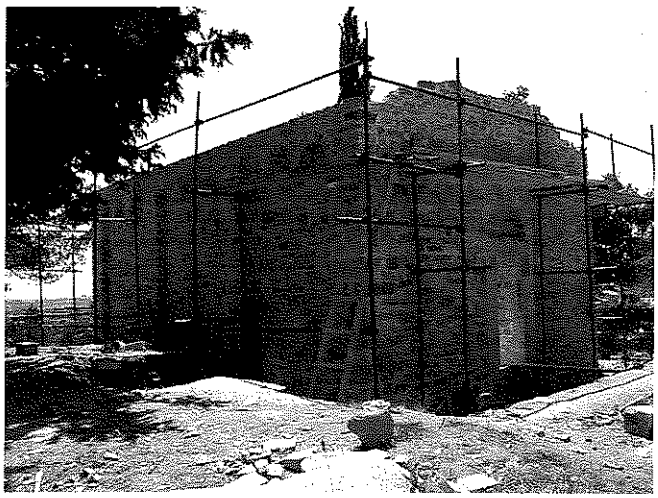

18 Kula Atlagića, crkva sv. Petra u tijeku obnove

Kula Atlagića, St Peter's Church during restoration

19 Popovići, crkva sv. Mihovila nakon istraživanja i početnih radova na obnovi

Popovići, St Michael's Church after exploration and the initial restoration work

Otkriveni dijelovi arhitekture konsolidirani su i, rekonstrukcijom nekoliko slojeva zida, efikasno zaštićeni. Izvorna žbuka na ranokršćanskoj i na predromaničkim građevinama zaštićena je opšivanjem rubova.

Nakon dovršetka istraživanja, koje je već pri kraju, preostaje izrada projekta za faksimilsku obnovu crkve kao grobne kapele (nova će se župna crkva graditi u naselju) i konačna konzervacija i prezentacija ranokršćanskih i predromaničkih nalaza. Nedvojbeno je da će tek tako cjelovito predstavljen i protumačen, ovaj sklop biti među najznačajnijim spomeničkim sakralnim građevinama, posebno važan za najranije razdoblje povijesti države i crkve u Hrvata. Stoga je od izuzetne važnosti da se kapela što prije obnovi i vrati kultu koji je na ovome mjestu kontinuirano tekao tijekom posljednjih tisuću i pet stotina godina.

Crkva sv. Duha u Podgrađu (Asseria): oblik koji je crkva imala prije rušenja 1991. stekla je pregradnjom srednjovjekovne građevine u poslijeturskom vremenu i dogradnjom pravokutne sakristije na istočnoj strani potkraj XIX. stoljeća. Njezin pomalo nezgrapan oblik posebno je naglašen izduženim brodom; na crkvi je velik broj antičkih, pa čak i spolija s muslimanskim obilježjima, što nam zorno predočuje vrijeme gradnje. Uporaba brojnih antičkih spolija razumljiva je s obzirom na to da je crkva sagrađena na samome forumu rimskoga grada Asserie.

Nad zdepastim pročeljem dizala se neproporcinalno visoka uska preslica za jedno zvono sa zabatnim završetkom iznad arhivolta. Glavni je portal postavljen ekscentrično i bez dovratnika. Iznad njega u zabatu je prozor u obliku križa. S južne su strane vrata uokvirena preklesanim spolijama i flankirana dvama manjim pravokutnim prozorima. Naknadno dodana sakristija ima maleni pravokutni prozor na začelju. Krovište je bilo drveno, pokriveno kupom kanalicom. Unutrašnja su lica zidova glatka, neraščlanjena i recentno ožbukana. Oltarna menza prislonjena uz začeljni zid unutrašnjosti nosila je skromno oltarno nadgrađe. Zanimljivo je spomenti da je sama menza zapravo naopako postavljena rimska supružnička nadgrobna stela.

Nakon provedenog raščišćavanja ruševina, uz obvezno razvrstavanje i pohranjivanje kamenja za ponovnu ugradbu, pristupilo se opsežnim arhitektonskim i arheološkim istraživanjima, koja su nas obogatila zaista zanimljivim i značajnim spoznajama, potvrđujući tako kompleksnost i bogastvo naše naoko skromne graditeljske baštine na ovim prostornim i povijesnim vjetrometinama. Zanimljivost prostornoga razvitka ove građevine očituje se u njezinu specifičnom smještaju na sjevernom uglu rimskoga foruma, gdje su zapravo zatečeni prostori adaptirani za nove kultne potrebe. Prvi sloj građevine utvrđen je prema ostacima zone sokla nekoga kasnoantičkoga kultnoga prostora, na koji se, s njegove istočne strane, oslonilo pročelje srednjovjekovne crkve sv. Pavla s polukružnom apsidom na začelju. Dataciju te građevine posredno potvrđuje nalaz ulomka nadgrobne ploče nekoga svećenika Šime iz 1428, pisan glagoljicom, što je dosad najraniji poznati glagoljski natpis u ovome kraju. Kasnobarokna građevina s kraja XVII. ili početka XVIII. stoljeća produžuje se na zapad preko navedenoga kasnoantičkog spomenika. Otad je crkva posvećana novom titularu, Sv. Duhu. U posljednjoj građevnoj fazi, kako je već navedeno, ruši se polukružna apsida i na začelju prigrađuje sakristija.

Osim spoznaje razvitka same bogomolje vrlo su važne i nove spoznaje o ovome dijelu foruma koji bi trebalo sustavno, do kraja istražiti da bi se što više upotpunila slika ostataka antičke Asserie, najvažnijega rimskoga grada u ovome kraju.

Iako smo prepoznali i fizički indentificirali ostatake iz svih navedenih građevnih faza crkve, odlučili smo se da je bitno ponovljenim oblikom vratiti memoriju na građevinu kakva je bila prije rušenja. Posebnu draž tako zamišljenoj obnovi osigurat ćemo ako uspijemo vratiti mnoštvo spolija na njihova mjesta, koje su pri posljednjoj građevnoj fazi crkve upotrijebljene gotovo isključivo kao građevni materijal.

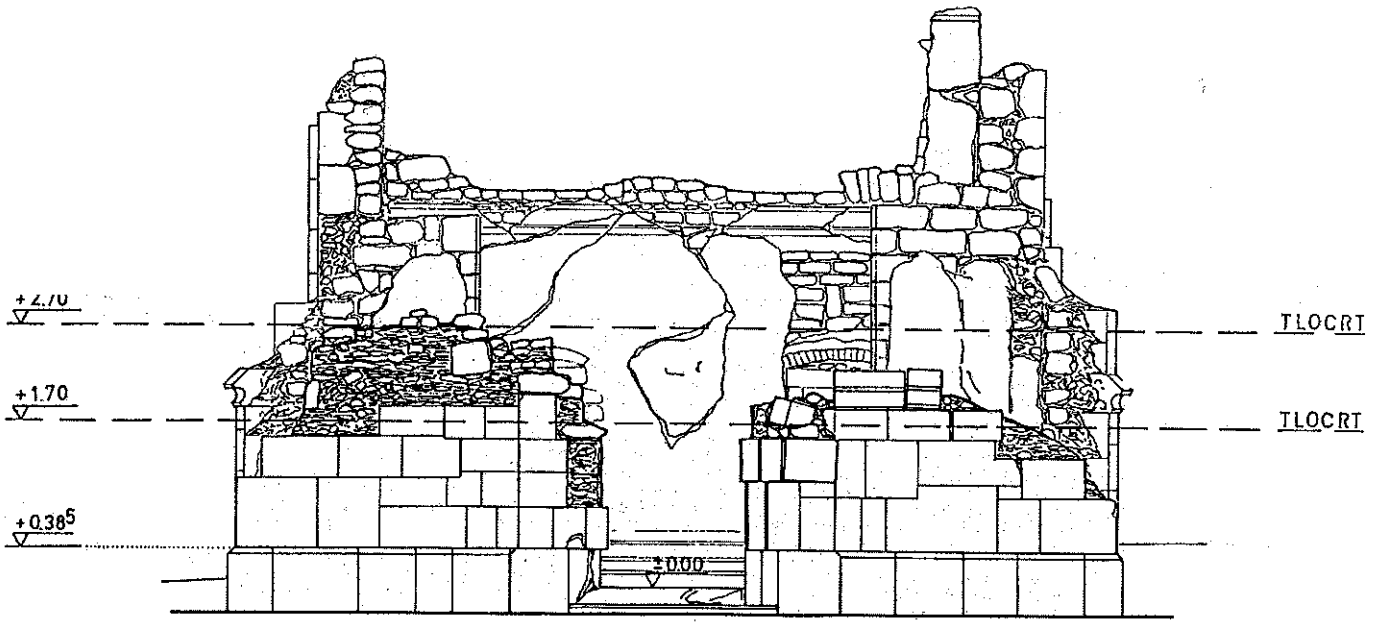

20 Jasenice, crkva sv. Jerolima, snimka zapadnoga pročelja nakon razaranja *Jasenice, St Jerome's Church, the west facade after destruction*

Očuvanje i obnova prenosivih kulturnih dobara

Zacijelo je najopsežniji i najteži dio ovog posla, uzimajući u obzir vrlo teške okolnosti u kojima se odvijao, obavljen u tijeku kolovoza i prve polovice rujna 1991. Tada je cjelokupna pokretna baština iz dostupnih crkava, riznica, zbirki i muzeja uklonjena i pohranjena na za to, više ili manje, prikladna mjesta. Evakuacija, demontaža, transport i pohranjivanje umjetnina provođeni su uz stalan nadzor i izravan angažman restauratora i konzervatora, dijela svećenstva i pripadnika redovničkih zajednica. Sve su umjetnine, osim liturgijskoga srebrnog i zlatnog inventara, uključujući i škrinju sv. Šime, bile u stalno dostupnim prostorima, ali za onakve prilike i najsigurnijim. Dostupnost pohranjenom inventaru omogućila je stalan restauratorski nadzor, pa je, s obzirom na promjene na umjetninama nastale zbog promjena mikroklime, još u tijeku trajanja vojnih sukoba na njima provedeno i nekoliko zahvata. Promjene su se na umjetninama pojavljivale, iako smo odgovarajućim tehničkom pomagalima, ovlaživačima, defensorima i sl., u najvećoj mjeri pokušavali osiguravati što bolje uvjete. Napominjemo da je riječ o stotinjak većih i o znatno većem broju manjih predmeta, od kojih svaki posjeduje spomeničke vrijednosti, a znatan su broj vrhunska umjetnička djela ili prvorazredni povijesni dokumenti.

Ovom prilikom podsjećamo na neka dnevna ratna događanja i prizore koji su se duboko utisnuli u našu svijest. Na početku rata, danima i noćima bili smo svjedoci užasa i stradanja ljudi i baštine, a jutra su donosila nadanja u uzajamnu tješenju. Posebice se prisjećamo prizora u skloništima samostanskih zajednica sv. Frane i sv. Mihovila, no najjače su nas se dojmila jutra kod benediktinki sv. Marije, koje su spavale u skloništu s evakuiranim umjetninama. U nestvarnoj atmosferi njihova samostanskog vrta, gdje su se opojni mirisi raslinja kasne jeseni miješali s mirisom paljevine i smradom baruta, jutrom bismo zahvaljivali na protekloj noći što su blaga naših riznica ostala sačuvana i crpli snagu i nadu da će tako biti i sutra. I uistinu, iako je samostan dvaput pogođen topovskim granatama, deponirane umjetnine nisu stradale.

Za ilustraciju opsega i složenosti posla navest ćemo rad na ponovnom otvaranju Stalne izložbe crkvene umjetnosti u Zadru, koja je smještena u dva, za tu priliku, obnovljena krila benediktinskog samostan sv. Marije

U drugoj polovici kolovoza 1996. umjetnine smo počeli izvlačiti iz skloništa, ali postupno i pažljivo u za to pripremljene prostore u prizemlju samostana gdje je nakon pregleda i dijagnosticiranja stanja započeo posao na čišćenju i restauraciji tamo gdje je takav zahvat bio nuždan.

Svi liturgijski predmeti od plemenitih metala, srebrni i pozlaćeni križevi, kaleži, relikvijari različitih oblika, monstrance, ciboriji, pastorali i dr. pregledani su i očišćeni, a na znatnom je broju bio potreban korektivni restauratorski zahvat.

Slike su očišćene od prašine, neke i od podrumske plijesni, a na nekima je obavljen i cjelovit restauratorski zahvat nakon što su primijećene promjene na slikanome sloju. To je slučaj s triptihom iz Ugljana, koji je prije tridesetak godina u restauratorskom zahvatu nedovoljno očišćen i za koji se jedva moglo naslutiti da je rije o prvorazrednoj umjetnini. Nakon posljednjega zahvata prepoznat je kao međašna umjetnina bizantskoga i kasnoromaničkoga slikarstva i onoga s prvim elementima gotike u Dalmaciji.

Uz restauriranje umjetnina provodio se, u tom trenutku najopsežniji u Hrvatskoj, zahvat na obnovi prostora Stalne izložbe crkvene umjetnosti sa svim građevinskim, ličilačkim, krovopokrivačkim, instalaterskim, klimatizacijskim, protuprovalnim i protupožarnim sustavom. Sam postav izložbe poboljšan je postavljanjem odgovarajuće rasvjete koja izložene predmete čini atraktivnijima i čitkijima. Tada je i u crkvi sv. Marije, na izvorno mjesto u svetište, vraćen glavni oltar razoren 1944. Taj je oltar uspješno obnovljen, pri čemu je u cjelinu rekomponirano više od pedeset sačuvanih dijelova, a oni koji nedostaju su rekonstruirani.

Osim umjetnina iz Stalne izložbe crkvene umjetnosti, nadzirali smo i restaurirali i umjetnine iz ostalih zbirki i crkava u Zadru i na području cijele nadbiskupije.

Neka razmatranja o osnovnim načelima obnove ratom stradalih spomenika

Možda bi ovo kratko razmatranje moglo započeti upravo analizom razloga razaranja hrvatske graditeljske baštine, posebice sakralnoga graditeljstva. No, i površan uvid u opseg i način razaranja govori da su pojedine spomeničke građevine samim svojim postojanjem i pripadnošću određenom kulturnom, religijskom i nacionalnom krugu, bile pažljivo i sustavno birani ratni ciljevi. To se definitivno potvrdilo nakon opsežnih i sustavnih radova na dokumentiranju i procjeni ratnih šteta s konačnim, točnim i zastrašujućom podacima o njihovu broju i načinu razaranja.

Ako je baština bitan duhovni identifikacijski čimbenik svake društvene zajednice onda je namjerno razaranje baštine pokušaj zatiranja određene zajednice. Naši su prostori i žitelji na njima u tijeku Domovinskoga rata bili najbrutalnije pogođeni ovim zlom, a na svim su okupiranim područjima razaranja sustavno provođena u tijeku gotovo četiri godine. Budući da su jednako stradavali i kulturna dobra i nesrpski, uglavnom hrvatski žitelji okupiranih područja, vjerujemo da se u kolektivnoj svijesti neprijatelja dogodila povijesna identifikacija baštine i baštinika. No, takva uništavanja i pokušaji brisanja identifikacijskih čimbenika u povijesti ovih krajeva nisu, na žalost, nepoznati. Stoljećima se nastojalo ovaj živalj romanizirati, a za vrijeme turske okupacije konfesionalna je razlika pridonijela i drastičnom uništavanju sakralnih građevina. U tom je razdoblju baštinski korpus u nekim krajevima bio gotovo posve uništen.

Zbog svih nesreća ovi su krajevi demografski opustjeli, autohtono se stanovništvo velikim dijelom iselilo, što je i bio cilj neprijatelja. Ti su prostori u novije vrijeme bili zabačene pustare za koje se smatralo da su bez povijesti i povijesnih spomenika, a preostali žitelji da su baštinili tek svoj grubi, iako slikovit folklor.

No, na samome početku našeg istraživanja, koje je preduvjet svakom ispravnom konzervatorskom pristupu obnovi, došli smo do spoznaja koje su u sveopćoj nesreći

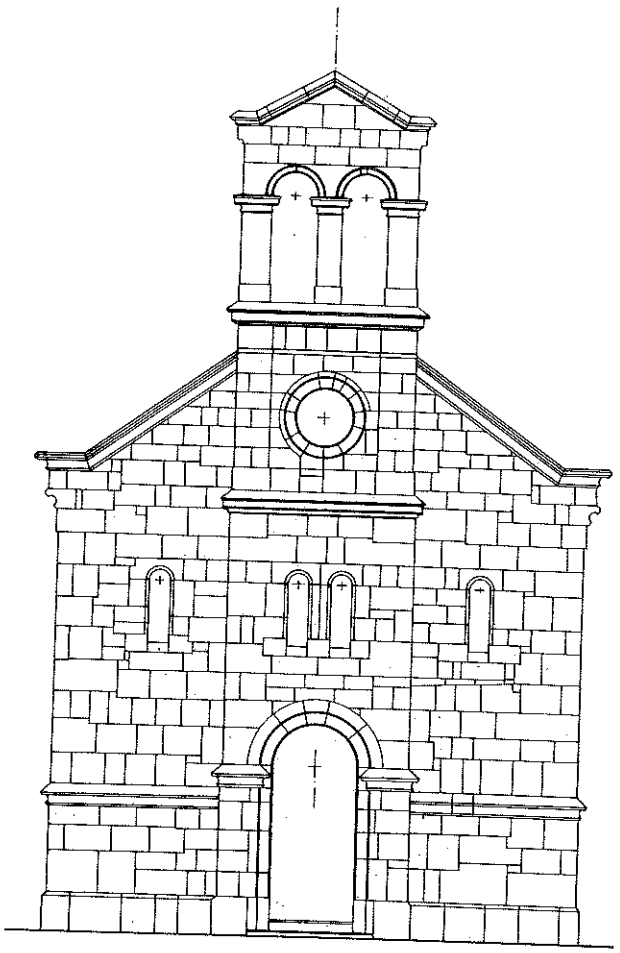

21 Jasenice, crkva sv. Jerolima, projekt obnove zapadnoga pročelja

Jasenice, St Jerome's Church, the project for the restoration of the west facade

koja je pogodila ove krajeve, značile nevjerojatan obrat; iz ruševina, posljedica totalne destrukcije, pojavili su se stari oblici i strukture koji su najjače potvrđivali upravo ono što je neprijatelj sustavno nastojao zatrti, a to su svjedočanstva kontinuiteta hrvatskoga življa na ovim prostorima. Doslovno je svaka razrušena sakralna građevina na kojoj su započeti zaštitni zahvati u sebi skrivala elemente i strukture koji su svjedočili o nizu građevnih mijena na njoj, što je pak potvrđivalo dug kontinuitet kultnoga mjesta, a često i visoku kvalitetu nekadašnjih sakralnih prostora. Ti su nalazi nedvojbeno sada važan dio ukupne hrvatske baštine, a od izvanrednog su značenja za ispravnu valorizaciju povijesnih i prostornih vrijednosti ovih krajeva. Te građevine pokazuju iznimno dug civilizacijski kontinuitet; hrvatski živalj, pri dolasku u ove krajeve nije rušio ranokršćanske bogomolje, već ih je prilagođavao svojim potrebama, unoseći u njih svoje osebujne, a vremenu sukladane predromaničke oblike. Na ovim se prostorima nalaze i mnoge druge građevine, crkve, kapele, utvrđeni gradovi i dr. iz kasnijih razdoblja srednjega vijeka. Sve se to, tek sada, nakon usmjerenog i sustavnog razaranja i novijih spoznaja do kojih smo došli nakon istraživanja, pojavljuje u svojemu punom značenju i omogućuje nam da obnovom tih građevina u cijelosti vrednujemo i prezentiramo baštinu koja nas na ovim pro-

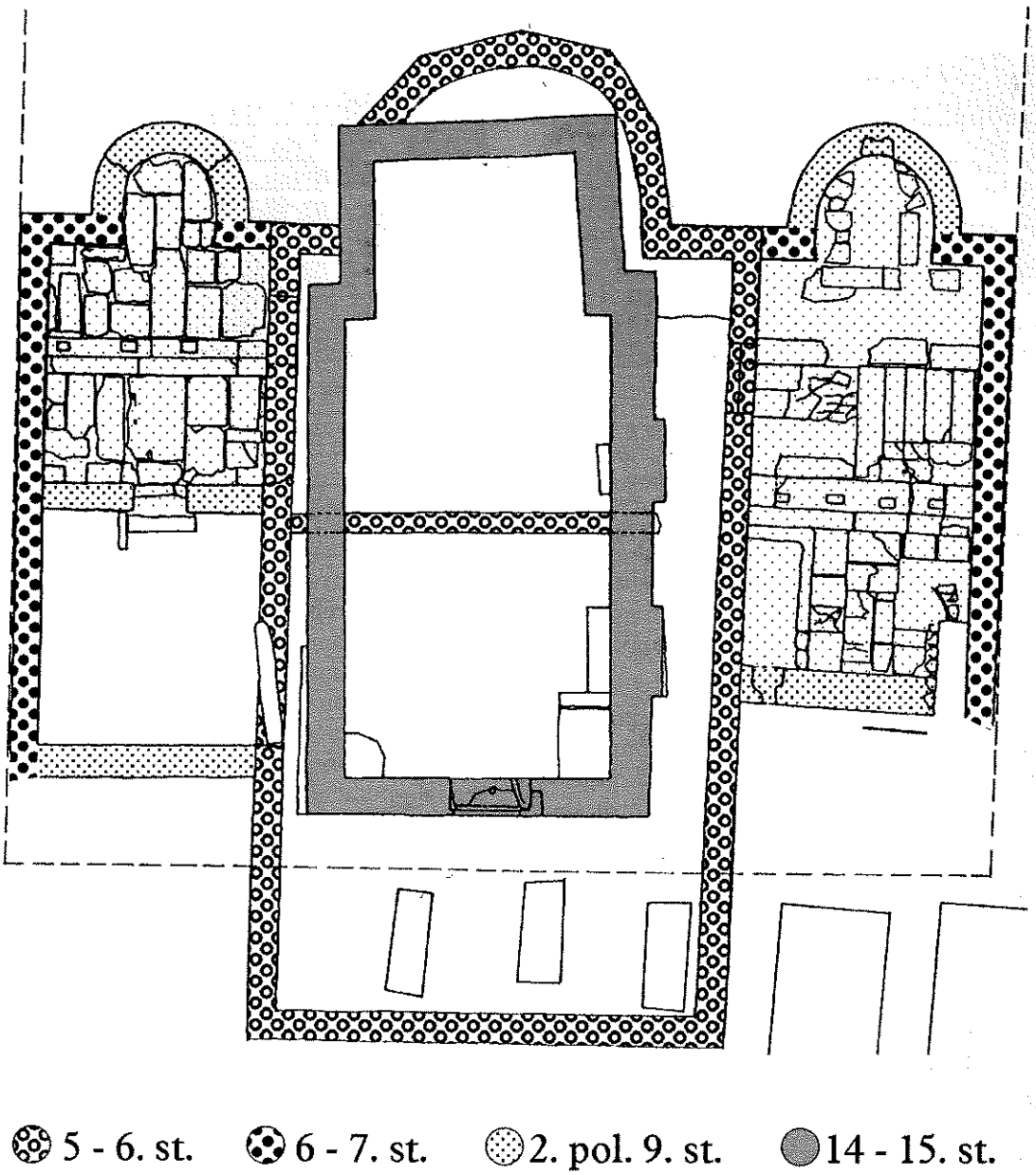

22 Lepuri, crkva sv. Martina na groblju, tlocrt sakralnoga kompleksa nakon istraživanja s analizom razvoja

Lepuri, St Martin's Church in the graveyard, the ground plan of the religious complex after exploration with the development analysis

storima potvrđuje i ujedno upozorava na važnost baštinjenoga.

Mislim da je prethodno navedeno od izuzetne važnosti kao odrednica za naše ponašanje u tehničkom činu obnove, a olakšava nam izbor odgovarajuće metode, pružajući snažne argumente za neke naoko radikalne pristupe, kao što je to djelomična ili pak faksimilska rekonstrukcija pojedinačnoga spomenika.

U izboru načina zahvata ne smijemo iznevjeriti osnovno kozervatorsko načelo očuvanja i prezentacije izvornoga kulturnoga dobra u najvećoj mogućoj mjeri. No zbog naravi, vrste i načina razaranja spomenika često smo, u kompleksnom činu obnove, ipak bili »prisiljeni« pribjeći kombinaciji više metoda, jer se i sam spomenik nakon provedenih istraživanja pokazao višeslojan i kompleksan. Takav pristup i promišljanje dovodi u pitanje i uporabu pojma *faksimilska rekonstrukcija* znamo li da se ona provodi isključivo novim materijalom. A teško da možemo tako nazvati obnovu bilo koje naše već obnovljene crkve, s obzirom na to da je ponegdje zide građevine bilo sačuvano i do 2 m visine, a za dozidavanje i vraćanje u izvoran oblik u najvećoj smo mjeri nastojali upotrebljavati autentičan građevni materijal. Takvim bi zahvatima na obnovi bio primjereniji naziv *rekompozicija*.

Usto se možemo upitati pripada li *faksimilska rekonstrukcija* uopće *zaštiti spomenika*, i trebaju li i smiju li se time konzervatori baviti. Teorijski gledano, to nije *zaštita spomenika*, i tu je metodu teško uskladiti s tradicionalnom konzervatorskom doktrinom. No, često značenje izgubljenoga, a u iznesenim slučajevima na zadarskom području, još više značenje novotkrivenoga, opravdavaju postupak koji omogućuje da se građevina, na osnovi nepri-

23 Lepuri, crkva sv. Martina – snimka kompleksa nakon arheoloških istraživanja i početka konzervatorskih radova

Lepuri, St Martin's Church – view of the complex after archaeological exploration and the beginning of the conservation work

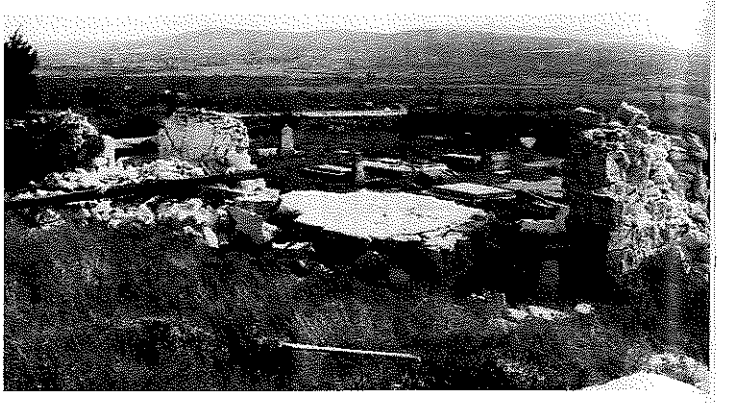

24 Podgrađe (Asseria), razorena crkva Sv. Duha, stanje 1995.

Podgrađe (Asseria), the destroyed Church of the Holy Spirit, the situation in 1995

jepornih podataka, kombiniranim metodama, vrati u prostor u svojemu povijesnom obliku. Rezultati takvih zahvata djeluju poticajno i na kolektivnu društvenu svijest o važnosti čuvanja baštine, i to upravo kroz emocionalni čin identifikacije s baštinom.

Važnost obnove povijesnih građevina primjenom kombiniranih i metodom cjelovite faksimilske rekonstrukcije, i to otprilike na način kojim smo opisali naše zahvate, a koji je jedino moguć ako hoćemo vratiti, bar simbolično, određenu strukturu u prostor, pokazuju i primjeri u drugim sredinama (npr. u Njemačkoj, Italiji, Poljskoj), gdje su brojne povijesne građevine, srušene za vrijeme Drugoga svjetskog rata, ponovno podignute.

Važan čimbenik, a katkad i presudan pri donošenju odluka o obnovi povijesnih građevina navedenim metodama jest i potreba, odnosno pravo neposrednih baštinika za cjelovitom ili bar djelomično obnovljenom povijesnom građevinom, koja je često simbolizirala njihovu mjesnu, regionalnu, konfesinalnu, pa na kraju i nacionalnu pripadnost. Stoga smo mišljenja da su naše odluke o načinu obnove porušenih ili teško oštećenih graditeljskih spomenika, napose onih sakralnih u opustošenim krajevima i krajolicima, bile ispravne, a obnovljene su strukture sada, vjerujemo, važan dio ukupne hrvatske baštine.

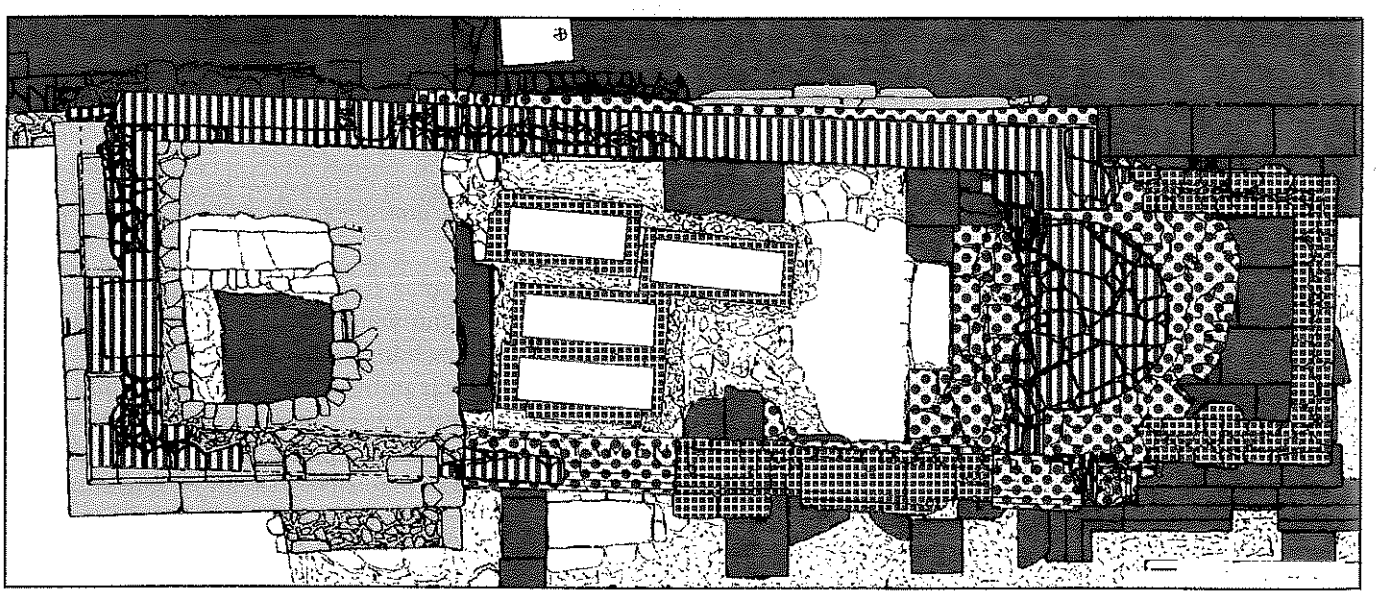

25 Podgrađe, tlocrt crkve Sv. Duha nakon istraživanja s prikazom povijesnoga razvoja

Podgrađe, the ground plan of the Church of the Holy Spirit after exploration, with a review of the historical development

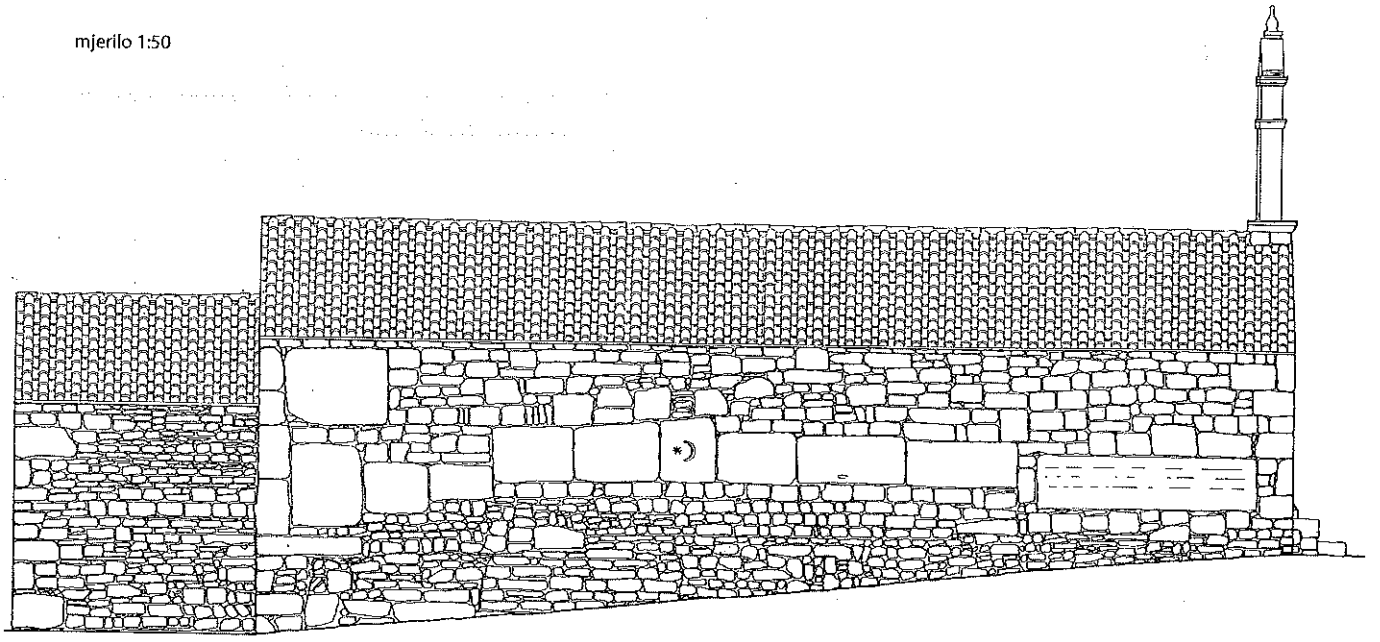

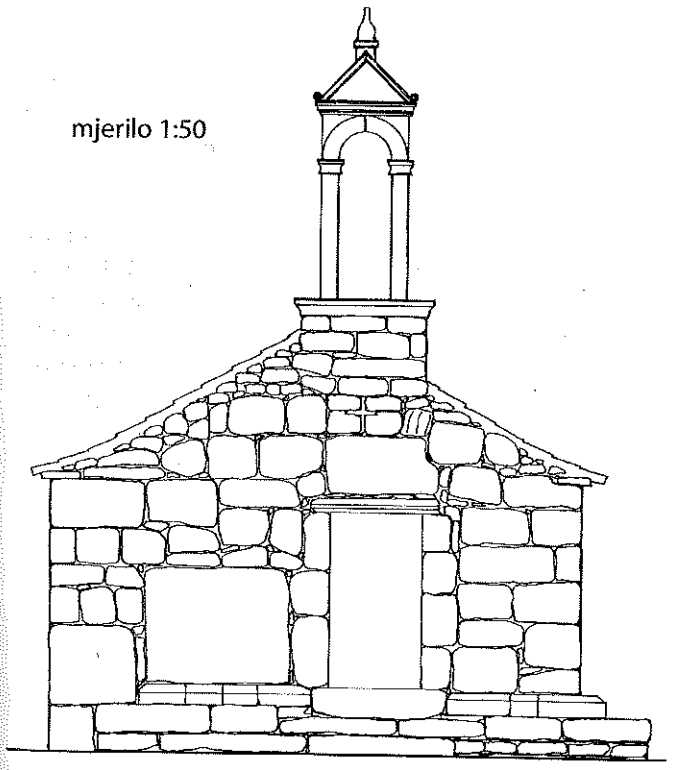

26 a,b Podgrađe, crkva Sv. Duha, projekt obnove

Podgrađe, the Church of the Holy Spirit, the project of the restoration

Završne napomene

U ovome pregledu koji nema pretenzije da bude cjelovit i znanstveno obrađen prikaz cjelokupnih problema obnove zadarske kulturne baštine, vjerujemo da smo ipak uspjeli prikazati opseg i vrstu ratnih šteta koje je ovo područje pretrpjelo, kao i najznačajnije radove na njihovoj obnovi.

Sustavan način izvođenja zaštitnih radova na graditeljskim teško oštećenim spomenicima, koje je provodio naš odjel, iscrpno su pokazali u svojim tekstovima konzervatori Anastazija Magaš-Mesić, prof. i Dr. Pavuša Vežić na primjerima crkve sv. Luke u Škabrnji i sv. Nikole u Crnom. Osim tih stručnjaka na poslovima obnove sudjelovali su i ostali konzervatori tog odjela, dipl. inž. arh. Lepa Petri, dipl. inž. arh. Josip Kršulović, dipl. inž. arh. Nenad Rimanić i autor ovog teksta, te prof. Lukrercija Pavičić-Domijan za pokretni inventar. Restauratorske su radove provodili voditelj radionice restaurator viši savjetnik Mario Kotlar i restauratori Šime Vitori, Aleksandar Kotlar i Jadranka Baković. Prof. Božidar Vilhar, kao istaknuti vanjski suradnik, radio je isključivo na restauraciji zlatarskog inventara SICU.

Restauratorske radove kiparsko-klesarske naravi izvodili su stalni vanjski suradnici, tvrtke »Oblikovanje« i »Krševan«, a građevinske, poduzeća »Jadran«, Zadar«, »Zoran Šoša«, »Bino commerce«, »Duca«, »Ibis« itd.

Projektiranje se uglavnom obavljalo u našem Odjelu, i to za obnovu povijesne arhitekture, a vanjski su suradnici angažirani za rješenja konstrukcijske konsolidacije spomenika (dipl. inž. građ. Davor Uglešić iz poduzeća " D & Z« i dipl. inž. Milan Brnić, samostalni projektant).

Arheološka su istraživanja provodili Arheološki muzej iz Zadra i Muzej hrvatskih arheoloških spomenika iz Splita i vanjski suradnik prof. dr. Nikola Jakšić.

Radovi su najvećim dijelom finacirani sredstvima Ministarstva kulture Republike Hrvatske, grada Zadra i vlasnika spomenika Zadarske nadbiskupije i redovničkih zajednica.

SUMMARY

The Restoration of the Architectural Heritage in the Area Covered by the Conservation Department in Zadar

The region around Zadar had suffered heavy destruction during the war, and it was worst of all in the case of religious buildings – churches, monasteries and graveyards. Some were damaged during war operations (for example, in Zadar and in Novigrad), while others, especially religious buildings, were systematically damaged during the occupation. In the region of Ravni Kotari and in the foothills of Velebit and the Bukovica region, dozens of cultural monuments were destroyed or badly damaged, including some religious buildings from the highest category of monuments, while traditional architecture in the Zadar hinterland was almost completely destroyed.

Already at the end of 1991, during fierce attacks, measures of preventive protection were undertaken in the case of individual monuments in Zadar. In some cases work began on the systematic restoration of monuments so as to prevent the possibility of greater damage that might arise because of the nature of the damage and the nature of the materials. After the »Maslenica« and »Storm« operations these interventions were also carried out in the liberated areas. Up to 1998 the Department carried out the restoration of a number of architectural monuments, while restoration work on some of them is still underway.

The discoveries we made during the exploration work and the preparations for restoration on lesser religious buildings in the Zadar hinterland was of exceptional importance. That is to say that literally every destroyed sacred building on which conservation measures were begun revealed elements and structures that bore witness about a series of architectural changes, and this confirmed a long continuity of the cult site and a long continuity of the Croatian presence in this region. The structures that were discovered also bore witness to the high quality of sacred sites that were built in the past. These discoveries necessarily drew attention to both re revaluation of these buildings and to a new relationship in the evaluation of the historical and spatial values of the region.

Because of the nature and type of destruction of the monuments and all that we have mentioned above, it was difficult to make a decision concerning the type of conservation procedure to be used in order not to break the basic rule of conservation, namely the preservation and presentation of the original cultural artefact. It is for this reason that we have in the complex act of restoration used a combination of several methods in order to restore one of its historical forms to the space that it occupied. Amongst others, we used the method of facsimile restoration and (frequently using the original building materials) re-composition. The justification of the work that was done, especially in the devastated areas and landscapes of the Zadar hinterland, is clearly evident in a number of sacred buildings that now, with their rediscovered and restored ancient structures, make up an important segment of the entire Croatian heritage.

In this article the author also gives a brief review of everything that the expert services and the church authorities have done to save, preserve and again present the moveable monuments, especially those in the Permanent Exhibition of Ecclesiastical Art in Zadar.

Pavuša Vežić

Crno, crkva sv. Nikole – postupak pri obnovi povijesne građevine

Izvorni znanstveni rad

Autor iznosi rezultate konzervatorskoga zahvata pri obnovi crkve sv. Nikole u Crnome nedaleko od Zadra. Riječ je o građevini koja ja je teško oštećena četničkim granatiranjem u jesen 1991., a potom prva obnovljena među onima koje su stradale za Domovinskoga rata na tlu Hrvatske. Obnova je izvedena u tijeku 1994. temeljito provedenom metodom suvremenoga konzervatorskog zahvata. Sastavni dio postupka bila su istraživanja izvornog oblika i povijesnih slojeva zgrade, jednako kao i stanja nosivosti njezinih sačuvanih konstrukcija. Rezultati su ugrađeni u podlogu za izradbu arhitektonske dokumentacije za obnovu građevine koja je nastala sredinom 14. st., u oblicima romaničke i gotičke arhitekture i preuređene u 15. i 18. st. Tako kompleksna, valorizirana je u sklopu kulturnoga naslijeđa u nas i obnovljena za daljnje liturgijske funkcije.

Crno je selo pored Zadra, oko 5 km s istočne strane (sl. 1). Podignuto je na rubu razmjerenoga dijela antičkoga zadarskog agera, rimskog Iadera. Imenu mjesta pridaje se porijeklo iz hrvatskoga jezika[1], iako se u njemu možda krije romanska osnova[2]. Srednjovjekovni arhivski izvori već za 13. stoljeće navode u Crnome nekolicinu *villa*, privatnih imanja s kmetovima različitih zadarskih plemičkih porodica[3]. To bi značilo da se mjesto sastojalo od više zaselaka. No, za provale Turaka u zadarsko zaleđe selo bijaše posve razoreno te se u drugoj polovici 16. stoljeća, (22. ožujka 1560.), navodi kao: *Villa nuova di Cerno*[4].

Mjesto je jako stradalo i u tijeku četničkih napada i okupacije od rujna 1991. do siječnja 1993.

Crkva sv. Nikole srednjovjekovna je građevina romaničkog oblika s elementima gotičke arhitekture. Nalazi se na mjesnome groblju. Služi kao župna crkva i grobna kapela. Pisani povijesni izvori spominju je u drugoj polovici 14. st. Tako jedan inventar iz lipnja 1372. navodi još stariji podatak (iz listopada 1361.) u kojemu je zabilježen *»positum ad Cernum in confinio Ecclesiae Sancti Nicolay«*. To je najstariji spomen iz prošlosti koji bilježi tu građevinu[5]. U 15. st., ako ne i prije, služila je kao župna crkva. Godine 1715, nakon što je već minula opasnost od Turaka, bila je preuređena, a u drugoj polovici 18. stoljeća (1777.) zabilježena je na kastarskom planu za Crno, u tzv. »Mape Grimani«[6]. Tu je ucrtana kao mali model crkvice s preslicom na pročelju. Na arhitektonskim crtežima s kraja 19. stoljeća precizno je zabilježena tlocrtom i nacrtima zidova. Tu su ucrtani brojni važni podaci za spoznavanje izvornog oblika i povijesne slike spomenika. Tako crtež iz godine 1896. bilježi numeričke podatke za širinu glavnoga portala i naznačuje položaj bočnog ulaza te prozor do njega na južnome zidu (sl. 2). Potom, podnožje stare široke preslice i na njemu, uske mlađe, s jednim otvorom za zvono. (Podnožje preslice zacijelo je sagrađeno pri preuređenju crkve u 18. st., kad su zazidana i bočna vrata.) Nacrt pak iz 1898. donosi projekt za novu široku preslicu s dva zvona, koja, čini se, nikad nije bila izvedena. Na oba je nacrta na pročelju portal s ravnim nadvojem i polukružno lunetom iznad njega te široka rozeta posred zabata[7]. No, tridesetih godina 20. stoljeća do temelja je razoreno opisano pročelje i prozor na bočnome zidu te posve uništena stara krovna konstrukcija. Crkva je tada na zapadnoj strani produžena, a produžetak je, sa sakristijom i zvonikom do nje, sagrađen od betona. Preostali su zidovi crkve tada povišeni. Za četničkih prodora, u tijeku jeseni 1991, (kada su njihove postrojbe zaustavljene na samome ulazu u Zadar), crkva je teško oštećena granatiranjem, ponajviše upravo spomenuti produžetak i zvonik te u cijelosti nova krovna konstrukcija.

Tek nakon operacije »Maslenica«, kojom su u siječnju 1993. neprijatelji konačno odmaknuti od crte grada u dubinu zaleđa do Gornjega Zemunika, bilo je moguće pristupiti crkvi sv. Nikole i zabilježiti zatečeno stanje (sl. 3), a potom izraditi dokumentaciju za njezinu cjelovitu obnovu[8]. Opsežan konzervatorski zahvat uslijedio je u tijeku 1994. kad je potkraj jeseni, za blagdan sv. Nikole, obavljena i posveta obnovljene crkve (znatno prije kolovoza 1995, kada su operacijom »Oluja« u cijelosti oslobođeni Ravni Kotari i Bukovica, tj. široko zadarsko zaleđe). Time je crkva sv. Nikole u Crnome prva među svima koje su stradale u Domovinskome ratu, već tada obnovljena uz sustavno provedenu metodu suvremenoga konzervatorskoga zahvata. Obavljena je temeljita fotografska i arhitektonska dokumentacija zatečenoga stanja (sl. 4, 5), zatim arheološka istraživanja u tlu[9] i konzervatorska istra-

[1] N. Klaić – I. Petricioli, Zadar u srednjem vijeku do 1409. godine, *Prošlost Zadra* II, (dalje: Prošlost Zadra), Zadar, 1976, 410.

[2] Bianchi navodi da ime dolazi od latinske riječi: *cernum* (vidjeti: C. F. Bianchi, *Zara cristiana* I, Zara 1877, 395.).

[3] N. Klaić – I. Petricioli, *Prošlost Zadra*, 384.

[4] C. F. Bianchi, Zara, 396.

[5] E. Hilje, Combinations of Romanesque and Gotic forms in the Architecture of Zadar, *Hortus artium medievalium*, sv. 2, Zagreb-Motovun, 1996, 66.

[6] Povijesni arhiv u Zadru, »Mape Grimani« – 42/38 i 85/24.

[7] Isto, Misc. 110, P. 4, l. 19.

[8] Prvi suvremeni tlocrt građevine izradio je dipl. inž. arh. D. Stepinac, a u sklopu programa arhitektonskoga snimanja gotičke sakralne arhitekture na zadarskom području, koje je tijekom šezdesetih godina vodila prof. Ksenija Radulić.

[9] Istraživanja je proveo Zavod za zaštitu spomenika kulture u suradnji s Arheološkim muzejom u Zadru. Voditelj je bio prof. Radomir Jurić u suradnji s Loretom Babara, Evom Fišter, Marijom Oršulić i Snježanom Vukmanović.

1 Zemljopisna karta šire zone Zadra s položajem sela Crno

The map of the area around Zadar with the location of the village of Crno

živanja na zidu građevine. Očitani su slojevi njezine povijesne strukture i ocijenjeno je stanje njezinih konstrukcija. Sve je to omogućilo spoznaju izvornog oblika i, rekao bih, povijesne slike spomenika, tj. onoga njegova oblika iz prošlosti u koji bi zahvatom valjalo »vratiti« građevinu, obnoviti i prezentirati njezine konstrukcije i forme, na temelju stvarnih ostataka i pouzdanih dokumenata. Napokon, s projektom za sanaciju starih i postavljanje novih konstrukcija načinjen je arhitektonski projekt za obnovu crkve[10] (sl. 6, 7, 8). Sredstva za radove osigurao je Fond za kulturu Republike Hrvatske, a zahvat je proveden u organizaciji Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zadru. Pritom je važno istaknuti razumijevanje i želju vlasnika – Nadbiskupije zadarske i Župnog ureda u Crnome, da se crkva obnovi u njezinoj povijesnoj mjeri i obliku. Stoga i ovom prigodom izražavam priznanje nadbiskupu msgr. Marijanu Oblaku i župniku don Zdenku Miliću koji su, unatoč smanjivanju liturgijskoga prostora, poduprli prijedlog za fizičku rekonstrukciju građevine u njezinu starom obliku. Time su, zajedno s konzervatorima, u naravi valorizirali opće kulturnopovijesno značenje te građevine u povijesti i prostoru Crnoga. Projekt je izradila konzervatorica Lepa Petri, dipl. inž. arh., proračun konstrukcija načinio je statičar Davor Uglešić, dipl. inž. građ., građevinske je radove izvelo poduzeće »Bino-Comerce« vlasnika Zorana Šoše iz Zadra, a klesarsko poduzeće »Krševan« vlasnika, prof. Mile Mesića iz Zadra. Voditelj je zahvata, u suradnji s ravnateljem Zavoda prof. Miljenkom Domijanom, bio autor ovog izvještaja.

Dokumentiranjem zatečena stanja uočena je specifična tehnika gradnje srednjovjekovnoga zida (sl. 7). Ono je s vanjske strane građeno krupnim klesancima položenim u debeli sloj morta i poredanim u pravilne redove, a s unutrašnje od sitnih priklesanaca također uslojeno poredanih u debelome sloju vapnenoga morta. Zidne su plohe iznutra ožbukane, a izvana, u ravnini samoga zida, obrađene širokim nepravilnim sljubnicama u kojima su urezane paralelne užljebine koje reškama daju pravilan izgled. Zanimljivo konstrukcijsko rješenje u odnosu začelnoga zida i apside čini luk slavolučne stijene. On je tjemenom niži od svoda apside te se svojim volumenom izvija u prostoru kao zaseban slobodani luk. To nije slučaj u starijoj arhitekturi gdje se luk i svod međusobno vežu u istoj točki, na spoju kojega skriva zajednički podgled luka i sfernoga plašta polukalote na apsidi[11]. Konzervatorskim su istraživanjima ustanovljeni ležišni dijelovi imposta u petama luka. Njihovi su profili izvorno bili slobodno istaknuti u prostoru, ali su potom, zacijelo za velika preuređenja crkve tridesetih godina, otučeni. Prozor u tjemenu apside sačuvan je u izvornoj konstrukciji, ali je i njegov arhitektonski oblik donekle oštećen razbijanjem okomitoga profila, tzv. »nosa« na doprozornicima. Stoga je njegov svijetli otvor širi negoli je bio prvotno. Natprozornik ima oblik slomljena luka, a cijeli je okvir izvana, u punome opsegu prozora, ljevkasto zakošen prema »nosu« svijetlog otvora. Okvir je ugrađen uz vanjsko lice zida, primaknut njegovoj vanjskoj plohi, dok se s unutrašnje nalaze duboke kose stranice prozorskog otvora. Nad njima je nadvoj od ravne kamene ploče. Otisak podnožja takvoga prozora, tek mjerom šireg od prethodnoga, sačuvan je na južnomu zidu. Tu se *in situ* nalazi i prag bočnih vrata. Na njemu je sačuvan profil, tzv. »zub«, uz koji se prislanjaju vratnice. Mjerom je jednak s onima koji su bili i na uništenim dovratnicima, od kojih su na pragu ostali očuvani tragovi njihova položaja, a s njima i precizna mjera svijetlog otvora bočnih vrata. K tome, očuvani su i žljebovi što pod »zubom« vode prema uglovima praga gdje su nalaze rupe koje su služile kao ležajevi za trnove na kojima su se okretale vratnice. To je drevni način tehničkog rješavanja otvaranja vratnica u kamenim portalima na zgradama iz doba antike i

[10] Nešto prije obnove crkve sv. Nikole u Crnome, obnovljena je sv. Marija na groblju u Murvici. No, tu obnovu, na žalost, nije pratilo arheološko istraživanje tla u crkvi ni oko nje, čime je otpala mogućnost provjere eventualnih ostataka crkve sv. Sofije koja je možda bila na tome mjestu. Zahvat je izveden u organizaciji i o trošku Nadbiskupije zadarske, a uz konzervatorski nadzor Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zadru. Podatke o sv. Sofiji ustupio mi je E. Hilje, na čemu mu i ovom prigodom zahvaljujem. (Vidjeti: Povijesni arhiv u zadru, BAZD, 1354. 11.5. Andrea de Canterio, b. un. F. III, f. 2; 1384. 29. 6. Articutius de Rovignano, b. IV, F. I, f. 41)

[11] Isto rješenje ima crkva sv. Ivana na groblju u Viru, također jednobrodna građevina s polukružnom apsidom, podignuta vjerojatno u 14. st.

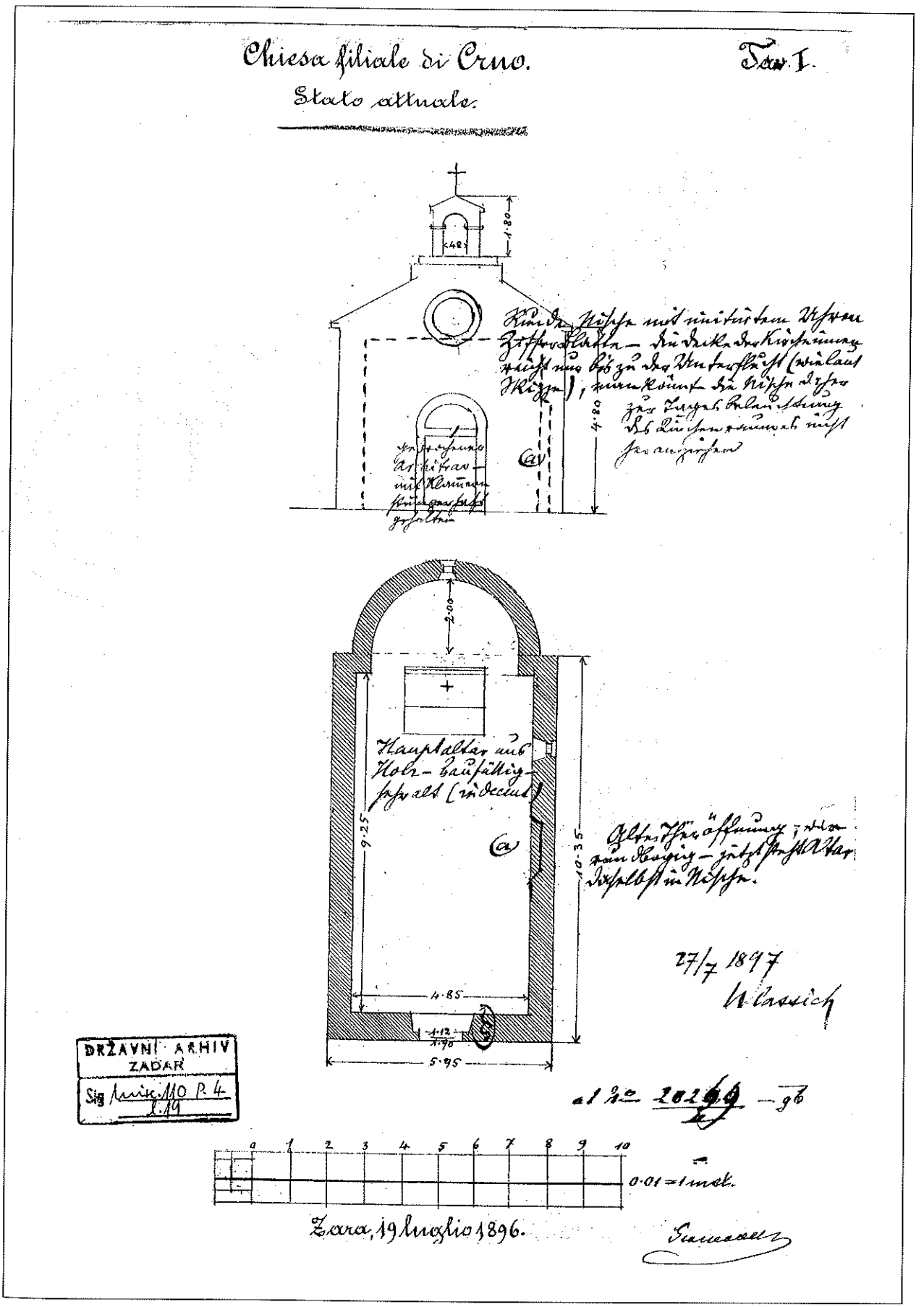

2 Nacrt pročelja i tlocrt crkve sv. Nikole iz 1896.

Sketch of the front and the ground plan of the church of St Nicholas from 1896

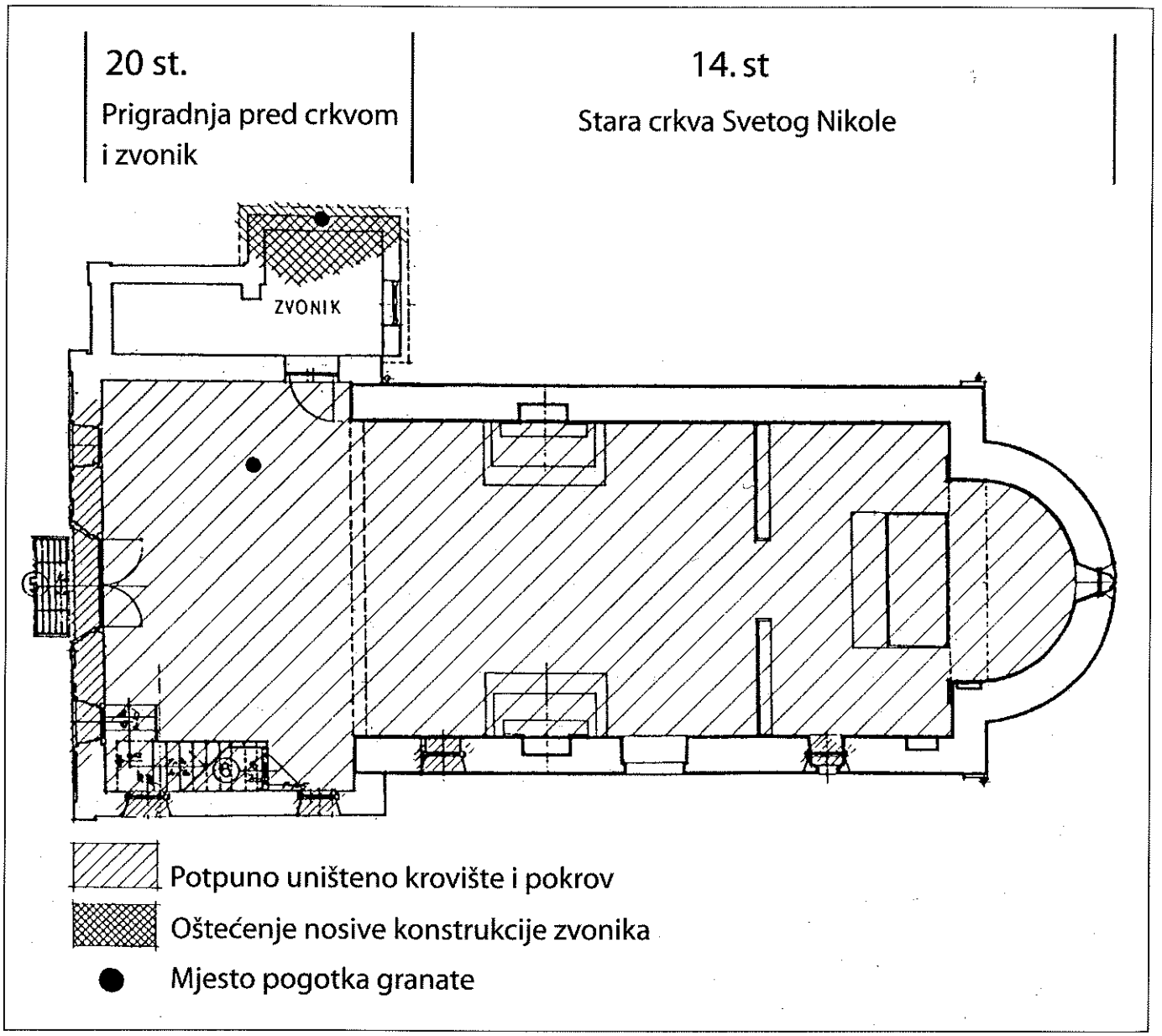

3 Tlocrt zatečenoga stanja crkve iz 1993. s oznakom povijesnih slojeva i njihovih oštećenja iz 1991.

The ground plan of the state of the church in 1993 with the markings denoting historical layers and the damage sustained in 1991

srednjega vijeka[12]. Štovište, katkad su na takav način rješavana i prozorska krila te vratnice na zidnim ormarima s kamenim okvirima. Jedan je takav sačuvan upravo u crkvi sv. Nikole do same apside gdje je služio za čuvanje oltarskog inventara. Ormar je horizontalno podijeljen u gornji i donji dio. Dijeliła ih je daska ugrađena u uklesane utore na bočnim stranicama ormara.

Otucanjem žbuke s unutrašnjeg lica bočnih zidova otkriven je nadozid, zapravo uladi sloj povijesne građevine, dograđen vjerojatno u tijeku 15. stoljeća. To daje naslutiti da su u izvornom obliku crkve 14. stoljeća njezini zabati na pročelju i začelju bili izdignuti iznad razine krova, što je svojstveno sakralnoj arhitekturi romaničkoga i gotičkog razdoblja. (Krovna je konstrukcija, dakle, bila položena na nižu razinu uzdužnih zidova koji su donekle spušteni u odnosu na visinu izdignutih zabata.) Rušenjem pak betonske obloge na krovu apside otkriven je njezin srednjovjekovni pokrov načinjen od kamenih ploča, tzv. škrilja, a uklanjanjem ostataka zatečene podne obloge u crkvi otkriven je stariji pod, vjerojatno iz 18. stoljeća. Načinjen je od nepravilno složenih kamenih ploča. U njemu je zatečen i trag stube koja je višu podnu razinu dijelila u zoni svetišta, od niže, u prednjemu dijelu građevine. Tu su škrilje prislonjene uz ostatak izvornoga pročelnog zida položenog izravno na kameni živac u tlu. Pred zidom, s njegove vanjske strane, u osi crkve, nalazi se velika kamena ploča koja je služila kao podest ili stuba pred glavnim vratima te svojim položajem oz-

12 B. Ilakovac, Rimska vrata s koso užljebljenim pragom, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 10, Zadar, 1963, 171; I. Petricioli, Ostaci stambene arhitekture romaničkog stila u Zadru, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 9, Zadar, 1962, 119.

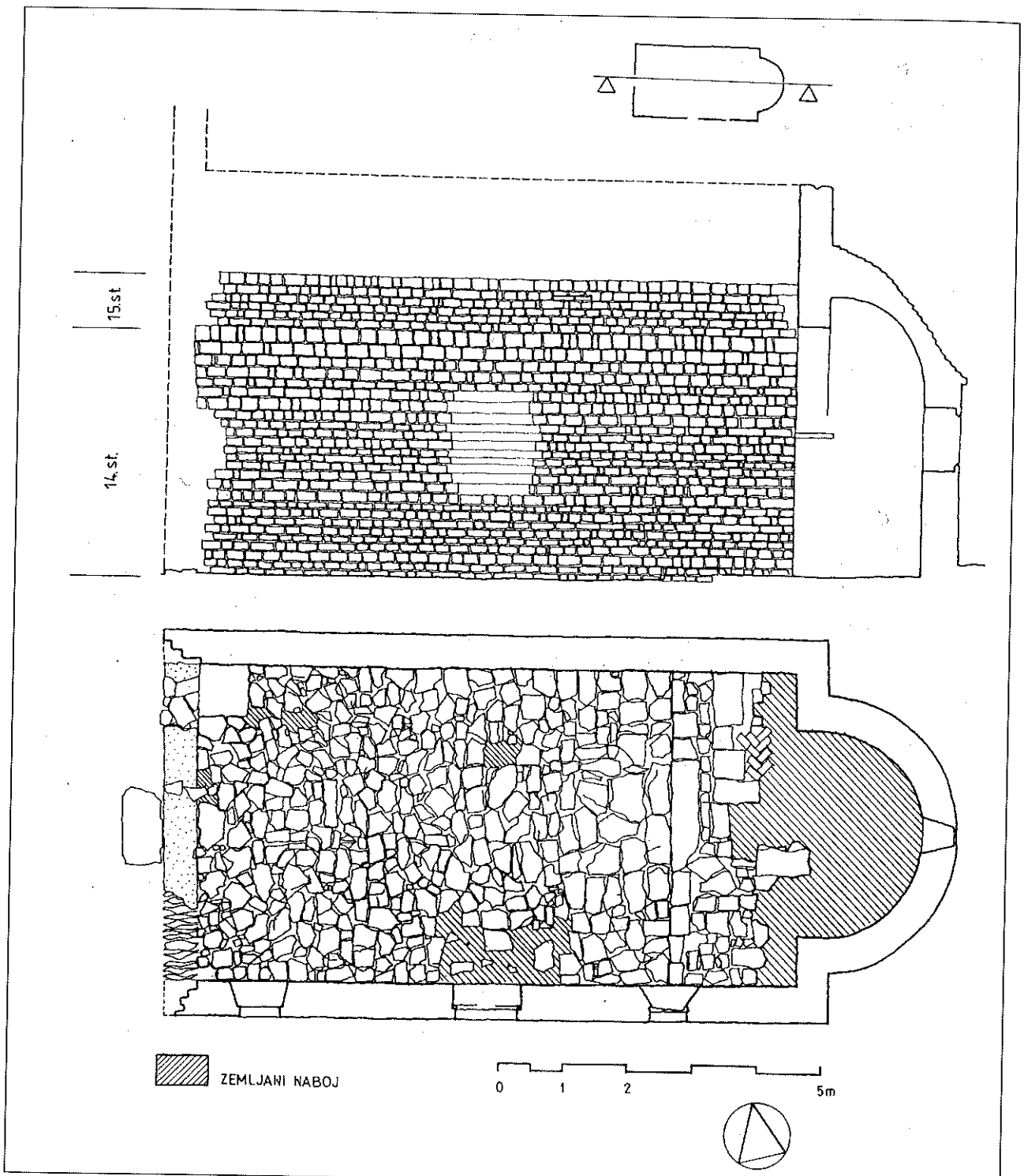

4 Uzdužni presjek i tlocrt sačuvanih ostataka srednjovjekovne crkve The cross-section and the ground plan of the remains of the mediaeval church

načuje mjesto na kojem je bio portal, dobro zabilježen na crtežima pročelja crkve iz 19. st.

Dijelovi portala otkriveni su među blokovima kamenja ugrađenih u spomenutu nadogradnju crkve iz tridesetih godina ovoga stoljeća. Tu su pronađeni veći dio okvira vrata, njegovi dovratnici i nadvratnik sačuvan u ulomcima te veći broj radijalnih blokova s rasteretnog luka i ulomci lunete pod njim. Lunetu je tvorila monolitna kamena ploča s profilom po opsegu. Na ulomcima je sačuvana profilacija. Na žalost, dijelovi praga glavnoga portala nisu otkriveni. No, pronađeni su radijalno rezani blokovi s rozete na zabatu pročelja. Riječ je o dijelovima širokoga kamenog okvira sa specifičnim profilom koji se koso lomi prema svijetlom otvoru prozora pa okvir ima ljevkasti oblik. Na spoju ravnog i kosoga dijela profila opsegom rozete kruži polukružni prut, tzv. baston, svojstven arhitekturi 15. stoljeća. Na okvir se s njegove unutrašnje strane prislanja tzv. mrežište, u ovom slučaju sastavljeno od četiriju kamenih ploča, prema sredini prozora izrezanih u obliku cvijeta s ukupno dvanaest latica, svaka u

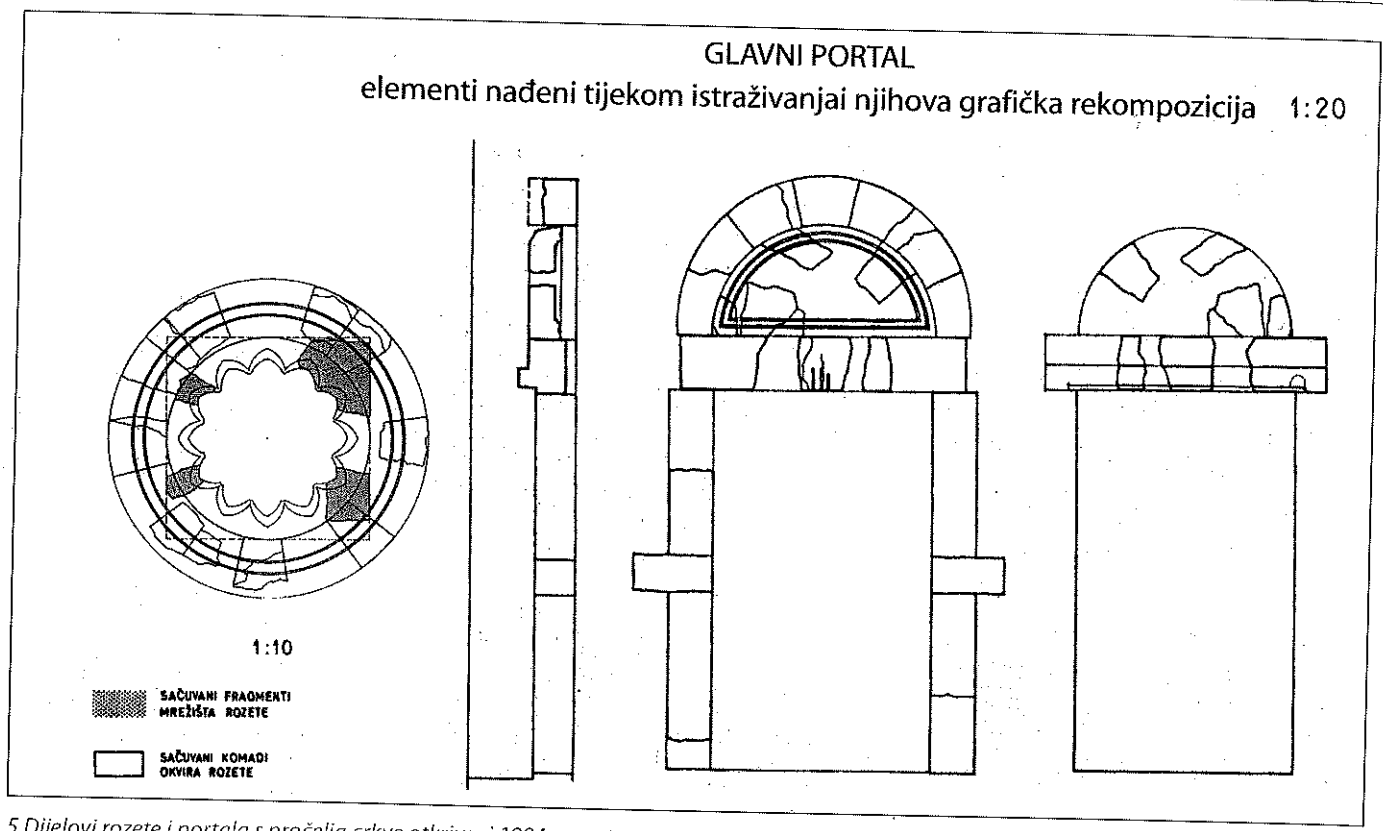

5 Dijelovi rozete i portala s pročelja crkve otkriveni 1994. *Parts of the rosette and the portal from the front of the church discovered in 1994*

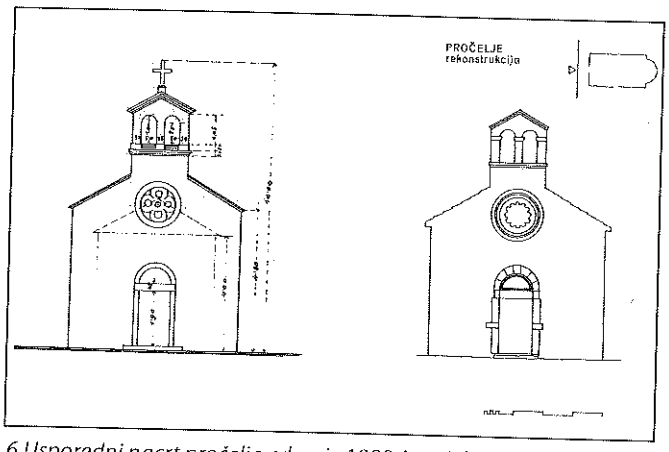

6 Usporedni nacrt pročelja crkve iz 1898. i projekta rekonstrukcije iz 1994.

A comparative sketch of the front of the church from 1898 and the reconstruction project from 1994

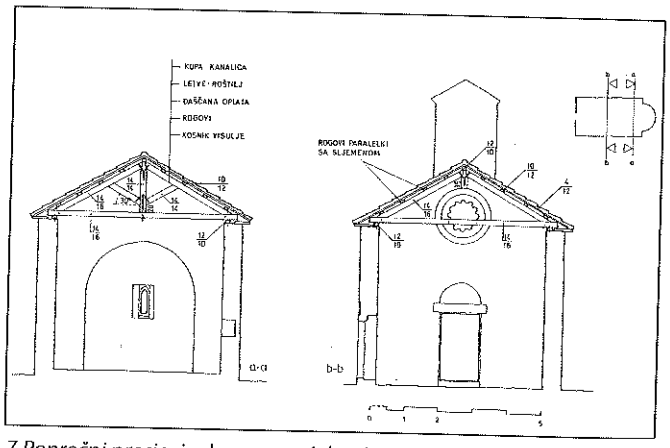

7 Poprečni presjeci crkve po projektu iz 1994.

Cross-sections of the church in the1994 project

formi slomljenoga luka. Dakako, otkriveni su tek ulomci tih ploča, ali su zajedno s blokovima okvira rozete dostatni za njezinu cjelovitu grafičku rekonstrukciju. Jednako su tako svi otkriveni elementi glavnoga portala bili dostatni za njegovu rekonstrukciju; portal i rozeta, zajedno s nacrtima pročelja iz prošloga stoljeća dovoljni su za grafičku rekonstrukciju cijele glavne fasade koja se sastoji od zida i portala iz sredine 14. stoljeća, rozete vjerojatno iz 15. i zvonika u obliku preslice iz 18. st., s nacrtom za dva otvora na njoj zamišljena potkraj 19. stoljeća. Tome valja pridodati bočna vrata i prozor do njih, jedno i drugo grafički rekonstruirani također na temelju stvarnih ostataka, ali i velikim dijelom po uzoru na portal s pročelja, odnosno prozor s apside. Naime, bočna su vrata, osim opisanoga praga, sačuvana tek u »negativu«, u obrisu dovratnika i polukružnog luka nad njim, ali i malenome dijelu lunete koja ima jednak profil na opsegu ploče kao što je i onaj na luneti glavnoga portala. Dakle, sa svim je tim podacima bilo moguće izraditi točnu rekonstrukciju cjeline bočnih vrata. Prozor pak, oblikom i građom, rekonstruiran je točno prema onom u tjemenu apside, ali povećan na mjeru stvarno sačuvanog otiska na južnomu zidu. Na taj je način i na bočnomu zidu u crtežu rekonstruiran izvoran raspored i oblik otvora. No, njego-

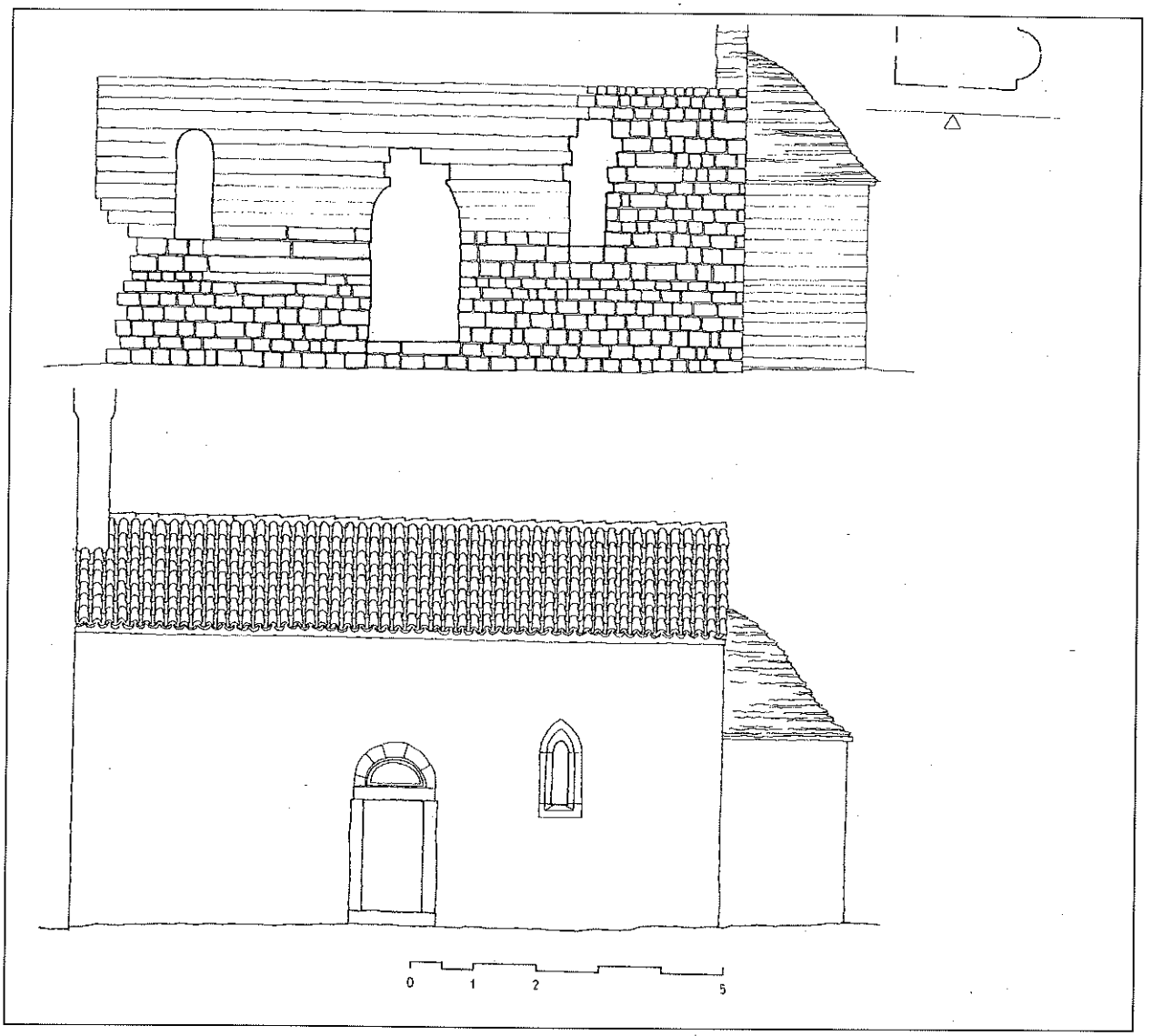

8 Usporedni nacrt sačuvanih ostataka južnoga zida srednjovjekovne crkve i projekta njegove obnove

A comparative sketch of the preserved remains of the south wall of the mediaeval church and the plan for its restoration

va je visina zadržana na razini nadozida iz 15. st., koji je odredio i visinu crkvenoga krova. Na njezinoj je apsidi pak, rekonstruiran zatečeni srednjovjekovni kameni pokrov.

Sagledani u cjelini, svi su ti elementi, zapravo dijelovi »povijesne slike« građevine, njezina lika u prošlosti. On je nastao srastanjem izvorna oblika i njegove nadogradnje u tijeku vremena. Rastom zgrade u prošlosti mladi su slojevi nadopunjavali njezin izvorni oblik tvoreći tako složenu spomeničku cjelovitost povijesne zgrade. Ta je pak, otkrivena navedenim istraživačkim postupkom, postala podloga za izradbu projekta konzervacije i prezentacije crkve sv. Nikole u Crnome. Iz njezine prijeratne cjeline isključen je tek najnoviji sloj, i to ne stoga što je posljednji, već zato što je bitno narušio sklad povijesne strukture te građevine.

Fizička obnova započela je rekonstrukcijom pročelja na njegovim izvornim temeljima, i to uporabom originalnih kamenih blokova skupljenih uklanjanjem nadograđenoga dijela s uzdužnih zidova i začelja koji su bili nadozidani tridestih godina 20. stoljeća. Redovi blokova složeni su po visini onih na bočnim zidovima s kojima su i u izvornoj konstrukciji bili vezani na uglovima pročelja, uklopljeni jedni u druge tvoreći tako čvrst zidarski vez kakvim je građevina prvotno bila zidana. U osi pročelja postupno su, s njegovim rastom, montirani dijelovi glavnoga portala, a potom i rozete. Gornji dio pročelja građen je s novim blokovima obrađenim na sličan klesarski način i složenim u pravilne redove koje su visinom odredili i oni na uzdužnim crkvenim zidovima. Kosina zabata odmjerena je prenošenjem kosine sa začelnoga zida, a položaj rozete na pročelju te visina i širina podnožja preslice određeni su prema nacrtima iz 19. stoljeća. Na južnom je zidu zazidan otvor novoga prozora te rekonstruiran okvir bočnih vrata i prozora do njih. Pokrov apside rekonstruiran je s škriljastim pločama. Svi su zidarski radovi izvedeni u produžnome mortu, osim žbukanja zidova iznutra, što je izvedeno klasičnom vapnenom žbukom, načinjenom od gašena vapna. Sljubnice na novim dijelovima zida zapunjene su do ravnine s plohom zida, a one na pokrovu u blagom pokosu prema čelu kamenih ploča. Ploha pročelnoga zida premazana je lazurnim

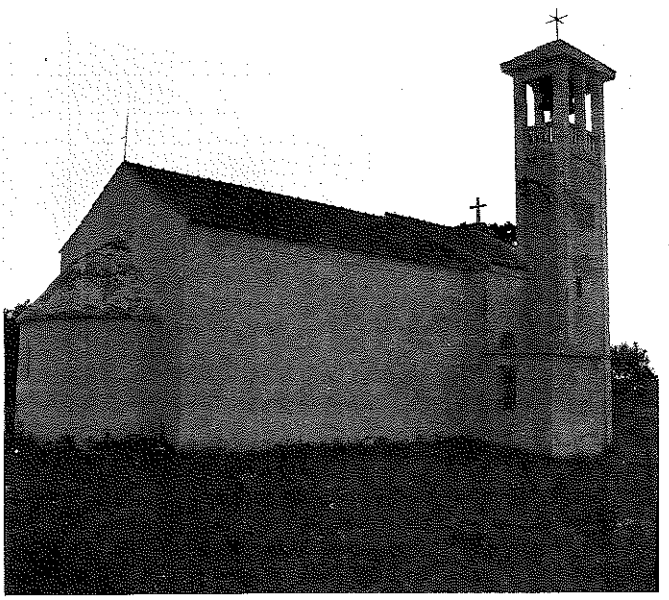

9 Crno – crkva sv. Nikole, stanje prije ratnih razaranja

Crno – the church of St Nicholas, the situation before the war

10 Crkva sv. Nikole nakon ratnih razaranja i uklanjanja razvalina 1994.

The church of St Nicholas after sustaining damage in the war and after the debris was removed in 1994

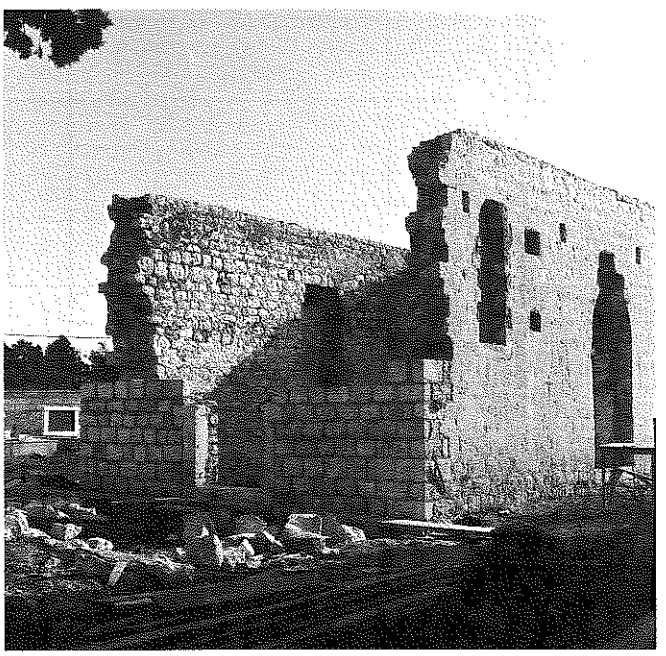

11 Crkva sv. Nikole, početak rekonstrukcije pročelja i portala na njemu

The church of St Nicholas, the beginning of the reconstruction of the front and the portal

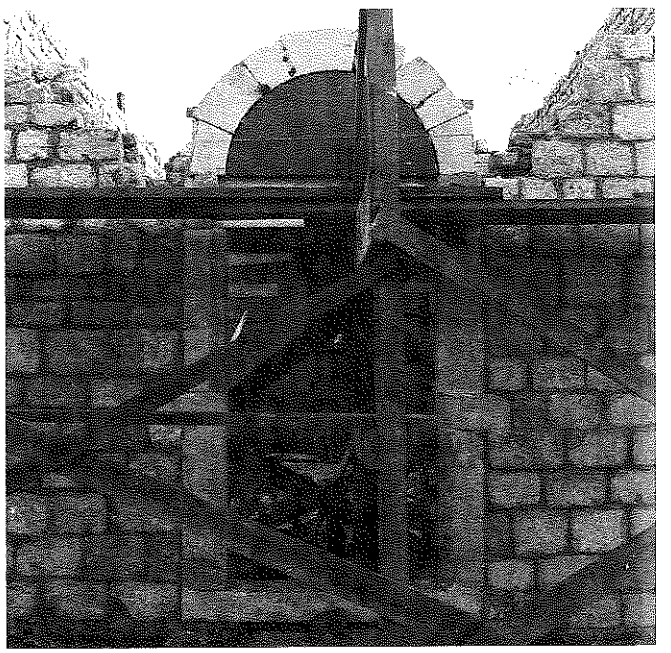

12 Rekonstruirani okvir portala na pročelju

The reconstructed frame of the portal on the front

slojem vapnene otopine u vodi. Svi novi dijelovi starih otvora rekonstruirani su kamenom iz kamenoloma iz Pučišća na Braču. Blokovi su preklesani ručnom obradom i potom ugrađeni. Na isti je način načinjena preslica, određena mjerama s nacrta iz godine 1898., ali bez klesarskih detalja predvidenih tim projektom. Pod u crkvi obnovljen je na staroj razini te načinjen od rabljenih kamenih ploča. Na mjestu povišenja razine ispred apside izvedena je stuba od kamenih greda. Krov nad crkvom izveden je kao klasična drvena konstrukcija, jednostruka visulja načinjena od rezane građe koja je prije ugradbe pretesana i preventivno obrađena zaštitnim premazom, a potom oličena. Pokrov je izveden od kupe kanalice položene u mort. Proračun građe i tehničko rješenje sanacije zidova injiciranjem izradio je inž. grad. Davor Uglešić, a nacrte građevinske stolarije i kamenoga liturgijskog inventara inž. arh. Lepa Petri. Uz obnovu građevine ugrađene su instalacije koje crkva prije nije imala: električna struja i gromobran.

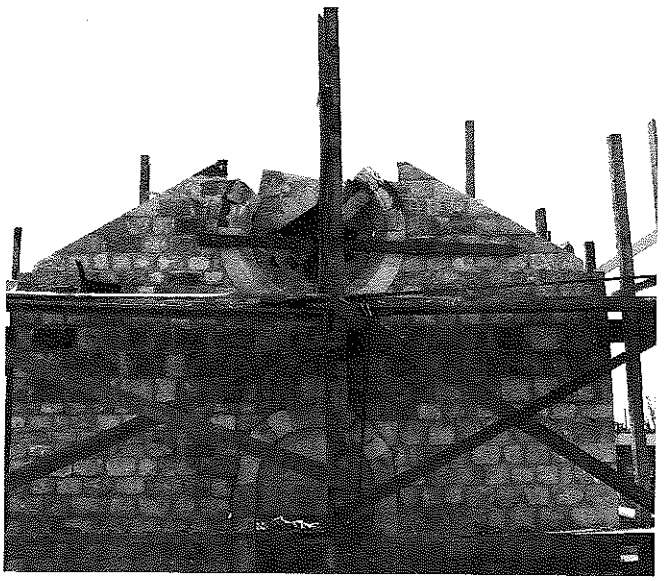

13 Rekonstruiranje rozete i zabata na pročelju

The elements of the frame of the rosette and the gable on the front

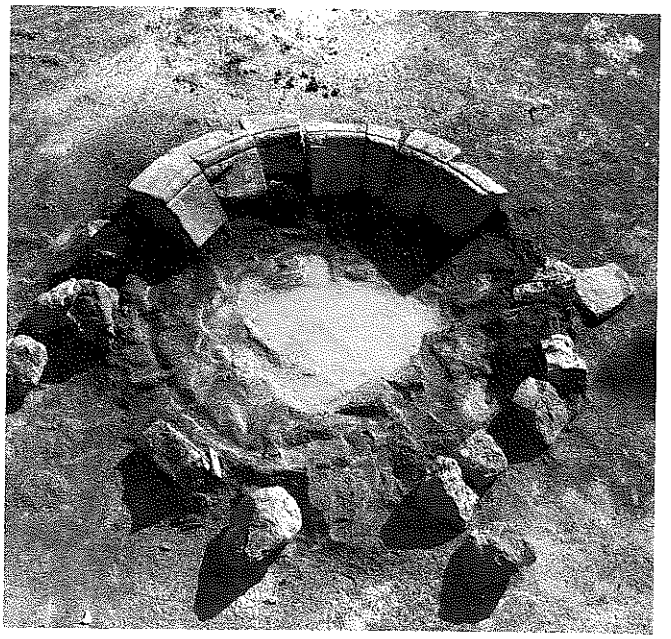

14 Elementi okvira rozete otkriveni u tijeku radova 1994.

The elements of the frame of the rosette discovered during work done in 1994

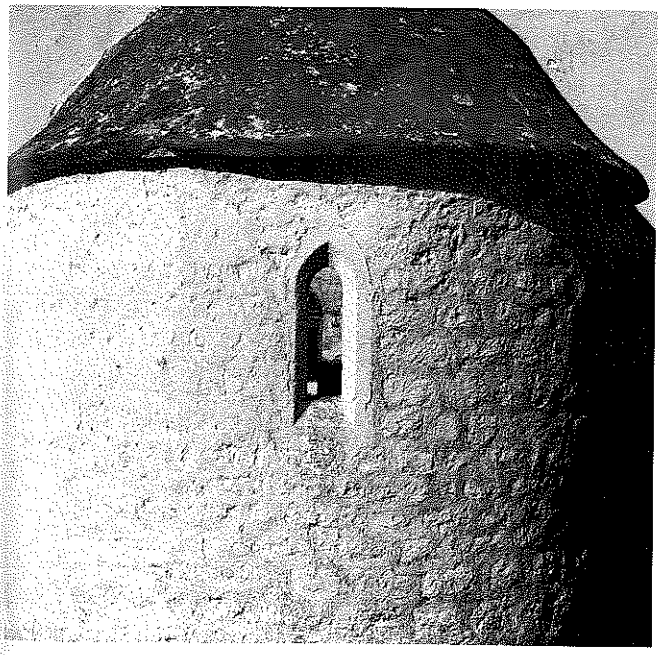

15 Gotički prozor u tjemenu apside

The Gothic window on the crown of the apse

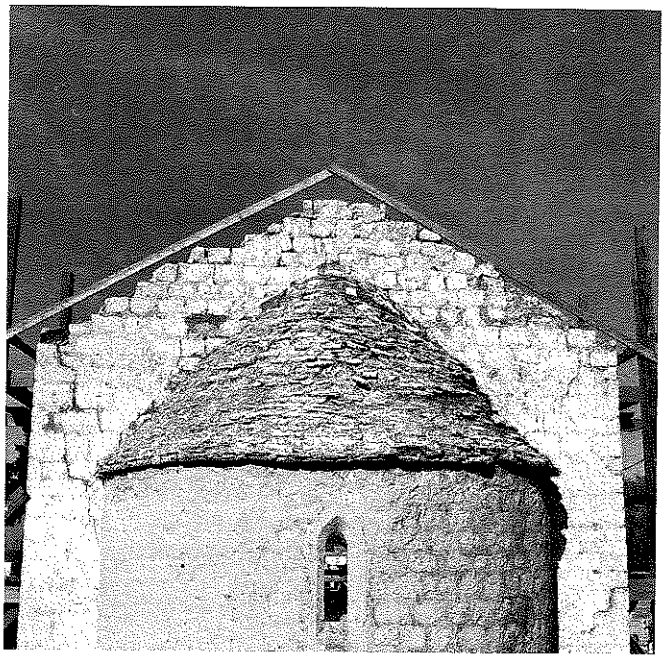

16 Ostaci kamenoga pokrova na apsidi

The remains of the stone cover over the apse

Konzervatorski radovi, istraživanja i obnova crkve sv. Nikole u Crnome, pružili su nove spoznaje o arhitektonskoj vrijednosti te zgrade koja prije opisanih zhvata nije bila registrirana kao spomenik kulture. Pokazalo se, međutim, da je ona (što u naravi očuvana, a što u povijesnoj gradi zabilježena) zapravo važna građevina kulturnog i povijesnoga naslijeđa zadarskog okruženja. Jedna je od onih koje zorno odražavaju prijelazno razdoblje romaničke i gotičke umjetnosti na tlu Dalmacije. Osnovni je oblik crkve romanički. Riječ je o jednostavnome prostoru pačetvorinaste osnove s polukružnom apsidom na začelnoj strani. Prostor je vrlo dobro odmjeren i skladan u proporcijama. Pročelni i začelni zabati u izvornom obliku bili su izdignuti iznad pokosa krovnih ploha (slično npr. zabatima na crkvi sv. Ambroza u Ninu). Okvir glavnoga portala s polukružnim lukom i malo uvučenim ravnim nadvratnikom pod njim te polukružna luneta s karakterističnim profilom po opsegu na ovoj su građevini elementi zrele romaničke arhitekture. No, visoki redovi klesanaca, horizontalni blok među gredama dovratnika

17 Rekonstruiranje pokrova na apsidi i zabata na začelju crkve

The reconstruction of the cover on the apse and the gable on the back of the church

18 Uzorak sljubnica s usrtanim fugama na oplošju apside

Specimen of the joints with drawn-in joints on the surface of the apse

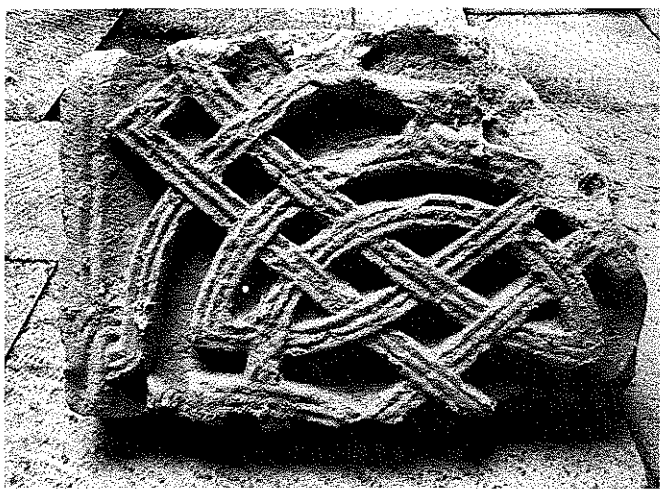

19 Ulomak predromaničkoga pluteja, slučajno nađen u podu u 18. st.

Fragment of a pre-Romanesque element, accidentally found in the floor in the 18th century

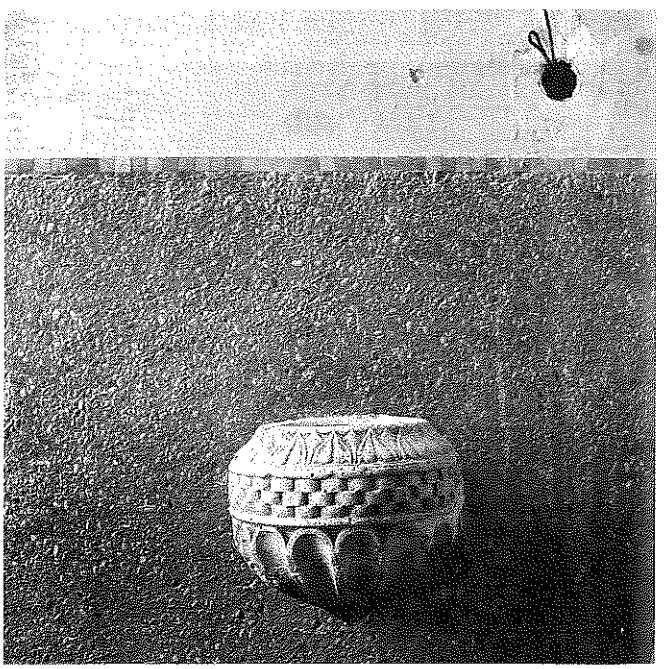

20 Škropionica nestala iz crkve u vrijeme okupacije 1991–1992.

The font that disappeared from the church during occupation 1991–1992

što se duboko zavlači u tkivo pročelnoga zida (i veže cjelinu okvira za strukturu zida), te posebno prozor u tjemenu apside sa slomljenim lukom i zakošenim vanjskim stranicama, jasno ocrtavaju stilske odlike gotičke arhitekture. Najranije oblike sličnih prozora na pr. nalazimo u Zadru na sjevernom zidu katedrale. Sagrađeni su prilikom njezina produžavanja u 13. stoljeću, nešto prije godine 1280. Dakle, gledane u cjelini izvornog oblika, arhitektonske forme na crkvi sv. Nikole u Crnome i najstariji podatak o njoj, zabilježen u povijesnim izvorima, upućuju na razdoblje oko sredine 14. stoljeća kao vrijeme u kojem je ova građevina nastala. Preuređenjem vjerojatno u 15. stoljeću, o čemu govore oblici rozete na pročelju, te onim u 18. stoljeću, o čemu govore povijesni podaci, crkva nije izgubila na umjetničkoj vrijednosti forme. Stoga je konzervatorskim zahvatom obnovljena uz poštovanje svih tih slojeva i tako uvrštena u registar spomenika graditeljskoga naslijeđa u nas.

SUMMARY

Crno, the church of St Nicholas – the procedure for the restoration of a historical building

The church of St Nicholas in Crno is a graveyard chapel as well as being the parish church. It was built in the mixed forms of Romanesque and Gothic architecture approximately in the middle of the 14th century. It is a simple rectangular building with a semicircular apse freely protruding at the back. At its crown a window has been preserved, a simple single-arch with a broken arch and slanting outer edges. A similar window was also next to the back façade on the south wall. The side door on this wall and the main portal on the façade had a semicircular lunette above a flat doorjamb. In its original form the church had a gable above the front and back raised above the gradient of the roof surface. However, the side walls were raised, probably in the 15th century, and a rosette was made on the front – a large round window. In the 18th century, a belfry was built in the form of a distaff on top of the gable on the front. In the 1930's the façade was destroyed and an extension was built on the west side that demeaned its appearance. During the war in Croatia in the autumn of 1991 the building was heavily damaged in Serb shelling. The greatest damage was sustained by the new concrete additions to the front and the entire roof. After conservation work that was done in 1994, we were presented with the opportunity of restoring the building in its historical form and complexity that was created before the 20th century. This was made possible by the high quality of the preserved architectural documentation from the 19th century and the preserved parts of the architecture from the original façade that were discovered during work done on insulating the mediaeval walls of the church, as well as the understanding of the owners, the Archbishopric of Zadar and the parish priest's office in Crno.

The first step in conservation was the collection of architectural and photographic documentation of the state of the damaged building, as well as the gathering of archival material relating to the church. Next came the exploration of the church: archaeological exploration in the ground and architectural and static exploration of the walls and foundations. The results were incorporated into the proposed conservation plan for the church. The third step was the execution of work proposed in the project. This led to the reconstruction of the appearance of the mediaeval faÁade. Authentic architectural elements discovered through the exploration were built into its structure: the blocks of the facade on the wall an parts of the portal and the rosette. The missing elements were made to match the originals. The new roof was built as a wooden construction, a classic queen truss with half-round tiles. Above the apse a stone slab cover was reconstructed.

Before the reconstruction the church was not registered as a cultural monument. However, it came to light that it is (with respect to the parts of it that have been preserved, as well as the elements noted in historical documents), in fact an important building in the cultural and historical heritage of the Zadar region. It is one that clearly shows the transition between Romanesque and Gothic architecture in Dalmatia. The basic form of the church is Romanesque. It is a simple space with a rectangular ground plan with a semicircular apse on the back. The space is well measured and harmonious in its proportions. The front and back gables of the original church were raised above the gradient of the roof surfaces (just like the gables on the church of St Ambrose in Nin). The frame of the frame of the main portal with a semicircular arch and a slightly recessed flat doorjamb under it and a semicircular lunette with a characteristic profile along the circumference represent elements of mature Romanesque architecture on this buildinž. However, the high columns, the horizontal block between the beams of the doorjamb that runs deep into the structure of the front wall (and joins the entire frame to the structure of the wall), and particularly the window on the crown of the apse with a broken arch and the slanting outer edges are clear characteristics of the Gothic style in architecture. The earliest forms of similar windows can be found, for example, on the north wall of the Zadar Cathedral. They were built when it was extended in the 13th century, some time before 1280. Therefore, viewed in the entirety of the original form, the architectural forms on the church of St Nicholas in Crno and the oldest reference to it in historical documents lead us to mark the middle of the 14th century as the time in which it was build. With alterations made probably in the 15th century, which are indicated by the forms of the rosette on the front, as well as those made in the 18th century that are detailed in historical documents, the church did not lose anything in the way of the artistic value of its form. This is why conservation was undertaken in such a way as to restore it while taking into account all these layers and why the church has been included in the register of Croatian architectural monuments.

Anastazija Mesić

Izvješće o provedenim konzervatorskim radovima na crkvi sv. Luke u Škabrnji

Stručni rad

Crkva sv. Luke u ravnokotarskom selu Škabrnji oštećena je trima topničkim granatam i zapaljena u tijeku Domovinskog rata 1991–1995. Ovim radom autorica sažeto iznosi rezultate istraživanja koji su odredili daljnju obnovu crkve. Crkva sv. Luke sagrađena je potkraj 13. ili poč. 14. st. Preuređena je sredinom 15. st. kada je stekla gotički sedreni svod. U poslijeturskom razdoblju crkva je ponovno preuređena. Tada su sagrađeni pravokutna apsida, trijumfalni luk, polukružni prozori i zvonik-preslica. Istraživačkim radovima otkriveni su ostaci polukružne apside, kamenoga romaničkog svoda i originalni dijelovi romaničkog trijumfalnog luka. Tako su spoznate sve prostorne dimenzije izvorne romaničke crkve te stečeni preduvjeti za rekonstrukciju polukružne apside i trijumfalnog luka. Zahvatom obnove naglašen je najvredniji, romanički sloj građevine.

Selo Škabrnja smješteno je u središnjem dijelu Ravnih kotara. Jedno je od karakterističnih naselja u zadarskoj subregiji koje veličinom i razmještajem svojih zaselaka odražava prirodnu strukturu prostora i gospodarske mogućnosti ovog izrazito ratarskoga kraja. Prirodne kvalitete i plodnost tla utjecali su na rano naseljavanje ovog područja te kontinuitet povijesnog i kulturnog trajanja.

Crkva sv. Luke nalazi se malo podalje naselja, s istočne strane puta koji vodi iz Škabrnje u nedaleki Prkos. Ta nekad župna crkva ostala je, gradnjom nove župne crkve godine 1914. posvećene Uznesenju Bl. Dj. Marije, grobišna crkva žitelja Škabrnje i Prkosa.

Crkvu prvi obrađuje C. F. Bianchi potkraj prošloga stoljeća, ne ističući joj stilske oznake u duhu njegova pristupa povijesti zadarske crkve[1]. Sustavnije ju je obradio N. Jakšić objavljujući ujedno važne arhivske vijesti o njezinoj pregradnji u sredini 15. st. Ta se crkva prvi put spominje god. 1364., a učestalije kroz 15. st. kao crkva sv. Luke u Kamenjanima.[2]

Prije obnove zabilježen je opis crkve. To je jednobrodna, pačetvorinasta građevina s kvadratnom apsidom istaknutom u prostor na istočnoj strani, dvostrešnim krovom s pokrovom od utorenog crijepa i preslicom s dva zvona na pročelju. Pravilno je orijentirana i zidana uslojenim klesanim kamenom. Od pročelja do apside dugačka je 10 m, a široka je 6,5 m, dok debljina zidova varira od 80 do 85 cm. Unutrašnjost je podijeljena na tri travеja presvođena gotičkim svodom poduprtim parom pojasnica koje su oslonjene na skromno profilirane imposte pilastara. U osi je zapadnoga portala monofora ranogotičkih karakteristika. Na južnoj je strani sporedan ulaz u crkvu te mali, nepravilan prozor do apside. Pravokutna apsida ne pripada izvornoj građevini, a od crkve je dijeli trijumfalni luk u tjemenu ojačan ključnim kamenom klasicističkog obilježja u obliku profilirane volute. U toj zadnjoj fazi obnove srednjovjekovne crkve, obilježene klasicističkim klesarskim detaljem, otvoreni su i polukružni prozori na bočnim stranama crkve. Budući da je ispravom iz godine 1445. dogovorena obnova svoda građevine te zamjena portala i prigradnja trijema uz južni zid crkve, N. Jakšić zaključuje da je kasnoromanička crkva 13/14. stoljeća doživjela obnovu sredinom 15. stoljeća u onodobnim stilskim oblicima, te da je još jednom preuređena u poslijeturskom razdoblju[3].

U proljeće 1990. župljani Prkosa odlučili su dotjerati crkveni interijer i urediti njezin okoliš. Bila je to prigoda za sustavnije propitivanje njezinih povijesnih odlika. U tu se svrhu počelo uklanjati žbuku s nutarnje strane zapadnog i južnog zida[4]. Tom je prigodom uočena romanička struktura zidnih površina, pa se pristupilo istraživanju apsidalnoga dijela u namjeri da se ustanovi oblik prvotne apside. Pod kamenim pločnikom recentne apside otkriveni su temelji polukružne romaničke apside. Ujedno je ustanovljeno da istočni zid postojeće pravokutne apside nema temelja i leži neposredno na pločniku crkve. Očišćen je crkveni okoliš, otučene sljubnice pročelja. Čišćenjem nadvratnika ustanovljen je glagoljski natpis o obnovi crkve iz druge polovice 17. st. Dokumentirana su i zvona na preslici. Veće je zvono ukrašeno reljefom poprsja Bogorodice s anđelima i sv. Antom te raspelom koje okružuju Bogorodica, sv. Ivan i sv. Luka. Natpis na zvonu glasi: SANTE LUCA ORA PRO NOBIS, ANNO MDCXCII OPUS BARTHOLOMEI DE POLIS. Manje zvono također je ukrašeno reljefom stojećih figura Bogorodice s djetetom, sv. Petra i sv. Luke te raspelom. Natpis na ovome zvonu glasi: ANNO MDCCXXVI OPUS PICINI. Ova zvona su nestala u tijeku srpske agresije pa je sreća da je zabilježen njihov opis.

[1] C.F. Bianchi: *Zara Cristiana* vol. II, Zadar, 1880, str. 338.

[2] Škabrnja je recentni naziv s kraja 17. st. U srednjem vijeku javlja se i pod nazivom Kamenjani. Vidjeti: N. Jakšić: Srednjovjekovne Kamenjane s crkvama Sv. Jurja i Sv. Luke – problem ubikacije i identifikacije, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 17, Split, 1988. str. 111–129.

[3] Ibid.

[4] Radovi su izvedeni pod nadzorom dipl. inž. arh. L. Petri u ime Zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Zadra i uz konzultacije prof. dr. N. Jakšića u svojstvu zainteresiranog kao prvog istraživača građevine.

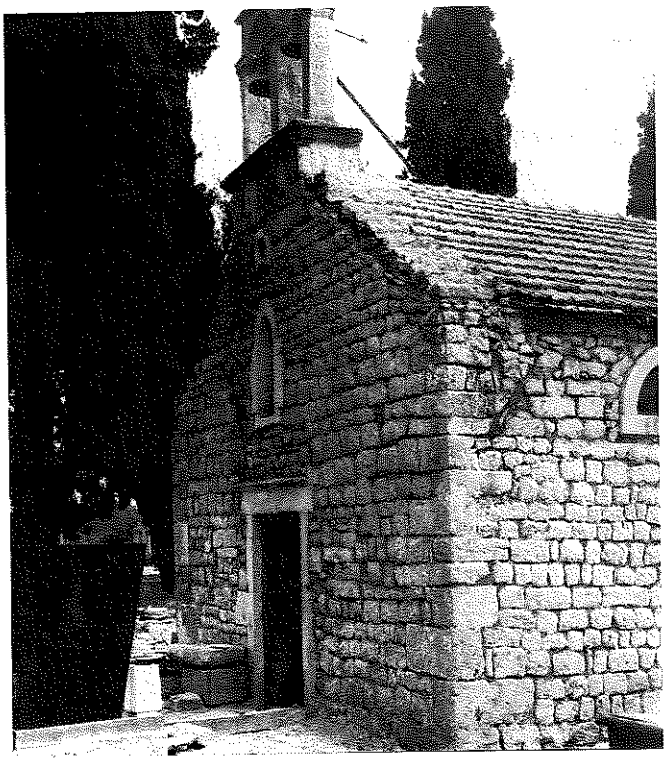

1 Škabrnja, crkva sv. Luke, pročelje, kraj 13. poč. 14. st. – stanje prije ratnih razaranja 1991–1995.

Škabrnja, the church of St Luke, façade, end of the 13th or the beginning of the 14th century – the situation before the war damage sustained in the 1991–1995 period

2 Škabrnja, crkva sv. Luke, pogled s jugozapada – stanje prije ratnih razaranja 1991–1995.

Škabrnja, the church of St Luke, view from the south-west – the situation before the war damage sustained in the 1991–1995 period

3 Škabrnja, crkva sv. Luke, pogled s istoka – stanje nakon ratnih razaranja 1991–1995.

Škabrnja, the church of St Luke, view from the east – the situation before the war damage sustained in the 1991–1995 period

Čišćenjem okoliša s istočne strane crkve, u nastavku apside, otkriven je zid sačuvan u tlocrtu visine oko 30 do 50 cm izdužene pravokutne prostorije duge 10 m, a široke 4,95 m. Ta porušena prostorija sačuvala je dijelom pločnik istovjetan onome u unutrašnjosti crkve s kojim je, u neko vrijeme, činio cjelinu, a na koji se oslonio začelni zid recentne apside. Ovi skromni zahvati, koji su upotpunili spoznaje o građevini, prekinuti su zbog nastupajućih nemira već u ljeto 1990.

U tijeku Domovinskog rata 1991–1995. Škabrnja je okupirana i pritom je pretrpjela velika razaranja i štete, i materijalne i one značajnije, ljudske. Župna crkva Uznesenja B.D. Marije, sagrađena godine 1914. prema projektu Ć. M. Ivekovića, sravnjena je sa zemljom. Stoga je odlučeno da se pride obnovi u ratu oštećene crkve sv. Luke koja bi privremeno preuzela funkciju župne crkve. Crkvica sv. Luke bila je tijekom okupacije zapaljena, ali ju je od veće katastrofe sačuvala njezina svodna gradnja. Osim toga, pogođena je s trima topničkim projektilima u istočni dio građevine. Glavna je oštećenja zadobila apsida, najmanje vrijedan spomenički dio građevine, što je na svojstven način uvjetovalo daljnji pristup obnovi ovoga srednjovjekovnog objekta.[5]

Potkraj godine 1995. započelo se s radovima na istraživanju i obnovi. Nakon raščišćavanja građevine i uklanjanja žbuke sa zida bilo je moguće proučiti strukturu zidova i njihovih veza. Zidе crkvenoga broda zidano je uslojenim kvadratičnim klesanim kamenom tipičnim za romaniku na ovom području. Bočni zidovi postojeće apside zidani su priklesanim kamenom, dok se njezin začelni zid potvrdio kao naknadna nesolidna ispuna položena na pločnik.

[5] Sredstva za provedbu cijeloga programa obnove osigurala je Zadarska nadbiskupija. Radovi su izvedeni pod nadzorom Državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine, Povjerenstvo u Zadru. Projekt obnove izradio je dipl. inž. arh. N. Rimanić. Konzervatorski nadzor radova proveo je dr. Pavuša Vežić, a arheološka je istraživanja vodio prof. dr. Nikola Jakšić.

4 Škabrnja, crkva sv. Luke, ostaci polukružne romaničke apside

Škabrnja, the church of St Luke, the remains of the semicircular Romanesque apse

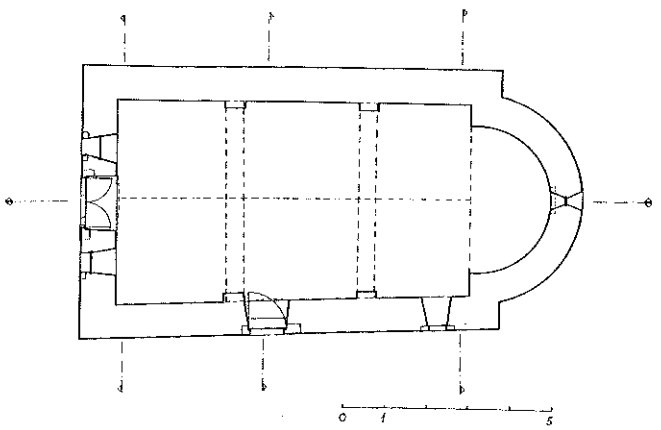

5 Škabrnja, crkva sv. Luke, tlocrt

Škabrnja, the church of St Luke, ground plan

6 Škabrnja, crkva sv. Luke, stanje u tijeku konzervatorskih radova 1996: unutrašnjost, pogled prema trijumfalnom luku. Segmenti su polukružnoga, romaničkog luka inkorporirani u zatečeni luk.

Škabrnja, the church of St Luke, the condition during conservation work done in 1996: the interior, view towards the triumphal arch. The segments of the semicircular Romanesque arch are incorporated into the existing arch.

Već na samome početku, u tijeku uklanjanja žbuke i skidanja krovnog pokrova od utorenog crijepa (»francuski crijep«), zbog granatiranjem ugrožene statičke stabilnosti, trošnosti i loše kakvoće zidanja, urušio se svod postojeće apside, što je uvjetovalo ponajprije radove na tom dijelu građevine. Raščišćavanjem zida postojeće kvadratne apside ustanovljeno je da je njezin zid bio prislonjen na zid romaničke apside koji je stoga u sjevernome dijelu sačuvan u visini od oko 2 m i širini od 40 do 50 cm. Na tom, sjevernom spoju apside s crkvom pronađen je *in situ* trag žbuke krovnoga vijenca koji određuje izvornu visinu romaničke, polukružne apside.

Daljnjim je istraživanjem ustanovljeno da su u zidanju klasicističkoga trijumfalnog luka većim dijelom uporabljeni kameni klesanci nekadašnjega romaničkog luka. Demontiranjem slavolučne stijene i pripadajućih joj konzola, otkrivena je izvorna pozicija ležišta imposta romaničkog luka. Mjerenjem i matematičkom analizom pronađenih segmenata prvotnog luka izračunan mu je radijus zakrivljenosti i utvrđeno da nedostaju tri od ukupno petnaest komada luka. Time su stečeni svi elementi za prostornu rekompoziciju i rekonstrukciju romaničkoga trijumfalnog luka i pripadajuće mu polukružne apside.

Romanička kamena struktura uzdužnih zidova uključuje pilastre s impostima i početnim dijelovima svoda u zoni iznad imposta na koje se oslanjaju pojasnice kao nosači gotičkoga svoda. Ti dijelovi kamene zidne strukture iznad visine imposta zapravo su ostaci donje zone romaničkoga svoda. Ugovorom iz godine 1445. predviđena je zamjena starijega svoda novim tako da je ostatak kamenoga svoda dio izvorne romaničke građevine, a sedreni je nastavak rezultat gotičke intervencije u 15. stoljeću

Pojasnice koje podupiru sedreni gotički svod izrađene su od fino klesanih kamenih kvadra oslonjenih na nešto šire pilastre. Imposti, profilirani jednostavnim istakom, iste su širine kao i pojasnice. Pomalo nezgrapni, skromnom profilacijom i načinom obrade više upućuju na romaničko podrijetlo, ali su u 15. stoljeću vjerojatno prilagođeni, tj. skraćeni na širinu gotičkih pojasnica.

Nakon skidanja pokrova mjerenjem je uočeno da je u novije vrijeme debljina svoda stanjena, napose u traveju do apside. Statičkim je računom dokazana njegova nestabilnost te potreba da se svod ojača, i to s južne strane, gdje je posebno ugrožen. Statičkoj nestabilnosti svoda pridonijeli su i široki polukružni prozori naknadno ugrađeni u njegovu podnožju.

Spuštanjem razine poda mjestimično su pronađeni ostaci prvotne romaničke žbuke po kojima se moglo zaključiti da je romanički pod bio oko 40 cm niži od zatečenoga poda. Tom je prigodom otkriven i izvorni prag portala na pročelju koji je upućivao na istu razinu romaničke građevine. Već u doba gotike pod je povišen za 15 cm, što je čitljivo na južnome portalu i u drugome sloju žbuke na kojoj su sačuvani tragovi oslikavanja. Isti je slikani sloj fragmentarno dokumentiran i u tjemenu gotičkoga svoda što svakako svjedoči o tome da taj slikani sloj ne pripada romaničkoj fazi građevine.

Na cijeloj površini crkve, od ulaza do temelja nekadašnjega baroknog oltara pred apsidom, otkriven je sloj gusto postavljenih i čvrsto zidanih grobova iz 17/18. stoljeća koji su sezali do dubine od oko 1,80 m ispod zatečene razine poda i uništili eventualne ostatke neke prijašnje arhitekture. U sjeverozapadnom uglu crkve pronađeni su ostaci zidanog postamenta krstionice dok je uza sjeverni zid srednjega traveja ustanovljen pravokutni temelj ranijega bočnog oltara. Arheološkim istraživanjima u prostoru apside konstatirani su ostaci jednog antičkog manjeg bazena s mozaičkim podom i sustavom za kanalizaciju. Za pokrovnicu jednog od grobova u tom dijelu crkve poslužila je i ploča s fragmentarno sačuvanim antičkim natpisom.

Postojeći zapadni portal nadvišen je arhitravom s karakterističnom klasicističkom profilacijom. Romanički je portal tijekom vremena doživio stanovite preinake. Podizanje razine poda u crkvi, a i izvan nje, uvjetovalo je podizanje nadvratnika ubacivanjem dodataka tako da je na sjevernoj strani samo dograđen, a na južnoj i znatnije izmijenjen dovratnik. Time je nadvratnik dobio povišen položaj u odnosu na uočene ležaje romaničkoga rasteretnog luka tako da je nadvratnik na novoj visini većim dijelom uništio zonu lunete romaničkog, odnosno gotičkog portala pa se zazid lunete naslućuje samo u gornjem dijelu[6]. Povišenje portala u odnosu na romanički rasteretni luk i na izvornu niveletu poda očitava se i na južnim vratima.

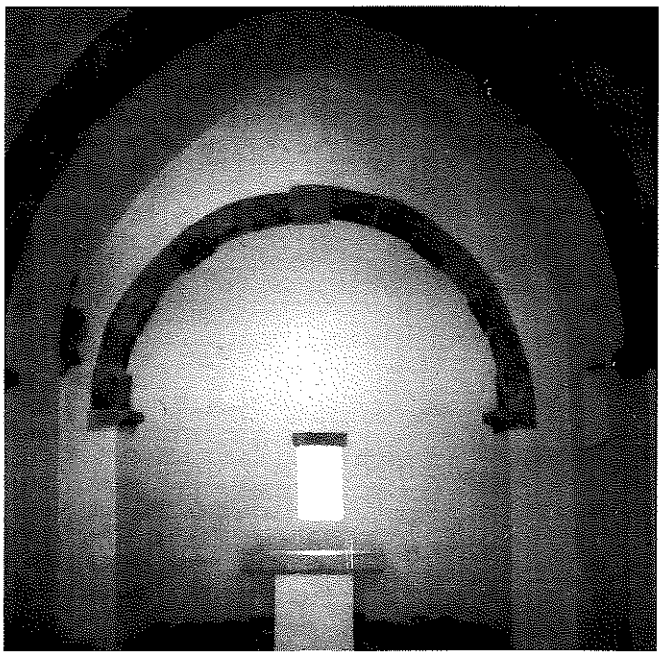

8 Škabrnja, crkva sv. Luke, rekonstrukcija i rekompozicija trijumfalnog luka apside – stanje nakon konzervatorskih radova 1996.

Škabrnja, the church of St Luke, the reconstruction and the re-composition of the triumphal arch of the apse – the situation after conservation work in 1996

Jednostavna monofora na pročelju u osi crkve oslonjena na zazid lunete pokazuje ranogotička svojstva. Istraživački su radovi potvrdili da monofora na pročelju pripada izvornoj srednjovjekovnoj građevini kako je i bilo pretpostavljeno[7].

Iskopavanjem na zapadnom dijelu crkve ustanovljeno je da su temelji pročelnoga zida građeni od uslojenog kamena izraženih sljubnica karakterističnih za kasnoantičke građevine. Također je utvrđeno da su u donjem dijelu sjevernoga bočnog zida inkorporirani ostaci nekoga ranijeg zida.

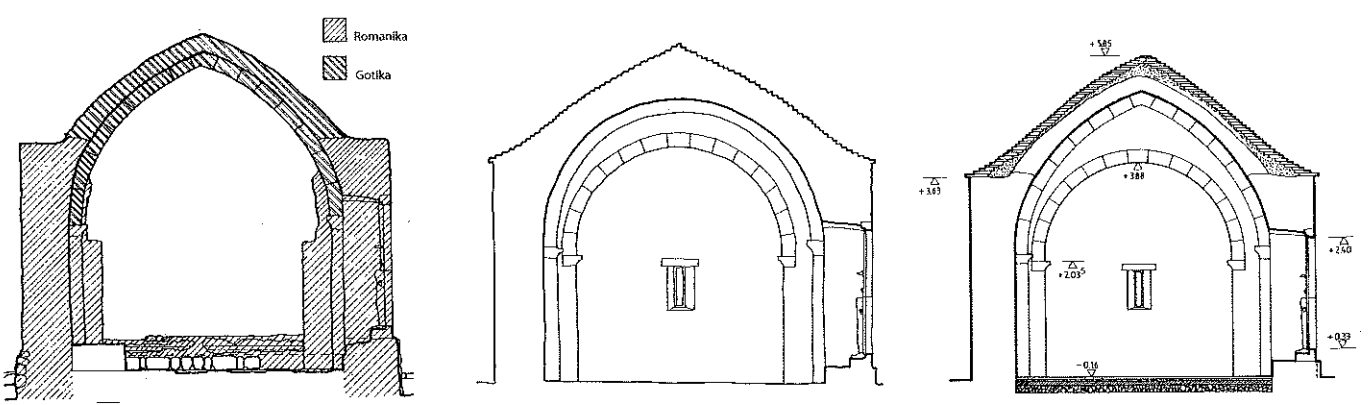

7 Škabrnja, crkva sv. Luke: a) gotički svod i pojasnice interpolirani su u 15. st. u romaničku građevinu; b) rekonstrukcija romaničkoga svoda s pojasnicama i trijumfalnog luka; c) poprečni presjek – stanje nakon konzervatorskih radova 1996.

Škabrnja, the church of St Luke: a) the Gothic vault and transverse ribs interpolated into the Romanesque building in the 15th century; b) the reconstruction of the Romanesque vault with transverse ribs and of the triumphal arch; c) cross-section – the situation after conservation work in 1996

9 Škabrnja, crkva sv. Luke, pogled s istoka – stanje nakon konzervatorskih radova 1996.

Škabrnja, the church of St Luke, view from the east – the situation after conservation work in 1996

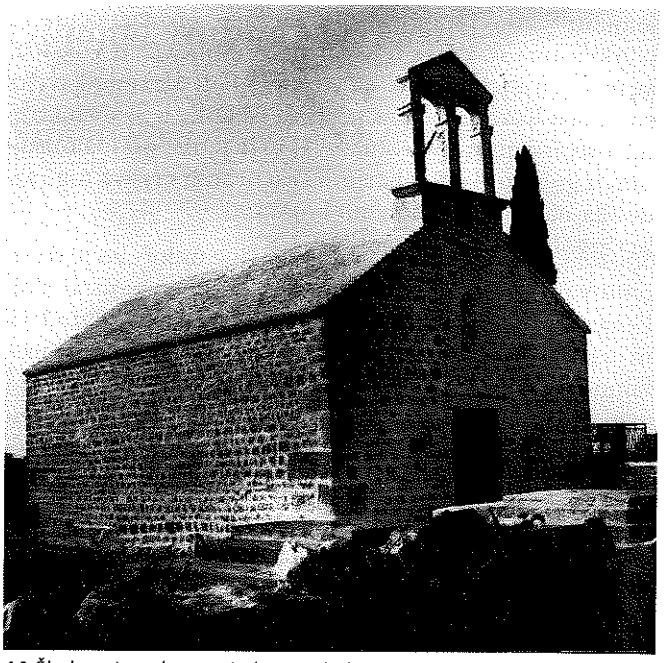

10 Škabranja, crkva sv. Luke, pogled sa sjevera – stanje nakon konzervatorskih radova 1996.

Škabrnja, the church of St Luke, view from the north – the situation after conservation work in 1996

Na južnoj strani, na udaljenosti od oko 1,50 m od crkve, pronađene su tri temeljne stope stupova trijema tzv. pristriška koji se navodi u ugovoru iz godine 1445. Da je zaista riječ o trijemu, pokazuju i dva, na vanjskom licu južnog zida, sačuvana ležišta kamenih konzola za drvenu konstrukciju nadstrešnice koja se oslanjala o stupove.

Tijekom radova pronađena su tri ulomka predromaničkoga kamenog namještaja crkve ukrašena pleternom ornamentikom neujednačenih stilskih svojstava. Sudeći prema rezultatima istraživanja za sada ih se ne može sa sigurnošću vezati uz ovu srednjovjekovnu građevinu, iako su ustanovljeni, doduše skromni, ostaci jednoga sloja mlađeg od antike, a starijeg od romanike.

Istraživanja su zorno pokazala da je crkva sv. Luke sagrađena na ruševinama antičkoga građevnog kompleksa od kojeg su se, za sada, pokazali dijelovi kupališnoga sklopa. Utvrđeno je da je srednjovjekovna crkvica sačuvana u svojim gabaritima u svim dijelovima, osim apside, kojoj su istraživanjima ustanovljene sve prostorne dimenzije. Isto je tako utvrđeno da je u 15. stoljeću mijenjan samo svod i nešto povišen pod te da je tada oslikana. Tada su i portali doživjeli neke izmjene, kako to svjedoči dokument, ali kasnije intervencije ne dopuštaju da se očita njihov opseg. Crkva je godine 1445. dobila novi sedreni svod suvremenih stilskih obilježja što je poznato otprije, ali je ovom prigodom utvrđeno da je prvotno svod bio građen od kamena, što je vjerojatno i uvjetovalo potrebu njegove izmjene. Gotički sloj ne poništava romaničku gradnju, već se na nju skladno nadovezuje. Crkva je obnavljana nakon tursko-mletačkih ratova u 17. i poslije u 18. ili 19. stoljeću, kojom je prigodom uništena romanička apsida, povišeni portali i podovi, otvoreni barokni prozori na uzdužnim zidovima i sagrađen zvonik-preslica sa zvonima s kraja 17., odnosno početka 18. stoljeća.[8] Jaki temelji u zoni ispred apside upućuju na glomaznu konstrukciju nekoga baroknog oltara iza kojega je prostor nove pravokutne apside služio kao sakristija, o čemu svjedoči opis interijera kod C. F. Bianchija. On spominje glavni oltar posvećen sv. Luki sa starom slikom na kojoj je prikazana Bogorodica među sv. Lukom i sv. Ivanom evanđelistima i s mramornim tabernakulom[9]. Taj je oltar bio premješten u novu župnu crkvu nakon I. svjetskog rata gdje je i stradao tijekom Domovinskog rata. Drugi oltar nasuprot južnom ulazu na kojemu je bila slika Gospe od Karmela i sv. Ivana Krstitelja zatečen je u crkvi u lošemu stanju i demontiran.

Iz svega proizlazi da je pravokutna crkvica s polukružnom apsidom, trotravejnom podjelom pilonima, kamenim svodom koji su podupirale pojasnice i kasnoromaničkom odnosno ranogotičkom monoforom na pročelju nastala u oblicima kasne romanike na izmaku 13. ili pak u prvoj polovici 14. stoljeća, kako je i prethodno oci-

[6] Pronađen je mali ulomak lunete iz kojega nije moguće sa sigurnošću rekonstruirati njezin opseg. Zadnja promjena na portalu vezana je uz glagoljski natpis na njemu iz druge pol. 17. st. Složena transliteracija ovog natpisa predmet je posebne rasprave.

[7] N. Jakšić, op.cit. str. 117.

[8] Na groblju oko crkve sv. Luke postoji nadgrobna kamena ploča s reljefnim prikazom crkve. Reljef prikazuje južnu bočnu stranu građevine tako da se raspoznaju polukružna apsida, dva polukružna prozora crkvenoga broda i na pročelju visok dvokatni zvonik s piramidom na vrhu. Ovaj zanimljiv prikaz na kamenu, nastao u 17/18. st. vjerojatno predstavlja svojevrstan »projekt« za obnovu crkve, nikad izveden.

[9] C.F. Bianchi, op. cit. str. 338.

jenjeno[10]. Ako joj potražimo paralele, pronaći ćemo ih u crkvicama sv. Petke u Kolarini, sv. Mihovila u Vukšiću, sv. Ivana u Banjevcima, sv. Arhandela u Miranju i sv. Jeronima u Korlatu[11]. Ipak je crkva sv. Luke u Škabrnji zrelije ostvarenje kasne romanike, te je jedna od malobrojnih, u gotovo svim gabaritima sačuvanih crkava tog razdoblja na području Ravnih kotara.

Spoznajom vrijednosti same građevine odlučeno je da se obnovom prezentira njezin najvredniji, romanički sloj. Umjesto stilski neprofilirane i izvornoj romaničkoj građevini nepripadajuće kvadratne apside i klasicističkoga trijumfalnog luka, prišlo se rekonstrukciji polukružne apside i pripadajućeg joj luka s obzirom na to da su za to stečeni svi potrebni preduvjeti. Pri rekonstrukciji se nastojalo upotrijebiti autentični materijal (plašt apside rekonstruiran je priklesanim kamenom), a kad je bilo nužno, upotrijebljen je umjetni materijal (siporeks za svod apside) pazeći pritom da ne bude vidljiv. U osi apside izveden je uzak prozor radi boljeg unošenja svjetlosti u građevinu[12]. Rekompozicija i rekonstrukcija trijumfalnog luka izvedene su istodobno s rekonstrukcijom apside, i to tako da im je zide organski povezano. Imposti trijumfalnog luka izrađeni su po uzoru na postojeće romaničke imposte pojasnica, a njihove dimenzije odredila su pronađena ležišta.

Ojačavanje gotičkoga svoda izvedeno je ubacivanjem sedrenih klinova na južnoj strani svoda u nepravilnim razmacima od oko pola metra te zazidavanjem izvornoj romaničkoj građevini nepripadajućih polukružnih prozora. Na tako ojačan svod postavljen je pokrov od kamenih ploča karakterističan za srednjovjekovne crkve u ovim krajevima.

Na pročelju su ponovno uspostavljeni mali kvadratični prozorčići koji flankiraju portal. Razina poda u crkvi spuštena je na razinu romaničkog popločanja, a ujedno je uklonjen nasip oko crkve tako da je tlo spušteno na razinu praga glavnoga portala, čime je crkva ponovo istaknuta u ravnokotarskom pejsažu.

Konzervatorskim je radovima crkva obnovljena i ponovno stavljena u kultnu funkciju, a poduzeti su istraživački radovi pridonijeli boljoj spoznaji i valorizaciji same građevine.

[10] N. Jakšić, op. cit., str. 117.

[11] I. Petricioli: Spomenici romaničke i gotičke arhitekture u benkovačkom kraju, *Benkovački kraj kroz vjekove, Zbornik I*, Benkovac 1987. str. 113.–124. Crkvi sv. Luke u Škabrnji stilski je najbliža crkvica sv. Petke u Kolarini. Ostale navedene građevine imaju naknadne dogradnje (sv. Mihovil u Vukšiću, sv. Arhanđeo u Miranju) ili su manjih dimenzija (sv. Jeronim u Korlatu).

[12] Pronađen je mali ulomak prozora koji upućuje na uski, izduženi i polukružno zaključen otvor koji se jednako širi prema van i unutra. Takav prozorski otvor tipičan je za srednjovjekovno razdoblje te ga nalazimo na apsidama cijelog niza srednjovjekovnih crkava poput sv. Petke u Kolarini, zadarskoj katedrali sv. Stošije, crkvi sv. Ambroza u Ninu, sv. Mihovilu u Rogovu, itd.

SUMMARY

Report on the conservation work carried out on the church of St Luke in Škabrnja

The church of St Luke in the village of Škabrnja near Zadar was damaged by three artillery shells and burnt down during the Patriotic War (1991–1995). In this article the author gives a summary of the results of investigation that determined the further reconstruction of the church. The church of St Luke was built at the end of the 13th or the beginning of the 14th century. It was remodelled in the middle of the 15th century when a gothic plaster vault was introduced. In the period after Turkish occupation the church was again remodelled. A rectangular apse, a triumphal arch, semicircular windows and a distaff belfry were built. Exploration work discovered the remains of a semicircular apse, a stone Romanesque vault and original parts of a Romanesque triumphal arch. In this way we gained insight into all the spatial dimensions of the original Romanesque church and the conditions were met for the reconstruction of the semicircular apse and the triumphal arch. The reconstruction effort stressed the most valuable layer of the building, namely the Romanesque elements.

Ivo Šprljan

Obnova ratom oštećenih spomenika kulture na području Šibensko-kninske županije

Pregledni rad

U članku je riječ o kompleksnosti obnove spomenika kulture od posljedica ratnih razaranja u Domovinskom ratu na području Šibensko-kninske županije. Predstavljene su građevine koje su obnavljane u ratnim uvjetima i one koje su obnavljane nakon akcije »Oluja«. Pritom je ukazano na složenost pristupa obnovi ovisno o vrsti šteta na spomeniku kulture, a napose je prikazana kompleksnost obnove kupole šibenske katedrale. U radu su iznesena loša i dobra iskustva obnove povijesnih građevina na navedenom području.

Uvod

Obnova spomenika kulture od posljedica razaranja u Domovinskom ratu na području Šibenske (poslije Šibensko-kninske županije) tekla je u dvije faze. U prvoj su fazi, do vojno-redarstvene akcije »Oluja«, temeljne informacije o stanju spomenika na tzv. privremeno okupiranim područjima županije bile nepristupačne. U toj fazi konzervatorska služba u Šibeniku odmah započinje popisivanje ratnih šteta te određuje promptnu obnovu najugroženijih spomenika na slobodnome prostoru županije. U ranu jesen 1991. poduzima se dotad najopsežnija akcija arhitektonskoga snimanja u povijesnoj jezgri Šibenika. Među ostalim, u cijelosti je snimljena unutrašnjost zgrade kazališta (iz 19. stoljeća), a načinjena je i snimka četiriju kasetiranih drvenih kasnobaroknih stropova (po broju oslikanih stropova Šibenik je prvi grad na istočnoj obali Jadrana). Intenzivno dokumentiranje bilo je nužno jer se strahovalo od širih ratnih razaranja.

Usprkos stalnim ratnim djelovanjima obnova spomenika kulture započela je na cijelomu slobodnom području županije, bez obzira na blizinu bojišnice. Konzervatorska služba popisuje ratne štete, obavlja pripreme za obnovu pogođenih spomenika ili izravno nadzire radove u uvjetima svakodnevnog bombardiranja (primjer Skradina). Najsustavnija obnova spomenika graditeljstva provodi se u Šibeniku gdje su objekti pristupačni, pa raspoloživa građevinska operativa može po potrebi promptno djelovati. Stoga su građevine u povijesnoj jezgri i oko nje obnavljane u najkraćim rokovima i uz stalan nadzor konzervatorske službe. Napose je pažljivo služba prišla problemima obnove šibenske katedrale pa su višegodišnjim pripremama svoreni uvjeti za relativno kratku, ali vrlo temeljitu obnovu.

U drugoj fazi obnove, tj. nakon akcije »Oluja«, osim oslobođenog teritorija, u nadleštvo šibenske konzervatorske službe, zbog nove administrativne podjele, dolazi i dio drniškog i kninskog područja (Šibenska županija postaje Šibensko-kninska). Pregledom cijeloga područja u kolovozu 1995. utvrđeno je teško stanje graditeljskoga naslijeđa u svim naseljima nekadašnjega zaposjednutog prostora županije. U prvoj fazi poslijeratne obnove najprije se prišlo popravljanju sakralnih građevina. U tom velikom prostoru specifičan problem u obnovi bila je izrazita želja gotovo svih župnika da u najkraćem roku obnove svoje crkve koje su mahom bila zgarišta ili stratišta sravnjena sa zemljom. U takvoj situaciji mnogi župnici samoinicijativno poduzimaju obnovu pribavljajući građevni materijal preko donacija i angažirajući radnu snagu po svojemu izboru. Gradi se od onoga što je pristiglo donacijama, a radove najčešće izvode radnici nevični gradnji tradicijskim materijalima. Stoga je obnova gdjegdje tekla mimo konzervatorskoga nadzora, a negdje su konzervatorske uvjete u cijelosti ignorirali (primjer Drniša).

Pri obnovi sakralnih građevina u ruralnim ambijentima, koje su miniranjem sravnjene sa zemljom, tok je obnove sustavan i temeljit pa su spomenici, poput crkve u Gradcu ili Plastovu, obnavljani rafiniranom faksimilskom metodom uz uporabu iscrpne tehničke dokumentacije i uz sudjelovanje vrsnih izvođača. U toj fazi započet je i najsloženiji zahvat obnove u nas – obnova kupole šibenske katedrale, kojoj je u ovom izvješću posvećena posebna pozornost[1].

Ovim je izvješćem obuhvaćeno područje Šibensko-kninske županije, a temelji se na Popisu i procjeni ratnih šteta na nepokretnim spomenicima kulture koji je sastavila Posebna komisija za popis i procjenu[2]. Izvješeće obuhvaća samo one građevine koje su obnovljene, a općine obuhvaćene ovim izvješćem svrstane su abecednim redom, upravo kao i u navedenom Popisu.

Općina Drniš

U gradu DRNIŠU, na njegovu najužemu prostoru, od građevina obuhvaćenih Popisom ratnih šteta cjelovito je

[1] Šibenskoj katedrali i obnovi njezine kupole posvećen je časopis *Arhitektura*, broj 01 (213), Zagreb, 1997.

[2] Prvi se popisi odnose na razdoblje od 30. lipnja 1994, i to na objekte koji su se nalazili u tada slobodnom području. Druga popisna dokumentacija odnosi se na razdoblje nakon kolovoza 1995, dakle, na ostatak današnjega prostora županije, oslobođenog u hrvatskoj vojno-redarstvenoj operaciji »Oluja«. U tekstu koji slijedi upotrebljavat će se kratice za navedenu dokumentaciju: *Popis ratnih šteta*, Zagreb.

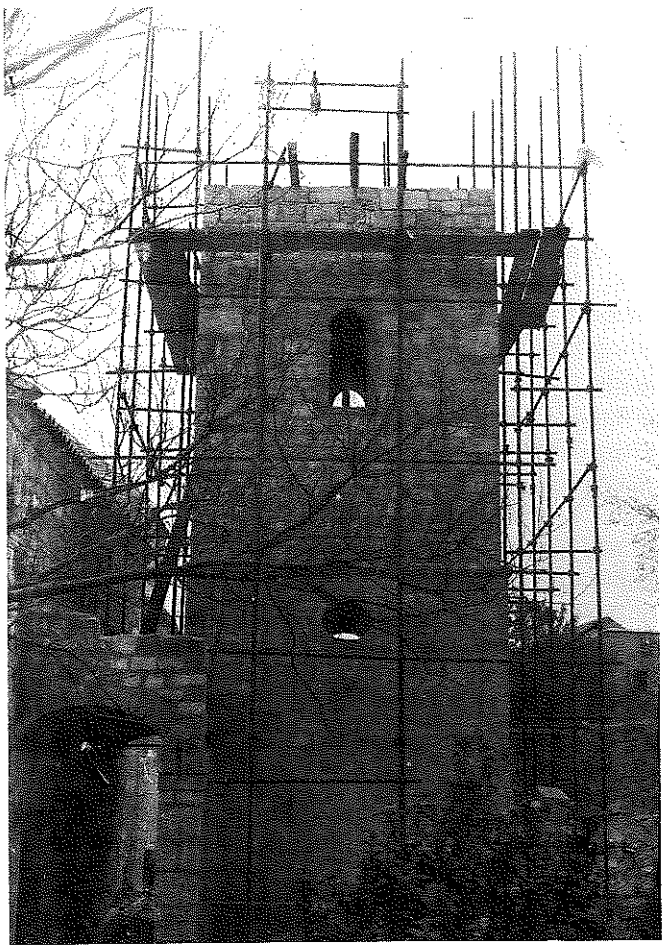

1 Drniš, radovi na obnovi zvonika crkve sv. Ante

Drniš, the churche of St Ante, the restauration of the bell tower

2 Drniš, crkva sv. Ante nakon obnove

Drniš, the churche of St Ante, the situation after restoration

obnovljena samo crkva sv. Ante sa zvonikom. Raščišćavanje ruševina traje na objektu muzičke škole i zgradi mirovinskog osiguranja. Najveći je zahvat, koji traje od početka godine 1997. poduzet na kući Štrkalj, izduženoj dvokatnici s kraja 18. ili početka 19. stoljeća, koja je u domovinskom ratu u cijelosti izgorjela. Pri rekonstrukciji porušene su joj tri fasade: ulična i dvije bočne. Njihov će se izgled vratiti ponovnom gradnjom koja je u tijeku, ali će se pritom preoblikovati dijelovi s ranijim neprikladnim gradevnim intervencijama.

Crkva sv. Ante sa zvonikom (16–18. stoljeće) bila je izvorno džamija s kupolom na trompama, koja je u 18. stoljeću pretvorena u katoličku crkvu. Tada je središnji prostor džamije produžen prema istoku i zapadu.[3] Jugozapadno od crkve sagrađen je zvonik od godine 1790. do 1792[4]. Crkva je produžena godine 1857, a od vrednijega unutrašnjeg inventara imala je tri oltara, od kojih su glavni i jedan pobočni građeni od 1909. do 1920, a treći je (Presvetoga Srca Isusova), na mjesto porušenoga starog, postavljen godine 1959.[5]

Nakon neprijateljskog zaposjedanja Drniša u Domovinskom ratu, obje su građevine miniranjem zvonika 13. lipnja 1992. teško oštećene[6]. Prilikom miniranja potpuno su srušeni završni kat zvonika i piramidni krov, a donji je dio oštećen detonacijom. Zide zvonika jednim je dijelom palo na krovište prednjega dijela crkve načinivši velik otvor u krovu i oštetivši dio kora i opreme. Usto, crkveni su oltari u vrijeme okupacije bili oštećeni.[7]

Suočivši se s takvim teškim stanjem crkve i zvonika prvi je u njihovu obnovu krenuo župnik fra Ante Čavka. On je požurivao obnovu, tako da je već do kraja 1995. u cijelosti saniran crkveni krov te raščišćen materijal sa zvonika, a do ljeta 1996. dovršeni su i radovi na njegovoj obnovi. Treba istaknuti da je zvonik izveden prema temeljnom uzorku nekadašnjega stanja. Kameni slog i oblikovanje ostalih elemenata pročelja (pragova otvora, vijenaca) oblikovani su prema matrici stanja prije razaranja. Rubovi piramidnoga krova obloženi su glatkim kamenom, a oštećeni izvorni akroterij zamijenjen je novim.

[3] Gamulin, Anita, Katalog spomenika u: zborniku Drniš 1494.–1994, *Ethnologica Dalmatica*, vol. 3, Etnografski muzej, Split, 1994, str. 88.

[4] *Popis ratnih šteta*, Zagreb, bilj.

[5] Kosor, Karlo, Drniš u ogledalu tiska za hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji (1860.–1921.), u: *Povijest drniške krajine, Zbornik povijesnih studija 1494.–1940*, Split, 1995, str. 396–397.

[6] Datum preuzet iz *Popisa ratnih šteta*, Zagreb

[7] *Izvješće o izvršenom uvidu u stanje spomenika kulture na oslobođenom prostoru Županije šibenske te u gradu Kninu*, Josip Ćuzela i Ivo Šprljan, 7–9. kolovoza 1995, interna dokumentacija Konzervatorskog odjela, Šibenik

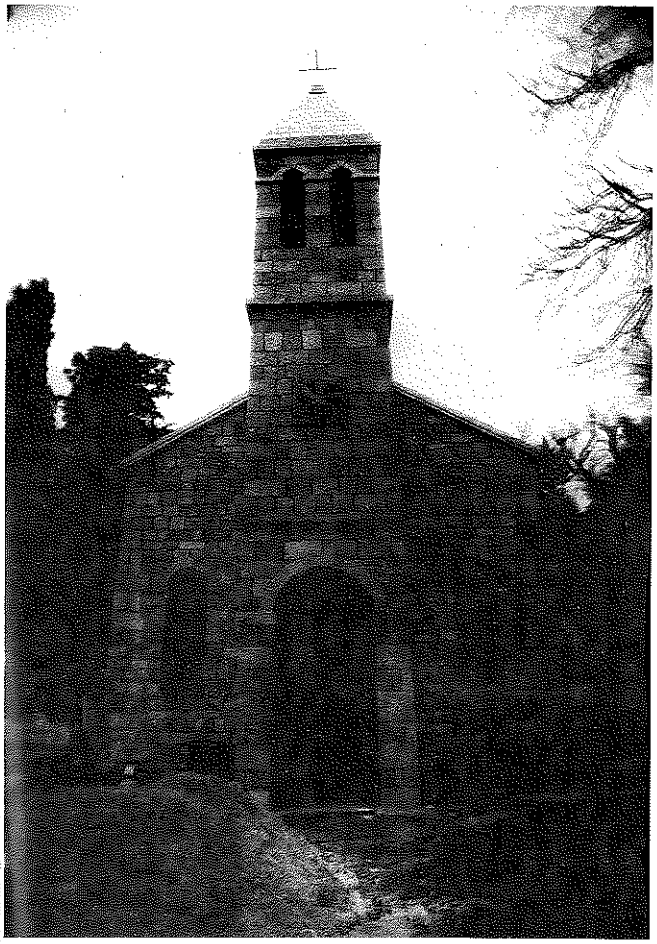

3 Badanj, crkva sv. Ivana Krstitelja nakon obnove

Badanj, the church of St John the Baptist, the situation after restoration

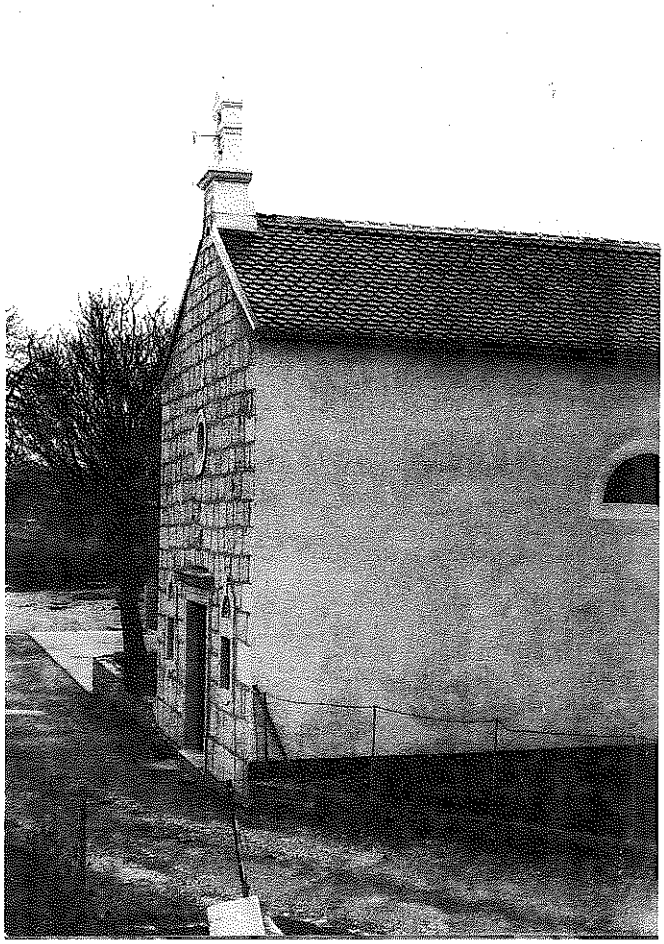

4 Čitluk, crkva sv. Roka nakon obnove s pokrovom od biber crijepa

Čitluk, the church of St Roccus: the unsatisfactory restoration of the roof

Oltari u crkvi obnovljeni su metodom rekompozicije. Crkva je obijeljena, čime je upotpunjen ugođaj obnovljenog interijera.

U cjelini gledano, crkva i zvonik obnovljeni su, u vrlo kratkom roku, građevinski solidno i uz povremeni konzervatorski nadzor. Radove su izveli imotski klesari Iko i Mislav Rebić.

Crkva sv. Ivana Krstitelja u Badnju, na blagoj uzvisini drniškog polja, podignuta je od godine 1869. do 1870.[8] na mjestu starije, o čemu su svjedočili uzidani spoliji. Ta je novopodignuta crkva imala, među ostalim, preslicu sa zvonima i bila je pokrivena pločom. Godine 1931. crkva je dobila novi krov, a u drugoj polovici 1939. i novi zvonik naslonjen na glavno pročelje[9], pa se time zaokružio izgled građevine kakvu pamtimo uoči Domovinskoga rata.

Crkva je u jesen 1991. minirana i do temelja razorena pri čemu je uništen i njezin inventar nastao u vremenu gradnje crkve[10].

Obnova crkve započela je u ljeto 1996. na inicijativu župnika fra Ante Čavke. Prilikom pregleda objekta u siječnju 1998. utvrđeno je da su građevni radovi gotovo pri završetku. Pročelja su u cjelini zidana u kamenu, mahom prikupljenom na licu mjesta od ostataka razrušene građevine. Obnovljen je i zvonik na pročelju, zidan također u kamenu. U glavno (ulazno) i bočno pročelje ugrađeno je ukupno 12 spolija, od kojih jedan fragment s natpisom, a ostali s dekoracijama. Krovne strehe izvedene su od kamenih ploča brušenoga čela. Krov je prekriven mediteran-crijepom, a piramidni krov zvonika kamenim glatkim pločama. U unutrašnjosti je tek dovršen betonski kor, a u stražnjem dijelu, širinom objekta, iskopana je veća arheološka sonda u dužini oko 6 m. Arheološka istraživanja vodi Muzej grada Drniša[11]. U planu je izvedba kripte u kojoj će se prezentirati arheološki nalazi.

Na građevini još nema vanjske stolarije, a u unutrašnjosti je potrebno obaviti sve obrtničke radove i žbukanje zidova.

Obnova crkve sv. Ivana Krstitelja, do siječnja 1998, obavljena je vrlo kvalitetno, što se osobito odnosi na vrijedne zidarsko-kamenarske radove (izvođači imotski klesari Iko i Mislav Rebić). Zvonik s kamenom rozetom obnovljen je u kamenu i zacijelo označuje kvalitetan izmak

[8] Kosor, Karlo, nav.djelo, str. 408.

[9] Isti, str. 408.

[10] *Popis ratnih šteta*, Zagreb

[11] Prva iskopavanja u crkvi provedena su u kolovozu i rujnu 1997, a u veljači 1998. nastavljeni su arheološki radovi. Pronađeni su tragovi starije gotičke crkve s grobovima. Istraživanja vodi arheolog Joško Zaninović.

5 Lukar, crkva Gospe Čatrnjske nakon pogotka

Lukar, the church of Our Lady of Čartnja, the bell-tower after a hit

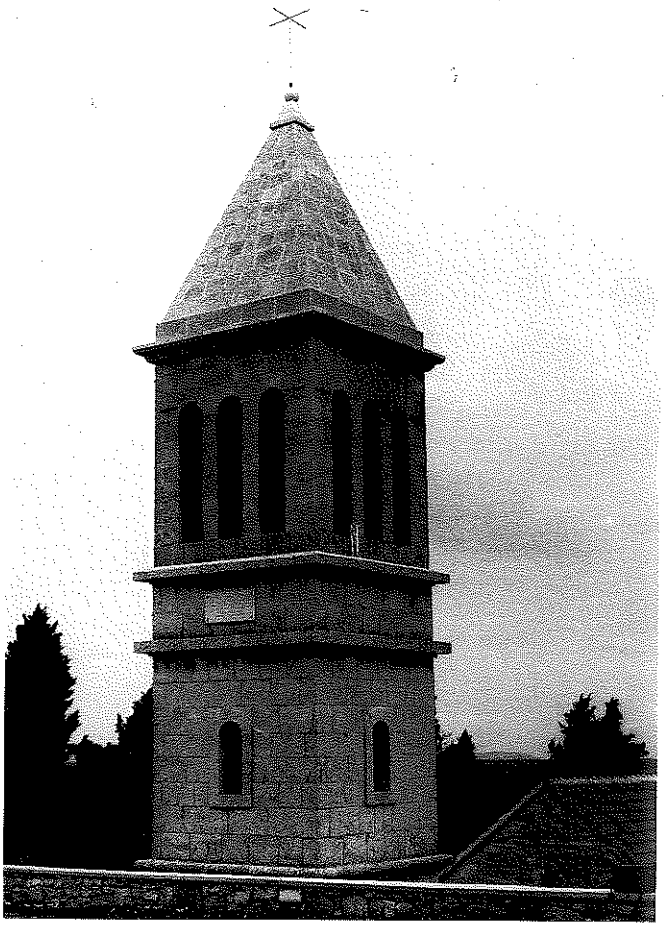

6 Lukar, crkva Gospe Čatrnjske, zvonik nakon obnove

Lukar, the situation after restoration

u odnosu na betonski, koji je sagraden tek uoči II. svjetskog rata. Manji propusti u obnovi, poput pokrova od mediteran-crijepa, ne mogu umanjiti vrijednost obnovljene cjeline.

Barokna **župna crkva sv. Petra u Siveriću** proširena je godine 1852, a 1875. sagraden je kameni zvonik[12]. Sakristija s ravnim krovom – armiranobetonskom pločom – dograđena je 1955[13].

U tijeku 1991. pobunjeni su Srbi pogodili crkvu s nekoliko topničkih projektila. Jedan je projektil razorio kapu zvonika koja je u padu probila ravni krov sakristije te oštetila dio crkvenoga krovišta.[14]

Očevidom u siječnju 1998. utvrđeno je da radovi na zvoniku još nisu dovršeni. Oštećenja od izravnih pogodaka u crkvene zidove zatvorena su kamenjem još u tijeku 1996[15]. U godini 1997, samoinicijativno i bez konzultacija s konzervatorskom službom, prišlo se obnovi oštećenoga zvonika. Radovi su usmjereni na završni kat (loggiu) zvonika gdje se izvodi djelomično prezidavanje. Pri obnovi zvonika negirani su otvori prvoga kata. U tijeku 1997. dovršeno je prekrivanje krova mediteran-crijepom, umjesto nekadašnjim utorenim. Obnovljena je i sakristija koja je natkrivena tako da je polovica krova apside produžena nad tlocrtom sakristije. Navedene intervencije (izbor pokrova, krov sakristije, obnova zvonika) nisu bitnije narušile povijesni integritet građevine.

Crkvica sv. Jurja u Žitniću s pravokutnom apsidom iz 16. je stoljeća; godine 1992. pogođena je minobacačkom granatom, a recentna preslica oštećena joj je mecima. Sve su štete na građevini nedavno u cjelini popravljene.

Općina Knin

Crkva sv. Ante u Kninu podignuta je od godine 1860. do 1863. u središtu grada, na mjestu starije, a građena je u historicističkom, neoromaničko-neogotičkom stilu. Uz crkvu je podignut i zvonik. Ta je crkva temeljito popravljana dvaput u ovome stoljeću (1911. i 1960).[16] U Domovinskom je ratu bila zapaljena, pri čemu joj je potpuno izgorjelo krovište te sva oprema u unutrašnjosti. Glavni i bočni oltari su oštećeni.

Nakon rata Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja iz Splita naručuje od Arhitektonskoga fakulteta iz Za-

[12] Gamulin, A. nav. djelo, str. 99.

[13] *Popis ratnih šteta*, Zagreb

[14] Isto.

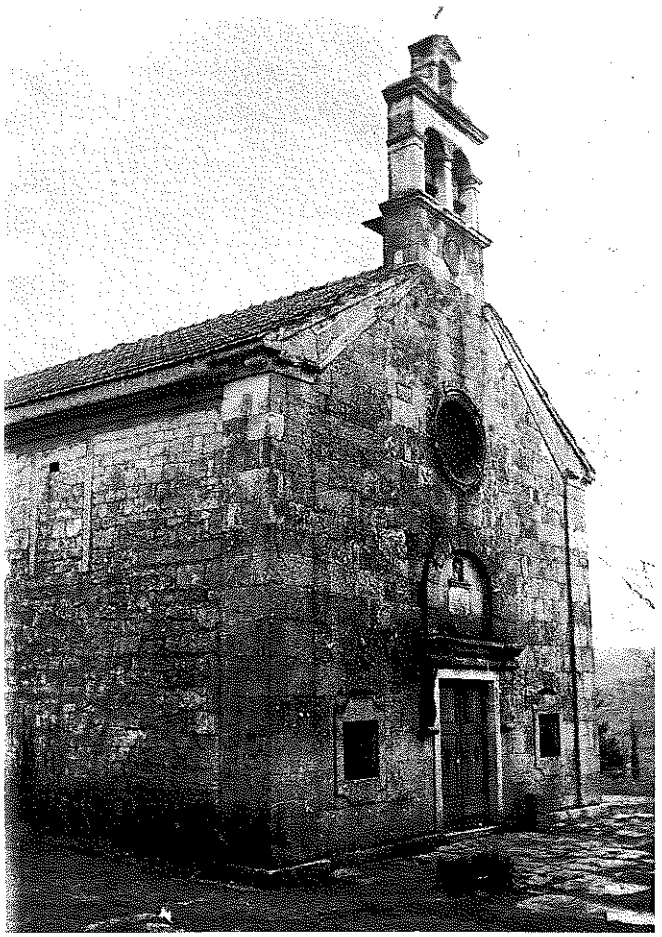

7 Gradac, župna crkva Rođenja Marijina prije Domovinskoga rata

Gradac, the parish church of the Birth of the Virgin Mary, view of the church before the war

greba projekt rekonstrukcije crkve i zvonika. Autori su projekta arh. Nenad Fabijanić i inž. Božidar Uršić. Izrada projektne dokumentacije i početak radova na obnovi crkve tekli su gotovo usporedo kroz razdoblje 1996–1997. Projekt je obuhvatio manja preoblikovanja pročelja, restauraciju zvonika, crkvene unutrašnjosti i zahvate na statičkoj sanaciji objekta[17]. Početkom godine 1998. svi su vanjski radovi gotovo dovršeni, osim izvedbe gromobranske instalacije. Crkva je dobila novo krovište, izmijenjen je dio fasadnog kamenja i vijenaca te dovršeno novo lice glavnoga pročelja prema ulici. Predstoji uređenje zvonika, obnova unutrašnjosti i instalacija. Radove izvodi poduzeće »Mang« iz Bjelovara.

Budući da je crkva sv. Ante već u II. svjetskom ratu, a zatim i nakon popravka godine 1960, izgubila svoje izvorne, neostilske značajke, ova je intervencija samo dotjerivanje u postojećim gabaritima.

Općina Oklaj

Crkva sv. Roka u naselju Čitluk iz 18. stoljeća, smještena je uz mjesnu cestu[18]. U tijeku domovinskog rata je zapaljena. Pritom su joj uništeni strop, krovište, stolarija, crkveni inventar (oltari minirani) te staro drveno pjevalište, a djelomično su oštećeni pod i žbukano pročelje.[19]

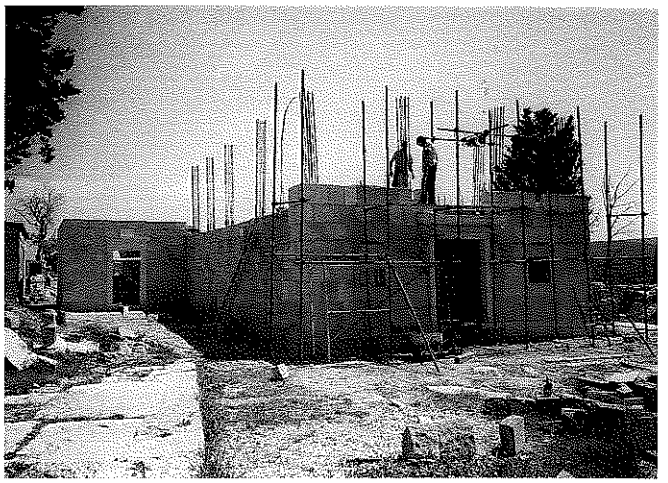

8 Gradac, župna crkva Rođenja Marijina u tijeku obnove

Gradac, view of a support working platform

Prilikom očevida u siječnju 1998. konzervatori su crkvu u cijelosti zatekli obnovljenu, a sva je sredstva za njezinu obnovu osigurala župa Promina. Postavljeno je novo krovište prekriveno smeđim biber-crijepom (crijep je donacija iz Njemačke). Crkva je ožbukana žbukom-hirofom u svijetlom oker tonu. Crkveni je inventar obnovljen (postavljeni su novi kameni oltari) kao i vanjska stolarija, a na glavno pročelje montirana je nova kamena preslica rađena kao replika stare. Koordinator obnove bio je lokalni župnik, a obnova je tekla bez konzultacija sa šibenskim Konzervatorskim odjelom.

Pregledom izvedenog utvrđeno je da su izabrani pokrov i vanjska žbuka u potpunom neskladu s tradicijskim elementima (kupom kanalicom i glatkom žbukom) građevina ovoga tipa. To su ujedno najveće konzervatorske zamjerke ovoj obnovi.

Crkva Gospe Čatrnjske u naselju Lukar iz 18. je stoljeća. Iza njezine apside, na udaljenosti od desetak metara, podignut je godine 1937. zvonik, građen vrlo solidno kamenom klesancem, s kapom u obliku piramide, također kamenom[20].

U jesen 1991. tenk bivše JNA s više je projektila pogodio ugao završne lađe zvonika. Pritom je, osim toga dijela zvonika, razoren i dio kape na uglu iznad lađe, a oštećen je i vrh kape. Ratna oštećenja na zvoniku sanirana su u cjelini tijekom 1996. Prezidana je kapa zvonika, a u kamenu su zidani porušeni dijelovi lađe. Donator obnove bilo je Jadransko osiguranje d.d. iz Splita[21]. Radovi su

[15] *Popis ratnih šteta*, Zagreb, 1997.

[16] *Šematizam Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja*, Split, 1979, str. 117.

[17] Prema usmenoj informaciji projektanta arh. Nenada Fabijanića.

[18] Gamulin, A., nav. djelo, str. 86.

[19] *Popis ratnih šteta*, Zagreb

[20] Gamulin, A., nav. djelo, str. 92; također i *Popis ratnih šteta*

[21] Na zvoniku je istaknut natpis o ratnim štetama na zvoniku, uz zahvalnost navedenom donatoru za njegovu poratnu obnovu.

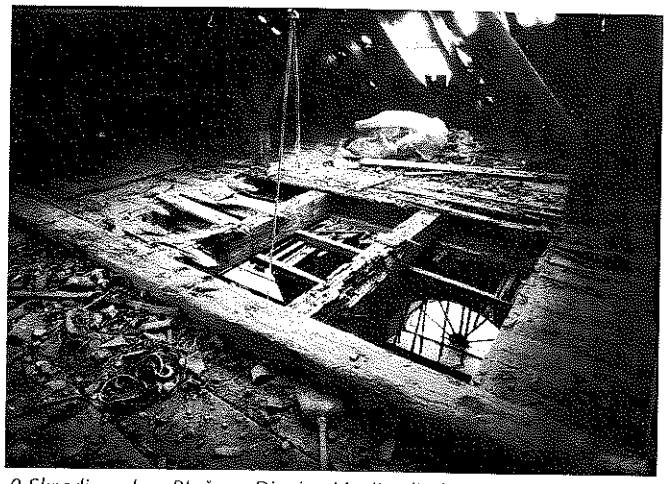

9 Skradin, crkva Blažene Djevice Marije, dio krovišta oštećenog pri granatiranju

Skradin, the church of the Blessed Virgin Mary during reconstruction

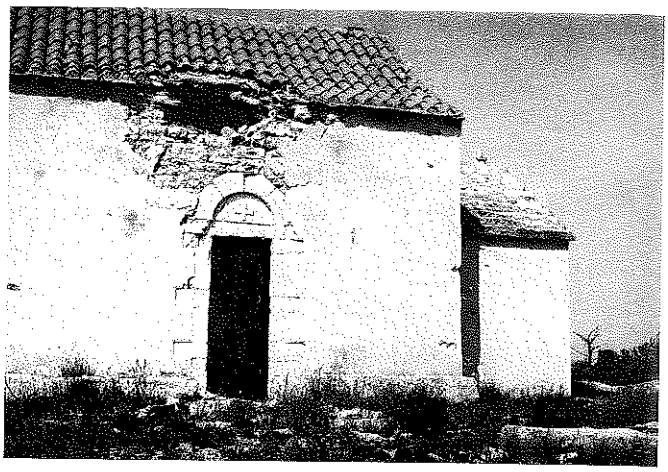

10 Srima, crkva Gospe Srimske nakon granatiranja

Srima, the church of Our Lady after shelling

dovršeni bez konzervatorskog nadzora. Usprkos tome, izvedeni su vrlo kvalitetno, brižljivim zidanjem u kamenu, tako da je na obnovljenom zvoniku gotovo nemoguće zapaziti zone ratnih oštećenja. To se, u prvom redu, može zahvaliti vrsnim imotskim klesarima Iki i Mislavu Rebiću.

Crkva sv. Mihovila u Oklaju jednobrodna je građevina s polukružnom apsidom, zidana klesanim kamenom. Sagrađena je godine 1784, a u tijeku 18. stoljeća, uz jugoistočni ugao objekta, dograđen je i višekatni barokni zvonik s ložom i piramidnim krovom[22].

Tijekom 1992. crkvu su zapalili pobunjeni Srbi pri čemu su u cijelosti uništeni pjevalište, strop crkve s krovištem te sav inventar i stolarija. Djelomično je oštećen i crkveni pod (kamene ploče) kao i unutrašnja žbuka.[23]

Crkva je u cijelosti obnavljana sredstvima župe Promina. Izvedeno je novo krovište s pokrovom, nova unutrašnja žbuka te obnovljen glavni oltar. Obnova je time korektno zaokružena.

Crkvica Svih Svetih – Razvode, smještena je na ravnomu terenu, u neposrednoj blizini sela. Jednobrodna je s odlikama kasnog baroka, građena u 19. stoljeću. U tijeku ratne 1992. zapalili su je pobunjeni Srbi. U požaru je u cijelosti izgorio strop s krovištem (prije prekriveno salonitnim pločama) i drveno pjevalište. Uništen je i sav crkveni inventar (oltar uništen batovima), a prije paljenja odnesena su i crkvena zvona.[24]

Crkva je u cijelosti obnovljena sredstvima župe Promina, ali se župnik pri obnovi nije konzultrao s nadležnim šibenskim Konzervatorskim odjelom. U sklopu obnove izvedeno je novo krovište s pokrovom od smeđega biber-crijepa (donacija iz Njemačke). Svi su fasadni zidovi ožbukani hirofom, izvedena je nova stolarija, a u unutrašnjosti je postavljena nova crkvena oprema s novim oltarom.[25]

Ocjena izvedenog istovjetna je ocjeni obnove crkve sv. Roka u Čitluku jer je riječ o dvjema obnovama s identično izvedenim elementima.

Općina Ružić

Župna crkva Rođenja Marijina u Gradcu, građena je sredinom 18. stoljeća na dominantnoj uzvisini zvanoj Glavica, ponad naselja. Bila je jednobrodna građevina, pravilne orijentacije s kvadratičnom apsidom i sakristijom, koja je prizidana godine 1856.[26] Zbog značajnih ostataka starohrvatskoga sakralnog objekta i groblja te zbog vrijednih baroknih arhitektonskih oblika, godine 1975. crkva je upisana u Registar spomenika kulture pod brojem RST-823.

U jesen 1991. pobunjeni su je Srbi miniranjem do temelja porušili[27]. Zbog veličine crkve i njezinih vrijednosti, ruralna sakralna arhitektura drniško-kninskog područja pretrpjela je jedan od najvećih gubitaka. Prilikom miniranja oštećene su vrijedni spoliji ugrađeni u nekadašnju crkvu. U unutrašnjosti je uništeno drveno pjevalište te rijetka barokna štuko-dekoracija zidova.

Ruševina crkve raščišćena je godine 1996. Kamena je građa probrana tako da je obrađeni kamen pohranjen u neposrednoj okolici ruševina, a neobrađeni deponiran izvan groblja. Dio spolija sa starohrvatskim reljefom privremeno je pohranjen u muzejima u Drnišu i u Splitu.[28]

Tijekom godine 1996. i 1997. na lokalitetu su poduzeta zaštitna arheološka istraživanja koja je vodio Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika iz Splita. Tada du unutar gabarita veće crkve otkrivena djelomično očuvana starohrvatska crkva i ulomci kamenoga crkvenog namještaja sa starohrvatskim pleterom. Uz crkvu je i prostrano srednjovjekovno groblje na kojemu je u tijeku istraživanja otkri-

[22] Gamulin, A., nav. djelo, str. 95.

[23] *Popis ratnih šteta*, Zagreb

[24] *Popis ratnih šteta*, Zagreb

[25] Terenski očevid u siječnju 1998.

[26] Gamulin, A., nav. djelo, str. 89.

[27] *Popis ratnih šteta*, Zagreb

[28] Gradac, crkva Porođenja Marijina, arhitektonsko-građevinski projekt obnove, »CONEX«, Zagreb, lipanj 1997, dio I – Konzervatorska studija, str. 11.

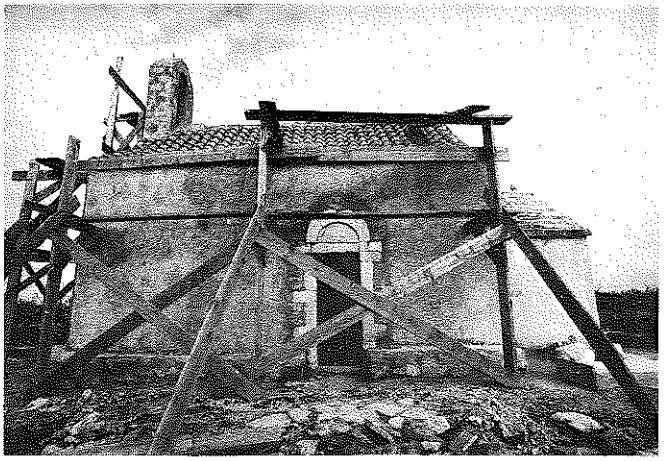

11 Srima, crkva Gospe Srimske u tijeku obnove

Srima, the church of Our Lady during reconstruction

12 Razori, crkva sv. Vida nakon granatiranja

Razori, the church of St Vid after shelling

ven vrijedan arheološki materijal, važan za izučavanje kronologije srednjovjekovnoga nakita u Hrvata.[29]

U godini 1997. načinjen je arhitektonsko-građevni projekt za obnovu crkve. Projekt je u lipnju dovršila tvrtka »CONEX« iz Zagreba (odgovorni projektant mr. sc. Božica Marić)[30]. Sastavni je dio projekta i konzervatoska studija koja, uz iscrpan opis nekadašnjeg stanja, donosi brojne grafičke priloge kao i konzervatorske smjernice obnove (suradnici Zdravko Živković, d.i.a. i Silvija Nikšić, prof. pov. umj.). Odabrana je faksimilna metoda obnove, koju je omogućila vrlo iscrpna i kvalitetna dokumentacija stanja crkve prije razaranja[31]. U srpnju 1997. za izvođača radova odabrana je tvrtka »PORTAL« iz Vinjana Donjih, Imotski[32]. Građevinski nadzor obavlja firma »Sanja-projekt« iz Splita, a stalan konzervatorski nadzor provodi Konzervatorski odjel iz Šibenika.

Očevidom obavljenih radova u siječnju 1998. utvrđeno je da su svi vanjski zidovi crkve podignuti do visine 150 cm. Izveden je armiranobetonski pod crkve ispod kojeg je podzemna etaža (kripta) s arheološkim nalazima. Ta je etaža izvedena kao aneks projektu, a sve u dogovoru s Konzervatorskim odjelom u Šibeniku. Kripta će biti izložbeni prostor (neka vrsta muzeja) u kojemu će se moći vidjeti temelj stare crkve sv. Petra iz starohrvatskoga doba, ali i prostor u kojemu će se prezentirati svi važniji nalazi nađeni otprije i sada, u crkvi i uokolo nje. Prostor će biti rasvijetljen umjetnom rasvjetom i ventiliran. Građevni radovi na kripti i pristupnome stubištu izvedeni su u listopadu 1997, što je označilo i početak obnove same crkve.[33]

[29] Zekan, Mate, Arheološki lokalitet uz crkvu, *Listić župe sv. Marije-Gradac*, god. III, br. 2 (7), 1997, str. 11.

[30] Nav. projekt.

[31] Crkva je godine 1988. detaljno dokumentirana; iz konzervatorskog elaborata nav. projekta, str. 29.

[32] Izvješće komisije o izboru izvoditelja radova na rekonstrukciji faksimila crkve Porođenje Marijino u mjestu Gradac pored Drniša, Drniš, 6. srpnja 1997.

[33] Živković, Zdravko, Obnavlja se crkva Male Gospe, *Listić župe sv. Marije-Gradac*, god. III, br. 2 (7), 1997, str. 5.

[34] Evidencijski karton objekta ZŠB 633, dokumentacija Konzervatorskog odjela u Šibeniku

Crkva Rođenja Marijina primjer je sustavnoga pristupa obnovi koji je dao sve pretpostavke uspješnom završetku rekonstrukcije građevine. Istaknutu ulogu u ovakvu pristupu obnovi imao je tadašnji gradački župnik fra Paviša Norac. Punu novčanu potporu u sudjelovanju u ovome projektu, uz župu Gradac, pružilo je Ministarstvo kulture.

Općina Skradin

Crkva sv. Nikole u Plastovu bila je jednobrodna građevina s polukružnom apsidom pokrivenom kamenim pločama. Imala je romaničke stilske elemente od kojih je vrijedno istaknuti donji kameni prag ulaznoga portala. U crkvi je bila oltarna pala sv. Nikole, rad slikara Ivana Skvarčine iz 1849.[34]

Godine 1993. pripadnici kninskog korpusa tzv. JNA ovu su crkvicu miniranjem srušili do temelja. Iz crkve je prije toga otuđena oltarna pala.

Ruševine su raščišćene tijekom 1997. dobrovoljnim radom.

Crkva će se obnoviti faksimilskom metodom zahvaljujući iscrpnoj arhitektonskoj i fotografskoj dokumentaciji načinjenoj u Konzervatorskom odjelu u Šibeniku još u tijeku konzervatorskoga zahvata godine 1984. U tu je svrhu u studenome 1997. dovršen izvedbeni projekt (izradilo ga je poduzeće DOM-KONZALTING iz Šibenika) koji, uz izvedbene nacrte i statički račun, ima priloženu dokumentaciju i valorizacijsku obradu stanja prije ratnih razaranja. Tijekom veljače 1998. započeli su radovi na zidanju crkve.

Crkva sv. Jurja u Rupama izdužena je pravokutnoga tlocrta bez apside. U stražnjem je dijelu presvođena prelomljenim svodom. Prema zatečenim elementima riječ je o srednjovjekovnoj građevini s drastičnim kasnijim transformacijama.[35] Tijekom godine 1992. zapaljena je: u cijelosti su joj uništeni krovište, stolarija, crkvena oprema, a velika je šteta na dvostrukoj preslici kojoj se kamen raspucao od toplinskoga djelovanja vatre[36].

13 Razori, crkva sv. Vida u tijeku obnove

Razori, the church of St Vid during reconstruction

14 Šibenik, crkva sv. Ane, konzervatorski pregled šteta i pripreme za obnovu

Šibenik, the church of St Anna, survey of damages and preparation for the reconstruction

Obnovu je svojim sredstvima potaknula župa Dubravice. Radovi su započeli tijekom 1996. izvedbom novoga krovišta i pokrova (izvođač – »Obnova-Žepče«, tehnička dokumentacija – šibenski Konzervatorski odjel). Nastavak sanacijskih radova predviđen je za godinu 1998., kada se predvida i dovršetak žbukanja i postava elektroinstalacija. Završni radovi očekuju se na preslici.

Crkva sv. Bartula u Ždrapnju srednjovjekovna je građevina pravokutna izdužena tlocrta bez apside[37]. Od detonacija više minobacačkih granata tijekom 1992. i 1993. ubrzo se urušilo inače dotrajalo krovište, a oštećenja su nastala i na zidovima i na preslici crkve[38]. Obnova građevine započela je u siječnju 1998, a prema projektu poduzeća »Atrij« iz Zadra (projekt dovršen u studenome 1997). Tada je raščišćen sav urušeni materijal unutar crkve, otučena je žbuka i izvedeni su armiranobetonski serklaži po gornjim rubovima uzdužnih fasadnih zidova. Do kraja veljače 1998. dovršeni su drveno krovište s pokrovom od kupe kanalice i građevinski radovi na novoj preslici. Radove izvodi tvrtka »Rojal-impex« iz Rijeke (kooperant je iz Žepča), a investitor je Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja iz Splita. Crkva se obnavlja pod konzervatorskim nadzorom, a dosadašnjem toku radova nije bilo većih zamjerki, osim na izvedbi krovnih streha.

Crkva sv. Kate u Dubravicama jednobrodna je barokna crkva s kvadratnom apsidom, smještena na blagoj uzvisini uokvirenoj pitomim maslinicima u neposrednoj blizini sela[39].

Tijekom studenoga 1991. tenk tzv. kninskog korpusa ispalio je granatu koja je pogodila spoj krova i sjevernoga pročelja pri čemu su uništeni dijelovi pročeljnog zida, svoda, krovne streche i pokrova.

Dobrovoljnim su radom, u organizaciji župe Gospe Fatimske iz Dubravica, nastale štete sanirane. Kamenom je zazidan usjek nastao pogotkom, izveden je novi pokrov kupom kanalicom te ugrađene nove krovne streche od kamenih ploča. Budući da tenkovska granata nije probila crkveni svod, nastale su štete bile manjeg opsega. Njihova je sanacija, uz nadzor šibenskoga Konzervatorskog odjela, izvedena ispravno.

Župna crkva Blažene Djevice Marije u Skradinu nalazi se uz oveći gradski trg. Ta jednobrodna građevina s polukružnom apsidom podignuta je u drugoj polovici 18. stoljeća. U apsidi su fresko slike iz godine 1860.[40]

Crkva je pogođena u četiri navrata: u listopadu i studenom 1991. te potkraj listopada 1993. Pritom je načinjena znatna šteta na pokrovu i krovnoj drvenoj konstrukciji. Oštećene su orgulje, a znatno je oštećen i strop sa slikom sv. Jere. Kipovi sv. Ante i sv. Franc u nišama glavnoga pročelja oštećeni su gelerima. Dio je kamenoga krovnog vijenca uništen, a na konstrukcijskim su se dijelovima pročelja pojavile pukotine.[41]

Nakon prvoga pogotka odmah je popravljeno krovište i prekriveno kupom kanalicom. Nakon drugoga pogotka i većih šteta, crkva je bila privremeno prekrivena tendom, a poslije ljepenkom s letvama. Sva su oštećenja na građevini sukcesivno popravljana, a nakon delikatno izvedenih popravaka šteta na krovištu crkva je ožbukana iznutra i obojena. Ostale su nepopravljene štete na orguljama te na skulpturama u nišama glavnoga pročelja. Šibenski je Konzervatorski odjel, u tijeku stalnoga ratnog djelovanja, obnovu kontinuirano nadzirao i pratio izradbom potrebnih troškovnika i izvedbene dokumentacije.

[35] Evidencijski karton objekta ZŠB 695, dokumentacija Konzervatorskog odjela u Šibeniku

[36] *Popis ratnih šteta*, Zagreb

[37] Evidencijski karton objekta ZŠB 692, dokumentacija Konzervatorskog odjela u Šibeniku

[38] *Popis ratnih šteta*, Zagreb

[39] Evidencijski karton objekta ZŠB 634, dokumentacija Konzervatorskog odjela u Šibeniku

[39] Evidencijski karton ZŠB 613

[40] *Popis ratnih šteta*, Zagreb

[41] *Popis ratnih šteta*, Zagreb.

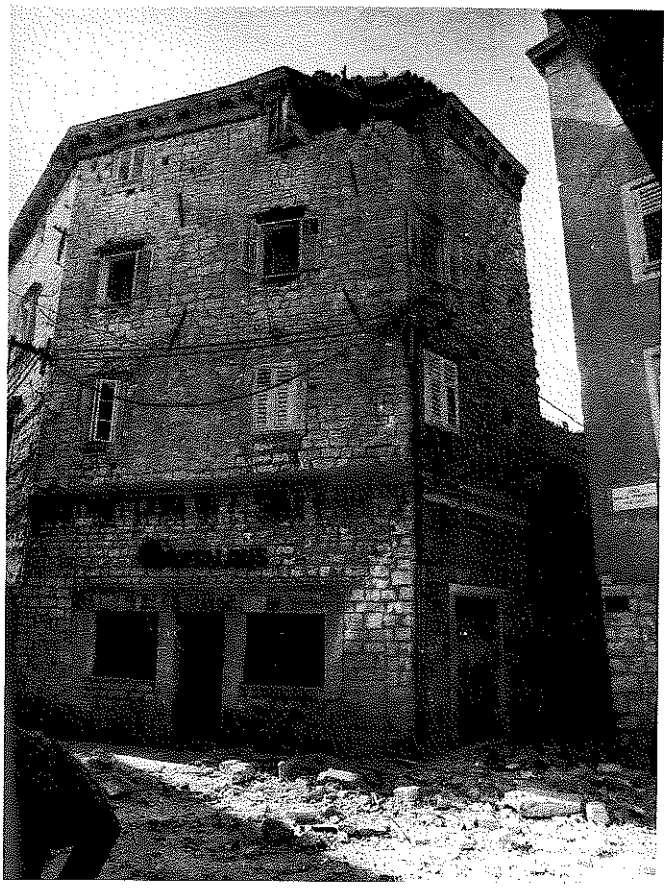

15 Šibenik, kuća Chiabov desetak minuta nakon pogotka
Šibenik, the Chiabov building ten minutes after the shelling

16 Šibenik, kuća Chiabov, obnova završnih vijenaca pročelja
The Chiabov building, the restoration of façade's cornice

Župni dvor u Skradinu smješten je u prizemlju lijepe jednokatnice, zidane pravilnim klesancima i s ožbukanim katom. Ova zgrada, građena u drugoj polovici 19. stoljeća, nalazi se nasuprot župnoj crkvi.

Građevina je tijekom listopada 1991. dvaput pogođena s po jednom minobacačkom i topovskom granatom. Topovska je granata probila sjeveroistočni pročeljni zid, a minobacačka je pala na krov oštetivši pokrov i dio drvene krovne konstrukcije. Navedeno ratno djelovanje, srećom, nije oštetilo vrijedne stilske elemente građevine. Nastale su štete građevinski ispravno sanirane.

Zgrada bivšega kina u Skradinu neogotička je građevina, tipična za prelazak 19. u 20. stoljeće. Nalazi se preko puta župne crkve u uskoj gradskoj ulici. Tijekom prosinca 1991. i ožujka 1992. pogođena je haubičkim projektilima. Jedna je granata probila sjeveroistični nosivi zid od lomljenoga kamena i uništila prizidani ukrasni pilastar zidan u opeci. Druga je pogodila u krovište, pri čemu je jednostruka visulja teško oštećena.[42] Uz crkvu Porođenja BDM, ovo je jedna od najrazorenijih građevina u Skradinu. Nakon akcije »Oluja« prišlo se njezinoj sustavnoj obnovi. Tijekom 1996. i 1997. građevina je očišćena, u unutrašnjosti su provedeni istražni arheološki radovi, sanirana je i učvršćena nosiva konstrukcija, izvedeno je novo krovište od fert-gredica, dovršen je pokrov, a u veljači 1998. započeli su završni fasaderski radovi na žbukanju i bojenju pročelja. Delikatna rekonstrukcija neogotičkih uresnih elemenata temeljena je na izrađenim detaljnim arhitektonskim snimcima pročelja (sve profilacije u mj. 1:1). Radove su izvodile tvrtke »Građeving« iz Skradina i »Ran« iz Šibenika. Rekonstrukcija, koju je pratio stalan konzervatorski nadzor, izvedena je ispravno.

Napomena: Popisom ratnih šteta u Skradinu obuhvaćeno je još šest povijesnih građevina ili kompleksa koji su uglavnom oštećeni pogocima u krov, pa su se takve štete, radi što brže zaštite građevina od propadanja, morale brzo popravljati, često privremenim mjerama. Oštećenja pročelja i unutrašnjosti još nisu sanirani. Prva zgrada iz ove grupe, na kojoj je tek nedavno započeta temeljita rekonstrukcija, jest neostilska dvokatnica (tlocrtno u obliku slova L) na obali, u blizini marine.

Općina Vodice

Crkva Gospe Srimske u Srimi jednobrodna je građevina s kvadratnom apsidom. Romaničkih je stilskih značajki, s dva jedinstvena portala s potkovastim lukom i vrsnom romaničkom freskom u apsidi. Zbog svojega istaknutog položaja na brežuljku, u neposrednoj blizini šibenskoga mosta, u rujnu 1991. bila je idealna meta pa je ten-

[42] *Popis ratnih šteta*, Zagreb

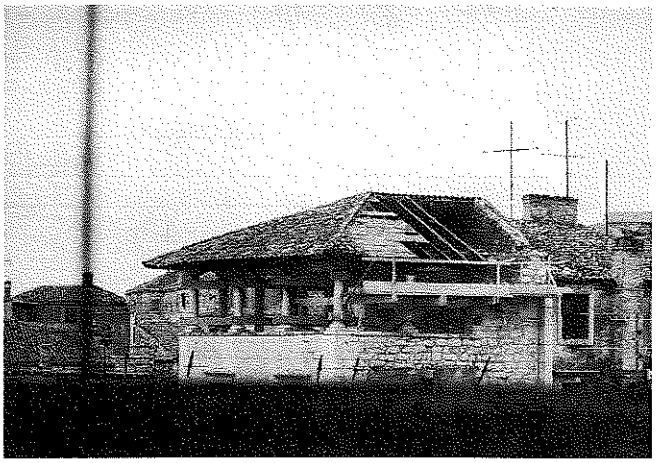

17 Šibenik, palača Šižgorić-Galbiani u tijeku radova

Šibenik, the Šižgorić-Galbiani palace during reconstruction

kovskom granatom pogođena na spoju zida i krova, točno iznad lunete južnoga portala. Granata je probila svod, urušila dio zida te teško oštetila pokrov.[43]

Crkva je u cijelosti obnovljena u jesen 1993. (radove je izvodila građevinska tvrtka »Ran«) prema dokumentaciji i troškovniku tadašnjega šibenskog Zavoda za zaštitu spomenika kulture, koji je provodio stalan nadzor nad radovima. Popravljen je i izmijenjen pokrov kupom, prezidan dio oštećenoga zida i svoda, a cijela je građevina ponovno ožbukana.

18 Šibenik, katedrala sv. Jakova, akroterij uoči demontaže

Šibenik, the Cathedral of St Jacob, acroterium before decomposititon

Općina Šibenik

Jednobrodna **crkvica sv. Vida u Razorima** ima prelomljeni gotički svod te romanički portal na glavnomu pročelju. Posebnost ovoj srednjovjekovnoj građevini davali su stari, u žbuci urezani pučki crteži s prikazima utvrđenoga grada i brodovlja. Zbog položaja u neposrednoj blizini šibenskoga mosta crkvica je u domovinskom ratu bila izložena neprijateljskoj vatri. Pogođena je u rujnu 1991. s najmanje dvije tenkovske granate. Pritom je urušen dio južnoga perimetralnog zida zajedno s gotovo polovicom svoda. Uništen je krovni pokrov s rubnim strehama i rijetkim krovnim akroterijem u obliku romba. Šteta je to veća jer je crkva neposredno prije rata bila u cjelini obnovljena.

U srpnju 1993. dovršen je izvedbeni projekt sanacije oštećene građevine (autor Milivoj Miletić, dipl. inž. građ., poduzeće DOM KONZALTING iz Šibenika), a prema smjernicama šibenskoga Zavoda za zaštitu spomenika kulture. Neposredno nakon toga započela je obnova. Građevina je raščišćena, rekonstruirani su porušeni dijelovi svoda i zida. Postavljen je novi pokrov od kupe kanalice te izvedeno novo unutrašnje i vanjsko žbukanje. Obnovu je pratio stalan konzervatorski nadzor pa je tako vraćen puni sjaj ovoj vrijednoj srednjovjekovnoj građevini.[44]

Na užemu području grada ŠIBENIKA u tijeku domovinskoga rata oštećeno je ukupno 16 spomenika kulture, uključujući tri zgrade iz kompleksa stare bolnice. Tri su spomenika kulture pretrpjela manja površinska oštećenja (jedna bolnička zgrada, crkva Gospe izvan grada, renesansna Mala loggia); šest je zadobilo lakša oštećenja nenosive konstrukcije (jedan bolnički objekt, secesijska zgrada Iljadica-Grbešić, kompleks Nove crkve, Gradska vijećnica, crkva sv. Lovre, crkva sv. Katarine); šest je građevina pretrpjelo lakša oštećenja nosive konstrukcije (zgrada uprave Medicinskog centra, kazalište, dio palače Šižgorić-Galbiani, kuća iz 19. stoljeća na oblali, katedrala sv. Jakova, crkva sv. Ane). Samo je jedna spomenička građevina zadobila teška oštećenja nosive konstrukcije (kuća Chiabov).[45] Obnove koje su uslijedile, a ovdje su navedene, bile su pod stalnim konzervatorskim nadzorom. Blizina nadležnoga Konzervatorskog odjela omogućila je pravodobno i učinkovito uključivanje svih sudionika obnove.

Crkva sv. Ane jednobrodna građevina sa zvonikom na preslicu i pravokutnom apsidom, smještena je u podnožju tvrđave sv. Mihovila. Ova barokna crkva (prvi spomen u 15. st.) pogođena je u rujnu 1991. topovskom grana-

[43] *Popis ratnih šteta,* Zagreb.

[44] *Popis ratnih šteta,* U ratnim razaranjima zauvijek su uništeni srednjovjekovni crteži na unutrašnjoj žbuci pogođenog zida. Srećom, najvredniji su crteži dokumentirani godine 1986, a nedavno su i objavljeni; Ivo Šprljan, Grafiti iz sv. Vida, *Šibenski list,* 13. rujna 199, str. 6.

[45] *Popis ratnih šteta,* karta kategorija oštećenja spomenika u gradu Šibeniku, mj. 1:2 000, Zagreb, 1997.

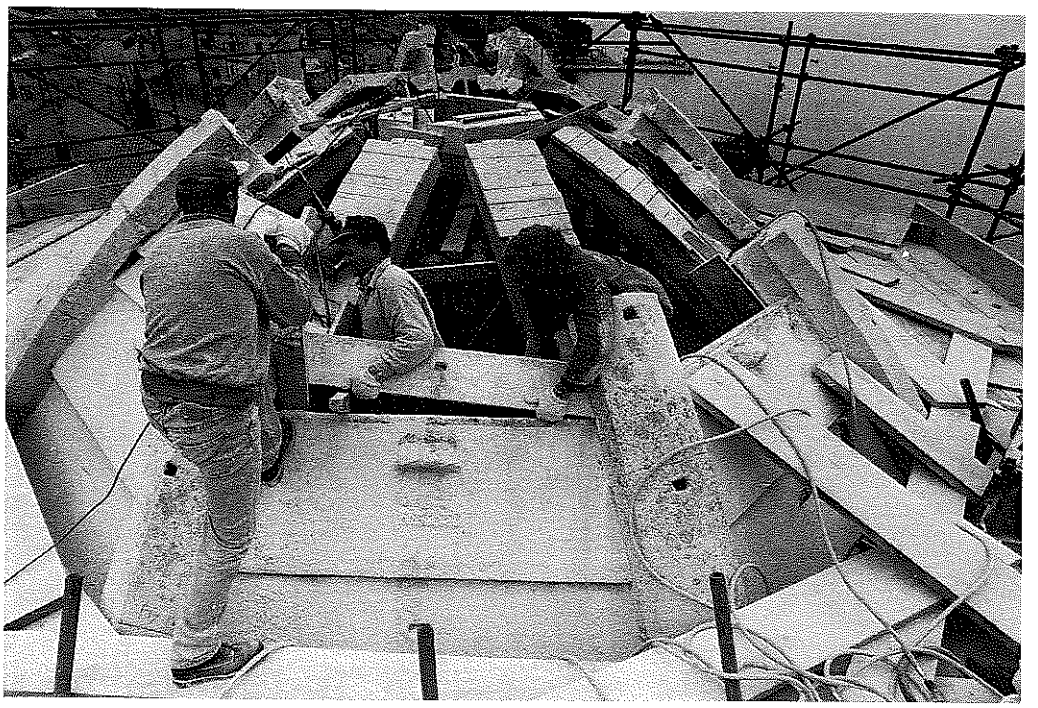

19 Šibenik, katedrala sv. Jakova, radovi na demontaži kupole

Šibenik, the Cathedrale of St Jacob, dismantling of the dome

tom po sredini broda, pri čemu su uništeni oko 50 m^2 pokrova, daščana oplata, dio rogova. Probijen je dekorativni drveni strop te nanesene manje štete koru i oltarima. Štete je bilo nužno brzo popraviti jer se objekt upotrebljavao kao kapela gradskoga groblja sv. Ane. Stoga su odmah u tijeku 1992. poduzeti opsežni sanacijski radovi (izvođač šibensko poduzeće »ZAK«) koje je koordinirao i nadzirao tadašnji šibenski Zavod za zaštitu spomenika kulture. Obavljeni su propravci krovišta, kamenih krovnih streha, drvenoga stropa, sanirane ssu štete na oltarima, a na kraju je unutrašnjost crkve obojena.[46] Bila je to prva građevina u povijesnoj jezgri Šibenika koja je u cjelini obnovljena od ratnih šteta.

Kuća Chiabov kamena je trokatnica smještena na ušću dviju glavnih pješačkih ulica šibenske povijesne jezgre. Osnovni je korpus građevine nastao u gotici, a poslije, u baroku i 19. stoljeću, znatno je izmijenjen, zadržavajući tek tragove nekada vrsnih gotičkih monofora.[47]

Već u tijeku rujna 1991. na građevini je oštećen krovni vijenac. No, najveću je štetu doživjela upravo 16. srpnja 1993, kada ju je pogodila raketa tipa »oganj«. Tako je pogođen nosivi pročeljni zid završnoga kata, odmah ispod kamenoga profiliranog vijenca. Zid je srušen u površini od 9,0 m^2, palo je 4,5 m vijenca te su teško oštećena dva prozora. Raketa je oštetila znatan dio krovišta prošavši kroz dvije drvene stropne konstrukcije.

Zbog položaja građevine u frekventnoj pješačkoj zoni odmah je započeto podizanje zaštitne skele s pomoću koje su skinuti svi nestabilni dijelovi konstrukcije. Krov je bio preventivno zaštićen PVC folijom. Dijelovi oštećene arhitektonske plastike (krovni kameni vijenac i uresni vijenac od žute opeke) pohranjeni su radi precizna snimanja i izrade dokumentacije za obnovu. Cjelovita je obnova kasnila dvije godine zbog zastoja u odnosima vlasnika kuće i grada Šibenika.

Pri sanacijskim radovima započetim 1995. prezidan je dio rastresenoga kamenoga fasadnog zida, obnovljeni su kameni doprozornici i rekonstruirani su krovište i porušeni stropovi. Konzervatorski zahtjevan posao izvela je klesarska radionica »Kebo« iz Dubrave. Radionica je uspješno obavila rekonstrukciju krovnoga kamenog vijenca i ponovnu montažu vijenca od žute dekorativne opeke.

Kuća Iljadica jedina je u cjelini dovršena kasnosecesijska građevina na prostoru grada Šibenika. Nalazi se preko puta gradskoga perivoja u tzv. kontaktnoj zoni povijesne jezgre. Glavno je pročelje bogato urešeno secesijskim aplikacijama. Ostala su pročelja slijepa ili bez dekoracija. U travnju 1993. kuću je pogodila haubička granata koja je probila dio sjeveroistočnoga slijepoga pročelja te lakše oštetila drvenu krovnu konstrukciju s pokrovom. Secesijski dekorativni elementi glavnoga pročelja ostali su u ovom napadu neoštećeni. Odmah je, ozidavanjem procjepa u zidu te popravkom krovišta i pokrova, započela cjelovita obnova kuće.

U kompleksu **palače Šižgorić-Galbiani**, koji se sastoji od više srednjovjekovnih stambenih jedinica, napose se ističe renesansna krovna terasa – altana, koja u sklopu povijesne šibenske jezgre čini unikat. U rujnu 1991. krov je terase pogođen topovskim projektilom. Kameni su se stupovi koji nose krovnu konstrukciju zbog detonacije pomakli, a u ogradi terase pojavile su se pukotine.[48]

Budući da su uočene štete tražile kompleksan i skup zahvat na skidanju krovišta i demontaži stupova, Zavod za zaštitu spomenika kulture u tom je ratnom trenutku odlučio poduzeti temeljne radove za primarnu sanaciju altane. U sklopu poduzetih mjera izrađen je statički pro-

[46] *Popis ratnih šteta*, Zagreb

[47] Evidencijski karton objekta ZŠB 587, dokumentacija Konzervatorskog odjela u Šibeniku

[48] *Popis ratnih šteta*, Zagreb

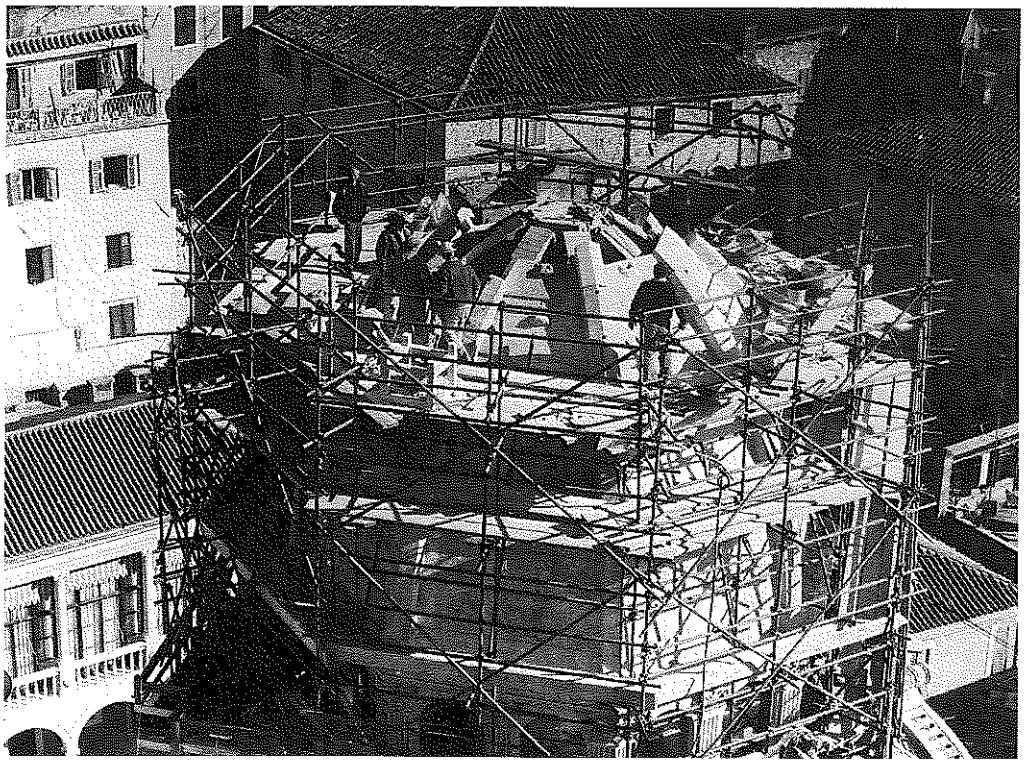

20 Šinbenik, katedrala sv. Jakova, montaža kupole

Šibenik, the Cathedral of St Jacob, putting the dome back together

račun s projektom poduporne skele koja je stabilizirala krovnu konstrukciju s pomaknutim stupovima, te zaštitila pješački promet u glavnoj ulici Kalelargi. Radovi na izvedbi zaštitne skele započeli su već tijekom 1992. (izvođač je šibensko građevinsko poduzeće »Izgradnja«). I danas je na građevini ista skela koja sve više propada pa je potrebno hitno dovršiti radove na konačnoj rekonstrukciji altane.

Šibensko kazalište na gradskome trgu Poljana građeno je u neorenesansnom slogu između godine 1864. i 1869. Već u rujnu 1991. pogođeno je haubičkim projektilom. Srećom, pogodak je bio izvan tlocrtnoga gabarita stropne freske slikara A. Zuccara iz godine 1868. koja je najvrednije ostvarenje šibenskoga stropnog slikarstva 19. stoljeća. Ipak je projektil oštetio dio krovne konstrukcije kazališta, a zbog detonacije pomaknuo se lučni portal pozornice, što je posredno ugrozilo fresku na kojoj se pojavio niz manjih pukotina.

Tijekom prve polovice 1992. započela je sanacija krovišta da bi se što prije zaustavilo pogubno djelovanja atmosferilija. Veći statički zahvati na portalu pozornice, kao i na kaloti-nosaču freske nisu poduzeti, već se tijekom rekonstrukcije prostora ispod krova, godine 1996. prišlo demontaži poda od opeka, čime je rasterećena kalota freske. Zahvat se pokazao dobar jer nije uočen nastavak »puzanja« pukotina na fresci.[49]

Ratne štete na kazalištu posredno su utjecale na početak najcjelovitije rekonstrukcije ove građevine od njezine gradnje. Radovi započeti godine 1996. nastavljaju se uvođenjem novih instalacija i uređenjem unutrašnjosti u tijeku 1998.

Bivša **crkva sv. Katarine,** danas u stambenoj funkciji, srednjovjekovna je građevina u sklopu samostana istoga titulara. U rujnu 1991. topovskom je granatom zgrada pogođena u donji desni dio zabata glavnoga pročelja. Osim šteta na krovištu, pri eksploziji se urušilo oko 6 m^2 kamenog zida.[50] Prilikom rekonstrukcije urušeni je dio zida očišćen i prezidan kamenom, a oštećeni dio krovišta obnovljen.

Sakristija barokne crkve sv. Lovre (17. st.) pogođena je u travnju 1993. raketom tipa »oganj«. Raketa je okrznula spoj sjeveroistočnog ugla i krovišta. Pritom je oštećen dio krovišta te urušen dio pročelnoga zida. Nakon privremena prekrivanja građevine u svrhu zaštite od atmosferilija uslijedio je cjelovit popravak tih manjih oštećenja.

Renesansna **Nova crkva** pridružena je gotičkoj zgradi bratovštine. Građevine razdvaja unutrašnje dvorište s trijemom. U rujnu 1991. topovskom je granatom pogođeno krovište iznad ulaza u dvorište. Osim šteta na krovištu, oštećen je i dio pročeljnoga kamenog zida s krovnim vijencem od kamenih ploča.[51] Srećom, pogođen je dio kompleksa s najmanjom stilsko-povijesnom vrijednošću. Odmah nakon pogotka šteta je u cijelosti sanirana prema troškovniku i uz nadzor Konzervatorskog odjela u Šibeniku.

Kuća uz Lučku kapetaniju na obali, velika je petoetažna građevina od finoga klesanog kamena, građena u 19.

[49] Bombardiranje kazališta u rujnu 1991. ubrzalo je kompletiranje dokumentacije. Šibenski Zavod za zaštitu spomenika kulture poduzeo je cjelovito dokumentiranje unutrašnjosti kazališta: arhitektonskim snimanjem do kraja 1991. obuhvaćeni su svi elementi pa su stvoreni svi preduvjeti za cjelovitu rekonstrukciju u slučaju eventualnog nestanka objekta u požaru ili drugih posljedica ratnoga djelovanja.

[50] *Popis ratnih šteta*, Zagreb

[51] *Popis ratnih šteta*, Zagreb

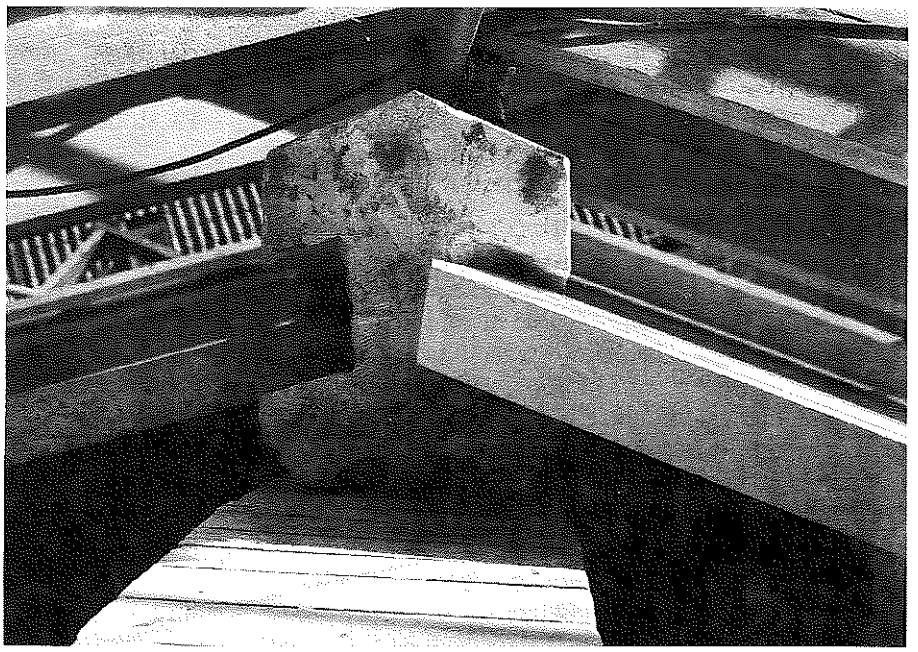

21 Šibenik, katedrala sv. Jakova, detalj montaže, nova ploča i rebro

Cathedrale of St Jacob detail of the reconstruction: new stone plate and rib

stoljeću, pogođena je u travnju 1992. topovskom granatom u krov. Pogotkom je napravljena velika šteta na drvenoj konstrukciji, pokrovu i stolariji potkrovlja. Tijekom 1994. sanirana je krovna konstrukcija, a objekt je pokriven kupom kanalicom.

Šibenska gradska bolnica za cijelo je vrijeme najžešćih raketnih napada na Šibenik tijekom ožujka i travnja 1993. bila posebna meta neprijatelja. U tom se kompleksu, jednom od malobrojnih suvremenih bolnica na našem području građenih potkraj 19. stoljeća, gotovo u izvornu stanju sačuvala nekolicina kamenih objekata paviljonskog tipa. Jedan od najstarijih, upravna zgrada Medicinskog centra, izravno je pogođena (stražnje pročelje) raketom tipa »oganj«. Od krhotina eksplodiranih raketa oštećena su kamena pročelja i krovišta odjela muške i ženske psihijatrije. Nakon oštećenja odmah se prišlo sanaciji krovišta, stolarije i unutrašnje opreme. Sanirane su i štete na kamenim elementima pročelja.

Katedrala sv. Jakova

Oštećenja

Katedrala je dobila pogodak u kupolu 17. rujna 1991. Tada je iz šibenske luke, s desantnoga broda bivše jugomornarice, u pravcu katedrale ispaljeno više projektila iz topa kalibra 40 mm. Katedralu su pogodila 4 projektila, jedan u tambur, a tri u kupolu. Pogodak u tambur izazvao je oštećenja na donjemu dijelu kamenoga pilastra sjeveroistočnoga polja. Pogoci u kupolu uzrokovali su teška oštećenja. Pancirno zrno, koje smo kasnije pronašli u unutrašnjosti katedrale, probilo je šestu ploču na jugoistočnom polju i oštetilo ploču iznad probijene ploče. Drugi je projektil pogodio rebro između južnog i jugoistočnog polja i razorio peti i šesti segment. Treći je projektil pogodio sedmu ploču u južnom polju kupole i izazvao znatna oštećenja, ali je nije probio. Osim odmah uočenih oštećenja na kupoli, bilo je i onih koja se nisu vidjela, ali su se otkrila prilikom ispitivanja stanja kamenih elemenata kupole ultrazvučnom i termografskom metodom. Prilikom izrade programa za obnovu kupole i određivanja karaktera zahvata svakako je trebalo uzeti u obzir i rezultate tih ispitivanja.

Pristup obnovi i dvojbe oko nje

Radi utvrđivanja nastale štete i mogućega pristupa obnovi najprije se pristupilo izradi drvene skele (projekt skele dovršen je 8. studenoga 1991.) koja je omogućila pristup oštećenjima na kupoli. Skela je izvedena u tijeku prve polovice 1992. u uvjetima stalnoga grantiranja. Prvi očevid štete obavljen je 6. svibnja 1992. i tom je prilikom zaključeno da je potrebno izraditi i unutrašnju skelu, od poda prezbiterija do tambura kupole. Unutrašnja je skela izvedena do listopada 1992.

Oštećenja koja su se mogla vidjeti golim okom bila su takva da se obnovi kupole moglo pristupiti na više načina. Bilo je prijedloga da se rupa na kupoli i oštećene ploče i rebra saniraju upotrebom umjetnoga kamena. Drugi mogući način bila je djelomična demontaža oštećenih kamenih elemenata i njihova zamjena novim kamenom. Treći način na koji se kupola mogla obnoviti bila je demontaža kupole do oštećenih kamenih dijelova, njihova zamjena i ponovna montaža.

Da bi se razriješile dvojbe i najboljom metodom pristupilo obnovi obavljeno je niz konzultacija sa stručnjacima iz zaštite spomenika iz Hrvatske i iz inozemstva. U rješavanje toga zadatka uključilo se i Vijeće Europe, odnosno njegova Komisija za kulturnu i prirodnu baštinu s gosp. H. M. Ballesterom na čelu. Za razrješenje problema pristupa obnovi tadašnja Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine imenovala je Stručni savjet za obnovu kupole katedrale sv. Jakova u Šibeniku na čelu s gosp. Miljenkom Domjanom, ravnateljem Zavoda za za-

štitu spomenika kulture u Zadru. Svoj prilog obnovi kupole dao je i gosp. Martin Stancliff, glavni arhitekt katedrale sv. Pavla u Londonu. Razmišljanja i stavove oko obnove iznijelo je i niz drugih stručnjaka. Mišljenja su zatražena i od klesara koji su trebali izvoditi obnovu kupole (- brački klesari pregledali su kupolu potkraj siječnja 1995).

Nakon što su prikupljena mišljenja i prijedlozi svih onih koji su ponudili rješenje, uključujući i ponude koje je mimo konzultacija sa službom zaštite dostavio Institut građevinarstva Hrvatske i Građevinski institut u Splitu, moglo se pristupiti izradi projektnoga zadatka obnove. Prevladavalo je mišljenje da se kupola može sanirati metodom djelomične demontaže. Takav je stav zauzeo i Stručni savjet za obnovu kupole. Na osnovi dotadašnjih spoznaja, a u suglasju sa Stručnim savjetom u Konzervatorskom odjelu u Šibeniku načinjen je projektni zadatak koji je sadržavao sve potrebne radnje koje se na kupoli moraju obaviti, pa čak i izradu modela dijela kupole u mjerilu 1:1. Nakon što su prikupljene ponude za izradu projekta obnove (prikupljanje je obavljeno u travnju 1995) taj je odgovoran zadatak povjeren poduzeću D&Z iz Zadra koje je sudjelovalo i na utvrđivanju potrebnih radnji za obnovu kupole i cijele katedrale i radilo pretprojektne studije[52].

U tijeku izrade projekta projektanti su došli do spoznaje da se djelomična demontaža ne može izvesti bez dodatnih destrukcija kupole, a također je utvrđeno da je oštećenih ploča više negoli je u početku bilo vidljivo, pa se Stručni savjet, uzimajući u obzir novonastale spoznaje, suglasio s prijedlogom projektanata da se kupola demontira do razine oštećenih ploča.

Tijekom godine 1995. i 1996. obavljena su ispitivanja dostupnih elemenata kupole ultrazvučnim, termografskim i endoskopskim metodama (djelomična dijagnoza dijela kupole obavljena je u srpnju 1995, a demontirani su elementi ispitani u studenome 1996).

Nakon dovršenja projekta započela je obnova kupole. Ponude za sanaciju prikupljene su u lipnju 1996. Za nositelja radova izabrano je poduzeće »Kamen« iz Pazina. Službeni početak radova na sanaciji bio je 6. rujna 1996. kada je započela izrada unutrašnje potporne skele. Demontaža kupole otpočela je spuštanjem elemenata akroterija 22. listopada 1996, a 24. listopada započela je demontaža segmenata rebara i ploča. Radovi su tekli prema planu i uz stalan nadzor službe zaštite, projektanata i investitora. Radovi su bili do u tančine definirani tako da nekih većih problema nije bilo.

Najveći je problem bilo skidanje ploča i rebara kupole na mjestima gdje su spojevi rebara i ploča bili zaliveni cementom. Za prijašnji zahvat, pri kojemu su se na dijelu kupole utori zalijevali cementnim mortom, nije se znalo. Demontaža se radila »spiralno« tako da je u svakomu sljedećem polju kupole skinuta jedna kamena ploča više, i tako do najniže oštećene ploče. Od ukupno 104 ploče demontirano je 56, a od 96 segmenata rebara demontirana su 52. Većina ploča i segmenata rebara bili su za ponovnu ugradbu. Moralo je biti zamijenjeno 16 segmenata rebara i 19 ploča. Velik dio tih ploča i rebara bio je sa samoga vrha kupole, dakle, završne ploče i rebra morali su biti zamijenjeni radi ispravljanja pogreške u geometriji vrha kupole, koja je nastala prilikom obnove u 19. stoljeću.

Oštećeni su elementi prebačeni u radionicu gdje su isklesani novi, jednaki oštećenima, a manje oštećeni popravljeni su kamenim umecima. Novi su elementi isklesani iz kamena »veselje« s lokaliteta Garancija, dakle, iz istoga kamena kojim je kupola izvorno bila građena.

Montaža kupole otpočela je 20. siječnja 1997. umetanjem nove pete ploče jugoistočnoga polja.

Nakon ponovne montaže spojevi rebara i ploča zapunjeni su s EMACO RESTO mortom na bazi prirodnoga vapna. Istim mortom, ali sa sitnijim granulatom, fugirane su spojnice ploča i rebara. Osim sanacije kupole, izrađena je i nova gromobranska instalacija. Pritom je restauratorskim zahvatom obnovljena kugla iskrišta sa skulpturom anđela – vjetrokaza na vrhu kupole. Novomontirana kupola na kraju je iznutra i izvana očišćena vodom, a vanjski joj je plašt premazan sredstvom za zaštitu kamena.

Vanjska skela kupole upotrijebljena je za obavljanje završnih radova na ostakljivanju prozora tambura kupole i na njegovoj sanaciji. Nakon razupiranja oštećenoga srednjeg stupa sjeveroistočnoga polja tambura i monolitnih lučnih natprozornika uklonjeni su oštećeni dijelovi stupa i ostaci parapetne kamene ploče uza nj. Izmijenjen je donji dio stupa u cijelomu presjeku visine 130 cm, a u gornjem je dijelu izmijenjena unutrašnja polovica presjeka do kapitela. Nova parapetna ploča umetnuta je u utore stupova.

Dana 24. lipnja 1997, skidanjem višegodišnje drvene skele s vanjske strane kupole katedrale, označen je završetak njezine obnove[53].

Obnova kupole šibenske katedrale okrunjena je značajnim priznanjem. Nagrada »Slobodne Dalmacije« za zaštitu spomenika kulture u Hrvatskoj, koja nosi ime konzervatora Vicka Andrića, dodijeljena je za godinu 1997. stručnoj ekipi koja je sudjelovala u obnovi kupole.

Nekoliko crtica o nalazima

U tijeku radova, na polukugli (donjem dijelu) akroterija kupole otvorila se rupa promjera 9,2 cm. Ustanovljeno je da je riječ o uzdužnoj prošupljenosti akroterija koja je izvorno služila za odzračivanje katedrale kroz kupolu.

Prilikom čišćenja prvoga i drugog elementa akroterija pronađeni su ostaci izvorne pozlate kamene polukugle i astragala u žlijebu prvoga elementa. Sam je žlijeb bio obojen jarko modrom bojom. Boje su vraćene restauratorskim zahvatom.

[52] Katedrala sv. Jakova u Šibeniku, Pretprojektna studija obnove, D & Z, Zadar, listopad 1993. Studija ima 32 stranice s tekstualnim i grafičkim prilozima te fotografijama u boji.

[53] *Službeni vjesnik biskupija splitske metropolije*, 4/1997., (27), str. 145.

Prilikom restauriranja kugle iskrišta i anđela – vjetrokaza utvrđeno je da su izvorno izrađeni u 16. stoljeću i na njima su zatečeni ostaci pozlate zlatnim listićima.

Sudionici obnove kupole katedrale

Investitor: Biskupija šibenska

Projektni zadatak: Ministarstvo kulture, Konzervatorski odjel Šibenik
Prva provizorna zaštita oštećenja kupole u jesen 1991: šibenski planinar Ešref Bajrić
Projekt vanjske skele: Dom Konzalting, Milivoj Miletić, dipl. inž. građ.
Projekt obnove: D&Z, Zadar
Izvođač radova: »Kamen«, Pazin
Kooperanti: Klesarske radionice Ivice Nižetića i Petra Rajčevića iz Pučišća na otoku Braču,
»Izgradnja« iz Šibenika (montaža skela i krana)
Ser.Co.Tec., Trieste, Italia: istraživanja kamenih elemenata ultrazvukom, termografijom i endoskopijom,

Restauratorski radovi: restaruratorska radionica zadarskoga Konzervatorskog odjela s restauratorima Aleksandrom Kotlarom i Šimom Vittori. Čišćenje kupole Mile Mesić.
Izvedba makete kupole: zadarski akademski kipar Kosta Kostov
Građevinski nadzor: Ured za graditeljstvo Šibenske biskupije
Konzervatorski nadzor: Konzervatorski odjel Šibenik

Komisija Vijeća Europe: H. M. Ballester, Hans Birrer, Bernard Fonquernie, Giorgio Croci
Stručni savjet za obnovu: Miljenko Domijan, predsjednik
prof. dr. Branko Crnković
prof. dr. Radovan Ivančević
prof. dr. Vinko Čandrlić
mr. Goran Nikšić
Milan Crnogorac, dipl. inž. arh.
Ljerka Smailagić, dipl. inž. kem.
Zvonko Najev, dipl. inž. građ.
don Veljko Jadronja

Za šibenski Konzervatorski odjel:
mr. Josip Ćuzela
Miro Škugor, dipl. inž. arh.

Ostali: Martin Stantcliff

Sredstva su osigurali: Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine,

Ministarstvo obnove,

Donacije (prikupljanjem Lady Jadranke

Beresford-Peirse)

Biskupija šibenska

Napomena: Posebne zasluge za obnovu kupole katedrale sv. Jakova ima pokojni šibenski biskup mons. Srećko Badurina koji, na žalost, nije doživio dovršenje radova. Njegovim putem razumijevanja prilika obnove krenuo je i njegov nasljednik mons. Ante Ivas koji je davao velik doprinos obnovi još dok je bio biskupijski upravitelj.[54]

Zaključak

Ratne štete na građevinama obuhvaćenima ovim izvješćem mogu se, prema kriteriju složenosti obnove i prema oštećenjima, podijeliti na nekoliko skupina. U prvu i čestu grupu ubrajaju se štete na pročeljima objekata nastale od krhotina eksplodiranih granata. Za sanaciju ove su štete najblaže. Slijede štete nastale izravnim pogocima granata (primjer crkvice sv. Vida) koje traže kompleksnije sanacijske postupke, ali olakšane činjenicom da je integritet objekta uglavnom, i nakon pogotka, sačuvan. Treću grupu čine oštećenja nastala paljenjem. To je bilo najpogubnije za stare crkvene interijere (s drvenim krovovima, oltarima, namještajem). Recentnije obnove mnogih crkava (prije Domovinskoga rata) smanjile su ukupan učinak šteta izazvanih paljenjem. Četvrtoj grupi pripadaju štete nastale miniranjem građevina. To je najteža kategorija oštećenja jer se, usprkos kasnijoj rekonstrukciji, gubi izvornost gradbenih i stilskih elemenata, a kakvoća obnove ovisi o cjelovitosti dokumentacije postojećega stanja.

Iz svega navedenog mogu se izdvojiti štete nastale na kupoli šibenske katedrale na kojoj su malim ratnim djelovanjem stvorena oštećenja čija je sanacija tražila vrlo skupe pripreme te skup i složen zahvat obnove. Kompleksnost obnove ovisila je dakle, o vrijednosti objekta.

Obnova na ruralnim područjima Zagore znatno je varirala u kvaliteti. Gotovo u pravilu pokazala su se lošim ikustva s tzv. donacijama u obliku gotovog materijala, koji je donator kupio i samo isporučio župnicima. Takvo stavljanje pred gotov čin dovodilo je župnike do odluke da se materijal odmah ugradi, bez konzultacija s konzervatorskom službom (primjer crkve u Čitluku).

Kakvoća obnove uveliko je ovisila i o građevinskoj operativi. Poslijeratna obnova dovela je na dalmatinski teren mnoštvo radnika nenaviklih na osnovni gradbeni materijal kakav se na ovim područjima upotrebljava (zidanje kamenom, pokrivanje kupom kanalicom, izvedba kamene strehe itd. – primjer crkve u Rupama). Zbog takvih je izvođača, u pravilu, potreban stalni dnevni nadzor, što, zbog povećanja teritorija u nadleštvu šibenskoga Konzervatorskog odjela i učestalosti zahvata, nije uvijek bilo mo-

[54] Podatke o obnovi kupole šibenske katedrale crpio sam iz pisanih izvješća kolega Josipa Ćuzele (ravnatelja) i Mira Škugora, djelatnika šibenskoga Konzervatorskog odjela. Sve je u dokumentaciji Odjela. O obnovi kupole katedrale arhitekt Miro Škugor dosad je objavio sljedeće radove: Restauratorski radovi na kupoli šibenske katedrale, časopis »*Klesarstvo i graditeljstvo*«, br. 1–2, god. VIII, svibanj 1997, str. 43–52; Kupola šibenske katedrale, *Čovjek i prostor*, br. 9–10, (508–509), 1996, str. 76–77. Tajna zaglavnog kamena, »*Arhitektura*«, 01(213) 1997, str. 137–164. Zagreb

guće provoditi, a to je štetilo izvedbi pojedinih elemenata. Stoga se posebice nameće potreba osnivanja područnoga konzervatorskog odjela u Kninu radi boljeg pokrivanja velikog terena županije.

No, jedna od svijetlih točaka obnove zasigurno je imotska tvrtka »PORTAL« iz Vinjana Donjih, angažirana na obnovama u Drnišu, Badnju i u Gradcu. Stari majstori klesari obitelji Rebić, odnjegovani u dalmatinskome kršu, još su jednom potvrdili da su ljudi s dobrim poznavanjem tradicijskoga klesarskog zanata pravi izbor za osjetljive obnove naših kamenih zdanja. Brački majstori, koji su na briljantan način dovršili obnovu kupole šibenske katedrale, još su jedan prinos navedenoj tvrdnji, tj. da oslanjanje na kvalitetne domaće snage znači isplativo ulaganje u obnovu.

SUMMARY

The restoration of monuments damaged in the war in the county of Šibenik and Knin

The restoration of cultural monuments damaged during the Patriotic War in the region of the County of Šibenik and Knin can be divided into two stages. The first stage, before the Croatian »Storm« operations, is characterised by the inaccessibility of basic information concerning the state of monuments in the occupied territory of the county. In this stage the conservation service in Šibenik was registering war damage, monitoring and organising work on accessible damaged monuments in conditions of constant shellinž. In the second stage, in August of 1995 immediately after the »Storm« operation, the conservation service inspected the entire territory of the county and determined the terrible state of the architectural heritage in all parts of the formerly occupied territory.

The buildings covered in this report can be, according to the criterion of the complexity of restoration, be divided into several groups. The first group of buildings includes those that are simplest to restore since their facades were damaged by shell shrapnel. In the next category are buildings that sustained direct hits (for example the small church of St Vitus) and require more complex repair work, the alleviating factor being that the integrity of the building was preserved after the hit. The third category includes burned buildings, where fire destroyed the wooden roof construction and church inventories. The fourth group includes the buildings that sustained the greatest damage since they were mined; in these cases even their reconstruction would result in the loss of originality of the architectural elements and the elements of style, while the quality of the restoration depends on the scope and quality of the documentation relating to the building before it was destroyed. A separate case from all the above is the dome of the Šibenik Cathedral, which had, in limited attacks, sustained damage that required complex and expensive preparations and expensive restoration work.

The results of the reconstruction of rural areas in the interior of the county are uneven in quality. We noted bad experiences with so-called donations of building materials that the donator bought and shipped directly to parish priests. This forced the parish priests to use the basic building materials immediately, without consulting conservation experts (as is evident in the example of the restoration of the church in Čitluk). Apart from this, post-war reconstruction in the Dalmatian region brought in many workers that were unused to working with stone, the basic building material in Dalmatia. These workers frequently make mistakes, so they, as a rule, require daily supervision. Local Dalmatian firms whose craftsmen are used to working with stone have proven to be the best in the reconstruction in the region. One such firm is »Portal« from Imotski, which was used for reconstruction work in Drniš, Badanj and Gradac. The above claim is also confirmed by the stonemasons from the island of Brač, who were brilliant in the way they completed the restoration of the dome of the Šibenik Cathedral.

Ivo Šprljan

Obnova pročelja gradske vijećnice u Šibeniku od posljedica ratnih razaranja

Stručni rad

Autor opisuje sanaciju oštećenja na pročelju Gradske vijećnice u Šibeniku nastalih prilikom bombardiranja povijesne jezgre u rujnu 1991. Iz predstavljene metodologije obnove autor se posebno zadržava na opisu radova na *tašelavanju* (umetanju kamenih zakrpa – tašela na mjesta oštećenja).

Na najslikovitijem šibenskom trgu, nasuprot sjevernome pročelju katedrale sv. Jakova nalazi se Gradska vijećnica. Svojom fasadom u punoj dužini ona obrubljuje sjevernu stranu trga koji je zaokružen u renesansi[1].

Stara Gradska vijećnica podignuta je na mjestu gdje se od XIV. st. nalazila mala i neugledna loža, podno klisure što se okomito spustila na »plathea communis«. Sagradili su je nepoznati majstori u slogu zrele renesanse, u vremenu od godine 1533. do 1546[2].

U ovom, 20. stoljeću, Vijećnicu je dvaput zadesila zlosretna sudbina. Prvi put bilo je to na Sv. Lucu 13. prosinca 1943., kada je u tijeku zračnog napada angloameričkih zrakoplova na Šibenik Vijećnica izravno pogođena bombama i temeljito razorena. Rušenje šibenske vijećnice, uza srušenu zadarsku krstionicu, bila je najveća šteta koju je u II. svjetskom ratu pretrpjela naša stara primorska umjetnost[3].

Gradska je vijećnica rekonstruirana od godine 1947. do 1960. Eksterijer objekta izveden je metodom »faksimilske« obnove dok su namjena Vijećnice i oprema interijera suvremeno projektirani u svrhu korištenja objekta u kulturne i reprezentativne svrhe. Projekt obnove Vijećnice povjeren je arhitektu Haroldu Biliniću (1894–1984) koji je na ovom poslu iskazao iznimnu ozbiljnost i profesionalnost.[4]

Drugi put Vijećnica je stradala na samom početku domovinskog rata za Šibenik. Dana 17. rujna 1991. na trg između Vijećnice i katedrale sv. Jakova pala su dva minobacačka projektila kalibra 120 mm. Prilikom udara o tvrdo kameno popločenje mine su se rasprsnule u desetine gelera koji su okolnim objektima na trgu nanijeli velike štete.[5]

Najveće štete pretrpjelo je kameno pročelje Vijećnice, pa vrijedi ovdje rekapitulirati one elemente koji su bili najviše stradali. Stupovi trijema, u prvome planu pročelja, imali su više otkrnuća koja su ugrozila statičku stabilnost stupova te oštetila kamenu dekoraciju kapitela. Najveća su otkrhnuća imali četvrti, šesti, sedmi i osmi stup (gledajući slijeva) te polustup devetog luka (također slijeva).

Jednako velike štete imali su kapiteli petog, šestog i sedmog stupa (slijeva). U drugome planu pročelja, ispod trijema, najveće su štete pretprjeli portali kojima su oštećene profilacije dovratnika i nadvratnih profila (najviše pogodaka dobila su tri portala desno od središnjih lučnih vrata prizemlja). Od prozora na istoj plohi najviše su pogođeni prozori uza središnja lučna vrata kao i drugi prozor desno od tih vrata. Na katu Vijećnice nekoliko je gelera oštetilo donju plohu renesansnog balkona, koja je dekorirana lavljim glavama i čini najvrsniji skulptorski rad na čitavoj Vijećnici[6]. Mala oštećenja bila su i na svim trima konzolama balkona. Na kamenoj balustradi kata najviše je oštećen drugi, dvanaesti i dvadesetdrugi baluster. Ovu balustradu ritmički prekidaju baze stupova s lavljim glavama u visokom reljefu. Reljef na bazi prvoga stupa slijeva dobio je veće otkrhnuće na grivi lavlje glave. Na desnom vanjskom prilaznom stubištu Vijećnice najviše su oštećena tri *korša*[7] kamena u podnožju stubišta. U rujnu 1991. od istih projektila oštećen je i dio balustrade i početni stup ograde stubišta[8].

[1] Ovaj prostor, usprkos visokim ambijentalnim, arhitektonskim i urbanim vrijednostima, do danas, začudo, nije ni valoriziran u stručnoj literaturi. Prostor trga oko katedrale iscrpnije je obradio jedino Tomislav Krajina u svom magistarskom i neobjavljenom radu pod nazivom »Rekonstrukcija i revitalizacija trga katedrale u Šibeniku«, Postdiplomski studij zaštite i revitalizacije graditeljskog nasljeđa, Split, 1984.

[2] Slavo Grubišić, *Šibenik kroz stoljeća*, Muzej grada Šibenika, Šibenik, 1974, str. 71.

[3] Cvito Fisković, Zaštita i popravak spomenika u Dalmaciji 1945–1949. godine, *Zbornik zaštite spomenika kulture*, knjiga I, sv. 1, 1950, Beograd, 1951, str. 173.

[4] Ivo Šprljan, *Arhitekt Harold Bilinić u Šibeniku*, monografija, Zavod za zaštitu spomenika kulture Šibenik, Društvo arhitekata Šibenika, Šibenik, 1994. Na stranicama 12–17. iscrpno sam opisao tok obnove Vijećnice uz uporabu arhivske, fotografske i arhitektonske dokumentacije.

[5] Željko Krnčević, Spomenička baština Šibenika i okolice stradala u ratnim razaranjima, referat sa znanstvenog skupa Arheologija i obnova, Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb, 1996, str. 121–126., na str. 122. objavljena karta s pozicijom pogodaka na katedralnom trgu.

[6] Ivo Šprljan, *Izgradnja 1945–1995.*, gradevinsko poduzeće Izgradnja d.d., Šibenik, 1995. Na stranicama 46. i 47. monografije objavljene su fotografije obnove Vijećnice nakon II.svjetskog rata te fotografija donje plohe renesansnog balkona prije oštećenja u domovinskom ratu.

[7] "Koraš« je kontinuirani red kamena jednake visine u punoj dužini pročelja. Može se govoriti o pola korša, četvrtini korša itd., ali je to uvijek red kamenja iste visine, nap.p. klesar Ivan Zlatar iz Povlja.

[8] Stijeg Međunarodnog festivala djeteta u Šibeniku bio je u ljeto 1993. pričvršćen za početni stup ograde. Kasno u noći na dan 2. srpnja 1993. netko je zajedno sa stupom prevalio i dio ograde stubišta, koji je u cijelosti obnovljen pri ovom zahvatu.

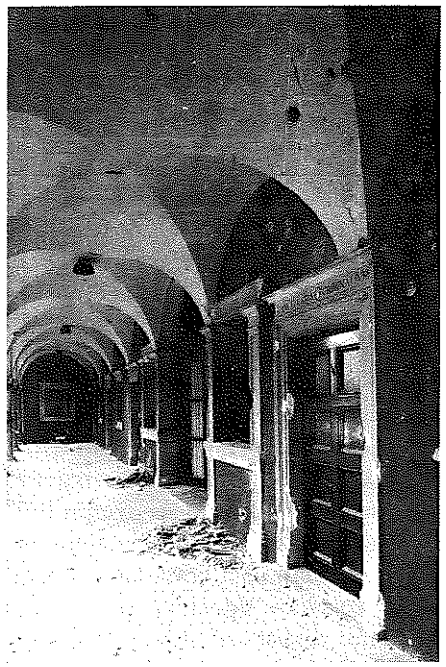

1 Gradska vijećnica, izgled trijema u rujnu 1991, neposredno nakon bombardiranja

The Town Hall, view of the colonnade in September of 1991, immediately after the mortar attack

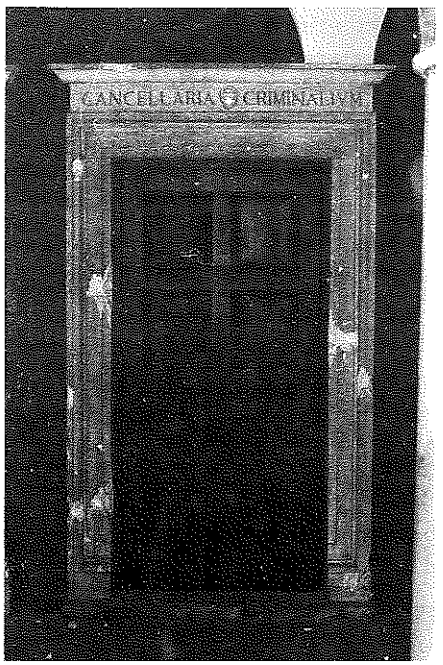

2 Portal s natpisom CANCELLARIA CRIMINALIVM prije »tašelavanja«

Portal with the inscription CANCELLARIA CRIMINALIVM before the stone patches were inserted

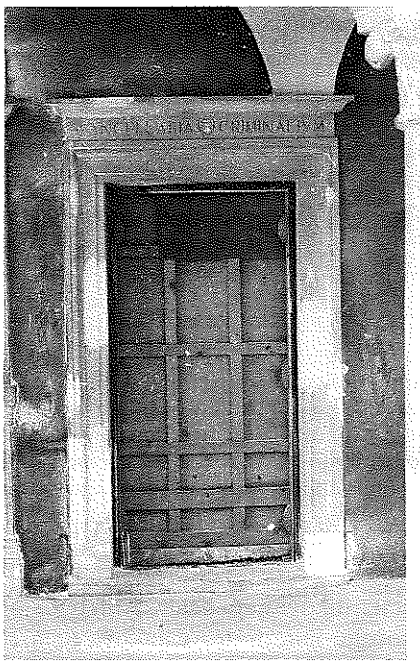

3 Portal nakon tašelavanja

The portal after the stone patches were inserted

4 Oštećenje na lijevom kamenom dovratniku portala (portal s natpisom CANCELLARIA CRIMINALIVM)

The damage to the left stone door-post of the portal (the portal with the inscription CANCELLARIA CRIMINALIVM)

5 Oštećenje nakon zarezivanja pilom

Damage after cutting with a saw

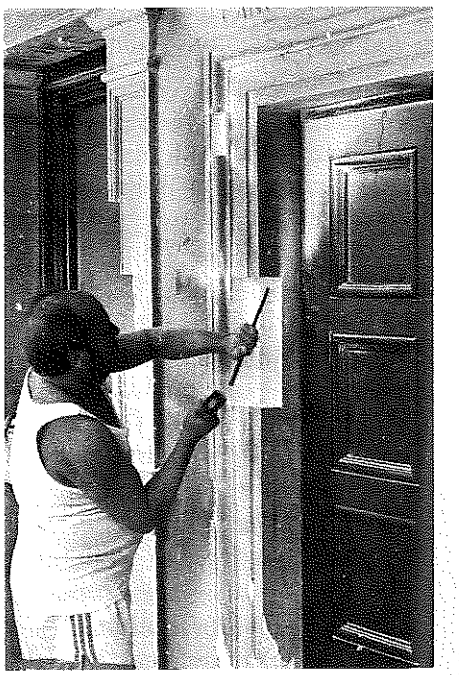

6 Klesar Tonči Zlatar kleše ležaj za tašel

The stonemason Tonči Zlatar chiselling the spot for the stone patch

Na katedralnom trgu krhotine mina oštetile su i renesansnu Malu lodu (obnovljena 1988), osobito njezin ugaoni stup. Na sjevernome pročelju katedrale prilikom detonacija spomenutih mina napravljeno je stotinjak manjih otkrhnuća, pretežito na korševima kamene fasade te nekoliko otkrhnuća na kamenoj plastici sjevernog portala.

Investitor obnove pročelja Gradske vijećnice bio je grad Šibenik koji je ove radove pridružio cjelovitoj restauraciji interijera Vijećnice sa svrhom da se cjelokupna obnova objekta dovrši do kraja 1996.

Za izvođača radova na obnovi pročelja odbabrana je mješovita hrvatsko-francuska tvrtka »Građevinar-Quelin« d.

7 Tašel nakon obrade
The stone patch after treatment

d. iz Dubrovnika. Radovi su otpočeli potkraj kolovoza 1996., a u tijeku dva mjeseca obnove za sve vrijeme su radili klesari »Rasotice« iz Selca s otoka Brača, kooperanta navedene firme[9]. Konzervatorski nadzor nad radovima provodila je Uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine iz Šibenika.

S obzirom na karakter oštećenja i iskustva koja je tvrtka »Građevinar-Quelin« stekla izvođenjem radova ove vrste proteklih godina u Dubrovniku, te poštujući uvjete koji su propisani za obnovu oštećenih dijelova kamene arhitektonske plastike u Dubrovniku, a koji su temeljeni na zaključcima stručno-savjetodavne komisije za obnovu Dubrovnika, u čijem su sastavu i eksperti UNESCO-a, odabrana je i provedena sljedeća metoda obnove[10]:

a) dio kamene ograde i balustrade desnoga pristupnog stubišta zamijenjen je novim elementima, istovjetne vrste kamena i identične obrade prema postojećim detaljima i površinskoj strukturi.

b) Kamen na bočnom dijelu stubišta (navedenog ad a) zamijenjen je vađenjem kamenih blokova do dubine oko 10 cm i postavljanjem novih iste visine korša, iste dimenzije i obrade s istovjetnim sljubnicama.

c) Detalji oštećene kamene plastike, koji su ujedno i najbrojniji, tj. svi oni koji su opsegom većim od 10 cm sanirani su umetanjem kamena iste vrste i obrade na licu mjesta – *tašelavanjem*. Troškovnikom je bilo predviđeno da se mala oštećenja dužine otkrhnuća 5 do 10 cm zapunjavaju smjesom epoksi-smole s dodatkom kamene prašine, koja bi se nanosila na oštećeni, prethodno isprani dio i vezivala inox ankerima profila 5 do 10 mm[11]. No, od toga se odustalo jer takve zapune nisu postojane. Umjesto toga, neka su se manja oštećenja (oko 10 cm) tašelavala, a neka, sasvim mala, ostavljena su na pročelju.

d) Nakon završetka kamenoklesarskih radova (prilikom kojih je uptrijebljen brački kamen) izvođač je predložio dva načina završne obrade; ispiranje pročelja (samo kamenih dijelova) vodom pod tlakom kako bi se uklonio sloj prljavštine i izjednačio ton kamenih dijelova koji su zamijenjeni s postojećim kamenom pročelja ili patiniranje kamenih tašela radi ujednačavanja tona s postojećom fasadom. Nakon obavljenih proba konzervatori su odredili pranje fasade s vodom pod velikim tlakom.

Od segmenata navedene metodologije, važno je opisati radove na *tašelavanju*: najprije se cirkularnom pilom (primijenjene su tzv. velika i mala freza, te cirkularne pile za kamen s dijamantnim zupcima) zarezuje kamen oko krhotine. Obično se zarezuje malo veća zona oko oštećenja jer geler nije odbio samo komad kamena već je pri udaru ozrnio i oljuskao strukturu kamena u neposrednoj blizini vidljiva otkrhnuća. Nakon toga pristupa se izradi ležaja za tašel.

Ležaj *tašela* izvodi se otklesavanjem kamena klesarskim alatom špicom i dlijetima za grublje i finije otklesavanje. Kod izvedbe ležaja za velike tašele upotrebljavao se *šćepadur* ili odbijač (poluga s glavom u obliku širokog i debelog dlijeta) za odbijanje većih komada kamena.

Nakon završne obrade ležaja provodi se njegovo mjerenje uz uporabu klesarskih mjernih sredstava (*škvara* za mjerenje pravog kuta ili *škvara cota* – pomična škvara za mjerenje oštrih i tupih kutova). Time se dobivaju dimenzije na koje će se otpiliti tašel. Tašel se pili s blokova bračkog kamena koji je dopremljen na gradilište za izradu tašela. Slijedi priprema ljepila za kamen. Za radove se koristilo visokokvalitetno ljepilo TENAX talijanske proizvodnje. Ono se uz smjesu za ubrzavanje stvrdnjavanja (»kvas«)[12] nanosi na ležaj tašela malom lopaticom-špatu-lom. Nanošenje ljepila traje oko 1–2 minute. Zatim se tašel priljubi uz ležaj uz blago pritiskanje. Tako otpočinje vezivanje ljepila koje traje samo desetak minuta nakon čega je tašel odmah spreman za završnu obradu.

Završna obrada tašela podrazumijeva postupak profiliranja, čime se on dovodi u oblikovnu prilagodbu s okolicom postojećega kamenog elementa koji se umeće. Ta prilagodba ili doklesavanje tašela obavlja se klesarskim alatom kojemu vrsta ovisi o vrsti elementa koji se tašelava. Kod obrade svakog tašela upotrijebljena je brusilica kojom su se u istu plohu dovodile neravnine ubačenog tašela s postojećim kamenom, a tako se skidao i višak ljepila s površine kamena.

Tašeli s jednostavnim ravnim profilacijama dovršavali su se *dlitima* – dlijetima ili su se profilacije zarezivale pilom. Tašeli na kapitelima stupova dovršavali su se finijim klesarskim alatom poput *gradine* (nalikuje na vilicu s 5–6 sit-

[9] Na Vijećnici su radili klesari: Tonči (Ivan) Zlatar iz Povlja, o. Brač, Stanko Marijančević, Selca, o. Brač i Mate Vrsalović, Povlja, o. Brač.

[10] »Građevinar-Quelin« d.d., Ponuda za restauraciju kamena na pročelju zgrade Gradske vijećnice Šibenik, Dubrovnik, srpanj 1996.

[11] Ibid.

[12] Naziv priopćavaju klesari.

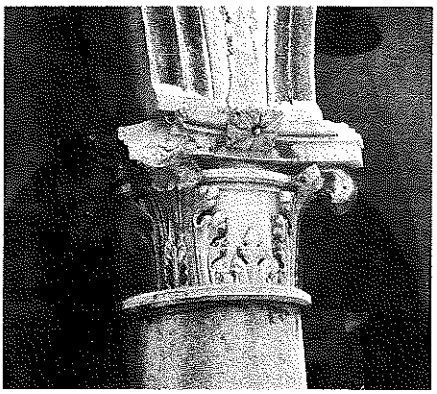

8 Kapitel (šesti stup trijema slijeva) s oštećenjem
Capital (sixth column of the colonnade from the left) with damage

9 Kapitel s djelomično obrađenim tašelom
Capital with a partially treated stone patch

10 Kapitel nakon konačne obrade tašela
Capital after the final treatment of the stone patch

nih zubaca i primjenjuje se za fino otklesavanje površine kamena). Kod finalnog oblikovanja tašela kapitela upotrijebljena je i *rašpa* (za obradu sasvim malih neravnina).

Nakon što je tašelu napravljen konačni oblik, čime je prilagođen postojećem kamenom elementu, slijedi završna obrada površine tašela s ciljem da se isti prilagodi okolini i površinskom teksturom. Ta se završna obrada provodila najprije *martelinom* (nalikuje na čekić koji na oba kraja glave ima po jedan red zubaca), a zatim i *bučardom* (u obliku čekića koji je s obiju strana nazubljen u obliku rastera kao na mlatu za meso. Na jednoj strani glave manji su zupci za finiju završnu obradu, a sa suprotne strane su veći, namijenjni grubljoj obradi).[13] Ovime su radovi na montaži tašela dovršeni.

SUMMARY

The restoration of the façade of the town hall in Šibenik after damage sustained in the war

The Renaissance Town Hall in Šibenik, built between 1533 and 1546, was completely destroyed in World War II and then reconstructed between 1947 and 1960. In September of 1991, during the Patriotic War, the Town Hall was damaged by shrapnel from 120-mm mortars. The repair of the damaged figured stonework on the façade lasted from September to November 1996. The work was done by a joint Croatian and French firm »Gradevinar-Quelin« from Dubrovnik, and the sub-contractor was the stonemasons' firm »Rasotica« from the island of Brač. The basic methodological approach to the restoration consisted of making stone patches for the spots where the figured stonework on the Town Hall was chipped. After the completion of the work, the façade was washed using water under high pressure.

[13] Pučke nazive klesarskog alata upotrijebljene u ovom tekstu saznao sam od klesara »Rasotice« koji su radili na obnovi pročelja Vijećnice.

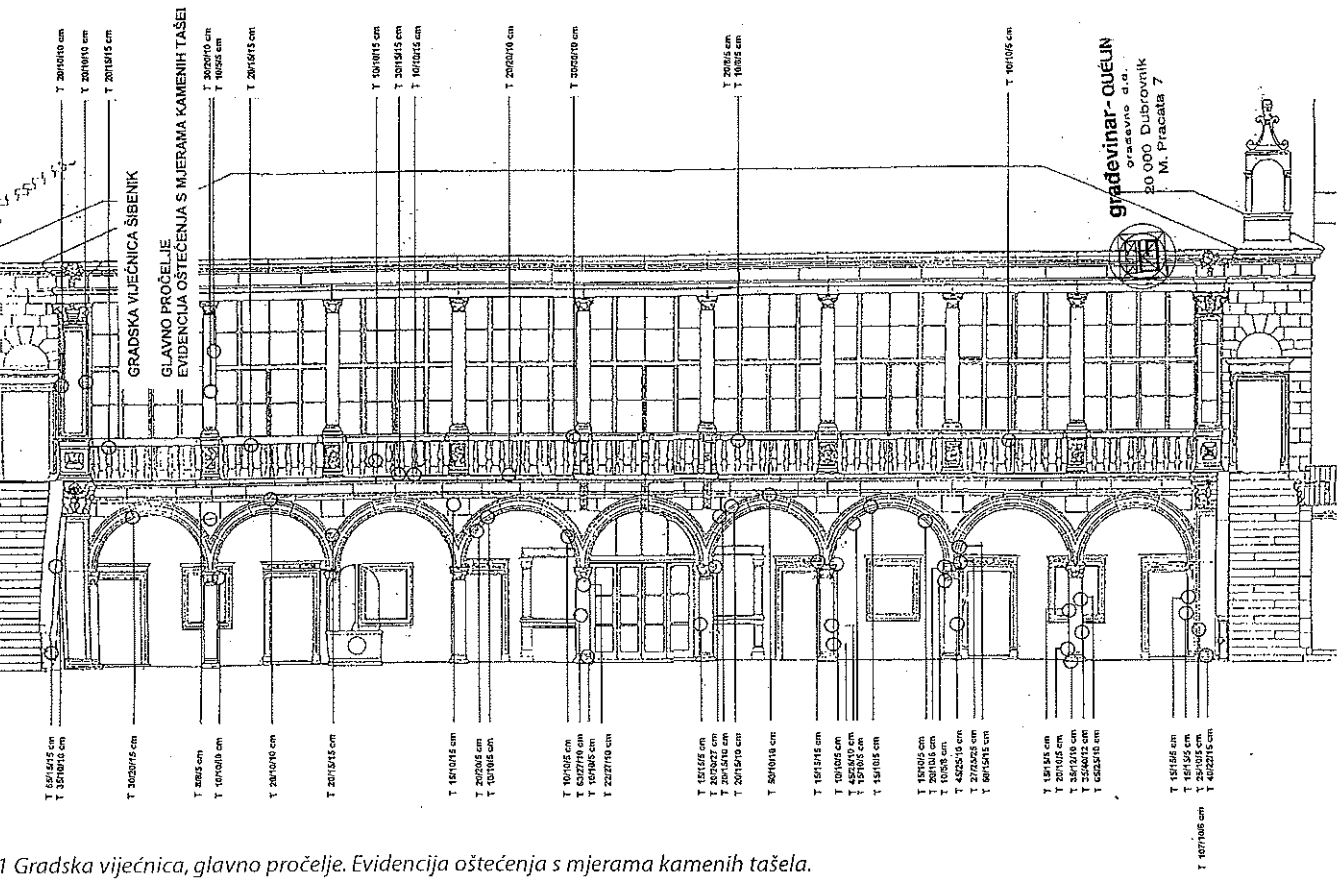

1 Gradska vijećnica, glavno pročelje. Evidencija oštećenja s mjerama kamenih tašela.
he Town Hall, the main façade. Register of the damage with the measurements of the stone patches.

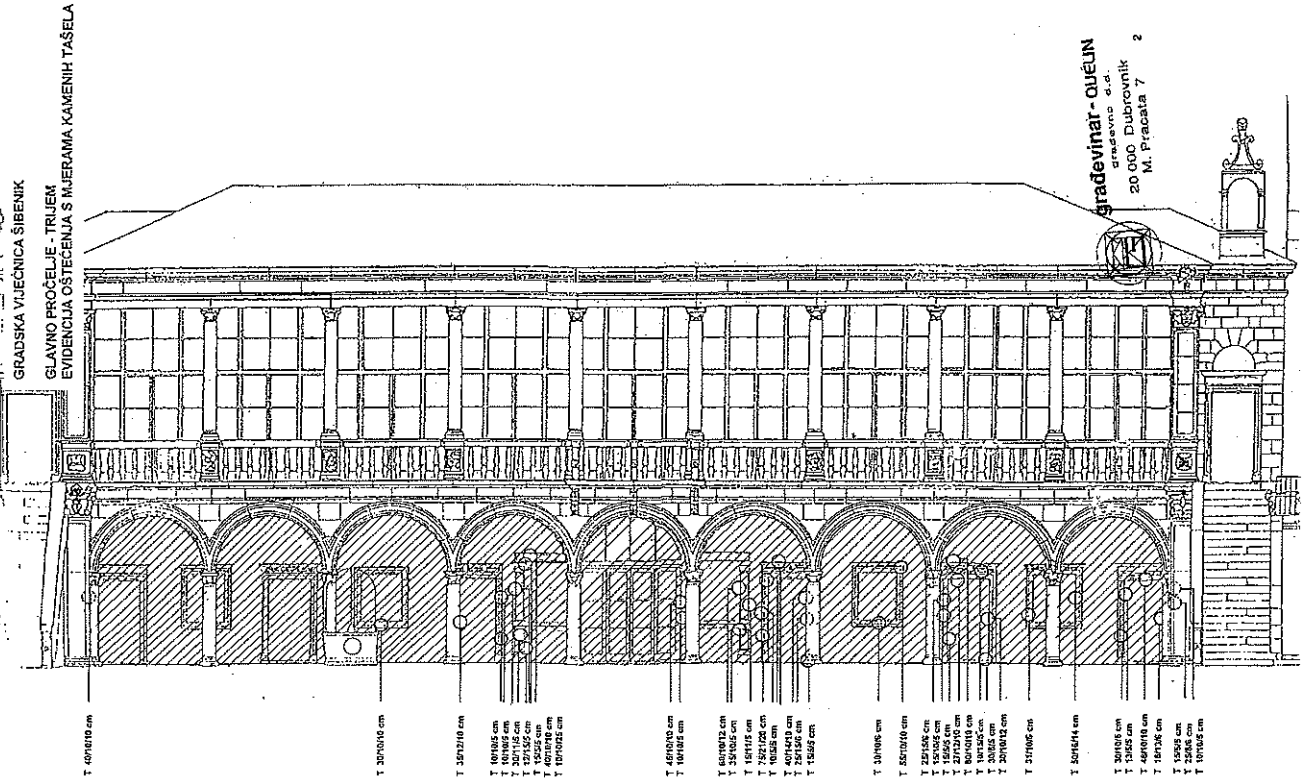

Gradska vijećnica, glavno pročelje-trijem. Evidencija oštećenja s mjerama kamenih tašela
e Town Hall, main façade – the colonnade. Register of the damage with the measurements of the stone patches

Anita Gamulin

Obnova u ratu stradalih spomenika kulture na području djelovanja Konzervatorskog odjela u Splitu

Pregledni rad

U članku se donosi sažeti prikaz ratnih šteta na graditeljskom nasljeđu na području djelovanja Konzervatorskog odjela u Splitu, te prikaz poduzetih mjera na zaštiti i obnovi oštećenih spomenika.

U ratnim događanjima koja su zahvatila našu zemlju Županija splitsko-dalmatinska imala je razmjernu sreću. Pod privremenom se okupacijom našao sjeverni, kontinentalni dio županije, dok su ostala područja bila izložena napadima iz zraka i mora, no, srećom, nikada nisu okupirana, pa su štete bile manje, a mogle su se odmah sanirati.

Naša je županija najžešće napade pretrpjela u ranu jesen i zimu 1991, dok su područja sjeverno i sjeverozapadno od grada Sinja, koja su u to vrijeme bila okupirana, oslobođena akcijom »Oluja« godine 1995. Ovisno o tome u kakvim su se okolnostima našli spomenici, razlikovala su se i njihova oštećenja. Na slobodnom području spomenici su najčešće stradavali od granatiranja s kopna i mora i raketiranja iz zraka, pri čemu su uglavnom oštećivani krovovi i kamena plastika. Opseg tih šteta, na sreću, nije bio velik, a zahvaljujući situaciji na terenu mnoge su štete pravodobno sanirane, često privremenom zaštitom koja je sprečavala daljnje devastacije. Na okupiranom je pak području situacija bila mnogo teža. Spomenici, uglavnom sakralni, bili su stalne mete agresora, a osim oštećenja različitim oružjima, često su brutalno devastirani najrazličitijim oblicima iživljavanja, te na kraju spaljivani. U takvim je prilikama napose teško stradao velik dio pokretne baštine, jer su pokradeni ili uništeni svi predmeti i oprema crkava, muzeja i stambenih kuća. Tako devastirani, zbog privremene okupacije i nemogućnosti provedbe privremene zaštite, spomenici su pod utjecajem atmosferilija dodatno propadali.

Grad Split

Povijesna jezgra grada Splita, koja je uvrštavanjem u UNESCO-ov registar postala i svjetska spomenička baština, napadnuta je 15. studenoga 1991. projektilima s brodova Jugomornarice. Oštećenja povijesne jezgre grada Splita ne mogu se mjeriti sa stradanjima drugih obalnih gradova, primjerice Dubrovnika, Šibenika ili Zadra, no oštećen je čitav niz vrijednih spomenika kulture[1]. U tom je napadu najviše stradalo srednjovjekovno pučko predgrađe Veli Varoš[2], karakteristično po tradicijskome graditeljstvu nadomak gradu, koje se uspjelo sačuvati više od pet stoljeća. Na prostoru **Velog Varoša** evidentirane su 24 oštećene građevine, od kojih 10 pripadaju vrijednim primjercima pučke arhitekture[3]. Ta su se oštećenja uglavnom odnosila na krovne plohe, koje su pravodobno sanirane. S brodova JRM gađan je i zvonik crkve sv. Duje, koji, srećom, nije pogođen, no i unutar **Dioklecijanove palače** oštećeni su krovovi kuća i kameno popločenje ulica.

S nekoliko projektila pogođeno je i istočno pučko naselje **Lučac**[4]. Ukupno je pogođeno šest građevina, od kojih možemo izdvojiti dvije kuće koje su primjeri vrednijega pučkoga graditeljstva[5].

Tim su pogocima uglavnom oštećivani krovovi i stambeni prostor ispod njih, a njihova obnova s konzervatorskoga stajališta nije bila znatan problem. Zbog nadolazećega zimskog razdoblja, a da bi se spriječila daljnja oštećenja, glavninu građevina popravili su sami vlasnici-korisnici prostora, dijelom i uz potporu iz gradskog proračuna.

Osim oštećenja građevina tradicijske arhitekture unutar zaštićenih povijesnih dijelova grada, oštećen je i čitav niz drugih registriranih spomeničkih građevina od kojih ćemo istaknuti samo najznačajnije: okoliš crkve Gospe od sedam žalosti iz 15. stoljeća, sjeveroistočni ugao glavnog objekta Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika, Kaštilac (Kaštelet) Ivana Meštrovića. Valja napomenuti da su nevelika oštećenja pravodobno sanirali samih korisnici-vlasnici spomenika.

[1] Franko Oreb, Rane na spomeničkoj baštini u napadu jugomornarice na Split dne 15. studenog anno domini 1991, *Kulturna baština* 17/22-23, str. 131-138, Split 1993.

[2] Predgrađe Veli Varoš zaštićena je spomenička cjelina od 1970.

[3] Pogođene vrijedne građevine pučkoga graditeljstva jesu: Tomića stine 2, Saveznička obala 10, Kraj Sv. Luke 2, Reića 26, Reića 44a, Šenoina 27, Senjska 31, Reića 9, Šenoina 19, Arapova 9.

[4] Predgrađe Lučac zaštićeno je kao spomenička cjelina godine 1970.

[5] Pogođene su kuće u ulici Bubalova 8 i Kuzmanićeva 3.

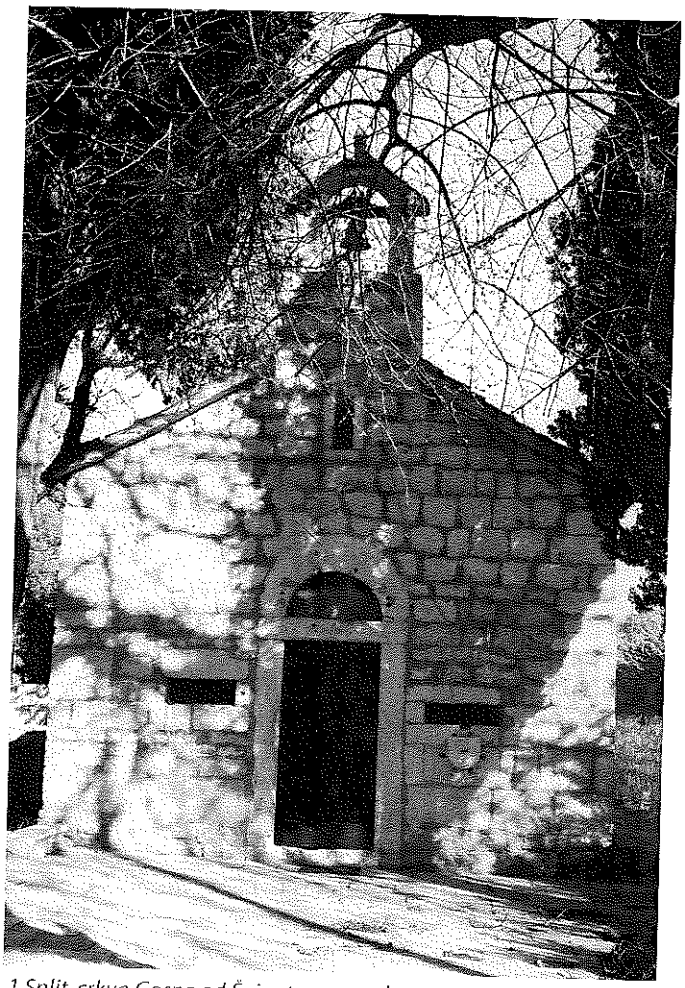

1 Split, crkva Gospe od Špinuta – zapadno pročelje nakon sanacije
Split, the church of Our Lady of Špinut – the west façade after repairs

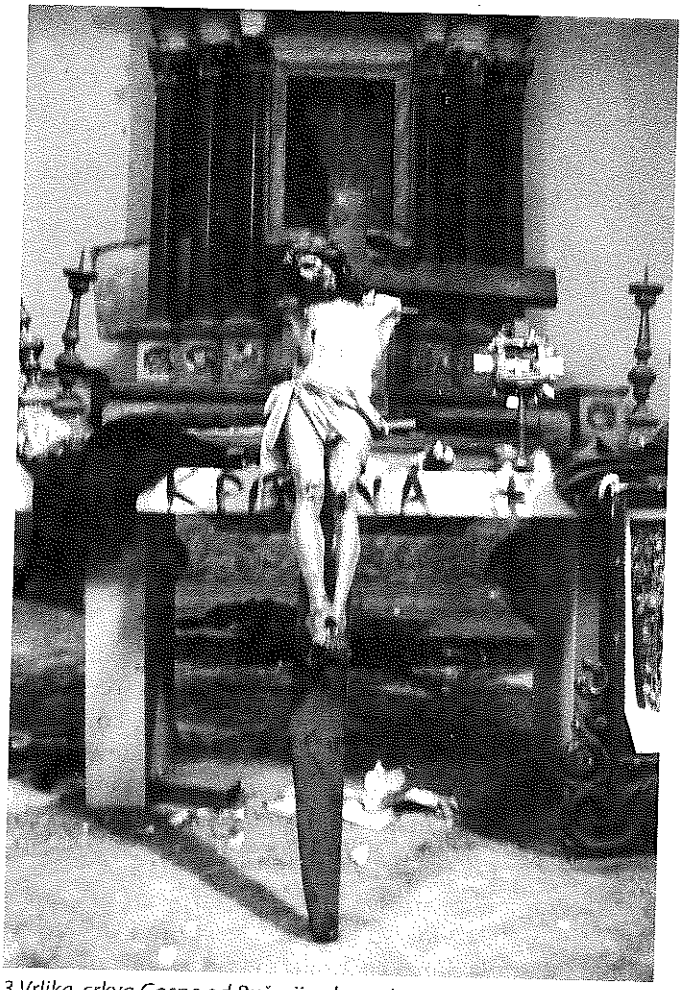

3 Vrlika, crkva Gospe od Ružarija, devastirana unutrašnjost
Vrlika, the church of Our Lady of Ružarje, the destroyed interior

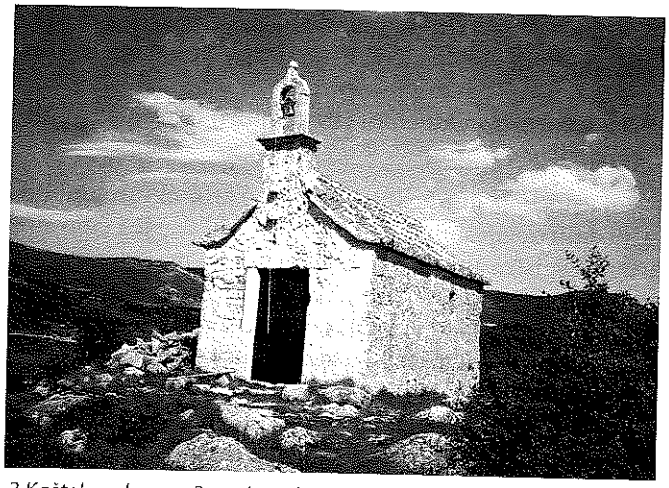

2 Kaštela, crkva sv. Bartula nakon sanacijskih radova
Kaštela, the church of St Bartholomew after repairs

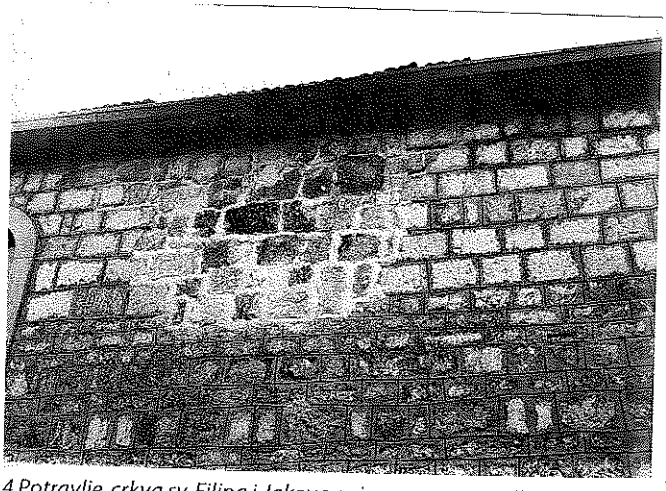

4 Potravlje, crkva sv. Filipa i Jakova, privremena sanacija sjevernoga pročelja
Potravlje, the church of St Philip and St Jacob, the temporary repair of the north façade

Najznačajniji konzervatorski zahvat u gradu na ratom oštećenom spomeniku proveden je na crkvi Blažene Djevice Marije - poznatije kao **Gospa od Spinuta**, smještenoj na sjeveroistočnoj padini brda Marjan. Crkva je pogođena trima projektilima. To je jednobrodna romanička građevina sagrađena sredinom 12. stoljeća nad ostacima starokršćanske crkve iz 5/6. stoljeća. Poslije je barokizirana, no sačuvane su joj romaničke stilske odlike. Dugo je bila zapuštena. Zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu izveo je na njoj zaštitne konzervatorske radove godine 1975-76, kada je građevina temeljito dokumentirana i istražena. Crkva je prilikom napada na grad s mora u jesen 1991, pogođena granatama. Tom je prilikom znatno oštećena krovna konstrukcija crkve, njezini nosivi zi-

5 Hrvace, crkva Svih Svetih, oštećenje sjevernoga pročelja izravnim pogocima

Hrvace, the church of All Saints, the damage to the north façade sustained from direct hits

6 Hrvace, crkva Svih Svetih nakon sanacije

Hrvace, the church of All Saints after repairs

dovi i južno pročelje, a stradao je i crkveni inventar[6]. Već u travnju 1992. crkva je sredstvima župe Pohođenja Blažene Djevice Marije temeljito sanirana, a uz stručnu pomoć djelatnika Konzervatorskog odjela u Splitu, koji su i prije vodili istražne radove na građevini. (Sl. 1)

Neka su ratna oštećenja, iako u materijalnom pogledu nisu posebno značajna, bila povod zanimljivim stručnim nedoumicama. Među njima je svakako oštećenje na **crkvi sv. Trojice u Splitu**, jednoj od najbolje očuvanih građevina starohrvatskoga graditeljstva 8-9. stoljeća. Mitraljiranjem je oštećen izvorni dovratnik njezina zapadnoga portala pa se pojavila dvojba oko zamjene izvornoga dovratnika novim: u stručnom pogledu takav zadatak nije posebno zahtjevan, a ni skup, pa bi ga bilo lako obaviti. No, time bi povijesna građevina izgubila važan dio svojega izvornog oblika, pa se nametnulo pitanje ne bi li ipak bilo ispravnije ostaviti oštećeni izvorni prag *in situ*. U ovom je slučaju nedostatak novčanih sredstava za sanaciju riješio dvojbe, no kada su na povijesnim građevinama oštećenja malobrojna i manjeg opsega, ne bi trebalo biti nedoumica oko zadržavanja izvornoga stanja.

Obalni pojas županije izložen ratnom stradanju

Na prostoru obalnoga dijela županije oštećeno je više spomenika, i to uglavnom raketiranjem iz zračne luke Divulje u neposrednoj blizini Splita, te pogocima s brodova JRM prilikom njezina povlačenja s ovih prostora 15. studenoga 1991. Topovima iz mora oštećeni su zvonik dominikanskoga samostana na Čiovu i zvonik crkve sv. Ivana Krstitelja u Gornjem Selu na Šolti, važni orijentiri u prostoru. Avionskim raketama pogođene su renesansne mlinice na Pantanu kraj Trogira i srednjovjekovna crkva sv. Bartula u neposrednoj blizini splitskog aerodroma, koji je i bio cilj tog napada (sl. 2). Na svim su tim

[6] Nad oltarom je vrijedna slika iz 17. stoljeća koja prikazuje sv. Dujma i sv. Staša s prikazom grada Splita gledanog s mora. Slika je 80-ih restaurirana u Restauratorskoj radionici Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika u Splitu. Krhotina granate probila je i knjigu evanđelja, koja je nakon obnove crkve prezentirana kao svjedočanstvo barbarskoga čina.

spomenicima provedene nužne sanacije za koje je novac namaknut iz više izvora. Za vrijeme napada na čiovski samostan na njemu su upravo bili u tijeku zaštitni radovi koje je financiralo Ministarstvo kulture pa su sredstva preusmjerena na nužnu sanaciju, napose obrušenog obodnoga zida, dok zahtjevnija obnova kamene plastike zvonika još nije provedena. Isto tako nije saniran ni zvonik u Gornjem Selu na Šolti, koji bi zahtijevao složenije kamenoklesarske popravke, već su provedeni samo nužni popravci crkvenoga krova.

Na srednjovjekovnoj crkvi sv. Bartula na području Kaštela, u neposrednoj blizini splitskog aerodroma, provedeni su nužni popravci krova i nosivih zidova. Ne možemo govoriti o konzervatorskoj sanaciji, jer su provedeni samo prijeko potrebni građevinski zahvati. Sanaciju je skromnim sredstvima financirala Župa Gospe od Anđela, uz potporu Zračne luke Split. Ističući ove primjere želimo zapravo skrenuti pozornost na čitav niz spomenika čija je sanacija prepuštena naporima samih vlasnika ili korisnika, koji su, uglavnom bez znanja i skromnim novčanim sredstvima, mogli sanirati tek samo najnužnija oštećenja, pa o temeljitomu konzervatorskom pristupu nije moglo biti ni govora. Takve se sanacije danas doimlju necjelovitima, jer unatoč angažiranju djelatnika konzervatorskih odjela, zahtjevniji radovi na obnovi za koje su potrebna znatnija novčana sredstva nisu izvedeni. To se napose očituje kod građevina s lakšim oštećenjima, a koje svojom spomeničkom kategorijom (regionalnog ili lokalnog značenja) nisu mogle skrenuti na sebe dovoljno pozornosti, tako da je sanacija manje-više obavljena uz nedovoljna novčana sredstva ili nije ni provedena.

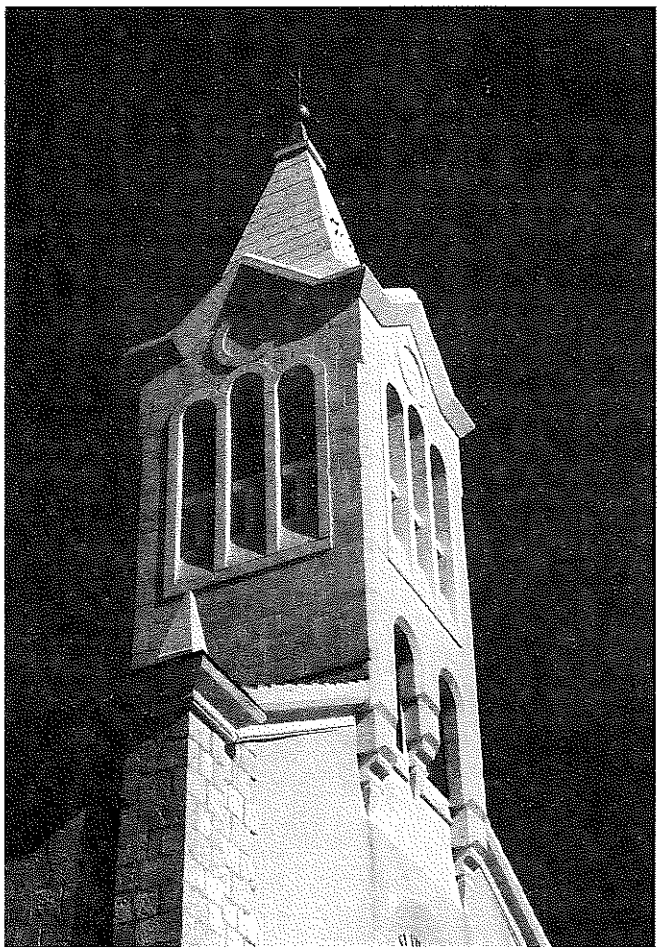

7 Hrvace, crkva Svih Svetih, rekonstruirani zvonik
Hrvace, the church of All Saints, detail of the reconstructed bell tower

Područje pod privremenom okupacijom

Na području koje je duže vrijeme bilo pod okupacijom oštećenja graditeljske baštine mnogo su teža. Osim stradanja u ratnim operacijama, spomeničke su građevine tijekom okupacije temeljito opljačkane i devastirane; prije povlačenja neprijatelj ih je redovito palio, a sakralne građevine i oskrvnjivao. Napose su stradala ruralna naselja u sjevernom i sjeverozapadnom dijelu županije, u kojima su obiteljske kuća temeljito opljačkane i potom paljene. Uništen je velik broj ruralnih sklopova, dragocjenih primjera tradicijskoga graditeljstva ovoga kraja, a pritom su nestali posljednji ostaci pokretne etnografske baštine koja se još čuvala u obiteljima i prenosila s koljena na koljeno.

Tijekom obnove, koja je radi što bržeg povratka prognanika u svoja mjesta morala biti učinkovita, primjenjivala se tipska gradnja koja je građevnim materijalima i oblikovanjem najčešće u posvemašnjem neskladu sa specifičnim, tradicijskim graditeljstvom ovoga područja. Obnova izvornih sklopova zahtijevala bi primjenu tradicijskih materijala i tehnika gradnje, što je najčešće neizvedivo jer nedostaju novčana sredstva. Sami vlasnici i korisnici pojedinih sklopova, na žalost, ne pokazuju zanimanje za obnovu autentične arhitekture, dajući prednost jeftinijem materijalu i komforu suvremenog stanovanja. Mišljenja smo da je i kroz tipiziranu obnovu obiteljskih kuća, a uz suradnju s konzervatorskom službom, trebalo ponuditi projekt obiteljske kuće s karakterističnim oblikovnim elementima autohtone arhitekture. Takvi bi objekti, prilagođeni standardima suvremenoga stanovanja, s elementima autohtonog oblikovanja i gradnje mogli unijeti novu kvalitetu u ruralne prostore koji su u velikome broju i prije rata bili devastirani. Naime, ratna su stradanja na brz i brutalan način upravo dovršila proces koji je, zbog promjene načina života i unošenja novih materijala (beton, salonit) u ruralnim prostorim davno započeo. U tim se prostorima, za razliku od gradskih središta gdje su ipak određeni uvjeti bili obvezujući, gradilo bez ikakve kontrole, kako je tko znao, mogao i htio, ne osvrćući se na autohtonu tradiciju, prihvaćajući njoj u cijelosti strane, pomodne uzore i jeftine materijale. Stoga je obnova ratom uništenih ruralnih prostora bila posljednja prilika da se odgovarajućom obnovom tradicijskih oblika, osim pružanja »krova nad glavom«, uspostavi izgubljeni identitet mnogim našim selima i odrede dugoročne smjernice njihova budućeg razvoja.

Kao i na drugim područjima u Hrvatskoj zahvaćenima ratnim stradanjem, najčešća meta agresora bile su sakralne građevine[7]. Na okupiranom su prostoru upravo te

građevine bile važne točke u prostoru, povijesni, kulturni i religiozni simboli. Stoga su bile idealni ciljevi napada, pa na okupiranom prostoru nema sakralne građevine koja nije stradala. Mnoge su crkve prije okupacije višekratno gađane minobacačima, a kad je područje okupirano, redovito su oskrvnjivane i paljene. Od njih su često sačuvani tek vanjski zidovi, no zahvaljujući arhitektonskoj i fotodokumentaciji koju posjeduje arhiv Uprave za zaštitu kulturne baštine, u većini je slučajeva te građevine moguće rekonstruirati ili faksimilno obnoviti. Unatoč navedenom, obnova sakralnih građevina teče razmjerno sporo. Nakon oslobođenja, župne su zajednice, kako bi građevine što prije privele funkciji, same, bez stručnih konzervatorskih uputa i nadzora, provodile sanacijske radove. Ti su se radovi najčešće sastojali od čišćenja devastiranih prostora i nužne građevne sanacije. Danas, kad su građevine popravljene i spriječena daljnja oštećenja i kad su privedene liturgijskoj funkciji, vidljivi su mnogi nedostaci i teško, ili nikako, popravljive pogreške. Često je kvalitetno provedena uobičajena građevna sanacija, no nisu izvedeni kamenoklesarski popravci, stručno očišćeni grafiti i natpisi; nisu uređena pročelja i unutrašnjosti crkava niti su izvedeni oni radovi koji zahtijevaju stručni konzervatorski pristup pri projektiranju i izvođenju. Navedeni pristup obnovi zorno pokazuju sljedeći primjeri:

Crkva **Gospe od Ružarija u Vrlici** građena potkraj XIX. stoljeća, stradala je od rafalne paljbe i miniranja, a potom je slijedila krađa umjetnina te brutalno oskrvnjivanje (sl. 3)i uništenje onoga što je preostalo. Nakon oslobođenja, na incijativu župnika i sredstvima župne zajednice, građevina je sanirana tako da je unutrašnjost uređena i oličena, popravljene su iščupane instalacije, a prostor doveden u stanje primjereno funkciji. No, složeniji su radovi na sanaciji izostali. Tako su grafiti i pogrdne parole s kamenoga pročelja samo prebojene, a ne stručno očišćene, bombom oštećen kameni pod nije saniran, a preostale pokretne umjetnine, koje se, teško oštećene čuvaju u sakristiji, nisu do danas popravljene.

Na **crkvi sv. Filipa i Jakova u Potravlju** sagrađenoj potkraj 18. stoljeća, provedena je drukčija, također neprimjerena sanacija. Crkva je izravno u sjeverno pročelje pogođena tenkovskim projektilom, pri čemu su u cijelosti uništeni interijer i crkveni inventar. Nakon oslobođenja ovoga područja provedeni su privremeni, nužni građevni sanacijski zahvati koje su, uz mnogo odricanja, skromnim sredstvima izveli sami mještani uz pomoć francuske humanitarne organizacije. Popravak je, u vrijeme kad je bio izveden, bio od presudne važnosti za sprečavanje daljnjega propadanja građevine i njezinu ponovnu liturgijsku uporabu za prve povratnike. No, radovi koji su izvedeni trebali bi biti samo privremenoga značaja, a konzervatorsku sanaciju trebalo bi sustavno, do kraja provesti (sl. 4). Zbog nedostatka sredstava, a vjerojatno i zbog već izvedenoga popravka, crkva do danas nije ušla u program obnove, a s obzirom na njezinu spomeničku vrijednost koja je lokalnog značenja, ne može ući u programe za koje sredstva izdvaja Ministarstvo kulture.

Ističući ovaj primjer htjela bih upozoriti da se u vrlo sličnom položaju nalaze i drugi spomenici na prostoru kontinentalne Dalmacije, a da su primjeri uspješno provedene cjelovite sanacije po pravilima konzervatorske struke na prostoru naše županije vrlo malobrojni. Jedan od njih jest obnova **crkve Svih Svetih u Hrvacama**.

Selo Hrvace našlo se na samoj granici okupiranoga područja, tako da je duže vrijeme gađano granatama, pri čemu je sama crkva dobila 25 izravnih pogodaka. Ta grobljanska crkva s kraja 19. stoljeća sa skladnim zvonikom s triforama nad glavnim pročeljem građena je lokalnim fino obrađenim kamenom, s apsidom od muljike. Zahvaljujući donaciji prijateljske župe iz Italije crkva je u cijelosti sanirana, svi su joj oštećeni kamenoklesarski elementi rekonstruirani, a sve uz suradnju s nadležnim Konzervatorskim odjelom iz Splita. (Sl. 5-7)

[7] Fra Josip Ante Soldo, *Razorena duhovna baština*, Mala monografija najteže uništenih crkava u franjevačkoj provinciji Presvetog Otkupitelja Split-Dobri, Split 1995.

SUMMARY

Reconstruction of cultural monuments damaged in the war in the region covered by the conservation department in Split

In comparison with the destruction suffered by monuments in other parts of Croatia, the monuments of Culture in the region of the County of Split and Dalmatia were relatively fortunate: only a small number of them were damaged, while monuments of national significance suffered no damage.

The restoration of the damaged monuments is proceeding relatively slowly, so that many have yet to be repaired. The restoration of buildings marked as monuments is for the most part financed from private sources, either by the owners or users themselves, or through funds collected by parishes, humanitarian organisations or through various donations. In the case of damaged architectural monuments for which the Ministry of Culture set aside funds for conservation work even before the war, the money was used to prevent or permanently repair war damage, but in most cases it was not enough for the completion of all required work. No special funds were set aside in the state budget for the repair of monuments damaged in the war, probably because of the degree of damage and the category of the buildings as monuments. The staff at the Conservation Department in Split was actively involved in the process of reconstruction, providing, within the scope of its possibilities, all necessary professional assistance. We should note that the restoration of monuments was far easier in cases where good co-operation had already been established between the staff of the Conservation Department and the owners or tenants of the architectural monuments than in cases where there was no such previous contact.

A great problem in the restoration of the damaged cultural heritage was the fact that the conservation service was not from the very beginning the entire process of reconstruction. The lack of interdepartmental programmes that would on a state, regional or local levels co-ordinate the priorities, dynamics and the means of reconstruction was another reason why reconstruction was frequently carried out in an unorganised form. Most of all, the lack of resources frequently determined the fate of architectural monuments: restoration according to the principles of conservation implies that all the necessary exploration has been carried out, the use of proper materials, specialised execution and so on, and this in most cases involves an extension of dates and greater financial resources. In circumstances where repair is in most cases carried out by private investors, the professional assistance that is not supported by corresponding financial help is most of the time insufficient for proper restoration.

Maja Nodari
Željko Peković
Patricija Veramenta-Paviša

Obnova ratom oštećene kulturne baštine dubrovačkog područja

Pregledni rad

Obnova ratom poharane baštine dubrovačkog područja bila je organizirana na način da je područje Konavala, Župe, Rijeke dubrovačke i dubrovačkog Primorja provodio Upravni odjel za obnovu, prostorno uređenje i zaštitu okoliša grada Dubrovnika, a u ime i na račun Direkcije za javne investicije Republike Hrvatske, dok je obnovu spomeničke jezgre Dubrovnika organizirao Zavod za obnovu Dubrovnika, Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode i Društvo prijatelja dubrovačke starine pod stalnim nadzorom Odbora za obnovu Dubrovnika. Prikazom je ukazano na niz problema koji prate realizaciju obnove Dubrovnika, kao način i organizaciju obnove šireg dubrovačkog područja.

O stradanju dubrovačkog područja u vrijeme najžešće srpsko-crnogorske agresije na taj dio Hrvatske 1991/1992., ali i kasnije na različitim je mjestima i u različitim oblicima izneseno dovoljno podataka koji nedvojbeno upozoravaju na goleme razmjere uništenja i oštećenja graditeljsko-stambenog, što znači i spomeničkog fonda dubrovačke regije. Ukratko: oštećena su 683 nepokretna spomenika kulture, od čega trećeg stupnja oštećenja 265, a četvrtog i petog stupnja 86. Posebno su svjesnim razaranjima bile izložene povijesne cjeline Dubrovnika, u kojima je oštećeno 409 zgrada, Malog Stona s 52 oštećene zgrade i Čilipa s 12 oštećenih kuća. A sve se to događalo usprkos tako vidljivo postavljenim brojnim i dimenzijama velikim oznakama prema Haaškoj konvenciji koje su trebale spriječiti svjesno oštećivanje i rušenje vrijedne spomeničke baštine.

Odmah nakon izbavljenja Dubrovnika iz srbočetničkog okruženja započele su intenzivne pripreme za obnovu dubrovačke spomeničke jezgre, koje su u veljači 1993. rezultirale »Akcijskim planom«, dokumentacijom u čijem je nastajanju znatnu pomoć pružio UNESCO i njegovi stručnjaci. Tim je planom, osim pobrojanih spomenika koje treba obnoviti te iskazanih aproksimativnih troškova za njihovu obnovu, utvrđena nova metodologija obnove povijesnih građevina koja se temelji na uporabi tradicionalnih materijala, primjeni tradicionalnih tehnika građenja, očuvanju izvornih konstrukcija, te učvršćivanju i ojačavanju povijesnih građevina sustavom suvremenih zatega. Ova, nova metoda obnove značila je i drastičan preokret od do tada (u Dubrovniku, nakon potresa 1979) primjenjivane metode koja se temeljila na rušenju izvornih konstrukcija i uspostavljanju novih, jakih armiranobetonskih. Osim toga u listopadu iste godine donesen je »Zajednički program spomeničke cjeline Dubrovnika i spomenika kulture na dubrovačkom području«, dokument koji je utvrdio prioritete pri obnovi cjelokupne spomeničke baštine dubrovačkog područja i koji je bio osnova u prijelaznoj fazi do utemeljenja novog, zakonskog sustava obnove spomenika. Cjelokupnu obnovu dubrovačke spomeničke cjeline stalno nadzire Odbor za obnovu Dubrovnika, državno tijelo koje preko svojih radnih tijela kontinuirano prati tok i ostvarenje programa.

Planiranje, organiziranje i provedba obnove ratom oštećene baštine dubrovačke povijesne jezgre preuzeo je ponajprije Zavod za obnovu Dubrovnika, ustanova koja je do tada bila zadužena za obnovu Grada od oštećenja nastalih u jakom potresu godine 1997. No, u obnovi zajednički još sudjeluju dubrovački Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, ponajprije izradom stručne dokumentacije, izvođenjem zahtjevnijih konzervatorsko-sanacijskih zahvata i provedbom konzervatorskog nadzora nad radovima obnove te Društvo prijatelja dubrovačke starine, koje se posebno angažiralo na obnovi gradskih zidina i fontana. Svu stručnu problematiku, kao i dokumentaciju vezanu za obnovu dubrovačke povijesne jezgre elaborira i razmatra Stručno-savjetodavna komisija za obnovu Dubrovnika, koju tvore domaći i strani stručnjaci s Glavnim konzervatorom Republike Hrvatske na čelu.

Prvi veliki radovi, po uspostavljenju planu i dinamici, obuhvaćali su obnovu krovova povijesne jezgre, koji su nadasve stradali jer su prije bombardiranja bili izrazito trošni i derutni. Ti radovi još traju (ljeto 1988), a treba obnoviti još oko 18.000 m^2 krovišta, realiziraju se prema načinjenoj listi prioriteta i organizacijskoj shemi kojom je Grad »podijeljen« na insule, a preostale insule na kojima se treba provoditi obnova nalaze se na teže dostupnim predjelima (Karmen, Sveta Marija, Domus Christi). Realizacija ovoga posla, zbog pomanjkanja novca, nije tekla predviđenom dinamikom.

Poseban problem pri tim radovima bila je nabava novih kupa kanalica tradicionalnog izgleda (oker boje, većih dimenzija), koje je isprva donirao UNESCO (kupljene u Francuskoj), a potom je organizirana posebna proizvodna linija u tvornici crijepa u Bedekovčini, u čijoj se okolici nailazi na ilovaču iste boje i kemijskog sastava kao što je i ona dubrovačka, koja se nekad vadila u Kuparima.

Ovaj, prvi veliki zahvat u obnovi krovova omogućen je sredstvima Republike Hrvatske te kreditima HKBO-a, a glavnina sredstava kojim se i danas obnavlja Dubrovnik osiguravaju se iz državnog proračuna preko Ministarstva kulture. No niz manjih zahvata izvodi se na temelju do-

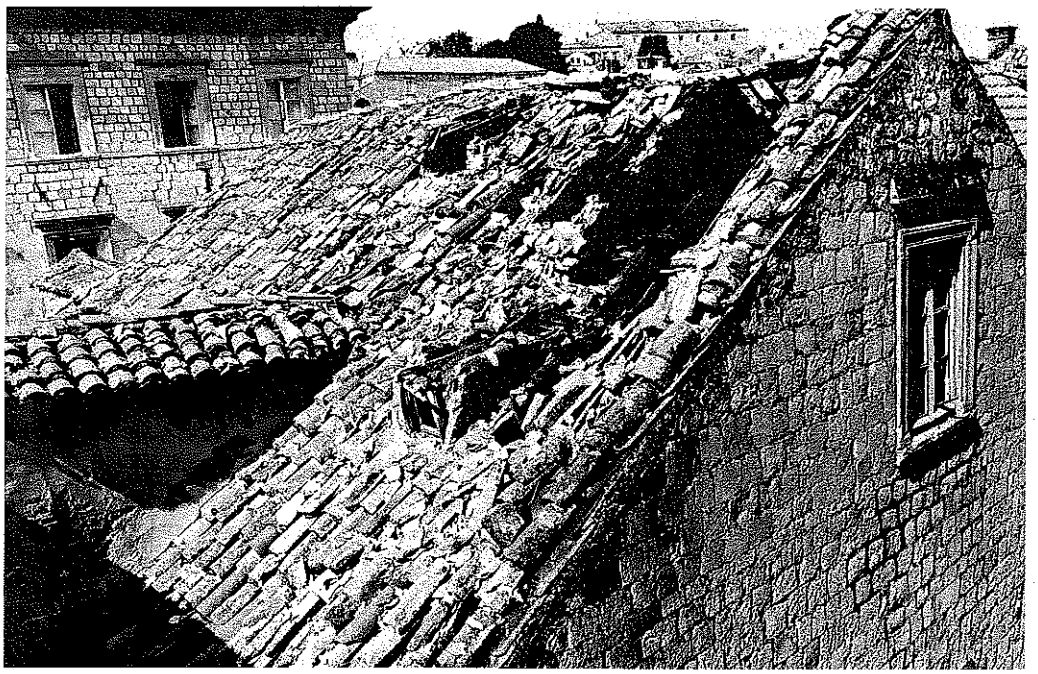

1 Krovište jedne od brojnih oštećenih kuća u povijesnoj jezgri Dubrovnika

The roof of one of the numerous damaged houses in the historical nucleus of Dubrovnik

nacija ponajprije brojnih Dubrovčana iz cijeloga svijeta, ali i stranaca zaljubljenika u ovaj grad. U obnovu se svojim novčanim prilozima uključuju i strane fundacije, među kojima treba istaknuti »The International Trust for Croatian Monuments« i »Dubrovnik Rebuilt Fund« koji parcijalnim, ali sustavnim donacijama i danas pomaže obnovu dubrovačke povijesne jezgre.

Nabrajanje svih do sada izvedenih radova na sanaciji ratom oštećene povijesne jezgre Dubrovnika bilo bi predugo jer je čitav niz zahvata, poput obnove pločnika, kamene plastike, fontana, crkava i zgrada ostvaren. No, ima zahvata koje je potrebno istaknuti zbog specifične problematike u realizaciji. Riječ je o sanaciji izgorjelih palača i kuća, koja traje već nekoliko godina, ali nikako da se intenzivira i zgotovi. Više problema uzrok je takvu stanju, no osnovni je problem u neusklađenosti građevinske zakonske regulative sa zahtjevima konzervatorske struke (izrada tradicionalne – drvene konstrukcije koja odstupa od propisanoga, protupotresnoga stupnja sigurnosti); naime, to je podrazumijevalo da Ministarstvo graditeljstva, nužno uključeno u administrativnu proceduru, pri izdavanju potrebnih dokumenata svaku pojedinačnu zgradu izuzme iz uobičajenog zakonskog postupka. Ova procedura traje (dosad) izuzetno dugo zbog djelomičnog preklapanja propisa i sukoba nadležstva te je time zakočen ovaj, itekako važan segment obnove. Drugi je problem vezan za Ministarstvo razvitka i obnove koje se dijelom uključilo u obnovu ratom oštećene povijesne jezgre, i koje je procijenilo da je metodologija koja se primjenjuje u Dubrovniku (gradu svjetske baštine!) znatno skuplja i kompliciranija nego u ostalim dijelovima Hrvatske jer je uvjetovana nizom istraživanja i izradom slojevite dokumentacije (arheološkom, konzervatorskom, konstrukterskom, geomehaničkom, arhitektonskom). Stoga je prihvaćeno da se preostale izgorjele palače i zgrade obnove prema njihovoj ustaljenoj metodologiji, uz obveznu participaciju republičkih sredstava programa obnove, iz kojih se financiraju svi potrebni istražni radovi, izrada projektne dokumentacije, nabava krovnoga pokrova – kupa kanalica i obnova kamene plastike palača. Poseban su problem i imovinsko-pravni odnosi u tim palačama, preko kojih se žele realizirati i neki drugi interesi – probitci.

Tako se traži da se (po nekoliko puta) izmijeni projekt, odbijaju se izrađeni projekti, traži se rješavanje problema vezanih uz postojanje poslovnih prostora i na kraju, zbog neslaganja s konstrukcijskom sanacijom, stanari uspijevaju poništavati već izdate građevinske dozvole, na koje se toliko dugo čekalo.

Još u ratnim godinama, tj. početkom 1993., u Dubrovniku je pri Zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirode osnovana i najnužnijom opremom opremljena Restauratorska radionica, u kojoj je zaposleno pet restauratora, i koja je odmah svoje djelovanje usmjerila na preventivnu zaštitu, konzervaciju i sanaciju ratom oštećenih slika te polikromirane skulpture. U tom je poslu posebnu pomoć pružila fundacija ARCH iz Lugana koja je, osim pomoći u materijalu i opremi, omogućila za tu struku izuzetno vrijedno i važno stručno usavršavanje restauratora, i to tako da (još i danas) rade s talijanskim kolegama iz »Studia 5«. Posebnu ulogu Fundacija ARCH imala je u organiziranju izložaba u promociji hrvatske i dubrovačke ratom oštećene baštine u Europi.

U tijeku godine 1992/93. koordiniranom akcijom grada Makarske i grada Dubrovnika prišlo se hitnoj obnovi krovova Malog Stona, gradića koji se mjesecima nalazio na obrambenoj crti i bio izložen izravnoj topovskoj paljbi agresora. Bila je to prva organizirana obnova ratom oštećenih kuća i graditeljske baštine na dubrovačkom području. Tadašnja općinska skupština Makarske ponudila je gradu Dubrovniku pomoć u obnovi koja je realizirana u Malome Stonu, i to tako da je Makarska financirala rad poduzeća »Građevno« iz Makarske pri po-

2 Izgorjela palača u povijesnoj jezgri Dubrovnika
A burned down palace in the historical nucleus of Dubrovnik

pravku dvadesetak teško oštećenih krovova. Manji dio toga posla financiran je namjenskim bankovnim kreditima. Ovom je akcijom sanirana i crkva sv. Antuna opata zajedno s pripadajućom joj ložom zvona.

Zorni prikaz općega stanja na dubrovačkom području pruža i podatak Regionalnog ureda za prognanike i izbjeglice Dubrovnik iz lipnja 1993., u kojem se navodi tadašnje stanje: 3927 prognanih osoba, 203 izbjeglice smještene na dubrovačkom području uključujući 2431 izbjeglu osobu i 124 prognane osobe smještene na području otoka Korčule. Iz istog je izvora i podatak da je ukupan broj oštećenih stanova u nekadašnjoj općini Dubrovnik 7831 (5. kategorije 1 052, 6. kategorije 541), od ukupno 27 633 stana u općini, prema podacima iz ožujka 1991. Nakon procesa provedene obnove ratom oštećenog i uništenog stambenog fonda dubrovačkog područja podaci istoga Regionalnog ureda iz svibnja 1997. pokazuju da je oko 1 000 ljudi još uvijek u organiziranom smještaju.

Ovo je izvješće usredotočeno na organizirani program obnove koji se provodio na državnoj razini, u ime i za račun Direkcije za javne investicije Republike Hrvatske, sredstvima HKBO-a preko Upravnog odjela za obnovu, prostorno uređenje i zaštitu okoliša grada Dubrovnika. Obnova graditeljsko-stambenog fonda provođena je na području Konavala, dubrovačkog Primorja, Župe dubrovačke i Rijeke dubrovačke. Program je osmišljen pod nazivom »PROJEKT 600«, a svrha mu je bila i jest zbrinjavanje ljudi i njihov povratak u mjesta stalnoga prebivališta. Sredstvima toga programa obnavljale su se izgorjele kuće 5. kategorije (od građevinskih elemenata sačuvano 30%), i 6. kategorije (sačuvano 10% građevinskih elemenata), i to u tri faze. Prva i druga podrazumijevale su konstrukcijsku sanaciju, treća stolariju, a na nekim kućama u dogovoru s vlasnicima i četvrtu – unutrašnje uređenje. Radi što djelotvornije provedbe obnove šesto kuća na dubrovačkom području osnovana su i četiri javna poduzeća: »Konavoski dom«, za područje Konavala, »Dubrovačko Primorje« za područje Primorja, »Rijeka dubrovačka« za to područje te »Župa dubrovačka« za područje Župe. Konstrukcijska sanacija oštećenih i uništenih kuća provođena je u suglasnosti s njihovim vlasnicima ili stanarima, tj. uz njihovu pismenu privolu da se žele vratiti u obnovljene kuće.

Radovi na obnovi ratom uništenih stambenih objekata na najjužnijem dubrovačkom području, tj. u Konavlima započeli su projektom nazvanim »Pilot-projekt obnove Konavala« godine 1993, koje je ujedno bilo i najranije oslobođen okupirani i razoreni dio Hrvatske. Na području Konavala bilo je oštećeno i spaljeno te svrstano u 4, 5. i 6. kategoriju oštećenja oko 600 stambenih građevina i one su bile predmetom obnove Pilot-projektom. Većina građevina bila je spaljena, s očuvana samo četiri nosiva zida. Sve su te građevine bile izuzete iz redovite zakonske procedure pribavljanja lokacijskih i građevinskih dozvola, a u Cavtatu je posebno osnovana organizacija nazvana »Konavoski dom« koja je provodila obnovu na terenu. Organizirana je i mala radna grupa koja je izrađivala upute za konstrukcijsku sanaciju oštećenih zgrada. Izrada projekata bila je povjerena građevinskim inženjerima i tehničarima bez udjela arhitekata.

Projekti su bili minimalistički, nazivani Uputama. Građevine su crtane shematski, ortogonalno s ucrtanim važnijim otvorima te s po dva jednostavna presjeka, jednostavnim opisom i troškovnikom, a sve u funkciji postavljanja armiranobetonskih ploča. Cijena takvih Uputa bila je razmjerna količini i kvaliteti njihovih sadržaja.[1]

[1] Konstrukcije su računane samo za vertikalno opterećenje, dok se seizmički proračun nije radio, kao ni seizmička ojačanja. Neke izgorjene konstrukcije nisu mogle podnijeti ni vertikalno opterećenje pa su naknadno ojačane.

3 Crkva sv. Antuna Opata u Malom Stonu, oštećenje krovišta nastalo izravnim pogotkom projektila

The church of Saint Anthony the Abbot in Mali Ston, the damaged roof of the church after a direct artillery hit

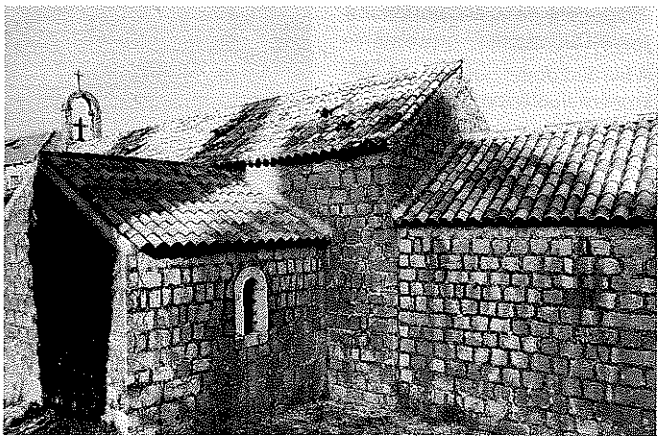

4 Crkva sv. Antuna Opata u Malom Stonu, obnovljeno krovište crkve

The church of Saint Anthony the Abbot in Mali Ston, the restored roof of the church

Tadašnje mogućnosti države da obnavlja oslobođene krajeve bile su, zasigurno, zbog ratnih izdataka vrlo male. »Pilot projektu« su dodijeljena sredstva za konstrukcijsku sanaciju koja, podijeljena brojem oštećenih građevina, nisu premašivala protuvrijednost od oko 8000 DEM po građevini. Visina novčanih sredstava i zahtjevnost brzog povratka prognanika na svoja ognjišta odredila je u najvećoj mjeri način obnove nosive konstrukcije. Izbora gotovo da i nije bilo. Obnova armiranobetonskim konstrukcijama bila je najbrža i najjeftinija pa se mogla izvoditi bez obzira na krovnu konstrukciju koja nije bila predmet te faze projekta.

Zatražena i predložena obnova tradicijskim materijalima i konstrukcijama u tom trenu nije bila moguća. Naime, za izradu drvenih podova bilo je potrebno prije svega sanirati kameno zide, postaviti krovnu konstrukciju te zaštititi otvore od oborina. To je bilo neusporedivo skuplje i tada financijski neizvedivo.[2]

Konzervatorska je služba, pritisnuta navedenim činjenicama (brzina izvođenja, sredstva, povratak prognanika)[3], uglavnom prešutno prihvatila navedeno. Prihvaćeno je načelo očuvanja vanjskog izgleda naselja te čuvanje naselja u prostoru.[4] Takvim je pristupom zauvijek izgubljeno stotinjak spomeničkih zdanja ruralne arhitekture. Ne može se tvrditi da se spaljene kuće nisu mogle obnoviti drvenim konstrukcijama jer najbolji primjer takve obnove nalazimo u povijesti. Konavle su bile popaljene i godine 1806. pa su obnovljene tradicijski i te smo kuće baštinili kao spomenike kulture.

Druga i treća etapa obnove obuhvaćale su pokrivanje građevina drvenom krovnom konstrukcijom, pokrovom od kupa, te zatvaranjem građevine stolarijom.

Kako je projekt bio determiniran kvalitetom dokumentacije, tako je bio determiniran i kvalitetom izvođača. Izvođači bez znanja o tradicijskim gradnjama i tehnikama teško su se snalazili. Kvaliteta izvedbe bila je znatno niža od očekivane. Ponekoj građevini, registriranom spomeniku kulture, na izričit zahtjev konzervatorske službe izgorjele kamene *igle* izmijenjene su novima. Na ostalim mijenjane su betonskim iglama od bijelog cementa. Većinom je kao krovni pokrov upotrebljavana kupa kanalica, a pročelja su zadržana kamena. Najveća je zamjerka i nedostatak pri obnovi bila zakonska regulativa prema kojoj se obnavlja 35 m^2 stambenoga prostora po nositelju kućanstva, te po 10 m^2 za svakoga sljedećeg člana. Konavoske su kuće, u pravilu, velikog tlocrta[5] s dvije do tri etaže. Tako je po zakonskoj regulativi bilo moguće obnoviti trećinu ili petinu građevine. Ipak su međukatna konstrukcija, kao i krov izvedeni za cijelu građevinu.

Unatoč svim zamjerkama lošim stranama projekta mora se priznati da se postupalo dosljedno te se nisu dopuštale nove gradnje, premještanja te rušenja izgorjelih kuća. U cjelini je ipak sačuvan krajolik s ruralnim cjelinama. Ostale faze obnove, isključujući unutrašnje uređenje, obavljene su isto tako organizirano. Postavljeni su krovovi, uređena pročelja te su građevine zatvorene građevnom stolarijom.

Radovi na obnovi Primorja, Župe i Rijeke dubrovačke započeli su godine 1993. i 1994. Sanacija konstrukcijskih elemenata provođena je prema priloženim uputama na građevinama, a tekla je prema elaboratu »Tipska sanacija rješenja zgrada oštećenih ratnim razaranjima na području općine Dubrovnik«, koji je izradio IGH iz Zagreba, a pojedine upute o načinu sanacije izradilo je (u najvećem broju) poduzeće GP »Dubrovnik«.

---

[2] Samo je jedan vlasnik registriranog spomenika kulture zatražio obnovu tradicijskim materijalima. On je izostavljen iz Pilot-projekta te je samo djelomično uvršten na samome kraju projekta... godine 1996. Tada je vlasnik građevine, već na kraju strpljenja zatražio da se i njemu izvedu bilo kakve konstrukcije pa makar i armiranobetonske.

[3] Ponekad stvari treba spoznavati u njihovu toku. Tako obnova započeta 1993 godine u Konavlima nije dovršena još do kraja 1997.

[4] Treba naglasiti da za razliku od drugih projekata takve vrste u Konavlima, nije došlo do premještanja ili gradnje novih kuća. Osim u 3 do 4 pojedinačna slučaja, naselja su očuvana od nove izgradnje.

[5] Tlocrtne površine jednoga kata obično su veće od 100 četvornih metara.

5 Lođa zvonika crkve sv. Antuna Opata u Malom Stonu; oštećenje lođe nastalo pri mnogobrojnim granatiranjima Maloga Stona

The loggia of the bell-tower of the church of Saint Anthony the Abbot in Mali Ston, the damage to the loggia after numerous artillery attacks on Mali Ston

Poseban je problem pri provedbi popisa i kategorizacije ratnih razaranja i šteta na dubrovačkom području bila spomenička baština. Naime na temelju Uredbe Vlade Republike Hrvatske u ožujku 1992. formirana je Komisija za popis i procjenu ratnih šteta u općini Dubrovnik. Polazeći od naputaka Vlade, Komisija je izradila posebne obrasce, a s popisa su bili izuzeti objekti veći od 500 m^2 površine i nastanjeni objekti pod zaštitom tadašnjeg Zavoda za zaštitu spomenika kulture. No, budući da je veliki dio stradalih kuća upravo spomeničko naslijeđe, pristup se pokazao nepotpunim. Stoga je na već postojećim formularima (Š-01) iz kolovoza 1992. omogućena kategorizacija samo građevinskih šteta, dok je utvrđivanje i obrada štete na spomeničkoj baštini ostavljena stručnim ekipama Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode iz Dubrovnika. To se odnosilo isključivo na registrirane spomenike, no bilo je među oštećenim graditeljskim fondom i na desetke povijesnih sklopova i pojedinačnih zdanja, koja su bila na »listi čekanja« ishođenja pravne zaštite, a u naravi su trebali konzervatorsku skrb. Već se iz ovih navoda može zaključiti da pri izradi dokumentacije, zbog razumljivih razloga, nije postignuta željena i potrebna razina dokumentacije, što je bilo osobito nepovoljno za sanaciju spomeničke baštine unutar »Projekta 600«.

Dubrovačka konzervatorska služba u tom je smislu reagirala, ističući nedostatnost »Uputa o načinu sanacije«

6 Lođa zvonika crkve sv. Antuna Opata u Malom Stonu nakon obnove

The loggia of the bell-tower of the church of Saint Anthony the Abbot in Mali Ston after restoration

kada je riječ o spomeničkoj baštini. Ističe se također da su stotine Uputa dostavljane konzervatorima koji su surađivali na programu; sve su građevine u tim uputama tretirane na jednak način, a konzervatori su bili jedini »filter« prije početka realizacije. Potrebno je dakako istaknuti da su se i koordinatori, i projektanti, i izvođači susretali s nizom problema prilikom provedbe »Projekta 600«, što se odnosi i na konzervatorsku službu. Naime, u nizu individualno organiziranih pojedinačnih graditeljskih intervencija izvedenih neposredno nakon ratnih razaranja, vrlo je brzo uočeno kako projektantske kuće takva »nadograđena« stanja shvaćaju kao zatečena, pritom zanemarujući stvarno stanje građevine prije razaranja. Na taj su način, posebice u predjelu Rijeke dubrovačke, narušene ambijentalne vrijednosti predjela. U takvim je slučajevima konzervatorska služba za svako identificirano odstupanje od prvotnoga stanja građevine tražila ishođenje građevinske dozvole, odnosno postupak u skladu s pozitivnim zakonskim propisima. Navedeno se posebno odnosi na naselje Sustjepan u Rijeci dubrovačkoj, a problem se može sažeti u sljedećem: upotreba monolitnih armiranobetonskih međukatnih konstrukcija, uz uporabu armiranobetonskih serklaža izvan zida, nadogradnja katova, gradnja krovnih belvedera koji na netipičan način prekidaju liniju krovnog vijenca, upotreba lima na bočnim stranama belvedera, mijenjanje rasporeda i dimenzija prozorskih otvora, neprimjereno proporcioniranje pročelja te uporaba različitih tipova krovnoga pokrova a ne karakteristične kupe kanalice, upotreba bijelog cementa umjesto izvornih kamenih okvira fasadne plastike. Ukratko, riječ je o gotovo potpunoj devastaciji povijesne gradnje, a ukupno gledajući, izmijenjene su slika mjesta te vizura naselja i ambijenta.

O zastupljenosti spomeničke baštine unutar »Projekta 600«, protokom vremena u konačnici »Projekta 907«, možda najbolje svjedoči već spomenuto područje Rijeke dubrovačke. Unutar povijesnoga dubrovačkog teritorija Rijeka je dubrovačka i prirodno i kulturno bila ponajvrednija predjel. O tome svjedoči i pravna zaštita predjela iz godine 1964. kada je rješenjem Zavoda za zaštitu prirode iz Zagreba utvrđeno da je »*Rijeka dubrovačka od izvora*

7 Kompleks Drašković u Bačev Dolu– Konavle, obnova ratom poharane baštine – suvremena prigradnja karakterističnom ruralnom kompleksu

The Drašković complex in Bačev-Dol, Konavle, the restoration of the heritage devastated in the war – a contemporary addition to a characteristic rural complex

do ušća (cca 5 km) u pojasu od 300 m sa svake strane obalnih linija, u vlasništvu društvenom i privatnom ima svojstvo zaštićenog objekta prirode kao rezervat prirodnog predjela«. Na žalost, davno prije ratne agresije 1991/92. Rijeka dubrovačka nekontroliranom je cestovnom, stambenom, gospodarskom i ostalom gradnjom u stvarnosti izgubila odlike zaštićenoga predjela, ne samo u smislu zaštite krajolika, već i zaštite graditeljske baštine, posebice u području narušene zaštite visokih ambijentalnih vrijednosti. Srpsko-crnogorsku ratnu najezdu dočekalo je tridesetak registriranih spomenika graditeljske baštine, pretežno ladanjske, za Rijeku dubrovačku toliko karakteristične izgradnje.

Na području Rijeke dubrovačke, Šumeta i Bosanke »Projektom 600«, a službeni početak rada na projektu počinje registriranjem javnoga poduzeća »Rijeka dubrovačka« u kolovozu 1994., obuhvaćeno je 215 kuća, od čega je do svibnja 1997. obnovljeno 209 kuća. Konzervatorska je služba posebno i izričito nastojala utjecati na obnovu u ratu spaljenih ladanjskih cjelina, i to:
- ljetnikovac Martola Pozze na Tenturiji,
- ljetnikovac Gradić u Mokošici,
- ljetnikovac Bizzaro u Komolcu.

U dogovoru s investitorom konzervatori su nastojali razjasniti da tipske upute o načinu sanacije »Projekta 600« neće moći udovoljiti zahtjevima obnove povijesne, vrijedne ladanjske izgradnje. Stoga je konzervatorska služba u duhu prihvaćene metodologije obnove povijesne izgradnje načinom upotrebe tradicionalnih materijala i tehnika gradnje, a prema stručnoj konzervatorskoj procjeni, predložila izradu elaborata s konzervatorskim smjernicama za obnovu tih izgorjelih ljetnikovaca. Prijedlog konzervatora dijelom je prihvaćen. Naime, elaborat je izrađen za ljetnikovce Pozze i Gradić, a Bizzaro je prepušten drukčijoj sudbini.

Godine 1995. izrađen je prvi elaborat s konzervatorskim smjernicama za obnovu **ljetnikovca Martola Pozze** na Tenturiji u Rijeci dubrovačkoj. Prema arhivskim izvorima taj je ljetnikovac građen osamdesetih godina 16. st. za naručitelja Martola Pozze, dakle, s izvornom stambeno-ladanjskom namjenom. Unatoč preinakama koje su se zbivale u tijeku vremena, suženoj vrtnoj parceli, devastiranom orsanu, promjenama unutrašnjega prostornog rasporeda, ladanjski kompleks svojom vanjštinom i unutrašnjošću, ukupnom arhitektonskom opremom, vrijednim sačuvanim vrtnim prostorima – primjer je specifične dubrovačke ladanjske izgradnje s visokom spomeničkom vrijednošću.

S obzirom na to da je jednokatna ladanjska kuća pogođena zapaljivom granatom u ratnoj najezdi, nužno je pri obnovi bilo spoznati kako se obnavlja zaštićena graditeljska vrijednost, što je zahtijevalo korektnu i prema pravilima struke odgovarajuću sanaciju svih zatečenih i valoriziranih elemenata, a koja je »Projektom 600« tek dijelom bila moguća.

Elaborat s konzervatorskim smjernicama pružio je potrebnu dokumentaciju koja je odredila kako izvesti konstrukcijsku sanaciju kuće primjenom drvene međukatne konstrukcije, stropne i potkrovne drvene konstrukcije, pokrov kupom kanalicom, obnovu unutrašnje prostorne organizacije uz poštivanje izvorne tlocrtne dispozicije, nadasve sanaciju kamene arhitektonske opreme unutrašnjosti kuće, rekonstrukciju vrijednoga kamenog stubišta i okvira kamenih otvora vrata ponavljanjem postojećeg oblika u istom kamenu, istovjetnom i ručno finaliziranom obradom. Osim toga smjernicama se precizirala i obnova očuvane drvene stolarije iz 19. st., a posebice željeznih nosača škura i prozora s kraja 18. stoljeća. Najposlije, pažnja je usredotočena i na oba prostora vrta ladanjskoga sklopa, na vrijedni hortikulturno obliko-

»Pilot projekt – obnova Konavala«–obnova armiranobetonskim konstrukcijama bila je najbrža i najjeftinija, ali je takvim pristupom zauvijek izgubljeno stotinjak spomeničkih zdanja ruralne arhitekture

The Pilot project – the Reconstruction of Konavle« – reconstruction using reinforced concrete constructions was the most rapid and the cheapest, but this approach has meant that hundreds of buildings representing the rural architectural heritage have been lost forever.

ani prostor, koji je ujedno i prožimajuća sastavnica cjeine, a iziskuje nužnu revitalizaciju. Dubrovačka je konervatorska služba uvjetovala i provođenje konzervatorskih i restauratorskih istraživanja radi otkrivanja bitnih podataka za obnovu ladanjske kuće. Nakon provedena postupka na temelju korigirane tehničke dokumentacije izrađene u skladu s konzervatorskim smjernicama za obnovu ljetnikovca Martola Pozze izdana je prethodna suglasnost za konstrukcijsku sanaciju ljetnikovca.

Snažni potres koji je u rujnu 1996. zadesio stonsko i dubrovačko područje uvelike je oštetio ljetnikovac Pozze, a budući da je kompleks smješten na terenu koji zbog klimatskih prilika uvjetuje izlijevanje rijeke izvan svojeg korita – pridružujući tome stanje nakon ratne agresije u kojem su od nosivih elemenata ladanjske kuće preostali samo nosivi kameni zidovi s jakim pukotinama, te unutrašnja oštećenja arhitektonske opreme – valjalo je hitno poduzeti izradu revizije statičkoga projekta ljetnikovca Pozze. Nakon određenog vremena i pronalaženja sredstava koja »Projekt 600« nije predviđao za takvu vrstu dokumentacije, izrađen je projekt statičke sanacije ljetnikovca upotrebom međukatne spregnute konstrukcije, a krovište je riješeno s dvostrukom visuljom, uključujući čeličnu zategu uz konstrukciju visulje i serklaža po konstruktivnim zidovima. To kompromisno rješenje zacijelo će statički održati povijesnu građevinu, a valja vjerovati da će radovi (koji još nisu započeli!) biti uspješno ostvareni.

Ljetnikovac Gradić u Mokošici, zaštićeni spomenik ladanjskoga graditeljstva s početka 17. st. uz pretpostavku da je na toj parceli postojao raniji sklop, također je u ratnoj agresiji izravno pogođen zapaljivom granatom. Na spomenutoj je parceli očuvani orsan, ladanjska kuća, kojoj su uništene međukatne konstrukcije i krovište, ali i vrijedna kamena arhitektonska plastika vanjštine i unutrašnjosti ljetnikovca.

Za taj je ljetnikovac konzervatorska služba također tražila izuzeće u smislu izrade elaborata kulturno-povijesnog razvoja kompleksa s preciznim konzervatorskim smjernicama. S obzirom na to da je taj spomenik do srbočetničkog kulturocida statički odolio tektonsko-seizmičkoj konfiguraciji terena, konzervatorska je služba uvjetovala prihvaćenu i već ustaljenu metodologiju primjene tradicionalnih tehnika i materijala u postupku njegove obnove. Treba napomenuti i podatak da »Projekt 600« ne

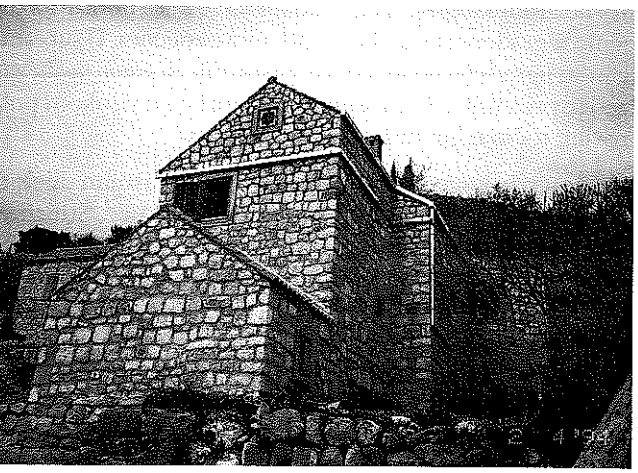

a,b Kompleks Morđin u Smokovljanima (Dubrovačko Primorje), ruralni kompleks obnovljen je kupom »Mediteran«, betonskim okvirima otvora, postavom vanjskih drvenih zasłona – persijana, cementnim sljubnicama i »mrežnim sustavom« pocinčanih oluka – elementima koje ruralna arhitektura dubrovačkog područja do danas nije poznavala

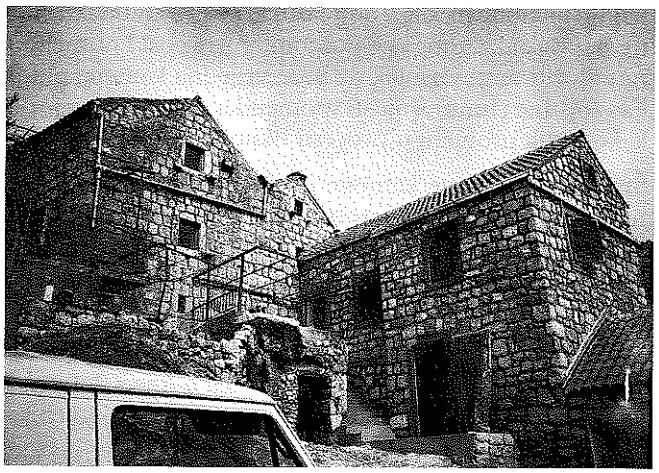

9a,b The Morđin complex in Smokvljani (the Dubrovnik Littoral), the rural complex was reconstructed using »Mediteran« type half-round tiles, concrete openings, the erection of exterior wooden screens, cement joints and a »mesh network« of zinc gutters – elements that were unknown in the rural architecture of the Dubrovnik region.

10 a,b Ljetnikovac Martola Pozze na Tenturiji (Rijeka dubrovačka), visokokovrijedan primjerak specifične dubrovačke ladanjske arhitekture izgorio u četničkoj agresiji na dubrovačko područje

10 a,b The Martola Pozze villa in Tenturija (Rijeka dubrovačka), a quality example of specific Dubrovnik country architecture burned in Serb aggression on the Dubrovnik region

11 a,b Ljetnikovac Bizzaro u Komolcu (Rijeka dubrovačka) iako visokovrijedan primjerak ladanjske arhitekture iz 17/18. st., prepušten je propadanju zbog »nerazumijevanja « konzervatora koji nisu prihvatili da se njegova obnova podredi kriterijima obnove »Projekta 600«

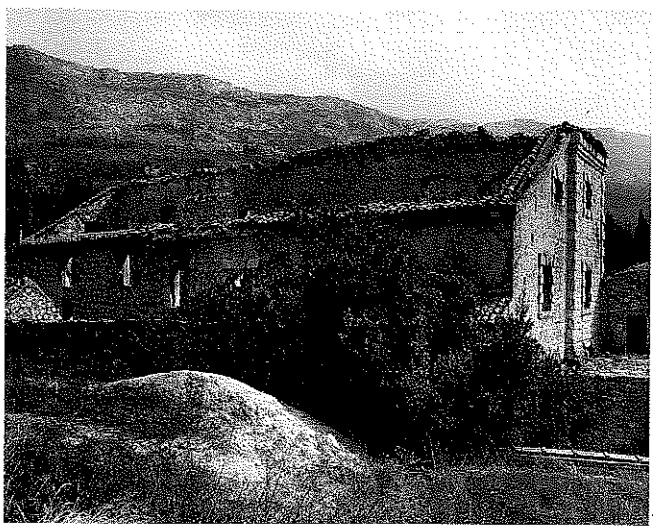

11 a,b The Bizzaro villa in Komolac (Rijeka dubrovačka), although it is a very valuable example of villa architecture from the 17th and 18th centuries, it has been left to ruin because of the »lack of understanding« on the part of conservation experts who had not allowed its restoration to be subject to the criteria for restoration of the »Project 600«.

uključuje obnovu kamene plastike, već to treba izvesti o trošku vlasnika. Stoga će posebnu pozornost i novac morati uložiti sami vlasnici, da bi se vrijedna kamena plastika vanjštine i unutrašnjosti spomenika obnovila, što je dakako, velik problem u procesu ukupne obnove.

Što se tiče obnove kamene plastike na ostalim zaštićenim zdanjima, konzervatorska je služba uspjela na nekoliko povijesnih kuća umjesto bijelog cementa postići ugradnju obnovljenih kamenih vratnih i prozorskih okvira. No opseg zahvata bio je mnogo manji od onih koji se predviđaju na spomenutim ladanjskim cjelinama.

Obnova **ljetnikovca Bizzaro u Komolcu** u Rijeci dubrovačkoj, na žalost, najdrastičniji je primjer uništenja spomenika.

Potrebno je u nekoliko redaka iznijeti značajke toga unikatnog, iznimno vrijednog kompleksa zaštićene graditeljske i hortikulturne baštine. Ljetnikovac Bizzaro jedini je ljetnikovac u Rijeci dubrovačkoj koji se ne nalazi uz obalu Rijeke, već je lociran na kopnenom dijelu, iza naselja Komolac. Nastao je potkraj 17. ili početkom 18. st. kao posve izvorno arhitektonsko djelo. Ladanjska se kuća podiže na umjetno sagrađenoj terasi koja dominira okolicom. U supstrukciju su ugrađene gospodarske prostorije, a *piano nobile* zauzeo je prizemlje. Stambene su prostorije i u visokom potkrovlju, točnije, na niskome prvom katu.

Volumen je kuće naglašen rizalitnim, središnjim dijelom, a bunjat je jedini ukrasni element velike kuće. Stilizirani bunjat prati sve okvire otvora, uokviruje sve uglove kuće i završni vijenac. Hortikulturni karakter ovoga kompleksa i njegov postav u krajolik na nov način vrednuje ambijent i prirodne danosti, te s nešto udaljenom kapelicom čini skladnu i unikatnu cjelinu u predjelu. S vremenom kompleks je, sukladno stambenim potrebama, doživio mnoge preinake i nagrde i u interijeru i u eksterijeru. Stanje mu je bilo dokumentirano.

Nakon ratne agresije na dubrovačko područje ljetnikovac Bizzaro u Komolcu potpuno je uništen, granatiran i zapaljen, pa su mu preostali fasadni zidovi. Njegova bi obnova zahtjevala složen postupak. U prvom redu konzervatorska

istraživanja, te, prema graditeljskim, povijesno-umjetničkim i arhivskim spoznajama, obnovu izvorne tlocrtne dispozicije kuće, kao i primjerenu namjenu. Kuća Bizzaro prema konzervatorskoj metodologiji obnove ne bi više bila primjerena načinu stanovanja kakvo je bilo do sada.

U specifičnostima provedbe »Projekta 600«, usmjerenog isključivo zbrinjavanju stanovništva iz stradaloga stambenog fonda, konzervatorska je služba bila svjesna da se nad spomenikom ne može obaviti korektna i prema svim pravilima struke odgovarajuća sanacija. S druge strane, odgađati cjelovit zahvat nad njime značilo je izložiti ga nesmiljenu urušavanju, pa, i vrlo moguće, rušenju (zbog požara teško su stradali zidovi, a potom rastreseni od udara granata). Za rušenje takvog spomenika konzervatorska služba ne bi mogla preuzeti odgovornost, pa je u danim okolnostima bila prisiljena preporučiti njegovo obnovu u sklopu »Projekta 600«. To konkretno znači da je služba pristala da se građevina i dalje koristi za stanovanje koje ga je inače, u tijeku povijesti, bilo već dosta devastiralo, pa je prema toj funkciji predviden statički projekt sanacije. Smatralo se da bi, s obzirom na složene suvlasničke odnose, i takav neprimjeren zahvat, spomenik ipak održao na životu.

Što se dogodilo u praksi?

Vlasnici i stanari nisu željeli i dalje stanovati i u do tada »nekomfornom« zdanju, pa im je na njihov zahtjev dopušteno, prema zakonskim odredbama i odgovarajućoj pripadajućoj kvadraturi, sagraditi nove kuće na njihovu zemljištu u blizini ljetnikovca Bizzaro, no ne u području samoga kompleksa. Tako je unikatno povijesno zdanje, na žalost, prepušteno propadanju. Budući da problemi ovakve vrste, usput rečeno, i vrlo složeni i nadasve skupi zahvati, nadilaze mogućnosti dubrovačke zaštitarske službe, Konzervatorski je odjel u Dubrovniku o svemu obavijestio nadležne republičke službe, smatrajući da ljetnikovac Bizzaro u Komolcu ne smije biti prepušten potpunoj propasti. Prvi bi korak u tome smislu bilo čišćenje ladanjske zgrade od urušenoga građevnog materijala i primarna zaštita objekta od daljnjeg propadanja, a potom početak izrade dokumentacije kao podloge za obnovu ljetnikovca. Od listopada 1995., od kada se dubrovačka konzervatorska služba očitovala o stanju i propadanju ljetnikovca Bizzaro, ništa se pozitivno za taj spomenika nije dogodilo.

Iako je posao na »Projektu 600«, odnosno »Projektu 907« gotovo priveden kraju, premda još nije i formalno zaključen, pa će poslove Preuzeti Ministarstvo obnove Republike Hrvatske, problem obnove izrazitih spomeničkih vrijednosti dubrovačkoga kraja – u ovom slučaju Rijeke dubrovačke – ostaje otvoren budući da ni jedan zahvat na izrazito spomeničkoj baštini do trenutka pisanja ovog napisa nije niti započet.

Koncepcija poslijeratne obnove visokovrijednih spomeničkih zdanja i osebujne ruralne arhitekture provođena preko Direkcije za javne investicije Republike Hrvatske ne samo na dubrovačkom području već i u cijeloj Hrvatskoj nije bila sustavno osmišljena. Prepuštena je imperativu povratka života u ratom poharane krajeve, a u tome su vodeću ulogu imale građevinarsko-operativne strukture. Stoga valja žaliti što je znatan dio graditeljskog naslijeđa, a mahom je bila riječ o građevinama stambene namjene, srpsko-crnogorskim zločinom u nepovrat izgubljen za konzervatorsku struku – jer su štete nepopravljive zauvijek – a takav je pristup s konzervatorskoga motrišta nedopustiv zbog gubljenja kulturnih korijena, entiteta i identiteta.

Napomena:

Sve fotografije (osim 10 i 11) izradio je Miljenko Mojaš, Konzervatorski odjel Dubrovnik.

SUMMARY

The Restoration of the Damaged Heritage in the Dubrovnik Region

The reconstruction of the devastated heritage of the Dubrovnik region was organised in such a way that the region of Konavle, Župa, Rijeka dubrovačka and the Dubrovnik Littoral was handled by the Administrative Department for Reconstruction, Physical Planning and Environmental Protection of the City of Dubrovnik, on behalf of the Directorate for Public Investment of the Republic of Croatia, while the restoration of the monumental nucleus of Dubrovnik was organised by the Institute for the Restoration of Dubrovnik, the Institute for the Protection of for the Protection of Cultural Monuments and Nature and the Society of Friends of Dubrovnik's Antiquities under the permanent control of the Committee for the Restoration of Dubrovnik. The article draws attention to a line of problems that accompany the implementation of the restoration of Dubrovnik, as well as the method and the organisation of the reconstruction of the broader Dubrovnik region.

Zofia Mavar

Suradnja poljskih stručnjaka u obnovi naše razorene kulturne baštine

U članku je riječ o pomoći poljskih stručnjaka s arhitektonkih i građevinskih fakulteta te Radionica za konzervaciju spomenika kulture (PKZ-a) u pripremama i obnovi hrvatske baštine stradale u Domovinskom ratu. Napose se, držeći da dostignuća i velika iskustva poljskih konzervatora mogu biti od velike pomoći, donosi i nekoliko informacija o organizaciji obnove razorene poljske graditeljske baštine nakon Drugoga svjetskog rata. O svojim su konzervatorskim dostignućima poljski stručnjaci 1996. u Hrvatskoj održali niz predavanja uz izložbu.

Vijest o neprocjenjivim štetama na kulturnoj baštini stradaloj u srpskoj agresiji na Hrvatsku potakla je mnoge inozemne kulturne asocijacije, ustanove i pojedine stručnjake da se uključe u njezino spasavanje. Među prvima javili su se poljski stručnjaci koji su izrazili bezinteresnu spremnost uključiti se, prema potrebi, u sve prijeko potrebno radove na njezinoj obnovi. Potrebno je istaknuti da su prve grupe dobrovoljaca koji dolaze u Hrvatsku u jeku rata i uključuju se u radove na još nesigurnim područjima, stručnjaci i studenti arhitektonskih fakulteta u Gliwicama i Krakowu te Građevinskoga fakultuta u Kielcama. Osmeročlana grupa iz Gliwica u ljeti 1994. radi na snimanju građevina osječke Tvrđe, a krakovsko-kielecka grupa od petnaest članova na snimanju stanja, preliminarnoj procjeni šteta i izradi prijedloga sanacije i obnove teško oštećene zgrade Kursalona u Lipiku. Valja istaknuti da navedeni fakulteti našoj razorenoj graditeljskoj baštini posvećuju mnogo mjesta u svojim nastavnim programima te je ona predmet semestralnih i mnogih diplomskih radova, a neka od tih rješenja imali smo već priliku vidjeti na prigodnim izložbama u Lipiku i u Zagrebu. Ovom prigodom također valja podsjetiti da stručnjaci Arhitektonskog fakulteta u Krakowu svoje veliko stručno iskustvo već godinama ulažu u zaštitu naših spomenika kulture u sklopu dugogodišnje suradnje s Arhitektonskim fakultetom u Zagrebu radeći na izradi dokumentacije graditeljske baštine brojnih istarskih gradića. Oni su, odazivajući se pozivu creskih općinskih vlasti, upravo u jeku rata 1991. izrazili spremnost dolaska u Hrvatsku da ostvare svoj temeljito razraden program izrade tehničke dokumentacije i projekata uređenja jednog od najljepših naselja naših otoka, slikovitih Lubenica, no, na žalost, od suradnje, stjecajem okolnosti, općina poslije odustaje. Krakovski se stručnjaci odazivaju i aktivno sudjeluju u radu međunarodne radionice Konavle 97. na izradi dokumentacije razrušenih spomenika kulture koju u sklopu pomoći stradalim područjima organizira Ministarstvo kulture Uprava za zaštitu kulturne baštine pod pokroviteljstvom UNESCO-a.

Ne treba zaboraviti i osobito zauzimanje poljskog Veleposlanstva u Zagrebu koje posreduje u ostvarivanju kontakata na državnoj razini. Tako u Hrvatsku dolazi i službeno izaslanstvo da konkretizira program stručne pomoći u sastavu: prof. dr. Tadeusz Polak, zamjenik ministra kulture Republike Poljske, inž. Andrzej Orczykowski, predsjednik poslovodnog odbora PKZ (Radionica za restauraciju spomenika kulture), te prof. dr. Andrzej Kadluczka, dekan Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta tehničkih znanosti u Krakowu.

Dolazak toga poljskog izaslanstva rezultirao je potpisivanjem međunarodnoga sporazuma o kulturnoj suradnji između Poljske i Hrvatske u rujnu 1994. i ratificiranjem potkraj 1997. Taj je sporazum otvorio mogućnost djelotvorne razmjene stručnih iskustava izravnim angažmanom poljskih stručnjaka na obnovi razorenih spomenika kulture, pripreme zajedničkih programa u sklopu aktivnosti u međunarodnim stručnim organizacijama, mogućnosti razmjene stručnih publikacija i audiovizualnih materijala, organizaciju stručnih izložbi, a zainteresiranim stručnjacima koji rade na programima školovanja stručnih kadrova mogućnost da se u Poljskoj upoznaju s programima školovanja konzervatora i restauratora.

Nedugo nakon spomenuta službenog posjeta u Hrvatsku dolaze stručnjaci PKZ koji obilaze stradala područja i pripremaju nekoliko programa obnove stradalih građevina širom Hrvatske npr. župne crkve u Pokupskom i njezina inventara, pavlinskog samostana u Kamenskom, kužnih pilova u Osijeku i Požegi, biskupske i drugih palača u Dubrovniku. U sklopu ponuda za obnovu razorenih dubrovačkih palača troje vrsnih restauratora PKZ iz Varšave uime donacije stradalom Dubrovniku restauriraju krunište bunara u klaustru samostana sv. Klare. Zbog poteškoća u poduzimanju većih radova na obnovi te nedostatka novčanih sredstava iz ponuđenih programa ostvareni su tek manji radovi.

Iako stručnjacima iz naše djelatnosti PKZ-ti nisu nepoznati to ipak valja dati nekoliko općih informacija o toj ustanovi.

Nakon Drugoga svjetskog rata potpuno razrušena Poljska početak je obnove dočekala s tek 16 konzervatora. Stotinjak potpuno razorenih gradova, golemi problemi i evidentan oslonac samo na vlastite snage pokrenuo je potrebu stvaranja specijalizirane ustanove. Tako se godine 1951. na prijedlog Jana Zachwatowicza, svestranog arhitekta i Glavnog konzervatora pri Ministarstvu kulture i umjetnosti Narodne Republike Poljske, osniva specijalizirano poduzeće Radionice za konzervaciju spomenika kulture, skraćeno PKZ. Ubrzo nakon osnivanja, uz središnjicu poduzeća u Warszawi, organizirani su i odjeli na širem području Poljske. Svaki je odjel imao odsjeke za znanstvenoistraživački rad, za izradu povijesne i konzervatorske dokumentacije, studijski i analitički rad te operativne grupe za izvođenje radova. Stvaranjem poduzeća željela se ujediniti konzervatorska operativa i stoga je ono obuhvaćalo i radionice koje su do tada radile u Glavnoj konzervatorskoj upravi. Operativne grupe uključivale su i određen broj obrtnika, a bile su opremljene građevinskim strojevima, materijalom i transportnim sredstvima. U rad na izradi kon-

zervatorske projektne dokumentacije uključivani su specijalisti za konstrukcijske i infrastrukturne sustave, a u zamršenim slučajevima koristila se pomoć eksperata. Svi odjeli imali su radionice za restauraciju umjetnina u kojima su zapošljavani specijalisti iz određene stručne discipline, a njihov je profil bio prilagoden potrebama područja na kojemu djeluju. Za prijeko potrebna tehnološka ispitivanja osnivani su laboratoriji. Središnjica je imala koordinacijsku ulogu i nadzor nad radom terenskih ispostava.

Brzi razvitak poduzeća zahtijevao je upošljavanje odgovarajućih specijaliziranih kadrova kako za istraživačko-znanstvene i tehničke radove, koji traže visoko obrazovanje, tako i obrtničke radove (kvalificirani radnici: zidari, kamenoresci, tesari, stolari, bravari, štukatori, zlatari i dr.). Velike kadrovske potrebe ujedno su pokrenule potrebu stalnoga obrazovanja kadrova i izradu posebnih obrazovnih programa na razini srednjega i visokoškolskoga obrazovanja. Godine 1994. broj je zaposlenih u 20 odjela PKZ-a dosegao zavidan broj od 12.500 djelatnika od kojih više od 1000 s područja graditeljstva i restauracije zaposleno je u sklopu radova izvan zemlje koje osigurava pet inozemnih predstavništava u Bratislavi, Berlinu, Kölnu, Moskvi, Sankt Petersburgu, Briestu i Rigi. U veoma širokoj lepezi radova od znanstvenih i laboratorijskih istraživanja, analiza, radova na dokumentaciji i projektiranju, usluga s područja revalorizacije i rekonstrukcije povijesnih cjelina gradova te pojedinih građevina i restauratorskih radova, PKZ prihvaća različite oblike suradnje.

Držeći da svestrana dostignuća i velika iskustva poljskih konzervatora mogu biti od velike pomoći pri obnovi naše u ratu stradale baštine u rano proljeće 1996. tadašnja Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine, zajedno s PKZ-tima i u suradnji s Muzejsko-galerijskim centrom u Zagrebu, a na prijedlog poljskoga Veleposlanstva organizira izložbu na temu Obnova i konzervacija – poljska iskustva koja je zatim predstavljena u Osijeku i Dubrovniku. Svrha je izložbe prezentacija radova stručnjaka PKZ-a na obnovi i konzervaciji graditeljske baštine u Poljskoj i pedesetak zemalja diljem svjeta. Na brojnim primjerima građevina i umjetnina (75 panoa) prikazani su: način vođenja arheološko-arhitektonska istraživanja, izrada svih vrsta arhitektonsko-konzervatorske dokumentacije (inventarizacijska dokumentacija, dokumentacija toka istraživanja, projektna dokumentacija) te tok provođenja konzervatorskih i restauratorskih zahvata, kao i njihovi rezultati.

U sklopu izložbe za zainteresirane je organiziran i stručni seminar u tijeku kojega su poljski stručnjaci održali niz zanimljivih predavanja: »Poslijeratna iskustva na restauraciji i konzervaciji kulturne baštine u Poljskoj«, »Obnova crkava u Poljskoj nakon drugoga svjetskoga rata«, »Suvremena problematika zaštite graditeljske baštine Krakowa«, »Restauracija zidnih slika na području Poljske i Njemačke«, »Udio Poljske u zaštiti svjetske kulturne baštine«. Bile su priređene i videoprojekcije te razgovori, a tijekom opširne rasprave poljski su stručnjaci odgovarali na brojna pitanja okupljenih stručnjaka i novinara. Podudarnost problema, s kojima su se Poljaci suočavali u tijeku ratnih kataklizmi u ovomu stoljeću, s našom stvarnošću povod je inicijativi da se izložena predavanja objave. Za ovu priliku, zbog velikih ratnih šteta na sakralnoj graditeljskoj baštini širom Hrvatske i gorućih problema njezine obnove, koje uključuju i često kontroverzan pristup obnovi, predavanje dr. Lecha Krzyzanowskog posvećeno upravo toj temi, donesen je u ovome broju Godišnjaka.

SUMMARY

Polish co-operation in the restoration our cultural heritage

The article deals with the assistance provided by Polish experts from architectural and civil engineering colleges as well as Workshops for the Conservation of Cultural Monuments (PKZ) in the preparation for and the actual restoration of the Croatian cultural heritage damaged in the Patriotic War. It also provides some information about the organisation of the effort to restore the devastated Polish architectural heritage after World War II. In 1996, the Polish experts held a number of lectures in Zagreb in that accompanied an exhibition of their work done throughout Europe.

Lech Krzyżanowski

*Obnova povijesnih crkava u Poljskoj nakon Drugoga svjetskog rata**

U članku je riječ o pristupu obnovi u ratu stradalih sakralnih građevina u Poljskoj, s posebnim osvrtom na praktična iskustva u posljednjih pedeset godina-

Obnova sakralnih građevina koje su uništene u ratnoj kataklizmi, ili njihova restauracija kada su oštećenja umjerena, samo je djelomično tehnički problem. Takva bi tvrdnja u bratskoj Republici Hrvatskoj godine 1966. zvučala jednako banalno kao i u Poljskoj. Naša povijest, iako različita, ipak je slična – nije u njoj nedostajalo uništenja zajedničkih, ljudskih dostignuća.

Predstavljajući našu djelatnost od godine 1945., ne mogu zaobići značajke onih pojava koje su u mojoj domovini utjecale na društvenu svijest i odluku državnih vlasti kada smo se, opet ujedinjeni, našli nasuprot ruševinama.

Poljska je godine 1795. podijeljena između triju susjednih velesila – Pruske, Austrije i Rusije. Do godine 1918. nije nedostajalo propalih ustanaka da bismo vratili slobodu – tada je opet termin »Najsvjetlija Republika« označavao stvarnu suverenu državu.

U tom 123-godišnjem teškom razdoblju za Poljake mnogo je čimbenika utjecalo na održavanje nacionalnoga jedinstva i težnju za ostvarenjem neovisnosti. Ovo nije mjesto za njihovo predstavljanje. Ipak treba spomenuti ulogu kulturno-povijesnih spomenika u svijesti Poljaka. Ipak treba spomenuti ulogu kulturno-povijesnih spomenika u svijesti Poljaka. Europska kulturno-filozofska strujanja, kao što su sentimentalizam iz 18. ili historizam iz 19. stoljeća neraskidiv s romantizmom u književnosti, skretali su pozornost na značenje povijesti. Dok su ta strujanja u Europi pogodovala zanimanju za spomenike prošlosti, stare građevine i njihovu obnovu koja bi omogućila trajanje i uporabu, u poljskim su zemljama polazišta drukčija. Spomenici kulture na područjima koja su bila rastrgana između triju osvajača postali su prije svega materijalni svjedoci izgubljene neovisnosti domovine, dokazi prošle moći kraljevstva i dobrih starih vremena. Primjenjujući sustav ocjenjivanja kulturnih spomenika prema klasifikaciji A. Riegela iz godine 1903., možemo obratiti pozornost na činjenicu da su domoljubne vrijednosti dominirale nad ostalima. Čuvati spomenike, restaurirati ih ili barem znati njihovu povijest značilo je biti dobrim Poljakom.

U svakoj su se važnijoj crkvi gomilali predmeti koje su, u zahvalnost za pobjede, tijekom stoljeća darivali kraljevi, kneževi, vojskovođe ili vojvode. U crkvama su se blagosiljali vojni stijegovi prije kretanja na bojište (uglavnom su zapamćene one bitke u kojima je izvojevana pobjeda), održavane su svadbe ili pogrebi osoba važnih za nacionalnu povijest ili barem regiju. Kada je nestalo neovisnosti, kulturni spomenici, a napose sakralne građevine, bili su mjesto pobuđivanja i učvršćivanja domoljubnih osjećaja. O tim je stvarima govorio svećenik, osoba poštovana i vrijedna povjerenja. To su bile opće lekcije povijesti izgubljene i sa žudnjom očekivane Poljske – namijenjene svima i na mjestu gdje se najbolje osjećalo zajedništvo koje je i samo bilo poviješću. Ta tradicija nije nestala. Prije 10-ak godina u sjeveroistočnoj Poljskoj u drvenoj džamiji, slušao sam obavijesti imama kojeg je izabrala lokalna seoska zajednica poljskih Tatara. Sa zanosom je govorio u kakvim su bitkama njihovi preci branili Poljsku u 17. st. i koji im je poljski monarh dao zemlju na kojoj i dalje gospodare. Kulturni spomenici, a napose svima pristupačne sakralne građevine, bile su u doba podjele Poljske važni instrumenti u nastojanjima da se održi nacionalni identitet.

Kada se analizira položaj sakralnih građevina u europskim društvenim sustavima, treba imati na umu da su one u svakom slučaju vlasništvo lokalne zajednice. U davnim je vremenima svaka vjerska zajednica svojim sredstvima gradila svoj Božji dom, kasniji su ga naraštaji obnavljali i uljepšavali, a danas – kao u povijesnoj štafeti – njezin je gospodar suvremeni naraštaj. Katolička, evangelička ili kalvinska crkva, crkva jednog od istočnih kršćanskih obreda, džamija ili sinagoga (svi ti tipovi božjih domova postojali su u poljskom kraljevstvu te funkcioniraju i danas) – mjesta su okupljanja. Tu se okupljaju i oni članovi zajednice koji ne osjećaju jaku povezanost s vjerskom zajednicom. Takav tradicionalan odnos prema crkvama kao narodnim spomenicima kulture i dalje postoji u Poljskoj. Moguće da će u svjetlu tih pojašnjenja neki od naših pothvata nakon godine 1945. koje ću ovdje prikazati, biti izrazito utemeljeni na društvenoj stvarnosti. Zaštitu i konzervaciju spomenika kulture vlasti ne mogu provoditi *par force* bez potrebe i izrazite potpore stanovništva. Na poljskom primjeru poratne obnove sakralnih građevina, uz puno poštovanje konzervatorske teorije i filozofije, skrenut ću pozornost na humanističke dimenzije tih pothvata.

Obnova unišene kuće ne znači uvijek rekonstrukciju stare. Upravo suprotno – često daje mogućnost novom rasporedu interijera, prilagodbi novim potrebama, uvođenju suvremene infrastrukture i svakakvih poboljšanja. Drukčije je s povijesnim sakralnim građevinama u čijim

* Predavanje na seminaru: »Poslijeratno iskustvo na restauraciji i konzervaciji kulturne baštine u Poljskoj«, održanom u Zagrebu 1996.

je zidovima i opremi, čak i kada su oštećene, upisana tradicija, sjećanje na one koji više nisu među nama, spomen radosnih svečanosti. Poratne obnove ili rekonstrukcije događale su se za vrijeme općeg osiromašenja zajednice uz višekratno dramatično smanjenje broja vjernika. Poljska iskustva pokazuju da je vraćanje funkcije tradicionalnog okupljanja ljudi, traženje mira i utjehe u zajedničkim molitvama, ponovno pronalaženje trajnih vrijednosti narušenih ratom, jedna od temeljnih potreba. To je jedan od povijesno potvrđenih načina vraćanja poremećene društvene ravnoteže i nacionalnog identiteta.

Godine 1915, kada je bojišnica Prvoga svjetskog rata prešla preko dijela Poljske, Udruga za brigu o spomenicima prošlosti u Varšavi objavila je brošuru »Obnova arhitektonskih spomenika kulture. Zadaci sadašnjega trenutka« i poslalo ju je svim terenskim organizacijama, učiteljima, svećenicima. Upravo je društvena organizacija, budući da još nisu postojali poljski organi uprave, pozvala stanovnike u obnovu materijalnih simbola nacionalnoga bitka. Prvi poljski zakon o zaštiti spomenika kulture objavljen je još godine 1918., dakle prije nego što je tvorac suverene poljske države, Józef Pilsudski, prihvatio funkciju državnoga čelnika i objavio neovisnost Poljske.

Obnova i popravci oštećenih sakralnih građevina nakon 1918. tekli su u atmosferi nacionalne euforije nakon dobivene neovisnosti. Mlada je država uspjela osnovati organiziran sustav konzervatorskih ustanova i okupiti najbolje kadrove. Započeta je državna akcija popisa kulturne baštine, intenzivno je stvarana nacionalna fototeka i detaljne zbirke podataka o kulturno-povijesnim građevinama.

Nema razloga ulaziti u statistiku gubitaka u fondu poljske povijesne sakralne arhitekture tijekom Drugoga svjetskog rata. No, potrebno je skrenuti pozornost na okolnosti tih gubitaka. Znatan dio sakralnih građevina uništen je u tijeku bitaka, kao npr. srednjovjekovna katedrala sv. Ivana u Varšavi. U kolovozu 1944. nakon nekoliko dana neuspješnih napada na ustanike na tom području, njemački tenk napunjen eksplozivnim materijalom ušao je u glavni crkveni brod i tamo je eksplodirao. Deseci varšavskih crkava i drugih građevina kulturno-povijesne vrijednosti, ali i ostalih građevina, među njima i neoštećenih, minirano je i sravnjeno sa zemljom. A bilo je to u jesen 1944., nakon sloma ustanka i iseljavanja čitavoga stanovništva iz grada.

Moguće je spomenuti mnogo takvih primjera potpuna uništenja sačuvanih ili samo oštećenih sakralnih građevina širom zemlje. Tu spadaju i sakralne građevine osobitoga povijesnog značenja za Poljsku, kao npr. katedrale u Poznaniu i Gnieznu, te crkva i samostan u Kolobrzegu podignuti još tisućite godine, kada se za vrijeme vladavine velikoga poljskog kralja Boleslava Hrabrog, usporedo s mladom državom, razvija i kršćanstvo. Unutar zidina sakralnih građevina za vrijeme okupacije slušale su se rodoljubne propovijedi koje su krijepile dušu, pjevala se zabranjena molitva koja je pjevana još u 19. st. »Slobodnu domovinu vrati nam Gospodine«. To nisu bile obične ruševine.

Prvog ožujka 1945, kada je Prva armija Poljske vojske u borbama još probijala put do Berlina, arhitekt Jan Zachwatowicz imenovan je za Glavnog konzervatora spomenika kulture u Ministarstvu kulture i umjetnosti. Njemu se priključila grupa prijeratnih kolega koje je rat poštedio. Prvi je zadatak bio uvid u stanje sačuvanosti baštine i prepoznavanje glavnih opasnosti. Povijesne sakralne građevine malokad imaju dobro sačuvanu strukturu. Vrijeme radi svoje čak i uz dobre gospodare. Dovoljan je nedostatak krovnog pokrova, nekoliko metaka ili bombi koje bi narušile statiku, da proces uništenja postane dramatičan. Kiše, snjegovi, mrazovi i naleti vjetra pustoše. Prve dvije godine nakon 1945. gotovo isključivo izvođeni su radovi na preventivnoj zaštiti: zazidavaju se rupe, podupiru svodovi, nagnuti zidovi, popucale arkade između crkvenih lađa. Veliku kupolu crkve u Trzemesznu, koja je izgubila krov, seljaci su pokrili slamnatom strehom, a nakon dvije godine armiranobetonska ljuska prekrila je kupolu pa je zablistao brončani lim. Preprekа u popravku svoda crkve Blažene Djevice Marije u Gdańsku, najvećoj srednjovjekovnoj crkvi građenoj opekom u Europi, bio je nedostatak drvene građe za skele. No i s time se izašlo na kraj. Obrtnici su zajedno s inženjerima objesili lagane platforme na krunu zida, osigurali sačuvane svodove, a nedostajuće su dijelove rekonstruirali. Ima na stotine primjera takvih kreativnih ideja jer su takve bile potrebe. Grupa Glavnog konzervatora spomenika kulture izašla je kao pobjednik u borbi za zaustavljanje propadanja spomenika kulture. To se dogodilo zahvaljujući poduzetnim i hrabrim obrtnicima, te terenskoj konzervatorskoj službi koja je bila tek u osnivanju, a također zahvaljujući kovčezima novca koji su Zachwatowiczevi inspektori donosili iz Varšave. U velikoj mjeri to je uspjelo zahvaljujući i pomoći svećenstva i župljana.

Godine 1946. Glavni konzervator spomenika kulture objavio je »Program i načela konzervacije kulturnih spomenika«. U tom je materijalu rekao istinu da narod i njegovi kulturni spomenici čine jedinstvo i oblikovao opću direktivu: »Budući da se ne možemo pomiriti s gubitkom naših kulturnih spomenika, rekonstruirat ćemo ih, ponovu podizati iz temelja da bismo naraštajima predali, ako već ne autentičan, onda barem točan oblik tih spomenika koji živi u našem sjećanju i dostupan je u materijalima, s obzirom na to da spomenici nisu isključivo dokumenti prošlosti«. Taj je program postao temelj velike obnove domovine i mi smo njegovi nasljednici.

Odlučivanje o obnovi iz temelja ili o rekonstrukciji znatnih dijelova oštećenih ili uništenih arhitektonskih spomenika naravno da je popraćeno sumnjama konzervatorsko-doktrinalne prirode. Još ću se jednom vratiti riječima našega majstora Jana Zachwatovicza koji je, komentirajući svoj program napisao: »... to je bio svjestan i bez licemjerja, odmak od Riegelove doktrine..., prihvaćanje metode u posebnim dramatičnim okolnostima«. Godine 1966. kada se djelo obnove bližilo kraju, još je jednom istaknuo: »...ne treba miješati rekonstrukciju iz vremena obnove s pravim konzervatorskim radovima«, a kasnije je dodao: »I samo izvan konzervatorski motivi, kao što se to dogodilo u Poljskoj, mogu opravdati takav pristup.«

1–2: Varšava, Dvorski trg, stanje nakon razaranja i nakon obnove

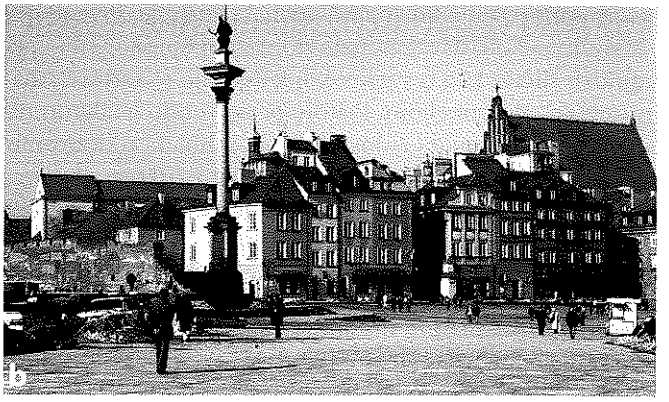

Warsow, Castle Square, the situation after destruction and after restoration

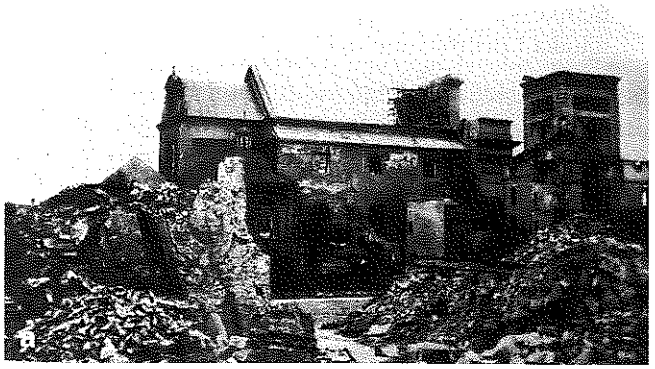

3–4: Varšava, Dominikanska crkva, nakon razaranja i nakon obnove

Warsow, Dominicanis Church, the situation after destruction and after restoration

Da bih završio ovaj tok misli, citirat ću fragment izlaganja prof. Roberta Panea, konzervatora iz Napulja, koje je publicirano 1957.: »...potpuna briga poljskih konzervatora potpomognuta jedinstvenom voljom stanovništva da se obnovi davni izgled urbanih kulturno-povijesnih cjelina ima puno opravdanje«.

Godine 1947. započinje svoju djelatnost Nadbiskupski savjet za obnovu crkava sakupljanjem novčanih sredstava za obnovu katoličkih sakralnih građevina. Profesor Jan Zachwatowicz bio je projektant obnove spomenute katedrale sv. Ivana u Varšavi. Takva bliska suradnja visokoga državnog službenika s crkvenom hijerarhijom u tom trenutku nije budila protivljenje vlasti. To je ipak bilo razdoblje obnove i izgradnje zajedničkog doma, kakvim je bila tadašnja Poljska.

Znatan broj radova na crkvama bio je financiran iz proračuna Ministarstva kulture i umjetnosti te Ministarstva graditeljstva. Proračunska su sredstva posebno potpomagala obnovu protestantskih crkvi čije su općine još prije rata bile malene. U osnovi je Ministarstvo kulture i umjetnosti financiralo obnovu sinagoga budući da su židovske općine potpuno nestale. Iako su stare sinagoge nakon obnove uglavnom imale funkciju judaističkih muzeja, knjižnica i arhiva, u načelu su se predavale židovskim općinama koje to zatraže. Na isti se način postupalo s crkvama istočnih religija. Kada je na prijedlog židovske općine u Varšavi počela opća obnova sinagoge financirana iz konzervatorskih sredstava, renoviranje pripadajuće zgrade platila je katolička fundacija. Poljska je stoljećima bila zemlja brojnih nacionalnih i vjerskih manjina. Njihove su sakralne građevine bile i jesu sastavni dio zajedničke kulture. Ta konzervatorska teza nakon 1945. upće nije bila upitna, iako je politika imala svoje zaokrete.

Vraćam se problematici katoličkih crkvi. One su dominirale poljskim krajobrazom i tu su nastali najveći gubici. Obnovi se pristupalo uza sve preventivne mjere osiguranja od urušavanja, nakon uklanjanja neeksplodiranih projektila i mina koje su prijetile detonacijom. Još u prvoj fazi radova uglavnom je omogućena uporaba dijela crkve za odvijanje vjerskih obreda. U tu su se svrhu koristile najbolje sačuvane bočne lađe ili kapelice, ili samo prezbiterij. Poduzimanje opsežnijih radova nailazilo je na poteškoće. Najizraženije su bile: ograničena novčana sredstva, nedostatak građevnoga materijala, ograničen broj stručnjaka, a također i rekonstrukcija, tj. gradnja nove crkve na starim temeljima, ali u obliku kakav je imala prije uništenja.

Nije bila upitna obnova varšavske katedrale, stolne crkve poljskoga primasa. Očita je bila rekonstrukcija crkve sestara od Presvetog Sakramenta, barokne sakralne građevine koju je dala sagraditi supruga Jana III. Sobieskog, pobjednika nad turskom vojskom kod Beča. Bombardiranje u tijeku varšavskoga ustanka pretvorilo je taj spomenik u gomilu krhotina. Ispod ruševina ostalo je oko tisuću stanovnika prijestolnice, među njima svi ranjeni ustanici iz bolnice smještene u podzemlju crkve. Obnovljen je isključivo vanjski oblik građevine, bez opreme unutrašnjosti, što je toj crkvi dalo karakter mauzoleja, ia-

ko se u njoj i dalje normalno odvijala liturgija. Premda se sačuvalo nekoliko fragmenata zidova koji su iskorišteni pri obnovi, slično kao u varšavskoj katedrali, te radove smatramo rekonstrukcijom. Pritom je potrebno istaknuti da uporaba fragmenata zidova (ako su tehnički u dobromu stanju) nije samo zahvat koji smanjuje troškove obnove. Stari sačuvani elementi prezentirani na odgovarajući način u novoj građevini čine djelo obnove prijašnjeg izgleda uvjerljivijim. Danas znamo da se mladi naraštaji s ponosom i razumijevanjem odnose prema takvim reliktima.

Vraćam se glavnoj temi. Prilikom više planiranih obnova ili većih restauratorskih radova kočnica nisu bili samo problemi kadrova i novčanih sredstava. Počelo se postavljati pitanja kako obnavljati, smiju li se vraćati elementi izbrisani prijašnjim restauracijama i pregradnjama. U gotovo svaki spomenik graditeljstva nekako je ugrađena njegova povijest – nastanak, kasnije pregradnje, modernizacije (ponekad promašene), razne intervencije. Nije svaki arhitekt ili konstruktor kadar provesti pravilnu analizu spomenika. To je drukčija problematika i filozofija djelovanja od projektiranja i građenja prema projektu. Ruševina često objelodanjuje dosad nepoznate povijesne faze. Njihovo očitavanje obično zahtijeva ozbiljne kvalifikacije analitičara povijesti arhitekture. Ponekad je potrebno udubiti se ne samo u povijest građevine već i kulturu regije ili naprosto, povijest arhitekture čitave zemlje. Pojavljuju se dijelovi zidnih slika, mozaika, kamenih detalja ili arheoloških nalazišta. Paradoksalno je da uništenja često omogućuju važna znanstvena otkrića. Velika poratna obnova Poljske rezultirala je nizom temeljnih promjena u povijesti poljske arhitekture i kulture. Svjesni smo prilike koju tada nismo propustili.

Ipak, kada štete kao rezultat ratne drame poprime veće razmjere, zadatak obnove često premašuje mogućnosti vjerskih zajednica, konzervatorskih službi, ili lokalnih učilišta. Ipak, uza samo prepoznavanje, klasifikaciju i interpretaciju nalaza, pojavljuje se problem pragmatične koordinacije radova. Ne može arheolog ili restaurator zidnih slika kočiti ostale radove jer svaka intervencija uključuje problem troškova, harmonograma radova i rokova njihova završetka.

Na takav smo način došli do poljskog recepta za rješavanje tako zamršena klupka problema. Godine 1951. Glavni konzervator spomenika kulture inicirao je osnutak Radionica za konzervaciju spomenika kulture (PKZ). Njihova je zadaća bila okupiti u jednoj organizaciji stručnjake svih profila potrebne za pravilno rješavanje cjeline problema, od arheologa, povjesničara umjetnosti, arhitekata, konstruktora restauratora do tesara, zidara i fasadera. U teorijskoj shemi sve se izvrsno uklapalo – redoslijed ekspertiza i istraživanja, koordinacije struka, kriterija zajedničkih ocjena itd., ali se stvarnost obično razlikuje od teorije. Da ne dosađujem detaljima, uvjeravam vas da pravilnu koordinaciju takvih djelovanja čovjek uči bez prestanka, napose kada visoka kvaliteta radova čini temeljni kriterij ocjene. To praktično znanje nismo stekli na samim uspjesima.

Prema sadašnjem iskustvu, pri analizi gotovo polustoljetnoga konzervatorskog puta iznijet ću nekoliko općih refleksija.

1. U zaštiti, konzervaciji i obnovi kulturne baštine svaki stupanj oštećenja može se pragmatički prepoznati i odrediti način rješenja problema.
2. Prepoznavanje se ne može ograničiti isključivo na tehničku ili znanstvenu problematiku, već mora obuhvatiti spoznaje o lokalnoj zajednici i o njezinoj spremnosti na suradnju te o njezinu odnosu prema stvarnim potrebama uništenih spomenika.
3. U fazi programiranja i izvođenja preventivnih radova treba djelovati na principu hitne pomoći – brzo i učinkovito. To je faza za određivanje redoslijeda zadataka i prihvaćanje općih prioriteta.
4. Odrediti lokalne mogućnosti: materijalne, kadrovske, također u pogledu ideja i odluka.
5. Inicirati drugu fazu na terenu, tj. poduzeti istraživačko i tehničko-konzervatorske radove uz takvu koncentraciju snaga koja bi brzo omogućila vidljive rezultate.
6. Na lokacijama na kojima u predviđenu roku nije moguće započeti osnovne radove, treba pokušati stanovnicima objasniti uzroke. Nema ništa gore od omalovažavanja lokalnih potreba.
7. Javno djelovanje konzervatora može osloboditi lokalne rezerve novčanih sredstava, rezerve materijala, ideje ili barem zadobiti simpatije stanovnika.
8. Nikad dosta obavijesti o značenju lokalnih spomenika i realnih namjera u odnosu na njih. Vrijeme i u društvenoj svijesti radi na štetu zaštite i konzervacije.
9. Na područjima etničkih ili vjerskih raznolikosti svim vlasnicima spomenika treba obratiti istu pozornost, što ne isključuje predlaganje zadataka u skladu s konzervatorskim načelima.

Prevela: Zofia Mavar

SUMMARY

The Restoration of Historical Churches in Poland after World War II

The paper deals with the approach to the restoration of sacred buildings damaged in the war in Poland, with special emphasis on the practical experience from the past fifty years.

Zofia Mavar

Dani europske baštine u Hrvatskoj

Počevši od 1991, svake se godine u rujnu u europskim zemaljama obilježavaju Dani europske baštine (u daljnjem tekstu: DEB). Poticaj je došao godine 1984. na inicijativu Francuske da se obilježi »Historic Monuments Open Day«. Kako se može naslutiti iz naslova, glavna je zamisao te inicijative da se na taj dan široj javnosti omogući slobodan pristup spomenicima i lokalitetima koji su inače javnosti nedostupni. Francuski ministar kulture izlaže ideju na II. europskoj konferenciji ministara odgovornih za kulturnu baštinu (Granada, 3-4 listopada, 1985) i predlaže da joj Vijeće Europe da međunarodno značenje. Nekolicina zemalja (Nizozemska, Luksembourg, Malta, Velika Britanija (Škotska i Švedska) već tada prihvaćaju francusku inicijativu. Europsko Vijeće, nakon zasjedanja u Granadi, osmišljava zamisao o uspostavljanju aktivnosti polazeći od postojećih ideja i zajedničkih načela usmjerenih k jačanju zajedništva i zbližavanju europskih zemalja. Za tehničke i praktične aspekte organizacije imenuje koordinacijsko tijelo: Stichting Open Monumentendag (Nizozemska) koje djeluje od 1991. do 1993, a od 1994. Fondation Roi Baudouin (Belgija). Potporu takvom velikom kulturnom događaju daje i Europska Unija.

Temeljeni na spomenutoj osnovnoj ideji ciljevi su Dana europske baštine višeznačni. Smisao je manifestacije integracija europskih zemalja preko prikaza kulturne baštine pojedinih zemalja kao zajedničkoga kulturnoga naslijeđa našega kontinenta s težnjom da se bolje međusobno upoznaju i razumiju usprkos kulturnim i jezičnim razlikama. Svrha joj je približavanje kulturne baštine i afirmacija povijesnog pamćenja u najšire javnosti, ponajprije upoznavanje mladeži s vlastitom kulturnom baštinom kako bi joj se naglasila uloga baštine u otkrivanju vlastita identiteta, ali i skrenula pozornost na bitnu viziju budućnosti koja priznaje zajedništvo u različitosti.

Inicijative raznih zemalja ujedinjene su 1991. na sastanku nacionalnih koordinatora DEB-a u Strasbourgu.

Svaka zemlja koja se pridružuje proslavi odabire jedan ili više rujanskih dana za održavanje različitih priredaba kao što su izložbe, predavanja, tematski skupovi, tribine, promocije, koncerti i sl. Potom datume i program obilježavanja dostavlja Vijeću Europe i koordinacijskom uredu »Roi Baudouin« zaklade u Bruxellesu.

Godine 1995. inicijativi VE i grupi od 40-ak zemalja pridružila se i Hrvatska, a glavni je nositelj i organizator proslave DEB-a Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine. Za središnju proslavu izabrano je posavsko selo Krapje smješteno na lijevoj obali Save, podalje od glavnih prometnica, blizu Jasenovca, a taj izbor nije slučajan. Naime, mnogi ruralni prostori širom Hrvatske posljednih su desetljeća podvrgnuti pogubnoj preobrazbi i gubitku identiteta, mnogi su stradali u tijeku domovinskog rata, a proces preobrazbe nastavljen je tijekom obnove. Ruralna naselja ugrožava i depopulacijski proces što u konačnici dovodi do propadanja mnogih sela, a time i tradicijskoga graditeljstva. Slični su procesi zahvatili i posavska sela koja su materijalom i načinom gradnje kuća, a nadasve svojim osebujnim oblicima i organizacijom unutrašnjega prostora, jedinstven primjer pučkoga graditeljstva u nas. Važno je ipak istaknuti da je unatoč navedenim destruktivnim pojavama krajolik hrvatskoga Posavlja zadržao karakteristične tradicijske oblike, kojih visoki estetski domet daleko nadilazi i nacionalno značenje. Ta činjenica može biti jedan od važnih poticaja za smišljeno pokretanje revitalizacijskih procesa u ruralnim sredinama, osobito onima koje se nalaze na području parka prirode Lonjsko Polje, kao što je selo Krapje. Zacijelo je važan preduvjet afirmacije takvih prostora razvijanje svijesti zajednice o vrijednostima sačuvanoga naslijeđa, a upravo je tome težila manifestacija u Krapju.

Bogati cjelodnevni program ostvaren je u suradnji s lokalnim tijelima vlasti i samouprave (općina Jasenovac, Gradsko poglavarstvo Novska, Mjesni odbor Krapje), Muzejom Moslavine iz Kutine, župnim uredom Krapje uz aktivno sudjelovanje stanovništva sela. Program je započet svečanom misom u mjesnoj crkvi gdje je i priređena kazališna predstava u izvedbi glumaca Hrvatskog narodnog kazališta iz Zagreba. Manifestaciju je otvorio dr. Žarko Domljan, potpredsjednik Sabora RH. i tom je prigodom selu dodijelio plaketu kojom je Krapje proglašeno selom graditeljske baštine. Pozdravnu su riječ održali brojni uvaženi uzvanici od kojih valja spomenuti našu veleposlanicu pri UNESCO-u, zamjenika ministra kulture, predsjednika udruge »Croatia Nostra«, izaslanika župana sisačko-moslavačkog, načelnika općine, ravnatelja Državne uprave. Pozdrave prisutnima uputio je i saborski zastupnik. Zatim je slijedilo otvaranje prigodnih izložbi koje su pripremili djelatnici Državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine – Odjel za prostorno planske mjere u suradnji s Muzejom Moslavine: jednu pod naslovom »Graditeljska baština u drvu – mogućnosti zaštite«, koja daje informaciju o zajedničkim značajkama i upozorava na vrijednosti tradicijskoga graditeljstva Posavine, Pokuplja i Moslavine te na nekoliko primjera prikazuje mogućnost prilagodbe tradicijske kuće suvremenom stanovanju i drugu, etnografsku, u ambijentu stare napuštene kuće, kojom se nastojao prikazati isječak iz seoskoga načina življenja na ovim prostorima, a koji je nepovratno nestao. Izložba je bila napose zanimljivija jer su svi izlošci za tu prigodu posuđeni od samih seljana. Uz te dvije izložbe, na lokalnu inicijativu postavljena je i izložba starih fotografija koje dokumentiraju život Krapjana i seoske svetkovine početkom 20. st. Šećući kroz selo do izložbenih prostora, uzvanici su imali priliku razgledati izložbu na otvorenom koju su spontano priredili sami seljani, osobito žene, u svojim bogato vezenim

nošnjama i izlažući sjajne posavske tkanice i lončarstvo na ogradama i u prozorima kuća te otvarajući svoja dvorišta i kuće znatiželjnim posjetiteljima.

Uz otvaranje izložbi, održana je i promocija dviju publikacija »Rat i baština u prostoru Hrvatske« prof. dr. Ive Maroevića te »Katalog istraženosti i dokumentiranosti ruralnih naselja bivše općine Sisak« u izdanju Državne uprave. Važan je događaj bila dodjela nagrade udruge »Croatia Nostra« za najbolje održavanu tradicijsku kuću u Krapju. Svečanost su uveličali recitali i nastupi lokalnih folklorni grupa te bogata ponuda tradicijskih jela kojima su uzvanike počastili seljani Krapja.

Najvažnija točka cjelodnevnoga programa bio je okrugli stol na temu Strategija zaštite baštine ruralnih prostora u kojemu su uz brojne stručnjake aktivno sudjelovali i sami mještani iznoseći svoje probleme, ali i stavove oko njihova rješavanja. Plodna je rasprava zaključena konstatacijom da procese revitalizacije i zaštite hrvatskih ruralnih prostora valja povezati jedinstvenim razvojnim programom i provoditi u tijesnoj suradnji više državnih resora i samih stanovnika.

Ta prva, vrlo uspjela manifestacija koju su pratili novinari dnevnih listova i HRT-a potaknula je općinske i mjesne vlasti da nastave održavanje Dana europske baštine u Krapju i idućih godina, što se s uspjehom i provodi.

Sljedeće je godine (1996.) proslava Dana europske baštine, u smislu preporuke Ministarske konferencije u Helsinkiju od 30. svibnja 1996. o potrebi međunarodne pomoći Hrvatskoj u obnovi ratom oštećene kulturne baštine, bila posvećena upravo projektima obnove stradalih spomenika kulture i povijesnih naselja koji se ostvaruju u suradnji i uz pomoć drugih zemalja.

Za mjesto središnje proslave odabrani su Lipik i Pakrac, naselja teško oštećena u ratu, gdje je 1994. organizirana prva ljetna radionica uz aktivno sudjelovanje stručnjaka i studenata Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta tehničkih znanosti iz Krakowa koji su se na poziv Poljskog nacionalnog komiteta ICOMOS-a javili za pomoć stradaloj Hrvatskoj i za rad na terenu.

Manifestacija u Lipiku i Pakracu organizirana je u uskoj suradnji s lokalnim vlastima i uz svesrdnu pomoć Zdravstveno-rekreacijskog centra Lipik. Svečanost je otvorio predsjednik Sabora RH, akademik Vlatko Pavletić, a pozdravne riječi okupljenu mnoštvu uputili su zamjenik minista kulture RH, čelnici županijskih i općinskih vlasti, ravnatelj Državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine. Svojom su prisutnošću svečanost uveličali poljski veleposlanik, dekan Arhitektonskog fakulteta iz Krakowa i direktor Instituta za povijest arhitekture i konzervaciju toga fakulteta čiji su stručnjaci zajedno sa studentima radili na pripremi dokumentacije za obnovu Ljećilišnoga kompleksa u Lipiku.

Program svečanosti obuhvaćao je obilazak najznačajnih, teško oštećenih spomenika kulture u Lipiku i Pakracu, razgledanje brojnih prigodnih izložbi, promociju publikacija na temu konzervatorskih osnova programa obnove tih dvaju povijesnih naselja i okrugli stol posvećen obnovi ljećilišnoga kompleksa u Lipiku. Svrha je prigodnih izložaba u Lipiku i u Pakracu koje su pripremili djelatnici Odjela za prostorno planske mjere zaštite naše ustanove, djelatnici Povjerenstva Državne uprave u Osijeku te stručnjaci i studenti iz Krakowa bila predstaviti dokumentaciju izrađenu u tijeku ljetne radionice u Lipiku (1994.), konzervatorske programe obnove Lipika i Pakraca, konzervatorske projekte obnove pakračke župne crkve i projekte obnove koje su u obliku donacije Hrvatskoj izradili stručnjaci iz Krakowa. Dio krakowske izložbe sadržavao je i prikaz drugih radova krakovskog fakulteta vezanih za obnovu graditeljske baštine u Poljskoj te dokumentaciju izrađenu tijekom dugogodišnje suradnje s Arhitektonskim fakultetom iz Zagreba na području Istre. Dekanu krakowskog fakulteta na svečanosti je predsjednik udruge »Croatia nostra« predao prigodnu plaketu za zasluge u dokumentiranju naše kulture baštine.

I tu je, kao i u Krapju, organiziran okrugli stol na temu obnove lipičkoga ljećilišnog kompleksa i kontroverznog hotela koji je, nepromišljeno dograđen (1981/82) na zgradu kursalona, devastirao taj najvrjedniji objekt ljećilišnoga sklopa, a zatim i sam perivoj.

Manifestaciju su pratili nastupi KUD-a »Seljačka sloga« iz Prekopakre.

Osim na središnjoj svečanosti, te su godine Dani europske baštine obilježeni i u drugim mjestima napose u onima gdje djeluju povjerenstva Državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine. Ne umanjujući značenje drugih priredaba, valja istaknuti, sukladno vodećoj temi one manifestacije koje su rezultat međunarodne pomoći pri obnovi naše baštine. Tako je u Osijeku, središnjem mjestu u Slavoniji koja je u velikoj mjeri bila zahvaćena agresijom na Hrvatsku, tom prigodom predstavljena zgrada restauratorske radionice, koja se osniva uz pomoć Donje Austrije, a u sklopu aktivnosti Zajednice podunavskih zemalja. U Splitu je predstavljen rad restauratorskih radionica koje vode djelatnici splitskoga Povjerenstva, a djeluju u Hvaru i u Starigradu. Usmjerene su poduci mladih različitim tehnikama obnavljanja pokretnih spomenika kulture, u suradnji sa stručnjacima iz Italije uz sudjelovanje UNESCO-a. U Dubrovniku je započela nastava predviđena projektom gradilište-škola u suradnji s francuskim stručnjacima i uz pomoć francuske Vlade.

U Zagrebu je u to vrijeme, u sklopu tjedna Hrvatsko-bavarskog prijateljstva, Restauratorski zavod Hrvatske organizirao izložbu o Restauratorskom centru u Ludbregu, koji je osnovan i djeluje u suradnji sa službom za zaštitu spomenika kulture iz Bavarske i uz njihovu obilnu novčanu i stručnu pomoć. Sva je zbivanja pratio HRT.

Godine 1997. središnja je manifestacija, povezana s istodobnom proslavom »Dana gradova svjetske baštine«, održana u Dubrovniku i posvećena obnovi njegove teško stradale baštine, kao i obnovi dubrovačke regije. Organizator proslave bila je Uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine Ministarstva kulture, a na lokalnoj razini Zavod za obnovu Dubrovnika i Poglavarstvo grada Du-

brovnika. Prvi put se u organizaciju Dana europske baštine uključila jedna turistička institucija, Turistička zajednica Grada.

U dvodnevnom o programu svečanosti bile su priređene izložbe; napose treba istaknuti one ostvarene trudom i suradnjom škola i fakulteta s odgovarajućim odjelima Ministarstva kulture; svečano otvaranje školske galerije s pregledom učeničkih radova UNESCO-ove radionice i maturalnih radova na temu baštine (priredila Dubrovačka gimnazija u suradnji s Hrvatskom komisijom za suradnju s UNESCO-om), te izložbu radova UNESCO-ove međunarodne radionice u Konavlima na izradi tehničke dokumentacije u ratu stradalih objekata graditeljske baštine (pripremili Odjel za prostorno planske mjere naše Uprave u suradnji s Arhitektonskim fakultetom iz Zagreba i Hrvatskom komisijom za suradnju s UNESCO-om). Time je ostvaren jedan od najvažnih ciljeva obilježavanja, afirmacija kulturne baštine kod mladih.

Tom je prigodom priređeno primanje novih članova u Društvo prijatelja dubrovačkih starina, a udruga »Croatia nostra« dodijelila je povelju konzervatoru prof. Miljenku Domjanu za koordinaciju radova na očuvanju i obnovi hrvatske kulturne baštine stradale u Domovinskom ratu.

Potrebno je istaknuti da su tih dana dubrovačke gradske zidine bile otvorene za posjetitelje čitav dan bez naplate, a prolaznici ispred crkve sv. Vlaha mogli su uživati u pjesmi i u plesu folklornih skupina iz Korčule i Dubrovnika.

Kao i prethodnih godina, Dani europske baštine godine 1997. obilježeni su u više mjesta u Hrvatskoj svečanim sjednicama, otvaranjem izložbi, prezentacijom već obnovljenih građevina ili dokumentacije pripremljene za obnovu, prigodnim tribinama, promocijama publikacija posvećenih kulturnoj baštini i sl. Svim tim zbivanjima dana je dužna medijska pozornost.

Na osnovi dosadašnjega relativno kratkog iskustva u obilježavanju Dana europske baštine može se zaključiti da još uvijek nedostaje spontana inicijativa lokalne sredine, a sama inicijativa, organizacija i provedba uglavnom su zadaća stručnih službi za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture. Višeznačni ciljevi te akcije Vijeća Europe u Hrvatskoj ostvarit će se tek kada iz raznih ustanova i udruga širom Hrvatske, koje u sklopu svoje djelatnosti ili programima deklariraju zaštitu kulturne i prirodne baštine, počnu pristizati ideje za obilježavanje Dana europske baštine, a lokalne vlasti tu manifestaciju, poput Krapja, učine svojom tradicijom.